

Олекса Ізарський

Полтава

Електронна бібліотека української літератури

Олекса Ізарський. *Полтава*

Набір: Із веб-сайту Олекси Ізарського, <http://www.isarsky.iatp.org.ua/>. Сайт створений Полтавською філією Суспільної служби України, під головством Ганни Киященко.

Електронне форматування: Максим Тарнавський

Перше видання цього роману появилось 1977 року у видавництві Сучасність. Текст тут поданий із видання 2002 року.

За незначними змінами збережено правопис автора.

Олекса Ізарський

Полтава
роман

МАТЕРІ — Олекса

Die Klugheit eines Menschen laesst sich aus der Sorgfalt ermeszen,
womit er das Kuenftige oder das Ende bedenkt.

G. Lichtenberg

Des Menschen groesstes Verdienst bleibt wohl, wenn er die
Umstaenden soviel als moeglich bestimmt und sich so wenig als
moeglich von ihnen bestimmen laesst.

J. W. Goethe

Душу розкрасно навпіл.

Ще відчутно подих учора. Та вже на цілому світі сьогодні.

А найбільша турбота — завтра. Стане воно здійсненням казкових жадань? Буде воно страшним?!

Щойно в золоті й сріблі потонув надвечірній Київ. За ним слідом погасли лябіринти лісу. Потяг наосліп зашугав з-під гілля в гілля.

Вечір... навпіл з ранком! Поміж ними — вітраж чудернацьких марив і снів, квітчаста шибка ночі після першого, на другий день війни.

Половіли й полотніли обрії довкола Полтави. З-позаранку ввижалися пожежі, вдалині й неподалік. Росяний сад, ні кінця йому, ні краю, вибіг потягові назустріч у білих панчохах. Згодом веселками розгорілися вікна в місті. Подекуди заблищали цинкові дахи, — ладні були вибухнути, поколоти коштовну голубінь неба.

В ту мить, як поїзд рушив з Київської станції на Полтаву-Південну, як паротяг пробрав димом і паром ажурний місток над коліями, Вікторові стало жаль, що він засуетився й несподівано висів разом з двома-трьома пасажирами, що він, може востаннє в житті, не об'їхав місто, не повернувся додому звичайною дорогою, як щороку, як щоразу.

Непродуманість подібних рішень зраджують негайні потуги захистити й виправдати помилку. Мовляв, для прикладу, на полтавський автобус ніяк розраховувати, а перти

чемодани легше з Київської станції, по рівному, ніж з Південної, на гору. Наче на сміх, широкогрудий коротун, дещо схожий, латка на латці, на театральну тумбу, вже гримотів, трясся перед дверима, рвався в зелений коридор, в алею, на стрілку до Куракінської вулиці.

Ні! Віктор висів на Київській станції не заради гори і чемоданів. У нього, поруч бажання ще раз пережити зворушливу зустріч зі своїм власним дитинством і рідними місцями, виринала потреба обійти цей раз болюче розчуження, зокрема, не повторити сьогодні буденного приїзду з Києва додому. А Павленок, фабрик, повітових краєвидів, містечкових будиночків та мазанок обабіч довжелезної й широкої Куракінської, він не любив... Отож міг, так здалося на мить, саме тут зібрати до купи й впорядкувати свої неймовірно складні почуття й занадто багатозначні думки. Адже треба було приготуватися до зустрічі з родиною в такий день... Світова війна з її численними дітками докотилася до України. Вже напризволяще залишено університет.

У таку годину недоречно було ні радіти, ні біdkатися, ні вагатися.

Необґрунтованість кожного з цих поривів могло проявити лише майбутнє. Безпідставними, фактично, були в такому разі начисто розумові заключення. Позиви ж інтуїції, передчуття легко могли бути, по-перше, фальшивими, по-друге, фатальними.

Вікторові захотілося втекти від самого себе в льодовню, щоб заморозити душу. Бо краса дерев у розквіті віку, ще молодих і вже дужих, жива мозаїка світлотіні під листяними кулями зворушувала, розчулювала й цілком непомітно породжувала мрію про мистецьку творчість, отже — про щасливе життя.

І це — такі чужі йому Павленки!

Вперше по Куракінській Віктор пройшов зі своїм другом, з Мотлом, на другий день після їхнього знайомства. Тоді дорога їхня пролягла до місця історичного бою Карла та Мазепи з царем Петром. Могили російських солдатів, церкву й комплекс будов довкола них легко було знайти й сліпцеві. Та в бур'яні, за курним шляхом розшукано було також важезні куби пам'ятника шведським солдатам. Найбільше мороки було хлопчикам з редуками союзних і російських військ. Находилися вони за день, натомилися!

Додому Віктор і Мотл повернулися іншою дорогою. Перепочили в казковому лісі, як Робінзон і П'ятниця, на дереві. В лощині стояла вже ніч. Обабіч на горбах палали напрочуд рівні стовбури лісу й, місцями, зарості молодняка та кущів.

Долина поміж містом і Воздвиженським монастирем на горі стала глибокою й злилася з неозорим простором над річкою, над Ворсклом. По вінця залило її срібло й вечірнє вже золото. Чорноволосому Вікторові й риженькому Мотлові ввижалося, що вони давно вже стали рибками у світляному морі, що дичавина обабіч їхньої стежки нагадувала акваріум. Дуже весело було товаришам запливати в пекло й трішки страшно було навіки послипнути в цьому раю.

Згодом побував він на Куракінській з батьком. Раз їздив на візнику на молочарню, а потім цілу осінь ходив туди щосуботи з алюмінійовим бачком у руці. Раз сходили на завод комбінованого корму. Давня знайома щороку влаштовувала Лисенкам хуру лушпиння. Про вугілля й дрова в Полтаві дарма було навіть мріяти.

По дорозі Віктор розповів татові, як здивували його вперше побачені на Павленках гілки залізниці, підведені до багатоповерхових фабрик, похованих від вулиці за

містечковими дімками, і також — могутня, на віки-вічні розрахована огорожа наскрізної посадки. Каштани так і вирости за кілометровими шеренгами зелених списів. Батько підтримав синів плян докорінної перебудови Павленок. Замість обнесеного парканом паливного склепу й нанизаних на Куракінську вулицю заводів і фабрик, Вікторові марився Оперовий майдан. І прапором майоріла в уяві — українське барокко? — будівля університету.

Осінній день удався жвавішим за весінній, гарячішим за літній. Татова приятелька, манюня й сива бабуся з чорними очима й великими руками, розговорила з Віктором і, на прощання, вийняла з шухляди конторського стола подарунок для запопадливого читача — роман Джека Лондона «Мартін Іден». Дрібним шрифтом, замість передмови, надруковано було в книзі спогади Черміян Лондон, дружини письменника.

— Джек і Черміян Лондон! — вигукнув хлопчик, розглянувши портрет письменника, перегорнувши книгу нашвидко.

Проте бабуся зрозуміла Віктора чудово. — В неї перед очима відбулося перевтілення Бога в смертного, в людину. Цілком звичайний факт довелося хлопчикові брати з бою, неначе фортецю.

Бабуся й сама забула про подяку. Вона пальчиком трішки підняла Вікторове підборіддя й заглянула в дитячі ще очі.

На вулицях бічних від Куракінської Вікторові взагалі не доводилося побувати.

Зараз, сидючи в допотопному автобусі, як і в дитинстві, він лише зиркнув на чисто сіпський вигін перед П'ятою школою й заглядав у кожную з поперечних алей, немов у ліс, у парк, у сад. Ось насупроти автобуса пішов найбільший у Полтаві житловий корпус, зведений уже за Вікторової пам'яті. За ним ще залишився кусень толоки. Далі — обнесений звичайнісіньким парканом — стадіон.

Від рогу з Жандармською, автобус, неначе в браму, в'їхав з Куракінської, схожої і на бульвар, і на майдан, на її, так би мовити, забороло, на Олександрівську, головну вулицю міста. Щоправда ненадовго. Через два квартали, поміж боком колишнього кадетського корпусу й боком колишнього губернаторського палацу, він звернув на Круглу, що довкола вікового парку, а біля художньої школи, теж колишньої, на Малопетровську. Бльока не доїхав до продовження Олександрівської. Автобус зразу націлився обійти гору з білим собором і Білу альтанку над неозорою долиною Ворскла й податися на Південну, чи Харківську станцію Полтави.

Віктор знявся з місця й намагався полюбуватися червневим ранком у рідному місті, зокрема ансамблем зразкових ампірних будов над кілометровою клюмбою дубів, крізь рівнобіжнички скляних просвітів у дверях торохтілки.

Автобус, клятий, не зупинився на Стрітенській, завіз його до гостроногого будинку міліції насупроти Келінського проспекту. Треба було повернутися дещо назад і, звичайно, весь час скидати кепку та розкланюватися перед знайомими огорожами й фіртками, вікнами й дверима. Найперші зустрічні — цементовий кубик телеграфу та його сусіда — старомодний ріжок пошти з дахом — витійкуватою банею чи дамським капелюшком. У безконечні черги збіглися добре й малознайомі друзі-дерева. Спершу це була компанія різна. Та від Шевченківської, немов близнюки, на Віктора кинулися, такі крислаті, один в один, каштани, каштани.

•

Бабуся відчинила двері в провулок й кинулася Вікторові на груди. Проте не виявила здивування, не згадала про війну. Нічого було їй турбуватися про занадто велике або про занадто мале.

Бабуся просто зраділа щасливій миті. Не стала вкорочувати крила такій чудовій події.

Увечері, як Віктор похвалився, що він, мовляв, студент п'ятого курсу філологічного факультету, що він блискуче склав іспити, батько, мати й брат раптом помовкли. Сам Віктор ледве не заплакав. Але стримався, заговорив про дивне-дивне попередження Свирида Горохівського, доцента, історика, партійця, про можливість, поперше, переведення Віктора Лисенка до Московського чи Ленінградського університету, подруге, про можливість нападу Німеччини на Радянський Союз. Не взагалі, в наступну неділю!

Розмова зайшла про війну. Бо про університет нічого було сказати.

В цей вечір Лисенки обійшлися без світла. В пітьмі прослухали останні вісті з Москви.

Батьки вже давно полягали. Віктор і Льока присіли в ногах татового й маминого ліжка. Бабуся скорчилася на канапі, поміж вікнами, й дивилася неугавно під обідній стіл, під стільці. Не спала й не встрявала в дивну — чи слова насправді такі гарячі, такі колючі?! — розмову.

У бабусі додатковий привід для роздумів. — Старість, безсилля й світове побоєвище... Чи може бути, щоб таке поєднання обставин вийшло для неї на добро, на щастя?!

2

Червень у Києві був ще початком року. Точно сказати — світлим повесінням. І це, не зважаючи на надмір праці. Навіть завдяки тижням іспитових хвилювань. — Мов човни до берега, студентські вечори легко приставали до світанків. Білі дні найхімернішим чином затоплювали чорняву й без того коротких ночей.

Червень у Полтаві — середліток. Щонайбільше — початок другої половини року, такого надзвичайного — нестерпно жаданого й безмежно лячного.

Навіть літня золотінь нагадувала людям про осінню сухозлітку, наштотувала на розмисли про жорстоку дійсність і наше безпідставне й невігойне мрійництво, таке необхідне, таке природне й таке необхідне. Бо людське. — Примари вирішальних — фатальних? — подій історичного значення так і линули на думку вдень і сном розцвітали — вночі.

... Про час нічого було турбуватися. Він не збирався ні пересихати, кінчатися, ні вичерпуватися, рідіти. Що ж у такому разі переживуть наші серця, що цієї осени й наступної зими побачать наші очі?! На вулицях українських міст походжатимуть німецькі солдати? Як у сусідів і спільників у гостях чи — от запитання серед усіх запитань! — як у себе вдома, в завойованій країні?! А Росія, як у революцію, розчепить пазурі й поступиться, боронитиме Орел, Смоленськ або й Москву? Заляже за Волгою?!

Аж ніяк не снувалася тільки байка про похід червоних — червоних?! — армій вглиб Німеччини, про зворушливу зустріч їхню з польськими й німецькими пролетарями. —

Віктор, як і переважна більшість українців з досвідом двох останніх десятиріч, не намірювався воювати ні по боці Росії, ні по боці Німеччини. Проте все тепер залежало від того, чи росіяни мобілізуватимуть студентів університету, чи німці справді блискавично окунують Україну.

На третій день війни, пізнім ранком, Віктор прокинувся в своєму ліжку, вдома, в Полтаві... Не чудо серед чудес? не диво серед див?!

За ніч у душі вляглися передчуття особистих нещасть у близькому майбутньому, навіть визріло переконання... наче він надовго приїхав додому. Здалося, дійсно, що йому дуже легко вдасться сливе неможливе, що він не нюхне пороху.

І певність, і сумнів були такі чіткі! Ледь не перелиті в слова!

Спалах щастя погасив смертельні небезпеки й звів зі світу саму тяжезність буття. — В самоті затемненої кімнатки й будинка в садах заблистіла думка про війну як початок нової доби в історії України.

В головах, виблискуючи, на непогодь, сльоту чи сніг, чекала кахльова груба. Щільна фіранка гамувала соняшну повінь у провулку. На строєних полицях виструнчилися книги. Нудьгувала в вузькому покої карельська береза — писемний стіл і крісло. Лямпа під бірюзовим абажуром, клясична колона, — гордувала.

Щасливий, Віктор закинув край ковдри по діагоналі, став на килимок і зразу ж, босоніж, навшпиньки перебіг до вікна й заглянув під штору.

Очі засліпила безмежна ясність чи ясна безмежність над стежкою в Лялине подвір'я, над островами бур'яну й глиною в горяному провулочку, над падиною, власне, яром поміж старим містом і Кобищанами, горою порослих шпоришем козацьких вулиць і білявих завулків з тинами. Тоді голяк залишив соняшну фіранку в спокої й присів біля столу, натиснув дошку таємної шухляди.

... Позаторішній щоденник. Під лінійку попідкреслювані червоним олівцем й підтверджені знаками оклику рядки записів і цілі нотатки. Гете поруч Розанова. Народна мудрість українців поруч з німецькою, французів поруч з російською.

На дні тайника лежала пудова стопа рукописів. На довгих теках оригінальних і перекладних оповідань, оригінальних і перекладних поезій, як на фундаменті, зведено було дві башти зошитів у перкалевих обкладинках, — щоденники, і, половинного формату, нотатники.

На досвітку війни Віктор першим ділом кинувся до своїх неоціненних скарбів: розпочаті в дитинстві спроби перекладати світових поетів і прозаїків, справжні оповідання й новелі та пастелі, краєвиди, надмірний густопис і нарочита дуплистість через силу вивершеного, на сімнадцятому році життя, романа, юнацькі щоденники й записники. — Чоловік, ясно було, не збирався воювати. Тяжко було збагнути — легковажив він чи передчував істинний хід подій і свою долю.

Віктор намірювався за діло братися серйозно й «з самого початку». — Волю до праці він завжди обновлював так: перегортав рукописи, перевпорядковував книги, читав — полював слова — словники. Так роздмухувалася думка. — Разом зі своїм скарбом, він опинявся посеред садка надзвичайно барвистих ілюзій.

А от болючим був тепер здогад про приреченність його наукових студій, академічних плянів. Як у Києві незмінно жаль було нездійснених замірів письменницьких... У дні

таких подій Віктора то засліплювало, то дивувало мариво поетичних герців, літературних завоювань. І теж бентежило, що університет відразу поступився місцем без бою, зник...

Назавжди? Чи лише тимчасово, напередодні...? Чого, власне, напередодні?!.

Думка не вміщалася в голові. Згодом час спростить її, припасує до будня.

Щодо мрій, щодо надій на перемоги нашого письменства, слова. — На цей раз зрозуміти їх незрівняно тяжче й несподівано легше, ніж у мирний час. Адже війна спопелила Вікторові розрахунки й пляни, враз перегнула його життєвий шлях на свій незбагненний лад. Смішно стало навіть уявляти своє майбутнє. Дивно тепер про нього думати. Проте війна нагадала молодому чоловікові про непевність і тлінність людського буття, про ціну навіть поміркованого доробку, самої змоги літературної творчості, сліду людини в культурі свого народу, вдачі.

Війна й зрушені нею в душі породи — вавилонська складність. Вона погрожувала смертю й одноразово наче обіцяла перемогу справедливості, дарувала мрію про оновлення України. — Що на цей раз збудеться? А що навіки забудеться?!

В душі різноголосі пророкування й різнобарвні передчуття — котрі з них справжні? котрі фальшиві? — переплутано з жаданнями та мріями, а розрахунки — з прорахунками.

Посеред ясного дня в Віктора перед очима та стелилася раптом ніч. Серед ночі вздрівався світанок над власною головою й Україною.

Озброєна мотуззяними окулярами, бабуся прочинила двері в затемнену кімнатку й зупинилася на порозі. Розгубився також і брат, Льока, Олексій. Щойно цікавий і радісний, він хотів негайно втекти. — Віктор давно вже, безсумнівно, сидів за своїм столом і, голяк, у майці, писав. Не обличчя було в нього, а сухар. Очі зиркнули на приходнів скорботні. Довгу-довгу мить не ворушилися губи. Вуха його — нашорошені й червоні.

Бабуся приснула зо сміху й приклала зморщену руку до шербатого рота.

Насмішкуватість раптом перемогла й брата. — Вони вдвох нишком і тишком сиділи в їдальні на канапі й читали, відклали сніданок і навіть гучномовець вилучили! Льока, як умовлено було звечора, зібрався вже на річку, на острівцець у Нижні Млини. Тим часом Віктор вправлявся за столом у краснописові!

— Йдемо вже, голубчику! Пішли вже навіть... — посміхнувся Віктор.

Та через п'ять хвилин Льока знову заглянув до братової кімнатки. — Голяк стояв перед столом, поруч крісла, й прочитував написане.

«... Час зараз поспішити на захист «матушки Росії», «святой Руси». А я збираюся надовго осідати в Полтаві, місті російської слави, місті української ганьби, щоб у повній мірі скористатися з волі й незалежності ... принаймні від видавця й навіть від читача. Для мене це нагода розпочати мій роман, енциклопедію прищеплених мені з дитинства уподобань, подарованого мені з народженням світовідчуття. Це буде живий реєстр важливих для людини порухів душі й думки. Зокрема — розчарувань... Це єдиний шлях до усвідомлення сутності як своєї власної, так і обезголовленого — в котрий раз! — в революцію суспільства. — Розстріл Муравйовим української інтелігенції в Києві й розправа над нею ЧК по всій Україні, винищення нашого села й поновне закріпачення всього народу в двадцятих і тридцятих роках!

Сюжет мені не потрібний. Мені лише й треба — заглянути в серце мого сучасника й викарбувати на папері, розгорнути побачену в ньому правду на всю широчінь і цілком природно та просто.

Найперше - дрібні роки. З дитинства притаманні мені передчуття близької погибелі всього мені рідного. Жажливі підозріння, що все життя потрапило на фальшиві рейки. Мене вабила й відштовхувала історія України. В серці накопичувалася заздрість до могутніх держав, імперій, а згодом — до незалежного середняка й до дрібної риби на мапі Європи...

У відповідному до цього зв'язку, дратувало мене стародавнє й нове письменство наше: брак навіть граматики рідної мови, абетки...

А карта Росії, карта Росії! Я кам'янів над нею, над зеленою-зеленою, над пустельною. Вона нагадувала худюсінькому хлопчикові, що нас по волі Москви розкидають по неісходимих просторах, що кров нашу перепомпують у жили чужих людей, що розпливеться наша мова, зникнуть залишки нашої культури. — Особливого значення, так би сказати, обласного набере слово «Україна»!

А чого варте наше животіння, наше напівжиття!

Минуле нашої літератури... Хто з її творців зумів розвинути свій хист? Хто з них живе для народу в своїх творах? Хто з наших письменників читається в наш час? Шевченко? — Не іконопис я маю на увазі, звичайно, навіть не вивчення в школі, а читання. Така сумна-сумна «ідея мого серця»! — Про розбір нашої культури сусідами вроздріб і гамузом... Тому війна ця — колесо... Чи витягне воно нас, рештки нації, на світло державного буття?!

Я заздрю, заздрю кожному, хто інакше мислить, інакше відчуває, хто вірує у перемогу добра, кому вздрівається прийдешня свобода, відродження України.

— Моя віра лише часом і помалу міцніє, а падає враз і страшно так!

Я не вірю в «добрий кінець» війни. Можу лише сподіватися, що вороги Росії пішли на таке діло з геніяльно простими рішеннями, гаслами й намірами. — Все це мусить бути підсумком філософських шукань, історичного досвіду й здорового глузду людей справді державного розуму, вроджених проводирів. Бо короткозорість, егоїзм, захланність, облудна гордість чи дурна пиха — вода на російський млин. Помилка німців у Києві... і Росія перемеле Німеччину на борошно, під «три нуля»...

Україна — боюся, проте бачу, бачу! — піде ще, під проводом Росії, на Берлін. Як полками «ходила» на підмогу проти турків...»

Голяком Віктор перебіг до бабусі на кухню й кинув щойно списані ним аркуші в чавунову пельку печі, в полум'я.

— Писання допомагає уточнити мислення, перебрати слова. Воно будить пам'ять. Але за таку цидулку наші «старшие братья» охоче б повісили нас, для кумпанії, цілою родиною. Так певніше.

Через пів години брати вийшли з кам'янички над урвищем і пішли понад вікнами провулка до Садової. На Ворскло. — Віктор, чорнявий скраколь, був навіть веселий, гомінкий. Батистова сорочка на ньому, в пришитій на серці кишеньці — записник і огризок олівця в синій шапочці. Льока, білявий хлопчик у своїй незмінній, у біло-чорній соколці, — сумний, пригнічений. Він проплакав цілу ніч. — Щоб його забрали на війну,

не було в нього й думки. А от Віктора, хоч і тричі студента, вирвуть з дому, не обминуть, не пожаліють, не помилують!

Бабуся постояла перед дверима, погляділа внукам услід і повернулася до хати. — Обоє здалися їй ще дітьми. Перед очима в неї заново спливали дні евакуації — піхтурою! — школярів і гімназистів за денікінщини.

— Подібним чином можуть знищити навіть Льоку. Щодо Віктора не було й сумніву: короткий наказ, декілька слів по радіо — і кінець.

3

Рай, ще ранковий. Дубовий чуб на Інститутській горі. Купоросна зелень під нею. — Грузькі луки, драговина під пошарпаними вітрилами дикого пралісу. Понад маслом чорних водоймищ конали напівсухі, багаторукі велетні. В бур'яні догнівали, немов ковчеги, в бурю поламані дуби.

— Отака «специфіка російського життя!» Начисто азійське хитрування й азійська жорстокість у політиці... З цією метою пов'язане злісне проститування народу, свого власного й підкореного. А господарство при тому занедбується до безтями, без-тя-ми!..

— Славне в них уміння підбивати країни, в ім'я держави упосліджувати людину, — зразу продовжив братову думку Льока. — А ми серйозно не думаємо про власну державність, щоправда — яка ж ганьба! яка трагедія! — з нас геніяльні прислужники в чужих державах. На українській думці так чудово висходилося Петрове тісто, Російська імперія!

— Національна імпотенція. Навпрост: маразм, маразм!.. Подумай лише: ми реформували, це значить — осучаснили й європеїзували для росіян навіть релігію й мову!.. Тепер же — хоч плач, хоч смійся! — ми нехотя звикаємо до російської мови з її «світовими обріями» й непомітно вживаємося в світ російського мистецтва й культури. Нас уже ваблять як не Горький чи Маяковський, то, прошу дуже, Ремізов, Розанов, Бєлий...

Віктор замовк. Довго роздумував над своїм вільно-невільним читанням, над скрутою з українською книгою й своїм вибором університетських студій: західньо-європейська філологія, література.

— Як не зараз, то згодом ми невольно віддячимо росіянам — полюбимо і їхню мову і їхнє письменство. Мене вже серйозно турбує питання: Ремізов, Розанов і Бєлий — творчі люди оригінального профілю чи дегенерати, «недовоploщенные», — слівце Зінаїди Гіппіус. Головне: ми впливаємо на їхню ріку, ми пливемо в чужих берегах!..

— Нас уже майже привчено... Нас щохвилини асимілюється... Тим легше, що письменство наше прогавило всі реченці, всі терміни для росту. Його, слава Богу, не вдалося задушити в колисці, проте зросло воно блідим, хирявим, навіть рахітичним.

— Нам, можна сказати, бракує навіть талановитих виродків і кольоритного чортополоху.

— А Семенко? А наші футуристи безталанні?! Не думаєш ти, Вітю, що вже селянська мова наша й сама «національна психологія» — гамульці на їхні пориви?!

— Всілякі «... ізми» ростуть, звичайно, за ліричними оболонями й горбами, за ліричними височинами. Нам ще треба довести, що нашій мові, нашому письменству не протипоказаний урбанізм з його інтелектуалізмом.

— Саме життя приперло нас до прірви. Тут уже, дійсно, питання: бути чи не бути нам як нації...

— Дожилися. Довідклалися.

На узліссі, від ріки, висока трава місцями ще зеленіла, місцями вже половіла. Це чисто морські хвилі. Раз вони сягали братам попід груди, раз тільки по кісточки. Горби густої трави чергувалися з поріддю на дюнах. Часто стежка зникала, проте з'являлася раптом на буграх, наче просіка в бур'янах, наче алея посеред іграшкових борів. Над річкою пірії несподівано зникли. Не добігла до води, зупинилася доріжка.

Покрита будяками та рожами скелька роздвоїла широкий пляж, схожий, дійсно, на заячу губу. Тут Віктор і Льока щороку купалися. На острівцець, власне кажучи, вони ходили щоразу, як угості. — До водоспаду біля млина, на крем'янисті моріжки під срібними осоками, на обплетене потоками каміння.

З Зіньківського лісу на високий берег ріки повиходили й стали лінією напрочуд таємничі садиби. Різні й подібні одна на одну хати, сліпі й плямисті вікна, здавалися покинутими людьми, забутими. Одначе не було певности, що вони, хати й вікна, не спостерігали Ворскла, найближчу околицю й далеке місто на горах удень і вночі. — Тут завжди виринала в братів думка про підпільний світ, лише назверх упокорену країну й партизанську війну. Ледь помітні звідси стріхи Нижніх Млинів під горою, над битою дорогою, теж, безперечно, таїлися.

Людину ошелешував надмір яскравої краси, відвертого багатства самої землі, приголомшував надмір небесної величі, наврог гігантські виверження пройнятих сонцем барв. А лякала її непевність життя — звідки ця тимчасовість, ця убогість забудови?! — собіподібних.

Рай цей був не для людей. В широкій і лісистій долині над рікою бракувало людині — певности, спокою.

Віктор і Льока з розгону кинулися в воду й наввипередки перепливли Ворскло раз і вдруге, кинулися обіймати землю руками й ногами.

... Отже може бути таке щастя! Братерське це почуття? Чи незрівняно вужче, без порівняння ширше?! Багатьом знане воно в юності чи рідкісне, одноразове?! — Що за чарівна глибина несподівано зазіяла в душі, що за свята чистота почувань засвітилася в ній. Звідки в грішному сотворінні така вірність, така — понад людську голову — любов?!

Нарешті Льока повернув голову й посміхнувся до брата. Віктор шпурнув на нього хмарину піску й ліг на спину. — Наче в польоті, вони, розкинувши руки, впершись підборіддями в ґрунт, лежали в піску й намагалися перебирати в думці виключно дрібнички, в корені підрубати чорні мислі й поглушити тривожні передчуття. Віктор заговорив першим:

— Наш час обірвав оце марииво про непоправне... Досить тепер уже мрій, типових для нас гадок про вигадані на печі вдачі на місці історичних трагедій. А що, мовляв, було б з Україною, з нами, коли б Мазепа з Карлом розгромили Петра в 1709 році, коли б

Запоріжжя, козацтво, та підтримало гетьмана?.. А що, коли б у революцію переміг Петлюра, коли б українській державності було уже понад двадцять років?..

Віктор ще раз перевернувся й знов сів, обліплений піском, розпочав запопадливо ховати свої ноги.

— Зараз треба день і ніч докопуватися до цілковитого зрозуміння наших національних інтересів, до засад отже нашого національного світогляду, до устійнення розумного відношення до подій світових. Оцінки їхнього характеру, їхнього темпу, між іншим, темпу, є для України зараз, і для нас особисто, питанням життя чи смерті! — Ми, здештовані терором і голодами, можемо прогавити нагоду, прогавити... державність... Я, ти знаєш, вірю в західніх українців, галичан, у людей ще згуртованих, ще не «перебраних», різних. Може повернуться додому емігранти. І трохи сподіваюся, що німці втихомирили свою зажерливість, дуже природну, щоправда, зрозумілу в їхньому становищі. На думці в мене — перенаселення країни, втрата колоній в Африці, з одного боку, й понадлюдські, неймовірні досягнення їхньої культури, науки й техніки... Це з другого боку... Ми наша вбогість, Боже!... В них у душах вирине презирство до нас. Як побачити їм усю нашу історію, наше падіння до рівня колоніального народу?!

— Ти подивись, — і Льока підсів до брата, — навіть ми, з нашою історією, у нашому становищі, носимо в душі зерно презирства до народів державних, не лише тих, що занепали економічно, національно, духово, політично! В душі ми зневажаємо росіян не за їхню «імперськість», а за їхню бідність, за безіменність, стадність їхніх народних мас. Нас радує індивідуалізм — убивчий! — українця, його закон: «Моя хата скраю...»

— Розумний погляд на людину й народ, на державу й світ! Як просто все це та як і недосяжно... Розумна свобода, — прорік Віктор, — ні в чому не збігається, фактично, зі свободою вульгарною. Вони не відтінки одного поняття, вони — взаємозаперечення. Свободу й незалежність треба пов'язати з чесним трактуванням людини й народу. Україна стане державою в той день, коли останній з українців збагне всебічну доцільність та істинність нашої національної мети й зрозуміє свободу як вільне прикладання різних сил розумових, здібностей і хистів до єдиного гужа. Нам посеред шляху стоять достоевщина, анархізм і нахил до партизанської війни, — «сам собі пан».

— Інакше кажучи, — запитав Льока, — ми ще не доросли до державности? З нас добрі служаци лише чужої держави?!

— І так, і ні. Всю історію складено з випадків, зі «збігу обставин». Хто очолить і який нарід? — от, дійсно, «історичне питання»!..

— Ми не маємо проводиря. Народ ми придавлений колодою історії.

— Нам бракує не лише вождя. Нам бракує не лише організації, а організованости. Безмежне наше розпорошення. Немає в нас ні центру, ядра, ні чуйної й ладної периферії. Немає кінця моїм запитанням риторичним... Справді, чи жевріє ще в наших душах, у наших серцях віра в перемогу? Який тип людини задає тон у нашому суспільстві, іоанівський чи прометеївський?!

— Отже можливий розрахунок виключно чи головним чином на чужу силу, на німецьку допомогу, на милість чужинців?!

— Нам, здається, мало підмоги, навіть рішучої допомоги.

— А в дев'ятсот вісімнадцятому з землі повсталася армія. Чорноморська флотія підняла на щогли наш прапор!

— Не гаситимемо свічок і ми. Не те що завчасно, а взагалі ніколи. Доки житимемо. Чи ти чув таке слово — свічкогас, свічкогаси?! У нас в'їлася зневіра. Та воно інакше й бути не могло, правда?.. Тепер побачимо, Льоко, що готує нам най-ближче майбутнє, що принесе нам війна. Новий кінець? Руїну? Чи відродження, новий початок?!

Льока, смішно обліплений піском, знявся на ноги й зібрав плечі над грудьми, питально розставив руки, а потім, невеселий, очманілий, раптом плигнув у річку сторч головою. Віктор відстав кроків на п'ять, сім. — Конче хотів наздогнати брата й розповісти йому про два типи характерів, іоанівський та прометеїв, про нашого земляка, богослова й філософа, Зінківського, запеклого україножера, слава Богу, емігранта. Крім того, йому дуже хотілося висловити свої передбачення особистого пляну, родинного.

Віктор ясно усвідомлював: якщо не повстане з мертвих українська держава, то Лисенки докладуть усіх зусиль для виїзду на Захід, до Німеччини або Франції. А про можливість мобілізації й загибелі в обороні Російської імперії не клеїлися в нього ні думка, ні навіть примара.

Чистим небом душі пропливали ніжні-ніжні пасма кольоритних синячків, метеликів-хмарок, не більше, не страшніше. Надія на переможне, на творче життя не пересихала, не кацубнула. — Вона щойно розправлялася, розросталася. Набирала форми, виявляла силу.

О, не жартома над Землею скривилася чорна брова дня! Проте Віктор не боявся її. Адже йому ще безконечно довго жити... Його справа — малювати картини, писати концерти. Словесні. Його завдання — жати поля й цяточки краси, вивчати сузір'я правди. Хоч ясно вчувалася також шорсткість доби. На річці життя передбачалися пороги, на життєвих шляхах — бар'єри. І безконечні випробування розуму й волі. Безконечні втрати й поступки.

Сонце ідей сліпило очі й гасило зелень прибережного краєвиду, біле місто на засушеній до тла високорівні. Голови палали і в прохолодній воді, у Ворсклові. Країна, марилося, палала. Та вогонь це був хоч і могутній, навіть велетенський, а проте ніжний-ніжний і веселий-веселий. Не нищив, — чистив, просвітлював і золотив.

Додому брати повернулися несподівано, так рано. На обід. — Дуже захотілося, щоб батьки застали їх вдома. Тато й мати це завжди любили, завжди на це «побачення» чекали. А в такий час вони похвилинно лічили як не спокійні години з дітьми, то — розлуки.

Крім того, навропрост нестерпно було надто довго чекати на прекрасні чи й жахливі новини. — Найбагатша й найубогіша уява не спроможна була витримати удари таких зарядів, таких громів, таких блискавок. Німці шлямбурами валили рештки не Китайського, а Російського муру понад Україною. В заворожене царство колгоспного кріпацтва й повселюдного убозтва щогодинно ринули дивізії європейських народів!

Двома словами, швиденько Віктор повідав братові про химери чергування своїх почувань, своїх психічних станів. — У Києві йому першим ділом примарився книжковий голод, примарилося також безлюддя серед людей. Дарма красувалися в коридорі численні двері університетської бібліотеки: дійсно потрібні йому книги залишилися вдома та ще на Лялиних полицях у передпокої. У Полтаві. До всього цього: з ким же «на розпутті велелюднім» можна буде душу відволодати? Немає з ким... А тепер, через чотири роки,

бракує йому в Полтаві... та Києва, звичайно, університету, фундаментальної бібліотеки, бракує зустрічей, сливе щоденних, з Федором Івановичем Сенченком, як у професорській кімнаті «філологічного курятника», так і на Інститутській вулиці. Щойно тепер загрожуює Вікторові справжній голод, справжня спрага книги. А Полтава, щойно тепер стало це таким ясным, — дитинство, юність. Учнівство.

Вони давно вже зібралися на Інститутську гору й стежкою через перехилений у долину садок, понад садибою ампірного палацу на Келінському проспекті, вийшли на алею понад крутояром дубового парку Івана Франка. Біля могили Володимира Короленка — звідси так видно було діброву Панаса Мирного потойбіч долини — зупинилися постояли. Льока так красномовно махнув рукою, що Віктор засміявся. — Яке, мовляв, нещастя! Кому ти віддав свій хист, своє життя!

Тільки відкрив рот, згадав би він, не було сумніву, також Миколу Гоголя.

На розі їхнього провулка й Садової, під телеграфним стовбом, стояла Ляля Сорокіна. Поруч неї два чемодани. Осіннє пальто на руці.

— Эй, вы, дачники! — гукнула вона по-російському й розреготалася.

— З Москви я. З потяга, з ранкового, — відповіла дівчина на запитання.

— З сьогоднішнього чи з завтрашнього? — цілком серйозно допитувався Віктор. — Так запізнився потяг чи так рано прибув?!

— А он поперла чемодани Люба Левінсон! — і махнула рукою вздовж Садової, в напрямку міських лікарень.

— Отже «образование» закінчено?! Після завтра приїде й Ніна, теж і жінщина велемудра й освічена. Ціла кумпанія, виходить!

Але Ляля й не думала вже слухати приятелів. — Чмокнула Віктора в щоку, Льоку не посоромилася й обняти, не лише поцілувати. А тоді наказала «відтягти» чемодани з її добром до самого дому, до самої кімнати, й покласти їх на ліжко, на стілець. Он як!

Несказанно вбогий обід продовжувався годин з дві. — Батьки прибули додому несамовиті від схвилювання, хоч і вчасно. Фронт, уже ясно стало, розвалювався. Німці пішли «по республикам нашим»... Зате відкрився фронт внутрішній: розпочалася мобілізація, зокрема лікарів. Потрясла нова й несподівана пошесть — всенародне полювання на шпигунів. Натовп тягне до міліції підозрілих, принагідно розправляється над неповинними... В комендантурі день і ніч працює військовий трибунал. Його жертви негайно розстрілюються. В місті пішли арешти. Беруть, звичайно, українців, українців... Не лише вночі, а також удень. Беруть з роботи й на вулиці.

Бабуся не прибирала посуду: боялася відійти від столу й прогавити новину — страшну, жахливу.

Забігла привітатися й залишилася до пізнього вечора — наторохтіла повні вуха! — Ляля, сусідка.

4

Усе довкола було, дослівно, як завжди. Проте, одноразово, — як ніколи досі.

Безсумнівне повторення багаторазових мікроподій. Власне, не подій. Тільки на тлі воєнних обривів — подій.

Найзвичайніше, найімовірніше було в цей ранок підбите найстрашнішим, найрадіснішим, найфантастичнішим.

Здоровий глузд, урівноважений та спокійний, відмовлявся передбачати майбутнє. Мовляв, не той час, не до того. Він утримувався навіть від розрізнення особистого й людського чи народного, національного, бо не захотів розпорошувати своєї аналітичної сипи. Він обминав — чи, насправді, його обминали? — клопоти особистого характеру. Турбували його не так люди, в масі чи зокрема, як, дійсно, народи, нації, держави.

Був глузд у такому разі втіленням справедливості чи байдужості? Був він у полоні молодечого мрійництва й ідеалізму? Чи навпрост... у щасливому стані, далеко ще від будня й жорстокості?!

Факт, що море в цей ранок сягало Вікторові по коліна. Рідну Полтаву й університетський Київ уговкав він рішучим чином. Інша справа — війна. Тут бракувало снаги найтоншій чуйності, найбагатограннішій досвідченості. Тут не могло бути певності.

Для ока за тиждень шкереберть пішли люди, поняття й речі. Незбагненною враз стала їхня питома вага. Важливе в житті згуртувалося в ядро й відірвалося від усього периферійного. Все особисте зійшло на бічну орбіту. — Настав час для рішень у національному й світовому масштабі.

Люди переосмислювали події, передумували минуле, передбачали майбутнє.

Ще ніколи так ретельно й так відверто не маскувалися обличчя. Погляд натрапляв на погляд, — на затаєну приязнь, на затаєну погрозу. Без вийнятку — на увагу, як не пристрасну, то старанно приховану. Бо поруч вирували завтрішні друзі впереміш з завтрішніми ворогами. — Хто з них друзі й вороги вчорашні?!

На ноги зіп'ялися й розправилися на весь зріст і невблаганність, і радість, і жах.

Чекання. Несподіванка ось-ось стане побіч усього й усіх. Як тінь.

Такими Віктор бачив людей у ці дні. Чи, радше, такими він уявляв їх, осмислював?!

Світ, утверджувалося в душі переконання, потрапив навпрост на ремонт.

На кожному кроці, а особливо без крокування, в ліжку, на самоті за столом, Вікторові вздрівалися брудні рубці, плями, сліди зірваних ганків, до сміху безпомічні та безпотрібні двері людські над мілкими-мілкими й над космічними прірвами.

Такі страшні будні в такій небуденності своїй! Над плянетою клубився сміх навіп з даремними зойками, з прокльонами, з плачем. Воістину, Божественна комедія. Щоправда, й людська заодно. — До такої міри безконечно мале переплуталося в сучасії з безконечно великим. Справжня тобі макроструктура з мікрокосмосів!

Вдячна тема для гумориста й для трагіка. Віктор часто посміхався вві сні й наяву.

Посеред людей і на самоті йому часто хотілося до сліз посміятися. — Не так з несподіваних, проте дійсних приводів, як з вигаданих або до невпізнання розмальованих, розвезених сцен. З розтоплених і розбризканих потім ідей, думок.

... Віктор, обіймаючи й цілуючи бабусю в щоку, засміявся: час був, взагалі кажучи, ще ранній, а зокрема — ледве вже не пізній. До київського потяга, по Ніну, треба вже було поспішати. Крім того, бабуса, не чекаючи на звичне запитання, доповіла про останні радіоновини. — Наша доблесна армія спішно відступала вглиб країни.

Було, в цілому, не до сна, не до пророчого, здається. Проте й позбутися його, так він прилип до свідомості, було теж ніяк. — Лякали, принаймні, турбували, місцями вкриті наче нафтовою осугою, а звичайно налиті сонцем, аж сліпучі рейки. Повік не вискочити з такої колії!... А радувало, що чортова залізничка наскрізь пробила дивовижно ясні, просто білі, як не зеленаві, кущі й обірвалася над рікою, що неподалік, за бузком, за парканом, сіяв на березі куточок європейського міста. Ця вода, ці квіткові рубці гори, ця чистота й упорядкованість довкілля — на добре, передвісник щастя, звичайно.

Віктор навстоячки випив склянку молока, доїв скибочку сірого хліба й поспішив з хати. А Ляля — до ранку читала! — ще солодко спала.

— Та нікуди я не піду. Ввечері...

І дівчина відвернулася від гостя. Норовила заховати голову під подушку.

— Домовляйся, куме, як я домовлявся! — засміявся Віктор і шурхнув у темний, у чорний передпокій, на ясну, на карбовану сонцем веранду. На мить зупинився перед мережаним парканчиком на диво впорядкованого квітника.

Місто він по змозі обминув. — Крок або два по Садовій. Однобокий квартал по Кам'яній, понад боком Франкового парку. Потім пересік Келінський проспект і повз Миколаївський провулок, повз Миколаївську церкву зійшов на гвинтовий шлях попід Соборною горою. — Чверть години, двадцять хвилин і він з панівної над околицею гори потрапив у долину річки, за Ворскло. Тепер, Гаврило, подавай поїзд!

Ніна дійсно прибула до Полтави вчасно, хоч не зовсім так, як звичайно. Як у мирний час. — У Києві на станції вона ніяк не могла повірити, що потрапить у потяг і не погубить при тому свої чемодани й корзину. Проте натовп вніс її в вагон і не забув про її бебехи: корзина пропливла понад людськими головами й на цілу ніч засіла під вікном у коридорі, чемодани подано було через вікно.

Здійснилося інше передбачення дівчини. — Вона так і простояла впритул до безконечних спин і грудей від самого Києва до самої Полтави. Від початку до кінця подорожі.

Двічі, на Гребінці й у Миргороді, Ніна боялася, що її, разом з багажем, виштовхнуть з поїзда. Вона вже обмірковувала, чи люди й внесуть її назад, чи лише зіпхнуть на перон. Третій раз злякалася вона, що не встигне зійти в Полтаві, а заїде до Карлівки, Червонограду, Слов'янського, може на Донбас. Чи був це Харківський потяг?!

На лавах по купе сиділи в темноті дуже щасливі люди. Поміж ними, до самого вікна, цілу ніч стовбичили «демонстранти». А їхні побратими напірали з коридору... Справжні улюбленці долі митусем лежали на других, інколи й на полицях для чемоданів і клунків.

Дивний настрій панував у дорозі. — Ніхто, звичайно, ні з ким не ладкався, проте всі розуміли надзвичайність, історичність моменту й усі почували спорідненість своїх доль. Уперше в житті братерство набрало серед людей відчутної форми. Це значить у даному разі — змісту.

У Полтаві Ніна заплющила очі! — Пасажири намагалися сколихнути заспану братію в коридорі й прорватися до дверей, на землю обітовану, та багато з них викидали свої речі й самі вилазили з Дантового пекла через вікна. Спершу виплигували чоловіки. Їм подавано було дітей. Нарешті, як по східцях, до прірви по ногах, колінах, плечах і ледве не по головах сходили жінки.

Ніні теж підвезло. — Вдалося пробратися на перон. Лише після посадки.

У цьому борюканні розбила вона носа й рівенько відпорола кишеню свого єдиного костюма. Нініні чемодани вивалилися на землю. А її славнозвісна корзина пішла скоком-боком через перон й гепнулася посеред сусідньої колії.

Віктор стояв неподалік від вагона й кинувся — як це вийшло? чому? — не до приятельки, а до її речей. Потреба була, очевидно, навести на пероні й на станції порядок. А Ніна, як ображена дитинка, — плакала. Так зручно приклала пальчики до носа й губів, щоб кров і сльози збігали на долоню і в рукав, і ледве душила в собі ридання.

Звичайно вона була занадто урівноваженою, безпретенсійною й поступливою, трішки байдужою до «мирської суєти», готовою до будь-яких незручностей. І раптом — справжня гістерика.

У Віктора серце зразу напнулося, щоб тріснути. Коли ж це за першим разом не вдалося, воно зібгалося в іграшковий кулачок і спробувало розтанути, назавжди зникнути.

5

Полтава — сонце над сніговим простором, після весінньої зливи й у дощову днину восени, і тепер влітку.

Зранку сонце заливало рямку з квітів попід дімком, довкола подвір'я, зеленого килимка. В обідню пору воно кинулося на Віктора й Льюку — захотілося «обливатися». — Побігло чолом, по обличчю й по руках. Взялося братів посліпити, залоскотати.

До нестями близько засвітилися ще дошкільні дні й учнівські роки: на середнеба поволеньки сплигло в Сонгороді залишене сонце. Та он як! Та он яке!..

У полудень сонце перейшло на пішохід у кривому та ще й перевернутому в долину провулкові, заглянуло в шибки просторих вікон. А сідало воно щовечора не в сади проваллям, у нього поспішали тіні, а за гору, за червону бляху школи, за осоки й тополі діброви на видноколі. На побляклому небі тоді з'являвся розпечений гнітик, головка вогника, зірка. Довкола кам'янички з пересохлими дверима, колись мальовано їх жовтою фарбою, починали вирувати аромати, — розпливалися озерами, незбагненними, таємничими, збігали в яри струмками, спадали річками, каскадами, теж уявними, й стрілочастими мостами, наче веселками, здіймалися в небеса, понад місто.

Безконечні, незчисленні такі мікрофільми пам'яті — полтавські вітражі, панно, гоблени. Будь-який з них легко побільшується й набирає, дійсно, природного розмаху.

Щойно проминула денна спека. Під вечір кімнати наче добре протоплені, — тільки от усі вікна навстяж... А перед північчю знявся шелест листя й пройшов косами дощ. У садах заблистіли дощові сережки. На світанку розгорілися концерти птиць, ранком порозкривали очі й уста — квіти.

Віктор і Льюка довго стояли поруч на межі свого подвір'я й крізь дротяну зогорожу любовалися заростями садів на узвозі. — Напрочуд важливі й дорогі враження. До чого цікаво переважувати їх без ваги, без терез!

Дійсно, найглибше проросли в серці проліски та фіялки? весна? Біле гілля ямину, китиці бузку, зеленкуваті парашути бузини? Передпокій отже літа? Чи айстри, хризантеми? Не цвітіння, а врожай, осінній розмай барв?!

Раптом Віктор, задоволений, прояснений, сказав братові: — Мені навіть серед дня здається, що настає кінець терпеливості! Вже до нестями дратує мене повсюдна двоїстість почувань, понять і речей. Можна сказати — двоїстість суцього, світу, два кінці палки... Тепер я намагаюся сам себе обхитрити, — двоїстість розглядаю як бар'єр на шляху до мети, і як людське багатство, як підґрунтя мистецької творчості!...

Від несподіванки Льока, бідний, розгубився. Разом з Віктором він упивався зеленню садків і соняшною піною, визбирував оком вогняні віночки на листі й сагайдаки проміння... Насправді братові слова були вибухами, які освітили чорне поле нежданих думок. Льока не міг негайно перекладати мову цих почувань на мову життєвих досвідів і розуму. Погляд його очей підтверджував згоду, цілковиту. Та не спромоглися розкритися його уста.

Віктор захлинався:

— Я ходжу над Крижаним океаном, а мене хапає тропічна лихоманка!

Льока скривився від болю.

«Не треба! Не треба!» — намірився він попрохати. Сам він ладен був уже на все, готовий до всього. Навіть померти без переляку й гістерики. Адже світова війна була закономірністю, логічним завершенням двох з гаком десятиріч ідіотських експериментів і взагалі незбагнених безумств. —

Льока надіявся лише на сприятливий розвиток воєнних подій та на чуйність Лисенків, на їхню поміркованість, на обережність їхніх вчинків.

Але все це, рішуче все, відомо без пояснень, відчував і знав також і брат. Як і кожен у їхній родині.

— Гострота переживань, — додав київський філософ, — збоку сприймається людьми як глупота чи гістерика. Така краса, такі квіти, а на душі тоскно. Бракує певности й спокою! Чого мені закортіло на першому тижні війни! ... Кому просто страшно, що його нарід розплатиться кров'ю за свою непередготованість до війни, багато хто злякався за своє життя, проте зрадів світовій бурі, аж пихтить від захвату вічно юним всесвітом, маси вояків і несподівано захоплених вогняною повинню мирних жителів України полягли вже на полі бою або й по власних хатах... Не добираючи — ні за віщо, ні від чиєї руки навіть...

Свій «герматизм», вимушений і разом з тим природний, увижався Вікторові трагедією, не так особистою, як національною. Адже це був час сподівань і перебудови Європи й світу. Тільки: про що свідчила його непричетність до подій, його бездіяльність? Що його довкілля, його суспільство, його батьківщина вже, без війни, руїна?! — Недарма свого сучасника Віктор уявляв як безголову й безногу статую посеред вирубаного алеї, посеред вибоїстого шляху історії. Бовдур! Бовдур!

Часто порівняння складалося інакше — шмаровоз, мармиза. — Таке здрибнення! Така примітивізація! А значить — безвиглядність, безнадія.

Захід — Вікторова схованка, Вікторова зваба по сьогоднішній день. Але звабу цю, можливо, доведеться ще покутувати. Можливо доведеться назавжди розпрощатися з

Україною, востаннє зиркнути на її тяжку постать, на її велику й чорну спину... Не злякаюся? Не пожалію?

У «Серафіті» Бальзак обмовився істинними словами: «Вітчизна, подібно до обличчя матері, ніколи не налякає дитини». А обличчя чужинки? Німеччини, Франції?... Чи сподівана, в добрій вірі виплекана уявою, добродійність Заходу, цілком згідно з сентенцією Брунеттьєра, не схожа насправді на великий злочин, на тотальну руїну, на поновне обезкровлення України?! —

В такому разі протиставити Німеччині й Заходові вже давно знайому Росію, Схід?! — Хто з нас піде цим шляхом? В надії на чию перемогу? Чого?!

Момент безконечно довгий і болючий: Віктор сам себе узрів посеред Європи. Чи не в Мюнхені, а може в Парижі. Змаліли, зіграшковіли вже й наскрізь пересохли враження дитячих років і молодости. Давно вже покостеніли й вкрилися пилом і Полтава, і Київ. — Віктор ще згадував університет і перші свої твори, а душа вже давно не обзивалася. При умові, що його літературна праця стане пародією на саму себе, що нікому буде його читати, Віктор писатиме на чужині до самої смерті...

Адже мистецька творчість легко перетворюється на один з гатунків зречення життя, набирає форми компромісу між животінням і дієвим буттям.

У мистецтві, літературі й поезії у першу чергу важливо, чи творця задовольняє життєвість і правдивість, об'єктивність і класичність створеного ним світу, чи він прагне до бою за свої мрії й ідеї. Або людина гріється на сонці, живе буднем і пише книги, або людина тричі на день помирає і тричі народжується на своїх барикадах. — Чи мистецтво це не згустки тепла й енергії, не пориви шляхетного серця й талановитого мозку?!

Віктор побачив сам себе..., на схилі віку, ледве не старим! Побачив і збагнув, що побудова власного світу рівнозначна з вичерпанням сил, з безконечною — що талановитішою, то гострішою! — індивідуалізацією, з осамотнюванням. Наслідком цих досягнень завжди було й буде завжди: нікому з людей не пасувати, нікому не підходити, усіх зустрічних у житті невільно дивувати й дратувати.

Віктор глянув на здивованого, на переляканого Льюку й зрадив, посміхнувся. — Полтава довкола, безмежний набір дивовижних світлотіней у садках, у «віниччі». Сам він молодий, зовсім юнак, а Льюка — підліток, хлопчик.

З критого ганочка на три східці на зачарованих братів гляділи Ніна — й обабіч — Люба Левінсон, Ляля Сорокіна.

6

Не було сумніву, що Ніна Бондарчук і Люба Левінсон чудово зрозуміли Віктора. Спочатку господар щиро зрадив гостям. Але в наступну мить він пригадав надзвичайно прикрі сценки... Ніна до такої міри ненавиділа Любу, що відмовилася з нею познайомитися й оббігала ровесницю десятою дорогою. Принагідно згадуючи про її існування, втрачала голову, дурманіла й звіріла, обіцяла собі викреслити з пам'яті й Віктора, не лише його «біблійну красуню». Але що ретельніше Ніна розганяла масну сагу настрою, то швидше оживав перед її очима й глибшав портрет її суперниці.

Люба, безсумнівно, сміялася з неї, знущала. Під антрацитовим блиском зачіски світився ліхтар іспанського чола. Самі не мали спокою й тому не дарували його нікому

насмішкуваті черешні очей під окулярами в чорній оправі, її то стримані й таємничі, то веселі й нахабні губи, її ніжні, по-дитячому рожеві щоки.

Ніна мусила замислитися. Люба з шкільних років вражала її, дратувала й захоплювала, незалежністю, свободою. Це була чужа Ніні впевненість у щасливому збігові космічних сил і земних обставин. І самовпевненість, звичайно. Проте Люба була не циганкою, а справжнім математиком, її розрахунки, від зовсім дрібних до безконечно великих, справджувалися в передбачені терміни, а підтверджувалися щодня. Саме тому дріб'язкові несподіванки в людських закомірках, прояви людського дивацтва й глупоти збуджували Любину енергію, радували її. Буденщина — тільки матеріал для приміток, так би мовити, до вже закінченої дисертації. Вони — не так додаткові турботи, як пилінки буття, як привід до сміху.

Люба справді надто глибоко розуміла життя, щоб опинитися в складному становищі, збентежитися, розгубитися. Крім того, вона талановито, ще легше, ніж ускладнювала, зручно, дотепно й точно спрощувала речі, думки, людей.

...І раптом Ніна зустрілася з Лялею й Любою перед дверима Лисенків. Бабуся провела їх світлим коридорчиком і через темну кухню на критий ганок. Посміхнувшись, вона кивнула головою на Льоку, зачудованого літньою дниною, на Віктора, завороженого африканськими джунглями.

Льока, хоч як обрадуваний, першим ділом подумав про втечу. Між іншим, він часто зустрічався з Любою на вулиці, перед лікарнями, і в Йоганни Карлівни Кенігсберг, у їхньої «німкені», але досі не був знайомий з нею. А Віктор заіскрився й ладен був затанцювати. Правда, вмить він дещо пригадав, але запросив гостей до їдальні й знову засяяв. — Бабуся сразу подала на стіл блюда вишневого киселю й парадну цукерницю.

Віктор і Льока знайомі з Лялею вже з дня переїзду Лисенків у провулок: уже декілька років. Люба — щонайменше з першої класи початкової школи: втричі довше. А Ніна щойно з другого курсу університету. Ляля не пустила її до Лисенків, навпрост затягла її з морозу до себе в мешкання й пригощала, бідну, книгами до десятої ночі. Дружбу з Ніною вона проголосила, так би мовити, декретом. І за жодних умов не визнала б вона невдачі, не стерпіла б непокори. Без будь яких застережень і навіки разом! Немов би Росія з Україною!

За столом Віктор швидко перетворився майже в такого тишка, як Льока. Ледве не поринав у кисіль з головою, не ховався в блюдо. Ніна довго гнулася до столу, немов би пальцями шастала по підлозі, підпирала голову кулачками й посоловілими очима дивилася в вікно. Так, як це вона робила у школі й у Києві на лекціях. І на безконечних зборах. Тільки Люба, щаслива, посміхалася: безсумнівно, перебирала в пам'яті єврейські жарти. Невже її радувала — чи смішила? — тонка та чуйна грубіянка, розумна дурепа?!

Ляля, навіжена, галасувала з невчасним захватом і небезпечною відвертістю на весь дім, на цілий провулок. Дівчина, здавалося, саме пропливала то повз чарівні осяяння, то крізь густі тумани розбурханої уяви. На свій кшталт Ляля була підозріливою й обережною, навіть боязкою.

Але частіше — довірливою. Вона легко забувала про досвід, правила й принципи, зате охоче, хоч на мить, хоч на годину, віддавалася почуттям і раділа цьому забуттю.

Це її щастя — бути готовою й дійсно та дослівно піти у в'язницю чи й на страту, лягти в домовину чи й у братську могилу за друга свого, за ближнього. Її думки й почуття двоїлися й троїлися безмежно, аж до нестями й огиди, а проте були на світі також не сприйнятливі для неї хвилі сумніву в близьких, підозріння їх у гріховності.

Ляля взялася перелякати не лише Лисенків, бабусю, Льоку й Віктора, а навіть Ніну Бондарчук: нестримно ляскала язиком. Її так і надили найпекучіші питання дня й світової історії: Росія — Німеччина, росіяни — німці.

Ляля, нічого не думаючи, нічого особливого не підозріваючи, гучно нагадувала Вікторові їхню минулорічну розмову про російський месіанізм у російській літературі й філософії, про російський націоналізм, расизм і — що за милий неологізм! — нацизм.

Вона точно пам'ятала наведену товаришем цитату з Федора Достоєвського: «Недалекий час, коли дворянином стане весь російський народ». І зовсім по-прокурорському вимагала від нього подання джерела й навіть, фактично, виправдання Достоєвського й Росії.

Віктор не просявав, не посміхнувся. Наче перед судом, наче на допиті, він з великою охотою пояснив «непорозуміння». Наведені слова Достоєвського взято з «Подростка». Тільки Ляля не запримітила їх — вони з французького тексту повісти... Чи, власне, роману?.. Це раз. А, подруге, висловлена цими словами думка характеризує не так світогляд Достоєвського, як героя книги — Версілова. Щодо Росії, то, справа ясна, самому духові її чужий націоналізм, чужий їй і расизм...

— Так тобі й треба! — від дверей глянула на Віктора розгнівана в душі бабуся.

— Вітаю, вітаю! І прошу мати на увазі, мій голубе, з ким ти навперейми чешеш язика! — зиркнула на приятеля Ніна. — Ти з цією дуркою ще не до того добазікаєшся! Погубиш родину! — безумовно подумав Льока. Він так закипів, як ще ніколи досі, ніколи в житті, проте не втрутився в дурну, в безпредметну, в небезпечну розмову.

Подібне плескання язиками та ще під час війни, посеред України, в Полтаві! Та воно скидалося на мару, на сон!

За столом Льока сидів сиднем. Уподібнився до каменя. Думки його прояснялися дуже поволі. Хмара пристрасти сповзла за обрій свідомости.

З самого початку дружби чудно було: що у Віктора спільного з Лялею? Про віщо свідчила вона, про духову винятковість чи нерозбірливість, про силу й незалежність чи про слабкість братового характеру? Притаманна Вікторові своєрідна шкала вартостей і зацікавлень чи — художня натура! — легковажність?!

Сам він, Льока, уникав роздумувань про чудернацьку сусідку. Вважав її за поверхову особу, себе самого — за байдужого. Дивно лише, що його вражала братова приязнь до Лялі, як також мамина нашорошеність, власне, цілком відверта ворожість, і непослідовність батькового ставлення до дівчини хворої на сухоти й гидкої. На щастя чи на нещастя, була вона також напівчужинкою. Що значить у таких справах «напів»?

Згодом Льока натрапив на теплу, навіть на гарячу течію почувань і думок. Не треба затруювати мозок і серце, не треба нічого перебільшувати, не треба каламутити й братового настрою. А треба Віктора зрозуміти, збагнути природність напластувань його приязні, його, так би мовити, прийняття доколишнього світу. Життя потрібно й безпотрібно зводить і розводить нас з людьми, з практично наявними.

Далеко не все треба в житті прояснювати й спрямовувати. Багато чого в житті треба стерпіти або й не помітити чи обійти.

Льока спробував посміхнутися: так по-старечому ліпилися в нього думки. І помітив, як ніяково, як тихо стало за столом. Лялю, безперечно, налякав несподіваний відступ приятеля. Коли це став він з нею таким обережним? Невже Віктор не довіряє Любі Левінсон?!..

Щоправда, у власному мешканні, серед своїх рідних, Віктор завжди ледве блимав, був просто Віктором Лисенком, а в неї, у Лялі в кімнаті, — спалахував попід стелю, в небо...

Не треба було, звичайно, чіпати Достоевського, клятого епілептика, й Росії! А добре, що вона, дурка, не взялася демонструвати перед Любою настроїв і переконань полтавських українців, що вона не «обговорила» дотеперішнього перебігу війни або становища, для прикладу, німецького й європейського єврейства в Новій Європі.

Любина чуйність, її вроджена м'якість чудово пасували до Лялиної неврівноваженості й різкості. Сила Любиного характеру не давалася Лялі взнаки навіть у дитинстві: знущання над розкошаною сусідкою не було і в гадці. Щоправда, трактовано її як вийняток, як безневинну чудасію. Бо людина з неї надзвичайна, у доброму й у злому.

Але Люба теж ужилася в строкатий і буйний світ приятельки до такої міри, що вже щоденно потребувала її нежданих суджень, вогняних пристрастей, святих поривів і карколомних вчинків, дивацтв. Часом вона іронізувала. До речі, артистично, весело й влучно. Без тіні роздратування чи зла. Для образи не залишалося місця. Регіт заставляв їх завжди удвох.

Поміж їхніми будинками, у провулку над урвищем і на Стрітенській насупроти диспансеру й лікарняних городів, звивалася стежка, у широкій рамі кварталів ріс чотирикутник яблуневого саду. Тут у літню пору й зимою, навесні й осінню пробігала десять разів на день Ляля, риженька й круглоголова дівчинка з довгими руками й ногами, а двічі на місяць — чорноволоса, чорноока Люба, гладуха. Надміру заброньована жиром і налита терновим соком, вона посміхалася вибачливо й жартувала, бездоганно, по-дорослому, явно й таємно використовуючи при тому одеський фольклор, образи єврейських анекдотів.

Ляля щодня поспішала через садок на Стрітенську, хоч знала, що там доведеться засісти за домашні завдання: Люба дні свої й вечори просиджувала за обіднім столом у порожньому мешканні. Правда, у Люби завжди можна було й списати задачі та інший непотріб, а потім скочити до міста, в бібліотеку або замкнутися в своїй спальні й читати до світанку.

Люба найперша учениця в класі. Ляля — з другої половини, з найгірших. Люба вивчала німецьку мову в Йоганни Карлівни Кенігсберг, англійську в москвинки Болотіної. Ляля теж учениця Йоганни Карлівни: підучувала німецьку мову, щоб закінчити десятирічку й вступити до Московського університету на історичний факультет.

Ляля звикла задовольнятися крихтою Любиної відвертості. Пучка її признання пам'яталася на протязі багатьох місяців, років.

А трішки смутила її прихованість Любиних думок. Сьогодні Ляля зиркнула й під щедрою та пишною посмішкою Люби застрімила розчарування, жаль, справжній біль.

Люба даремно пішла до Лисенків з Лялею! Їй треба було обійтися без пискливої й безглуздої супутниці!

Одну мить потрібно було Лялі, щоб перемогти каяття, стримати сльози. Вона зразу розреготалася й перевтілилася в манюсіньку дівчинку: схопилася з-за столу й почала тягти цілком дорослу приятельку за руку, вмовляла заглянути з нею до сусідньої кімнати, до книг. А Люба не сердилася на дитину. Люба, мов троянда, спахнула, засяяла, засвітилася.

Віктор і без слів наговорився з Любою. А біля строєних полиць вони разом присідали до російських, німецьких і українських, до м'яких томів, білих і жовтих, французьких видань, клясиків і новітніх авторів. Стало зовсім приємно на душі.

Ніна, — замислена чи забута? — теж перейшла до Вікторової кімнати й присіла на ліжко з альбомом «Роден» на руках. Ляля захоплено репетувала, хоч її ніхто не слухав. До неї тільки посміхалися. Залишені у їдальні напризволяще — розійшлися. Бабуся гріла на кухні обід. Льока, ще стурбований, власне, скаламучений, опинився в своєму закапелку на ліжку.

Несподівано в дверях з'явилися батьки. Обоє, слава Богу, в чудовому настрою. За ними рожевів уже й Льока. Значить, маму ще обминула мобілізація! Значить її залишено ще в «Богоугодному заведенні» й наказано очолити, як передбачалося, жіночий відділ у клініці Червоного хреста!

Віктор ладен був від радості заспівати, закричати, проте стримався й жартома представив їм гостей і навіть Льоку.

— Прошу знайомитися! Ніна, поліглот, студентка в відставці. Ляля Сорокіна, шибайголова, колишній історик. Люба Левінсон, засновник хемії. Є така наука. Льока, мій брат, теж недоук, кобищанський розбійник.

Батьків цікавила Люба, донька маминої співробітниці, дівчина непересічних здібностей, Вікторова знайома, навіть «симпатія» Проте, гості вже поспішали додому. На обід удалося затримати лише Ніну. Тато сказав, що їм треба серйозно поговорити.

Під час обіду Ніна тільки дивилася в тарілку, але не помічала, що вона їла. Вона поглядала на Лисенків, навіть відповідала на їхні запитання, проте бачила з дитинства знайомі обличчя на тлі київської панорами...

Наказ по університету згуртував студентів у робочі частини. А Ніна закінчила іспити й поїхала додому: просто не підкорилася, вийшло. Бо жила не в гуртожитку, у дядька!.

Місто, до нестями збуджене, сповнене пристрастями, обрадуване й перелякане одноразово. Старі вулиці й вікові парки раптом помолоділи: виявляли й приховували свою суть, свої надії.

У Києві люди навпрост линули до людей. А поруч: люди боялися людей. Уже відоме було, що німці розбили, здається, Четверту російську армію й прорвалися в берестейському напрямку на двісті кілометрів. Це за добу чи дві.

У Києві говорили, що німці обходять Галичину з півночі, швидко йдуть на Рівне. Під загрозу оточення ставлять цілий Південно-Західний фронт. Ніхто з київських українців не сумнівається, що росіяни блискавично звільнять Західну Україну й Західну Білорусь, що росіяни швиденько опиняться принаймні за Дніпром.

Перед Нініним від'їздом у місті пройшла чутка, наче німці вже оточують Мінськ й успішно ампутують Прибалтику. Можливо, поспішають на Ленінград. — Тиждень війни, — зауважив Льока, встаючи з-за столу.

Було в парі цих слів багато різноманітних змістів. Це могло бути стримане захоплення німецькими успіхами. Це могло бути також попередження: з багатьох причин не було ще місця для радості. Адже не відомо ще, чи початкові перемоги німців не поглине російський контрнаступ. Не відомо також, що німецька перемога обіцяла Україні.

Всі, що сиділи в Лисенків при столі, зиркнули на юного Талейрана. Бо всі тут присутні в однаковій мірі раділи й сподівалися, в однаковій мірі також сумнівалися й чекали, чекали на найважливіше.

Коли Віктор і Ніна вийшли з дімка в провулок, широчезна долина в них під ногами ще ясніла, гігантське сонце над горою з тополями ще не розтопило обрію, — наближалось.

7

Віктор і Ніна так спішно обминали повідривані дошки пішоходу й цвяхи та гаки на його перекладах, так рішуче звернули на Садову, наче вони спізнювалися на лекції або на працю. Поспішали вони, ясна річ, до Франкового парку, на побачення з чорними дубами. Від Келінського проспекта — це дерев'яні ґрати в цегляній рамі й зелена брама. Від садівництва й квітникарства в долині це дротяна загорожа в непролазних заростях бузини й вишні-дички. Короткі боки рівнобіжника межують з садибами, здичавілим садом.

До Івана Франка приходили вони в гості й п'ятнадцять років тому, ще в віці Червоної Шапочки. Зимою й напровесні потрапляли в парк не через браму на Келінському проспекті, а з Садової, на розі з Кам'яною, через подвір'я, власне, пустир довкола школи сліпих. Там випадав найпишніший у Полтаві перший сніг. Там на узвозі й на дні долини розквітали найперші в Полтаві проліски й фіялки.

Пенькуваті коренища дубів і навіть лави вздовж алеї і довкола дерев велетів — ніжки звисали як з килимка-літака! — були дуже тверезою дійсністю й одноразово казкою. Такою ж звичайною й таємничою здавалася Віктору його приятелька Ніна. Вона ніколи не відпускала маленького фантазера надто далеко або надовго, проте прислухалася до нього тільки одним вухом.

Віктор читав їй свої вірші й — частини грандіозного роману! — оповідання або ходив за дівчинкою слідом і безнастанно говорив про свій намір перекласти «Фавста» на українську мову й епос Г.Келлера «Зелений Гайнріх». Несподівано Ніна казала Віктору: «Ромашка біла» або «Жовтий буркун». Назви безлічі квітів і рослин вона знала з пелюшок, з колиски. Від своєї бабусі.

Віктор рано почав говорити Ніні про замір цілком свідомо зводити рідну літературу, культуру. Часом вона, здивована, аж ніяк не могла збагнути його захоплення й відчутти масштаб його відкриття.

Раз у школі, на великій перерві, Віктор навпрост ошелешив дівчину: захиляючись доповів їй про грецького філософа Анаксагора й про його вчення про заміну божества людським розумом. Ніна мовчки засунула Вікторові в рот цукерку, ракову шийку. Подібні нісенітниці не цікавили її тоді, як дивують її ще й зараз.

•

Настрій був рясний. Думка була багатоліка. Душам учувалося тріпотіння крилець за спинами як у Віктора, так і в Ніни. Ще раз на полтавських обрях марилися шоломи. Вчувалася важезна ступа історії.

Сьогодні нанівець треба було розімняти і жарт, і примару трагедії. А велетенські події збуджували й наливали змістом цілі пласти давніх і свіжих почувань, звичних і несподіваних думок. Час був підсумковий, для збирання врожаю й сумлінного надолуження прогаяного. Осінь на початку літа.

З ранку до вечора готувався Віктор безбоязко зустріти удар у груди, в серце. Та весь час у голові в нього гніздилися також жарти й дотепи. Душа так і збиралася в кулак, у камінь, так і линула в голубу безконечність, розпливалася.

— Содової води з вишневим сиропом чи навпаки? — серйозно запитав Віктор. А в Ніни не було сили навіть запримітити жарт. Це було ранком на станції.

— Піологія? Так зветься наука про коней? — запитав він у Ніни тепер, увечері. На Садовій повз них проторохтів віз на височезних колесах. А на ньому оберемок дров, лантух вугілля й мармуровий умивальник, безсумнівно, залишок «колишньої розкоші»!

— Піологія? Вперше чую. Та звідки... — щиро здивувалася дівчина.

— А ще не так давно по всіх кіннотних школах, по всіх кіннотних корпусах...

І Віктор розреготався.

Ніна підтримала компанію, а потім узяла глузія під руку. Ледве втрималася, щоб не покласти голову на його плече, не притиснути чола до його щоки. З дитячих років так добре знане явище: слідом за хвилями сліпої впертості й кам'яної настирливості на неї з чотирьох сторін світу так і линула щира поступливість аж до межі з самозреченням і навіть самозапереченням. Виринали також невибагливе всепрощення в парі з легковажною безтурботністю.

У Ніниних грудях засвітилося, замерехтіло ціле небо ясноти. Справжнє ворогування й примарні образи, незадоволення й докори надовго опинилися під дном душі.

Ніна рада була пірнути у Вікторове кипіння, як у найближчі його наміри, так і в далекосяжні задуми. Не дратувала її зараз ні самоаналіза, ні філософія, вона ж «абстракція». Хоч більшість цього добра була їй нудною. Дещо в його роздумах чуже їй, навіть вороже. Вікторові національні почуття Ніна поділяла цілковито. Вікторові ідеї цього пляну захоплювали дівчину. Були — несподіваним відкриттям Америки, несподіваним збагаченням, горою щастя в найчистішій формі.

•

Особливо чітко запам'ятала Ніна шкільну екскурсію на Шведську могилу. Потрясла незалежність Вікторового мислення. Вразила красномовність його, образність вислову, пристрасність.

Віктор силоміць витяг її, розчулену й розгублену, з натовпу й примусив її втекти з «громадської панахиди» перед пам'ятником російським солдатам у степ до гранітного надгробка шведів. Там, за шляхом, він пояснив приятельці, що під Полтавою українці билися по боці Карла XII, що під Полтавою забито й поховано стару Україну. То була

остання надія України залишитися з Європою, вийти на звичайний для Заходу шлях розвитку, життя, історії... З тої ж причини, запевняв хлопчик, саме в Полтаві, на цих кістках, воскресла Україна. Власне, наше нове слово, нове письменство.

— Полтавці найпевніше почувають вроджені хиби й наші національні можливості, гидоту наших вад і велич наших завдань, — сказав раптом Віктор. — У нас заряд національної свідомості з найглибшим на всю Україну корінням, з найглибшою передісторією чи підсвідомістю. У головах наших гречкосіїв найперше загорілася ідея держави!

Усі розмови з Віктором творили, фактично, єдиний потік, багаторічний монолог. Бо діалог у них виходив жалюгідний. Проте Ніна чудово пам'ятала безліч з них, з намагань поглибити й ще раз поглибити дивно самозрозумілі поняття. Звичайні люди про все це навпрост здогадуються... Наприклад? Що не дано людині вибирати собі долю. Дане — приймати її з усіма несподіванками її, таємницями й тяготами. Що народи щасливі й багаті саме потраплять у трясовину, коли ми, небораки, з боями вирвемося на вільне життя, зацвітемо.

До речі, вже в Києві, в університеті, раз Віктор знайшов Ніну в літературному кабінеті й пошепки доповів їй над вухо, що півгодини тому він знайшов ще одну Шведську могилу. На Крцаниських горбах на південь від Тбілісі, на правому березі Кури, де військо останнього царя Грузії Іраклія II, 11-го листопада 1795 року, знищене було перським шахом Ага-Магомед-ханом. Трапляються ж історії, такі схожі, хоч — різні.

А сто разів ще в Полтаві й сто разів уже в Києві Ніна плакала. Тільки чи помічав Віктор її незадоволення, її розчарування, її мовчанку, протест?.. Була це сліпота? Був це егоїзм без кінця, без краю?! Чи було це брутальне рішення не помічати надто буденних жадань? А може, «шляхетний порив» просвітити подругу, вирвати її з темниці, відірвати від плуга поденщини, випустити її на всесвітню волю мислей, самодостатніх думок?!

Ніна щодня сподівалася, що Віктор обійме її. Чекала, що поцілує. Та Віктор зустрічав її в школі, заходив по неї в університеті, щоб незчисленними фактами проілюструвати, для прикладу, свою теорію про два кола людського життя: незбагненне внутрішнє й начисто спрощене, вирівняне природою, великою демократкою, — зовнішнє.

Ніна кохається в музиці? Любить Чайковського?.. Так от, за сорок чотири дні життя у Фльоренції Петро Ілліч написав «Винуву даму». Це внутрішнє життя композитора. Хто спроможеться зрозуміти його, наблизитися до істини? Та мало кого воно й цікавить. А другий бік справи — нотатник слуги Чайковського, Назара Літрова. В ньому зі свічкою в руці не здибаєш нічого значного, навіть просто цікавого. Стосовно трагізму внутрішнього життя мистця це — бігун, антипод, карикатура, фарс. Це звичайнісінький людський будень. Петро Ілліч, мовляв, снідав, працював, обідав, працював знову, виходив на прогулянку, вечеряв і — ліг спати. Ха-ха-ха!

Ніна й музика! В Полтаві біля струменту, фортепіяна, висіли в неї портрети Шопена і Чайковського. До скла книжкової шафи притулили носи статуетки Вагнера і Лисенка, Гріга і Сметани. У Києві Ніна відвідувала концерти, бувала в опері. В Полтаві й у Києві вона трохи грала, трохи співала.

І Віктор чудово розумів поверховий або родинний характер її обдарування, проте — чи саме тому? — він твердо повірив ним же вигаданій широті її музичних зацікавлень,

історією й теорією музики зокрема. Ще в Полтаві забігав він до Ніни з новинами. Ледве привітавшись, показував замітку в газеті «Советское искусство»: Дм. Кабалевський закінчив оперу «Коля Брюньйон».

— Таке неждане збагачення і так невичерпної теми: Р. Роллян і музика! Правда?

Дівчина, щоб не завдати болю, щоб не відштовхнути товариша, кривила душою:

— Як цікаво! Ще живуть і працюють композитори, творці!

— Ще живе й працює Роллян! — розгортав плян розмови Віктор.

Частування приятельки дрібнюсінькими Америками продовжувалося також у Києві. З часом у Ніни наростав і подив. Віктор всерйоз переживав цілому світові давно вже байдуужі ідеї. Віктор оживляв навіть каміння філологічної термінології!

Він, ясно було, успадкув

ав дочиста всі скарби духового світу, почував себе дійсно юним господарем плянети.

Тому так просто переміщував і перенаголошував ідеї на мапі всесвіту!

Віктор набридав Ніні. Та часом вона помічала, що в дитинстві Віктор ділився з нею своїми багатствами, а тепер лише повідомляв її про свої знахідки.

— У 1894 році, в Одесі, виконано було оперу Ребікова «В грозу». Тема її я — «Ліс шумить» — короленківська.

Проте несподіванці не кінець:

— Журнал «Обозрение театров», рік 1911, повідомив читачам, що Леонкавалльо створив оперу на цю ж тему, лібретто Енріко Кавакйолі.

Ніна-музика справді здивувалася. Ніна-жінка одноразово сприйняла цю знахідку лише вибачливо: що за чудасія, зрештою! Пощо й навіщо все це?!

Несподівано Віктор з'являвся в літературному кабінеті й лоскотав Нінин карк пальцями, нігтиками. Потім — прогулянка університетським коридором. Вікторові думки нагадували дівчині виводок мавп. Від думки старого історика німецької літератури Георга Гервінуса про Гете як такого виразника духу свого народу, після якого у німців немає про віщо писати, він легко перескакував у садок української літератури! Гервінус потрясав його, так би мовити, не безпосередньо, а в пристосуванні його ідеї до Шевченка та наших поетів аж до кінця минулого сторіччя.

Це фактично проблема, з одного боку, наслідування геніяльних зразків у мистецтві, а частково — плеядности творців.

Ніна мусила ще уяснити хід Вікторової думки, а штукар уже поривав з темою:

— Так несподівано вкладається плян дослідження «Гете і Шевченко»!

Ніна часто задумувалася над суттю духового життя свого друга. В центрі його, це її розчулювало, була Україна.

...Віктор саме розпочав тоді вивчати з Аполлоном Лобачем, великим філологом, санскрит, знайомитися з пракритами... Та при тому він незмінно думав і говорив про долю української літературної мови й про наші діалекти! А коли з Дубовичем і Красновольським студіював основи скандинавської філології, найпильніше він приглядався до історії норвезької мови й літератури. Віктор боявся, що за певних умов також на Україні може дійти до гідкої мішанини мов, як це сталося в Норвегії. Адже букмол є сумішшю данської мови з норвезькими діалектами.

А як зацікавила його думка Луначарського, 1929, про подібність доль норвезького й українського письменства! Між іншим, середущий промінь його ідеї — Бернсон і Україна.

Вікторове українство було, здається, надто глибоке і політичне, а тому небезпечне і мимоволі приховане. Ніна скрізь розмовляла рідною мовою. Не ховалася. Українська мова в устах Віктора нашорошувала як росіян, так і українців, зраджувала наче особливе спрямування його помислів, породжувала ворожнечу й остовпіння.

На вулиці, в непевному — певному! — товаристві, уникаючи неприязні, Віктор, з дитячих років, говорив російською мовою, до речі, теж цілком чужою місту, бо надто вона в нього муштрована, плекана, столична, навіть петербурзька. Так чверть століття тому говорили в редакції «Вестника Европы», на Бестужевських курсах, в імператорському університеті.

Природність, виходить, на два боки. З Ніною, Льюкою й бабусею Віктор говорив по-українському, з Лялею та Любою по-російському. Подібне ховання голови в пісок було начисто заячим. Уникалося при тому лише зайвої демонстрації «залізобетонного українства». Проте й набувалося децицію. Так, Ніну дратувала не Вікторова двомовність, готовність перейти на російську мову, а тільки його «нетутешня», не зукраїнізована вимова російських слів і речень, комічні, з імен і прізвищ починаючи, наголоси. Наче він щойно повернувся з Росії, а не його приятельки Ляля Сорокіна та Люба Левінсон.

•

Парк Івана Франка ще жовтів і червонів, та вже й гас, темнів. Літо забарилося біля мушлі зеленого театру, над дубовим узвозом. Дичавина тяжезними брилами, великими грудками тонула в сутінок. Алеї осідали на дно вечора й ночі.

Віктор і Ніна обійшли сад і повернулися до закопаних у землю лав перед порожньою естрадою. Легендою про підводне царство стали і ліс у долині, і парк на терасі, і дальня високорівня. До найдрібнішої прикмети щезло місто. На синє море вплив місяць. Виринула над головами стародавня мапа неба: що за неймовірна дійсність, що за діядема казкового всесвіту — зорі!

Лялю й Любу дійсно треба було залишити в спокої. Обом досить було вже також Вікторових самостережень.

— Подумай, я ще не бачила мами й тата! Я сьогодні прибула з Києва!..

До Ніниного дому на Пушкінській, насупроти бібліотечного муру, біля березового скверика, вони пройшли швидкою ходою й мовчки. Так приємно було не крокувати, а майже летіти. Адже зараз вона обійме маму й поцілує батька. Крім того, вона розпочала наспіх підсумовувати Вікторові почуття, часом сподівані, часом несподівані до чудернацької Лялі й до незбагненної, власне, Люби. Була вона, справді, поміркована й статечна чи безмірно потайна й демонічна?

Віктор нишком снував одну з тисячі своїх казок. А може, цілком здійснений замір?

Це чиста правда! Ніна помічала щоразу: Віктор не боявся Лялі, Лялиного язика. Він також ніколи не судив про неї спрощено — дурка, мовляв, або — розумниця. Головне тут ось у чому: з цього боку він не передчував небезпеки. Певність ця була дивним сплавом

антиципації, отже передбачення подій, ясновидіння, і наче криптомнезії, отже підсвідомої пам'яті, прихованого досвіду.

У цьому столі були також ще загадковіші, для творчости людини воістину безцінні складники. Так, Віктор уже в дитинстві помітив свою здібність на основі нечисленних фактів, поодиноких спостережень блискавично сприймати суть особи й безпомилково здогадуватися про її найпотаємніші властивості. Для розгортання цільного образу людини йому вистачало глянути в зустрічі на вулиці обличчя, навіть здалеку запримітити спину, постать незнайомого. Досить було йому розпізнати напрямок і рівень мислення незнайомої, почути кілька слів, декілька речень...

Віктор боявся цього читання характерів, циганського вгадування своєї й чужої долі. Проте він не помилявся в людях. На щастя це було? На нещастя?! Коли він забороняв собі приглядатися й прислухатися до себе й до людей, — страждав. Почуття було: не заховаєшся, голубчику, не втечеш! Все одно — чи ти не бачиш? — знайду, наздожену!

А часто радувала Віктора його спроможність оживити людину в писаному слові, смішила здібність скопіювати людину. Слухаючи його імпровізації, родина зі сміху заливалася сльозами.

Вікторові жаль було, що Ляля звично розбазікалася в присутності Льоки й бабусі. Люба його зовсім не турбувала. Вона була свідком подібних ігрищ. Віктор розставляв принади, а Ляля йшла собі по горло в трясовину. Дівчина вже договорювалася до самозаперечення, до несусвітніх дурниць, нарешті, починала реготати, а він трактував її серйозно, досліджував її нахили й здібності, любувався підкладкою її строкатої душі.

Та на початку війни, в дні важливих побоєвищ на кордонах імперії, Віктор не міг знести роз'юшеної Лялі, схильної до несподіваних висновків, алогічних вчинків. Звичайно, вона приятелька, подруга юности... Він би слухав її, але не в родині, без свідків.

Сумно було дивитися на Любу. В неї, зрадила Ляля, розпочався процес у легенях: спадкові, від матері, сухоти. Навіть московський клімат занадто жорстокий для неї, а треба втікати вглиб Росії, за Урал... З Любою дуже хотілося поговорити, про загадковий злам їхньої долі чи про загадовість їхньої зустрічі в розпалі полтавської юности. Що вона значила в їхньому житті? Нічого не значитиме?!

І забувати немає чого, правда. Хоч Віктор свої почуття до Люби перемірював безліч разів. Ще сьогодні, з Ніною в парку.

На початку була іграшка на ялинці, Різдво. Ні, сяяння усміхненої плянети. Згодом на стрічці пам'яті почали траплятися плямки. Найперше з них, досяжне не розумові, а почуттю, це розчарування ще посеред найпершого зачарування. Чудове воно, між іншим: несподівано Люба прийшла до нього в школу! Цей вчинок став початком нової свідомости, нового відношення до ледь знайомої дівчини. Останнє з них, плям, розчарувань, зустріч на Стрітенській у серпні минулого року. Несповна рік тому... Віктор спалахнув від щастя. Та крізь радість його повсюдно пробивався бездонний сум. Люба, здалося, ледь-ледь погладшала, ледь-ледь розпливлася. На красчку її бездоганного проділу бракувало кількох волосинок. А тричі проклята уява розмалювала гарну голівку на свій лад: лисина!.. Виринула згадка про туберкульозу: перший квіт, мовляв.

З якою метою Ляля написала Вікторові в Київ про Любину хворобу? Мама, справа ясна, зрадила таємницю сім'ї Левінсонів заради, на всякий випадок, перестороги. Добре, що після довгих відкрочувань, майже вимушено.

•

Вдома на Віктора чекала новина. Володимир Винниченко прибув з Парижу до Кракова й очолив уряд Української Народної Республіки. Проголошено відновлення української державности. Не лише німецькі дивізії, а й українські з'єднання маршують Україною. В паніці росіяни здаються в полон, розбігаються, без оглядки втікають на схід.

Уперше в житті до Лисенків зайшов сусіда, залізничий службовець високої ранги, Головченко... Звертаючись одноразово до обох Лисенків, він розповів неймовірну новину. Боявся зайвих слів і паради? Боявся занадто розворушити своє хворе серце?!

Сусіда вчинив у мешканні Лисенків переворот, революцію й щез у кухонних дверях. Повідомив і залишив потрясених напризволяще.

Новина здалася правдоподібною, хоч нестерпно блискучою. Ні батько, ні Льока неспроможні були опанувати себе. До горла підступали сльози. В голову так і линули прибої маршової, переможної музики. Тільки бабуся сіла на канапу й поховала засліплені раптом очі в долоні старечих рук.

У цей час підійшов до дому Віктор. Льока кинувся відчиняти двері. Вибіг у коридорчик тато. Уперше за півгодини дихнула мама. Її руки відпустили жорстоко затиснуту пальцями шию. Ворухнулися заворожені очі.

Зопалу Віктор не добрав, що сталося в його сім'ї. Такого щастя, до сліз, він не сподівався, звичайно.

8

Головченкова новина, після всебічного обговорення, визнана була за плутану. За нісенітницю. Хоч усім Лисенкам хотілося повірити, що в ній була зернина правди. Та Винниченко не пасував німцям, як також німці не пасували Винниченкові. Вигадка про таку співпрацю виринула, безсумнівно, в голові невігласа. Крізь неї проглядала фантазія цілком темної людини. А вчувалася в ній добра воля й самовпевненість доморощеного політикана.

Головченко, в даному разі, за що купив, за те й продав, звичайно. Він, сумніву не могло бути, й сам уже додумався, що молода генерація наших емігрантів напевне висунула зі свого середовища нових провідників і напевне обґрунтувала свої власні, свої ідеї.

Винниченко? Так це ж нейм
овірне! Це навіть жахливе!..

Заперечень і спиньчань у родині не було. Нікому не хотілося новину розвінчувати до тла, проте ніяково стало також марити вголос, сліпими очима зазирати в дуже близьке — справді? — прийдешнє.

Лисенки вже примирилися з думкою про стабілізацію фронту посеред України, по лінії, скажімо, Дніпра. Бо навіщо себе обдурювати? В такому становищі ні до чого наївні жадання та занадто палкі уявлення.

Війна щойно розпочалася. Двох думок не могло бути: Росія ще організує контрнаступ. Зимувати напевне доведеться в прифронтовій смузі й напевне ґрунтовно познайомитися з російськими порядками воєнного часу. Це в щасливому випадку. Бо можливе також, що всім Лисенкам треба буде ще воювати або помандрувати в «не столь отдаленные края». В Туркестан, до Сибіру.

Батько за вечір смертельно втопився. Тепер він прагнув нарешті погасити світло й заплющити очі, забути. Дослівно забути чи побути ще насамоті з собою? А може, помріяти, тихесенько й безвідповідально?!

Мама всім поступалася чергою: уголос не перевіряла свої почуття, не формулювала своїх мислей. Її висновки були напрочуд звичайні. Зараз, як і досі, як і завжди, доцільно розраховувати на найгірше. В житті, від народження до смерті, поводитися найкраще, найрозумніше так: просто, спокійно й обережно! Вона багатозначно повторила свої «заповіді»: ні з ким не ворогуй, вчасно пригаси сварку, знай міру всьому й усім!..

Льока теж відбув дно великої радості, проте хотів штучно радість цю підживити, побагатіти думкою. Схвильованости було ще досить, щоб завадити сну. Його плян був — «зачитати» свої двоїсті, непевні сумніви й дивні-предивні турботи. Турботи це? Чи просто непевність, сподівання чуда?!

— Ясно вже, що нічого ще не ясно! — пожартував Віктор. Сімейна нарада не спроможна була на остаточне рішення. Всі схильні були до думки, що майбутнє їхнє на сто відсотків залежатиме від непередбачених обставин. Так само і з Україною. Лисенки не так злякалися вихру історії, як зраділи йому. Хоч він погрожував знищити родину й перетворити Україну на цілковиту руїну.

У час війни стати по боці Росії не було сили.

Для сім'ї була б це подвійна смерть, моральна та й фізична напевне, і нестерпна зрада. Зникла б також надія, в разі поразки Німеччини, прорватися на Захід, утекти поза російську греблю посеред світу. Для батьківщини це теж подвійна, всіляка, так би мовити, смерть. Грудьми захистивши Росію на полі бою, піти на заселення Азії, відчинити двері на Україну російським переселенцям. Це значить — докорінне змішання людности й загибля нашої мови й культури.

Отже: війна як революційний етап, як прискорювач російської політики, її давніх плянів асиміляції...

— Ланцюгове затемнення розуму! — жартома бідкався Віктор.

Ніхто вже нікого не слухав. Мама, слідом за Льокою, вийшла з їдальні. Тато, влягаючись, ледь сприймав почуте й не збирався на нього відповідати. В душі син його трішки дратував. Бабуся мовчки стелилася на канапі. Полтава довкола неї, схоже було, вимерла, ледве чи виявляв ознаки життя й світ.

А Віктор, поволі відступаючи до своєї кімнатки, на кожному кроці знаходив гарні приводи для жартів і чисто водевільних квіпрокво, цитував мудреців і навропрост убивчі народні приказки. Радий був, як на прощання раптом зацвіли татові губи, блиснули зуби й ще раз засвітилися очі.

Кумедне становище: засліплення розуму... та рожевою новиною, вигадкою! А проте відсвіт щастя в душах так неохоче, так доволі влягався, гас... Щастя, звичайно, не химера. Навіть не мильна банька. Проте воно скрізь на Землі одноманітне чи одноплянове, однобічне. Зате найменше нещастя таке несподіване завжди, таке своєрідне. Така глибока різьба! Таке крайня серця!..

Віктор причинив за собою двері в їдальню, засвітив голубу лампу на писемному столі, підійшов до книг і безпомилково взяв на долоню сьомий том Льва Толстого. Прочитав сторінку з «Анни Кареніної» й повернувся до її першого речення: «Всі щасливі родини...»

Толстой, Толстой! - І Віктор поставив книжку на полицю. Україна в світловому полі російської мови й культури. Справджується далекоюсяжна політика імперії? Російщина в житті українця стала смертельною загрозою й одноразово кінченістю. Від дитячої книжки до світової літератури, від підручника до академічного словника... Своїм у місті ще залишилося балакання в запічку, крихти фолклору, культ пророка Шевченка...

Та ще шипи й шпички в підсвідомості, мовні й психологічні непорозуміння з росіянами в побуті?! Для них зараз важливо до тла вимести з українських голів пам'ять про незалежну політику, про армію, про державність України. Проте й мову треба повсюдно душити й паплюжити, треба занапащувати рештки стародавньої культури. Часу, одним словом, не марнувати! Патронов не жалеть!

Віктор присів на ліжко й нагнувся до взуття. Потім здогадався: вже в шкарпетках метнувся до столу й погасив лампу, по дорозі до постелі висмикнув сорочку з штанів. Найуважнішим чином спостерігав і досліджував роздвоєння та змішування своїх думок. У сутінку непорозуміння і незадоволення мерехтіли блискітки найперших вражень, зеленіли перші листочки, перші галузки життя: оце тема його початкової книги! оце найглибший корінець його творчості на десятки років!

Течія занадто свіжих і злободенних, як також дійсно хронічних турбот уподібнювалася вже до комети: щезала за обрій. Сьогодення, воістину, мусило в душі відстоятися. Започаткувати писання було найприродніше реєстром осяйних солинків і колючих гостряків скла з раннього дитинства. Кінець, несподіваний, революції та не розладу. Десятиліття переховувань і маскувань. Життя, щоб урятувати голову, навприсядки.

Отже: тема задуму — корабель на міліні... На досяжний окові плян книжки буде поставлено факти напівідилічного й напівтрагічного дитинства на Полтавщині. Патріотичні убоління, нанизані на нитку пам'яті, буде відкладено на невизначений час, якщо не назавжди, буде прибрано з кону. Накопичені досі багаті добірки мовних перлин, вроджений та ще й натренований нахил до межі розгалужувати й раптом — до афоризму! — обрізати порівняння речей і понять, плекати дивні метафори — це вже питання техніки, дослівно — писання.

Принципи творчості викарбував Гете в двох рядках у «Присвяті», у «Фавсті»:

Was ich besitze, seh ich wie im Weiten,

Und was verschwandt, wird mir zu Wirklichkeiten.

Так от, голубе, на початку небувалої досі війни візьмемося за розмальовування дитинства, за книжку «Ранок на ціле життя»?! — мовчки, тільки брови погнулися, сам себе запитав — чи не Дон Кіхот? — Віктор.

Сторінка чи дві нового тексту на день!.. А цілком вчасним стане — до діла! — роздум над билинкою при дорозі й над всесвітом. Усе буде, згідно з бабусиною термінологією, «к місту». Краса української ночі, казка. Чи трагедія: немов бляшанка, так розплющена історією Україна, так спотворена нею людина, Божий праобраз. Це може бути екстракт властивостей споконвічного мистецтва нашого народу, його принципи. Або ряди алогізмів, навіть парадоксів у характері українців.

Дійсно, українська аномалія мелосу розминулася з музичною клясиною. Наша трагічна доля не звела до неба храм філософії, як це сталося в німців, а вбила мислення й переобтяжила серце. В нас мусив народитися Шопенгауер з його поглядом на життя як на страждання. Та з нашого суму, з нашої трагедії розрослося мистецтво, розпустилася лірика, поглушив довкілля бурлеск!

Українська епіка — лірична. Наша лірика — епічна.

Невигойні заграви, а заодно також найінтимніші переживання своїх людей Україна потопила в піснях. А от у німців, у світовому письменстві, щойно Гете знайшов свою тему в спостереженнях над собою, щойно Гете зоб'єктивізував і спрямував у літературу начисто особисті порухи душі. Це була революція. Це була доба наслідування в поезії й самогубств до краю розчулених читачів у житті.

...Нічний потоп на цілий-цілісінький світ. А настрої — прониклива ясність, межова щирість, чиста вибагливість. Навіть утома дивно невагома, напрочуд просвітлена. Намір — від загину врятувати пропам'ятні хвилини своєї доби, немов островами, книгами засіяти часову ріку.

Уночі «Ранок на ціле життя» здався готовим до написання. Прояснився центр тяжіння майбутньої книги. Устійнилися її хронологічні межі, прочулася її атмосфера. Ще бракувало тільки проби на папері: ритму речення, живцем схопленого образу, безпосереднього змісту й пляну.

Увагу можна було збирати на початкових сторінках, на перших розділах повісти. Але рівнобіжно з перебиранням збережених пам'яттю зняток продовжувалося до світанку дефініювання загальних чи засадничих питань. Не без рації було це таємне підготування твору в підсвідомості, це підштовхнуте радісною новиною рішення здійснити досі напівфантастичний задум негайно, під час війни, у Полтаві. Не без рації були також застереження, сумніви, чітке відчуття нездійсненності творчого пориву.

Віктор сам умовляв себе братися до діла безконечного, на ціле життя. Тепер про науку й університет не можна вже було думати. Не вірилося, що війна заплесне Україну на мить і відразу засяє довкола благодать, що враз оживуть її села, зацвітуть міста.

Боротьба йшла за поміркованість сподівань, за рівновагу почувань, за природність розрахунку.

Самого себе доводилося підбадьорювати, самого себе й лякати.

Гірко й смішно: Вікторові ввижалася справжня свобода творчості, виринув на поверхню душі юнацький намір жити для літератури. Та все це з'явилося разом з найчорнішим сумнівом... Бракувало певности найпростішого ряду: чи війна не зчеше нас з України? Нас — це не тільки Лисенків, це — українців.

А писання під час війни! Чи писання на чужині... У кожному з обох випадків треба бути з породи Дон Кіхотів, треба відірватися від звичайних уявлень про літературну

творчість і про саму літературу. Приготуйся, Вікторе, що будеш ти автором і читачем одноразово, solo, solo!... Весь гонорар твій — насолода від праці над рукописом! Тебе підтримає лише внутрішнє переконання, що твори твої — це серйозна література, бо за її спиною стоїть те, що формує чи призначене формувати сумління й обличчя суспільства, нації. Та ще спостережена в людях і твоя власна любов до книг.

Порив до творчості такий же складний, як доля, й такий же могутній, як жадання — бути. В ньому все особисте й усе понадособисте, національне. Творчість як самовияв і як чин, звичайно, найпитоменніший, часто — єдине можливий. Творчість як корона життя й історична заслуга, як покликання до самозабуття в праці, — *le travail supreme*, як свідомість свого духового багатства, — «*die Adern voll Dasein*», як спроможність бачити суть людей і милуватися природою, як вроджена спостережливість і бездонна пам'ять, як хист до відбору важливих рис пережитого чи інтуїтивно відчутого, *pouvoir de seconde vue*.

Отже: белетрист розкриває читачеві правду життя, хоч при тому він нав'язує себе людині в такій мірі, в якій вона собі подібними звичайно, в будень, у житті зовсім не цікавиться. Самовикриття як приклад. Отже: писання й сама доля поета, мистця, з одного боку, це омана й довічна мізерія, з другого, — раювання й влада.

•

Цілу ніч Віктор протанцював на два боки. Не хотів порвати й розгубити ланцюги своїх роздумів, споконвічних, а проте й свіжих одноразово. Боявся також утруднити й зібгати розгортання своїх найдавніших спогадів. Адже вони, перші розчерки його вдачі, його перші зустрічі з життєвими обставинами й людською натурою, зерно майбутньої книги. В ній правда буде не безпосередня, а похідна й універсальна. Зерно в ній зітліє й проросте.

Найперші рядки й абзаци, ритм початкових речень книги — діло на завтра, на ранок. Уночі треба вибрати початковий епізод, можливо, — немов карти, — розкласти матеріал вступного розділу.

У темноті Віктор спав і не спав, дивно посміхався. Смішним був такий манюсінський біль його, його героя. Такою болючою була вже його, його героя, перша радість. Бо фальш і непорозуміння вона, звичайно. Блискіткам пам'яті не видно ні початку, ні кінця!

Цілковито зберігся кін тогочасного життя, його невігядливі лаштунки. Перед білим дімком над вигоном непомірним грибом розрослися кущі. Біля ганку до Віті лаштаються собаки, хижа Роза, що на ланцюгу, і шляхетний Лойд, вільний козак. Згодом до хлопчика підійшов білий кіт з чорним вухом. У надмірі дружніх почувань він намагається звалити приятеля з ніг, муркоче, нявкає. В обідню пору Вітя йде з Дунькою, служницею, по воду, до колодязя, схожого на шахту, й спостерігає, як під чорним сараєм, укритим червоною черепицею, гніздяться в пилюці кури.

Вітя стояв наче на бальконі. Тут видно було кінець оази: городи, подвір'я, напіввирубаний сад чи парк. Усе це обліг степ.

...Гості в їдальні. З цукеркою в долоні, Вітя пояснює бабусиній приятельці, що він не кицька і не мавпочка також... Вибух сміху, і хлопчику нікуди дітися. Він утікає під стіл.

Як завжди, врятувала його Дунька. На кухні поцілувала героя в голівку, пустила на своє ліжко й сказала: «Моя дитино!»

— Я не твоя дитина! — найжився хлопчик. — Я мамин!..

Але Дунька не розгнівалася: дозволила відкрити кухонний стіл, схожий на хатку, повертати закрутку для дверцят, полюбуватися посудом. Особливо подобалися дрібнюсінькі каструльки й — що за шолом! — друшляк.

...Подібні моря фарби були тільки в кутку їдальні за столом та ще в спальні під ліжками. Блискуча підлога. Блискучі кубики, обклеєні кольоровими картинками й літерами. Вітя, одягнутий у чорненькі штани на перехресних шлейках, у вишиту сорочечку з чотирикутнім вирізом, ніжки озуті в червоні черевички, сидить на підлозі й буде.

— Що це буде? — тикає Дунька пальцем.

— Місто.

— Такого міста ще світ не бачив!

— То ти нічого не розумієш!!!

Дунька регоче. Бабуся здіймає голову з-над книжки і теж сміється.

У такому разі Вітя йде від них: обома руками з усієї сили намирає на двері й опиняється в темному передпокої, ще раз — і він уже на веранді. З ганку він не хоче пробиратися на землю надто довго, — присідає й швиденько злазить зі східця на східць.

Під вікном у нього гора піску, відерця, лопатки й совочок. Через годину приходить до нього Дунька. Хоче миритися. В неї на блюдці вузенькі шматочки намащеної салом перепічки.

Дунька присіла перед хлопчиком, — годує. А Вітя після перекуски показує їй знахідку — така розкіш на смітнику! — гострющий шматок багряного скла.

— Глянь, Дуню! — пропонує хлопчик.

Дівці подобається червоний світ, і вона питає, чи він би не подарував їй уламок. Вітя схвально хитає головою й каже: «Назавжди!»

...Тато повертався з цукроварні пізно. Степ і вигін, терни в канаві й городи вже поспіль горіли. Вікові груші перед дімком схожі були на червоні вітрила.

Тато хапав Вітю на руки й цілував, хоч хлопчик завзято боронився.

Надто вже колючі в нього щоки, вуса й борода! Час був уже купатися. Бабуся чи й Дунька роздягали Вітю й безжально кидали його сорочечку, штанці й шкарпетки просто на підлогу. Треба було сідати в ночви з кип'ятком!

Але спальня перетворювалася ввечері на театр: бабуся розповідала казки і навіть тихесенько співала пісні. Обоє, бабуся й Вітя, плакали від зворушення. Цілком напевне, як виконувалося «Запрягайте коні, коні воронії» або «Зелений катран».

...Ранками Вітя ходив з мамою на охоту, аж за садок, аж у степ. Брав з собою рушничку, кликав Лойда. Та в обідню пору мама щодня поспішала до лікарні. Хлопчик кидався її провести з подвір'я, пройти з нею трішки й вигоном.

Правда, траплялися в них, часом, також неприємності, сльози.

Раз Вітя вийшов з мамою на ганок і раптом розплакався:

— Я тебе люблю, а ти йдеш!..

Мама віднесла його до хати, проте віддала бабусі на руки й таки пішла в лікарню. На прощання запитала, чи Вітя візьме її завтра на охоту.

Заплаканий хлопчик хитнув головою: так, візьме.

9

Пробудження в розпалі літнього ранку, що зашпори.

Бажання покуштувати щастя, розпочати книгу, сонцем зійшло над приземкуватими сумнівами, над туманами, стало на прю з буденними звичками, з переляком і захопленням воєнного часу. Розцвіло раптом жадання на ділі перевірити справність голови, серця й пера. Ще до того, як душу й тіло розпластають великі події й набридливі дрібниці.

День був, що ласка.

Віктор босоніж пройшов до вікна й заплющив очі. Тільки-но плахта повисла на одному гвіздочку, як кімната уподібнилася до виповненого світлом шлюзу. Наосліп, для порядку, розсунув він штору. Лець зиркнув, ошчасливлений сліпець, на поглинуті повинню книги й меблі. Справжня тобі робінзонада.

Бракувало тут веранди чи балкона: вийти б отак, голяком, помилуватися долиною. Гнізда дахів серед фруктових садів, старі руїни мінаретами, тополіні межі на обріях.

Гостре почуття виблискувало, наче вістря ножа: зараз, зараз! Декілька хвилин, півгодини і вже розладнається щасливе сузір'я настрою, а розум, ладний вишикуватися бойовою лінією й виконувати накази, згодом піде полювати чужі думки.

У цю мить у мозку веселкою ще сяяла іронія, ще дозрівали розважання загального характеру, ще посипали вогнем блискітки принагідних ідей, але все це кінчалося: цикл! Напівголяком усідаючись за стіл, Віктор ще посміхався, ще приглядався до останніх жаринок...

Віктор, одягаючи сорочку з коротенькими рукавцями, дивувався такій чіткій силі потягу, хоч пам'ять його підсипала в мозок безліч дрібної сміховини. Він відверто знущався над своїм наміром:

— Траплялося, що задуми Вагнера випереджували його знання. Хто це так вразив юного читача, нічогонезнайка?!

— Нотатка біографа Ж. Занд: письменниця закінчила писання роману за півгодини до сніданку й негайно розпочала наступний...

Віктор пригадав десь вичитану згадку про людську потребу — хоч на орлах, як у Геродота — літати... Виринула дивна думка про природу нашої любови до ближніх і про розуміння національних інтересів як завдання не так для людського серця, як для людського розуму.

Дуже різко виділені були в його думанні, в його пам'яті дві теми:

— Літературні процеси й літературні епізоди в нашому письменстві. Типологія нашої літератури, наших письменників і книг.

— Доцільність, за наявних умов, присвятити своє життя мистецтву слова, а не історії світового письменства.

Щоб пригасити набридливі ідеї, Віктор нотував їх у щоденнику. Проте вони обростали все новими й новими фактами, просилися під перо на свіжі сторінки. До них доводилося безнастанно повертатися. Дійсно, що робив би у нашій літературі Д. Мережковський, людина українського походження?.. Бо наш письменник це хто?!.. У нашому льоху тхне шаржем, кумедією чи трагедією?..

Важливе в даному разі: наслідок це млявого процесу, підміни його епізодом, чи, може, саме навпаки?!

Українська книга носить на собі тавро чудернацької — простацької? — перенапруги. Чи це соціяльне упослідження проглядає через книгу? Мовне задубіння? Перед очима стала епістолярна спадщина наших авторів минулого сторіччя, наших світочів... А це найкраща проба стилю, літератури.

У кімнаті засвітилися кахлі груби, заіскрилося скло, загорівся метал. Сузір'я світел. Сузір'я книг, речей. У пам'яті виринули рядки Максиміліана Кирієнка-Волошина: «..сказ о Карадаге не выцветитъ ни кистью на бумаге, не вымолвить на скудном языке». То не братися за гуж? Мовляв, не по мені шапку пошито?! Чи спробуємо?!

Важливо в такому разі просто жити, звичайно робити не зовсім буденне діло.

Так, напевне, М. Іванов перекладає Шекспіра й Кляйста. А В. Чаговець — це ж він І. Чигиринець? — Ленава. В нас у Лубнях...

Свою кімнату Віктор полюбив з першого погляду. Літом і зимою застелене білим — марселева ковдра — ліжко. Кахлева груба, — біла тінь на килимок. Що Собор Паризької Богоматері — карельський стіл поміж дверима і вікном. Сповнені добра місткі шухляди й тайники. Пів зовнішньої стіни, що на долину, — книги на вишневих полицях.

Віктор полюбив цей світок. Радували душу свіжі журнали, книги й листи на столі, ніжна та струнка лампа, тяжезний бювар, чорний з золотом, а найпаче — стосик рукописів на правому розі, перед очима.

У Києві він писав у Фундаментальній бібліотеці: літературознавство, переклади німецьких, французьких і італійських поетів. На прогулянку виходив у коридор. Крізь вікно визирав на Вopoдимирську й на парк. У Полтаві... У Полтаві, на щастя й на жаль, зовсім інша справа. Тут родина, тут своя кімната. Замість коридора, то чорного, то осіннього, — зачарована долина, дубовий парк на високорівні, рідне місто за плечима. Та, власне, бракує університету. Його можливостей, його перспективи. Тут — мимоволі? — увагу звернуто на белетристику. Тут панує ще первісний задум — стати письменником. У наш час, на Україні!

Радість навпіл з сумом. Адже ясно: у ведмежій пущі, у вовчу добу погубляться стежки до європейської поезії й культури, захиріє смак, до хутірських потреб пристосується перо. Настирливо виринає думка — от так порятунок! — про нездійсненність обох замірів. Ні літературознавства, ні белетристики... В житті обійдеться без усього цього! Погаснуть привиди весни...

Бабуся сподівалася застати Віктора в ліжку. Намірилася пробрати неробу. Віктор же схопився з-за столу, заклав руки поза карк, потягнувся, засміявся: саяв!

Перші півтори сторінки тексту першої книги!.. Він ладен був не лише снідати — обідати. Все, бабуся, що завгодно.

Півтори сторінки! І гарантія: початок повісти залишиться. Перші абзаци дійсно відповідають усім підсвідомим етальонам. Чи не підготовані вони були мозком уночі?.. В ім'я речевості й жаданої однозначності несподівано порубано речення. Випущено «простацькі форми», надто містечкові, місцеві. Проте, це звичайна мова, тільки не переспіле це колосся наших селянок традиціоналістів і не зелене це пагоння безгрунтян-експериментаторів.

У готовий текст на другу сторінку прокралися виправлення, спершу поодинокі. Та за ними слідом пройшла ціла хвиля змін: догори дном перевернулися абзаци, розчинилася гармошка речень, виринули конечні в тексті слова-фокуси... Віктор кинувся переписати цю половину сторінки, а за кожним старим реченням уже вишикувалися нові абзаци. Щоправда, декотрі з речень знітилися, добровільно піддалися, зникнули. Більше того: виринув новий плян розділу. Декілька речень мусили перейти в наступні розділи. Справа тут у невідповідності матеріалу, в браку досвіду? Чи звідки ця напасть? Адже це вже наслідок проробленої мозком праці, поєднання часу й праці. Адже це вияв самої природи творчості, це визрівання форм, усвідомлення не помічених зразу меж?!

Начисто переписуючи текст, рука стає несподівано винахідливою та вибагливою і перекроює первісний задум охоче, надхненно. Первісний задум спочатку обростає не лише листочками та квіточками, а також і ягідками, майже що гарбузами... І раптом членується, роздрібнюється наче, — насправді й у цілому — твір розростається, збагачується.

У мистецтві й у житті найпридатніша людська властивість, дійсно, — терплячість. Усе треба витримати й задовольнитися малим, усвідомити частковість навіть найбільшого й важливості удатної дрібниці.

Угледівши бабусю, Віктор нашвидку перекреслив олівцем і заново переписані абзаци. В одну мить збагнув, що їх треба буде переписувати багато разів. Лінивий розум задовольняється легко, а от рука, молодець, коверзує. І знає, що робить, навіщо.

Отже: перша спроба. Слава Богу, ще цілий день у його розпорядженні. Тільки й пляну — відштовхнутися від берега, нарешті попрацювати. Та ще, як Льока повернеться з школи, з міста, сходити на річку, в Нижні Млини.

Вітаючися з бабусею, потягуючися, Віктор слідкував за собою. Щойно написані речення залишили його наче в спокої. Лише думка про терплячість прагнула розгортання, ступенювання чи обговорення. Хотілося до найпридатнішого в житті й мистецтві додати ще найгарніше — це або людська вдячність, або доброзичливість, звичайно, це щирість, суворий відбір складників у мистецтві. Звичайно? Справді, звичайно?!

Несподівано з'явилися «бджоли». Звідки взялося бажання пригадати автора несподіваного образу. «Der Himmel wurde zu einem duenen Maeusepelz»?! Головне тут — барва неба, знахідка мистця чи спогад про вечір у Києві, у бібліотеці університету?! Раптом цілком ясно стало: Київ і Полтава це півкулі його, Вікторового, однодумства. Та дослівно: півкулі! Такі, фактично, різні, вони творять єдність!

Але всі помисли його затьмарило чи радше — засліпило сонце несподіваного відкриття. Початкова сцена його книги символічна. Значення її «вселенське», — дублюватиметься й поширюватиметься та поглиблюватиметься від тому до тому цілої серії романів. А що автора привабив її своєрідний драматизм, її психологічний момент — то добре. На подібній сліпоті виросла світова література.

На першу сторінку Вікторової книжки вибіг манюсінський хлопчик, кинувся батькам навперейми і дуже впевнено заявив — досі він ще не куштував ніяких сумнівів! — що піде з ними... І розгубився, не повірив почутому, остовпів. Відмовився збагнути несусвітню революцію. Не помітив, як батько й мати вийшли з подвір'я на вигін і пішли собі попід містечковими кам'яничками та мазанками.

Щойно тоді, як Дунька помітила аварію корабля й взяла Вітю на руки, чмокнула в щоку, він, глибоко ображений, розридався.

Досі порядок на світі був кращий: батьки завжди охоче брали його з собою. А тепер хлопчик нікому не потрібний. Ніхто його не любить.

•

Точно на сніданок повернувся додому Льока. З ним прийшов, щоб побачитися з Віктором, учитель обох Лисенків — Німченко.

Віктор дуже зрадив гостеві, хоч несподівані відвідини збентежили його також. Бо це вдруге в житті Микола Григорович зайшов до Лисенків. Перший раз приніс він чудову новину про Вікторову перемогу на випускних іспитах, про атестат відмінника. Та от тепер?!

Німченко відразу пояснив, що прийшов глянути на Віктора й поговорити про такі надзвичайні події. Він, мовляв, усе це передбачав, але на дещо пізніший час. Щоб Гітлер зараз кинувся на Росію — ніколи не думав. Маючи за плечима Англію й Америку... Ну, знаєте! Отакий він сліпий чи отакий він зрячий? Справді розраховує на Blitzkrieg?! Росія, правду кажучи, мало надається для подібних експериментів. Адже тепер певно: як не потоне в небуття Росія, то Німеччина!

Так приємно було запросити до стола такого дорогого гостя! А шкільний географ, за освітою він філолог і історик, так просто насолоджувався сніданком, ретельно намазував хліб маслом і їв з відвертим апетитом. Як завжди, Микола Григорович охоче, надзвичайно уважно, майже проникливо слухав, а як говорив, то цілком відверто, цілком безстрашно.

Німченко помітно висох, здрібнів. Але часом міг ще нагадати роз'юшеного бика. В засмаглому на кримському сонці обличчі з сивими вусиками, в тембрі владного голосу проглядав і вчувався гранітний характер, безстрашна прямота. Не по цьому сухенькому дідусеві вишита сорочка на випуск, на російський кшталт підперезана плетеним шнурком, не по ньому ця узбецька шапочка, зелене блюдо на червоній лисині. Йому б дійсно порятувати у справжній гімназії. Йому б пасував шкільний однострій, мундир.

Навіть під час війни, Микола Григорович не замовчував своєї давньої симпатії до німців, згідно з його словами, найкультурнішої нації світу, пристрасних трударів і т. д. На цю тему говорив Німченко з Віктором часто. Спростовував безсоромні обвинувачення Німеччини в імперіялізмі, заперечував «німецьку загрозу», вигадку Франції, Англії та Росії. Між іншим, доводив Микола Григорович, відповідно настроює читача й «пречиста» російська література. Так запам'яталася Вікторові лють, з якою Микола Григорович захищав Німеччину, історичну й сучасну. Чи не Національні збори Франції уперше в історії запровадили військову службу, всенародну армію? Кому ж дісталися найбагатші колонії? Німеччині припали жалюгідні рештки Африки. Інше діло, що німці зразково використали їх, вклали в них не лише капітал, а й працю. Натомість французи, англійці...

А в двадцятому сторіччі Європа «оцінила» німців! Німеччина так і не об'єднала всіх своїх земель у єдиній державі. Після війни через її територію прокопали ще й Польський коридор, відірвали у бідної Данції...

Щодо нас, України... У вісімнадцятому році були ми жалюгідні. Та ще наш «соціалізм» крутив німцям у носі... Проте з німцями прийшов на Україну порядок. А ми, мрійники, не побачили в Німеччині живий зразок розумної державности, держави.

Про сучасну Німеччину, про теперішню війну Микола Григорович сказав теж відверто й щиро. Все це до дна проясниться в Києві, на Україні. Зрозуміло: він обійшов питання про фашизм-комунізм. Бракувало певности, знання.

Микола Григорович від Льоки, в школі, довідався, що Віктор уже тиждень тому повернувся з Києва. Йому ж треба було відверто поговорити з молодого і свіжою людиною про своє розпачливе становище, про лист від сина, після Соловків поселеного в Казахстані, неподалік Алма-Ати.

У Вікторівій кімнаті розмова зразу пішла в цілком іншому ключі. Зразу вияснилася причина відвідин. Потреба була не так порадитися, як пожуритися.

Що думає з цього приводу Віктор? Тяжко було радити своєму вчителю. Справді, розумно сидіти в Полтаві й не рипатися чи краще втікати від розгардіяшу на Україні в Азію? Натякнути синові, щоб він з родиною пробирався додому?

Де чекає на нас загибель якщо не від кулі, то від голоду й холоду? Загибель отже тут і там? А може, визволення, зоряна година нашої історії?! Віктор преясно відчував і розумів настрої своїх людей, земляків, але не велетенські події всесвітнього масштабу, не задуману в німецькій столиці, здійснювану тепер на Україні — війну.

10

Бабуся — Льока залишився в коридорчику — примружила очі: в долині, під горою, вирувало й клекотало сонце. Партерові будиночки в провулку підібгали тіні свої попід дерев'яні й асфальтові тротуари, попід вікна.

Глянула вслід. Німченко й Віктор то поринали у світлі, то запливали в присмерк. Природно напрошувалося порівняння: як зруб, — заокруглені плечі й спина, запалі груди літньої людини, як паросток — гнучке тіло, прудкі рухи молодика.

Сам Віктор усвідомив уже свої відкриття. — За півроку Німченко розгубив фізичну й духову міць. Подібний занепад тяжко було передбачити. Миколі Григоровичу бракувало тепер властивої йому ясности, притаманної йому однозначности, характерної для нього твердості.

Обсипався, так би мовити, тиньк, зазіяли грубі обвали й глибокі щілини. Микола Григорович подобрів і розгубився. Наосліп шукав підтримки й порятунку. Попрохав Віктора заходити до нього, старого, «во время люте». Бо він, фактично сам, як палець. Дружина бо в нього воістину безглузда людина. Віктор напевне і сам помітив, що прекраснодухість у неї по сусідству з несвітнім панікерством і затемненням її від природи дрібноюсінького розуму. Ну, а донька — божевільна.

У мешканні Німченко випромінював і настрій, і силу. Легко впорювався з простором кімнат. А під полтавським небом, у провулку, Микола Григорович дріботів поруч Віктора, кульгав. Ніколи було козиритися його підпорі, бамбуковій палці.

У провулку й на Садовій майже поспіль мовчали. Аж до лікарень на Стрітенській — ані слова. Віктор, щасливий і сумний, обережно поглядав на вченого дідуса. У надутих щоках, у насупленому обличчі колишнього інспектора гімназії проглядала вже дитячість.

Мовчанка не дивувала ні його, ні їх. Адже багато людині — все одно мало. А мало, часом, це вже так багато! Недоговореність і самота вдвох буває справжньою знахідкою і благом. Бо слова надто глибоко каламутять настрої і на двобій розставляють думки. Вони не так просто розкривають, як приховують душу.

Зустріч з учителем оправлена була в клясичну рамку. Під будь-яким кутом зору, з усіх боків. Однаке вона стурбувала Віктора. Не так обрадувала, як засмутила. Разом з війною для Миколи Григоровича настала непідробна й глибока старість. Неміч шукала підтримки, опертя. На такий вік припав найбільший у житті іспит. Немов у північних країнах, докупи зчепилися місяць і сонце, вечір і ранок, сумнів і надія. Кадр через кадр ввижалося наше вроджене рабство й плазування перед чужинцем, марилося розростання нашого незадоволення в національну революцію. Отакі події на самому кінчикові життя!

Віктор дуже радо подавав руку, підставляв плече. Проте в ньому щезло зацікавлення ідеями свого рідного Миколи Григоровича. В такому випадку знадобився б хоч свіжий відтінок роздуму, коли не ланцюговий спалах мислей давнього знавця Європи. Адже різноманітність у світосприйнятті й у світогляді людей за певних умов не лише об'єктивно багатша за мертву чи закостенілу єдність, а також суб'єктивно приємніша та щасливіша.

Микола Григорович обізвався на розі Садової й Стрітенської. Згадав, що в молодості любив побувати в костьолі, щоб поспостерігати польське товариство й послухати орган. І показав паличкою, кивнув на пустир.

Дідусь уже підтоптався. Щоб якнайшвидше насамоті поплавати своїм Мертвим морем, він зупинив Віктора рукою, попросив, майже наказав, повертатися додому... А молодик розсміявся, проте вулицю перейшов. На гранітному пішоході попід білим муром і зеленими списками ґратів, під головатими каштанами, шкандибала з міста додому давня приятелька, шкільна піяністка Лебеденко.

•

Лідія Яківна схожа на черницю. І на манекена. Коли вона захвилювалася, полуда її очей відразу потепліла й забризкала на щоки, заворушилися штучні щелепи, з горла вирвався клубок зворушення й правдивого здивування.

Як безліч разів досі, Лідія Яківна не дала Вікторові своєї важезної теки з нотами, зате без бою відступила нитянку з книгами. Крім праці в кількох школах, вона ще каталогізувала іноземні видання в Міській бібліотеці й підробляла також у клубі працівників освіти. Звідусіль зносилися додому книги.

Віктор охоче пішов провести бабусю. І глянув на знайомі з дитинства місця.

На Стрітенській відомий йому кожен камінець, кожна гілка, кожен просвіт у небо. Навіки викарбувано в пам'яті Любину браму над рогачем вулиць і доріг. Стрітенська в цьому місці нагнулася до греблі, а потім зідралася на гірку. Ліворуч відчахнулася від неї й понад ярмом побігла в долину зацьвохкана глиною і припорошена піском дорога на Нижні Млини й Зінці. Праворуч сивів бур'ян у Познанському провулку: вузенька бруківка й пил. А далі дімки помаліли й дугою стали понад дротяною огорожею лікарняних маєтностей.

Познанський провулок — ниточка. На одному кінці її — давня Вікторова зваба: напівгребля, напівміст з високим поруччям, розлогий вибалок, потік у трав'яному річищі, городи й оранжерея в саду. Романтика. На другому — фортечні мури в'язниці, облуплені, притрушені цегляною потертою дерев'яні дахи на сторожових вежах і, селом діло, Кобеляцька вулиця. Час Катерини II і приземкувате сучасся. Під небесною макітрою непомірної глибини височіла довгов'яза церква на старому цвинтарі. На цілі гони порозвішували тіні велетенські осокори понад невблаганним шляхом і метушливими стежками. Розсунувся, розступився цілий бік мазанок і низеньких кам'яниць: розчахнулася вулиця. Густо затушували обрій гінкі кущі й круглоголові вишники. Посеред них травинками стирчали в розмаї тополі.

Враження блискавично порівнювалися до своїх попередників, досліджувалися. Пам'ять уважно сортувала болючі висновки, нестерпні прогнози, натяки образів, ризики алегорій, багатонадійні символи. Надавалося значення куркульському паркану посеред руїни. Осмислювалася доля білої кам'яниці посеред запустіння: двадцять років пореволюційного життя чи лише животіння?!

Здавна мешкали в ньому Лебеденки та бездітні господарі. Лідія Яківна, весело посміхаючися, називала їх базарною аристократією або бурбонами. Не забувала додати: «Не Бурбони, а бурбони». З малої літери.

Віктор запевнив Лідію Яківну, що прийде на розмову ввечері, не сьогодні, так завтра. Цими днями, одним словом. Але господиня не могла збагнути, повірити: «... у неї ж ні дітей, ні приятелів, а час настав...! дном догори, перекидом пішов цілий світ!» Лідія Яківна, сивий ведмедик, від збудження смішно тупцювала посеред кімнати, від радості смішно пирхала. Рвалася на кухню готувати чай. Намірювалася добре наговоритися.

Віктор знав її жалі й страхи, її передбачення й поради. За десять років зна-йомства вони розрослися в його уяві й нагадували вулиці дивовижних хмаросягів в американському місті. Стіни їхні стискали плечі. Шукали просвітів очі.

Лідію Яківну дивувало зухвальство земляків. Сама вона, з дня революції в Петрограді, боялася не тільки думати, боялася й дихати. А найбільше турбувала її Вікторова прихильність до українства. Бо на цьому шляху — кожен знайде смерть. Ідея ця бита. Україні переломано хребець.

Це справжнє кіно. Кадр — полтавська околиця, занедбана й романтична одноразово. Кадр — неймовірна коштовність посеред життєвого смітника! Кімната з скляними дверима, залишок від просторого й зручного мешкання. — Віктор, за печерицею слідом, переступив поріг й опинився серед давніх-давніх знайомих.

На передньому пляні, понад вікном, заблестів чорний рояль. У вітальні, зменшеній до розміру закутка, живим сріблом майнули паски тіней по широких рамах Шопена й Чайковського. Теж чорних, лакових. Це Вікторів обшир: від темно- і світлозеленої канапи, навіки обшитої шнуром, оздобленої китицями, до полиць з альбомами й багатомовною збіркою книг про малярство італійського ренесансу, від боком поставленого до дверей писемного стола покійного капітана Лебеденка до його архіву, — антикварної комоди під стіною.

Другий плян однокімнатного мешкання. Знайома парада на обідньому столику: мережана скатерть витіюватої й багатої роботи; плетена хлібниця, зовсім примітивна;

грушевого дерева попітрик для книг. На ньому — Анатоль Франс. Уже до дірок зачитаний «Злочин Сильвестра Боннара». Вівтар їдальні — Сезанн у світлій рамі, талановита копія.

Чверть кімнати відгороджено під спальню «загальною бібліотекою». У проміжку між шафами проглядав сутінок, а на червоному дереві ярів відбиток барвного світла. В кутку спальні горіла лампадка, полум'яніло обличчя Спасителя.

Вікторові з дитинства доводилося безнастанно підмальовувати «портрети» Лідії Яківни, заново трактувати образ бабусі напрочуд доброї, проте допитливої й кусливої. Вистачало одного її жеста, одного слова. Вона ж славилася своїми антиукраїнськими тирадами, дуже пристрасними, дуже гіркими.

Спалахувала неприязнь. Мобілізувалася, так би мовити, національна самооборона. Згодом протест улягався, бо під певним кутом зору він схожий на нерозуміння, на непорозуміння. Бо на свій лад Лебеденко ціле життя любила Україну. Її просто втомили суцільні невдачі й невезіння, споконвічно нездійсненні мрії. Безвиглядність на всі боки. Могила, кінець, її дратував нещасливий, так би мовити, від'ємний біг нашої історії, бентежила убогість — чи неповноцінність? — нашої національної субстанції, їй набридли застереження, пояснення, збіги нещасливих обставин, люті вороженьки, холуйство, гризня, містечковість духових зацікавлень, невилазне рабство земляків.

Завжди жевріла в пам'яті сто разів виявлена бабусею особиста приязнь до Віктора. Лідія Яківна надіялася побачити його в сідлі. Вважала, що на нього чекала слава, ймовірно наукова. Дуже хотілося — літературної, письменницької.

Зустріч на Стрітенській затьмарила напрочуд тяжка хмарка: за тиждень Віктор не забіг до неї, не поспішив... Зворушення, таке гаряче, раптом прохололо, навіть примерзло. Водянисті очі піяністки зацікавилися каштановою алеєю, та зразу ж і передумали — глянули в очі Вікторові.

Мить і ледь жива від завсідної перевтоми, наскрізь просушена бабуся проснулася, щасливо пирснула, глухо засміялася:

— От так розбійник! Та знай, що я не стерплю зради. О, я жорстоко помщуся своїм суперницям! Ха-ха-ха!

Сміх відразу й ушух. Виринули найнабридливіші з думок, найстрашніші, найогидніші. Лідія Яківна проскрипіла стражденно:

— Ти в Полтаві!.. Ти з родиною... А доведеться відступати з росіянами! Як і в першу війну, університет буде, звичайно, евакуйований. Закінчи, Вітю, навчання!.. Бо станеш конторщиком, бухгалтером. Усе прахом піде... Не хочу вже конторщиків і вчителів! — засміялася. — Буде, Вітю, ось як: Росія втече за Волгу, за Урал, проте війну виграє, назавжди переможе Німеччину. Це — доля. Це — признайся чесно! — відчутно, ясно... Невже в годину такої загрози — кому загрози? — ти думаєш інакше? Невже ти такий глухий, такий засліплений, сліпий? Невже ти чекаєш від німців добра? Невже тебе звабить міт про повстання з мертвих України?!

І додала вже за греблею, в Познанському:

— Сам себе не підмани!.. Не приймай України в розрахунок. Загида нас як нації це справа вирішена. Це справа часу, близького майбутнього. В нас, Вітю, єдиний вихід,

природній: триматися Росії, зливатися з Росією. Стань, Вітю, росіянином, російським ученим, російським поетом!..

— Мовчиш? Чого ти замовк? — і, відмикаючи двері своєї кімнати, Лебеденко хижо зиркнула на гостя. — Чи ти не думаєш, що росіяни знищать нас як націю, а німці — взагалі?! Німцям потрібна наша земля, не наша держава. Вони бо трудівники, не політикани. Вони знищать нас, побачиш!..

— То німці переможуть?

— Ні, війну вони програють. Зруйнують Україну й власне майбутнє. А Росія тоді розкидає рештки нас по своїх азійських просторах і прибере до рук саму Німеччину... От до чого йдеться!

Відомо: Лідія Яківна вміла ошелешити Віктора. Часто траплялося, що він, ображений, поспішав розпрощатися. Виринав намір назавжди припинити таке дивне знайомство. Згадувалося мамине незадоволення його приятелюванням з полтавською старизною. Та за кілька днів Віктор заспокоювався й поспішав до Лідії Яківни. Мовляв, нічого в них не сталося. Бабуся ніколи так не чекала на юнака, як після прикрих розставань, чудернацьких сварок.

— Ти дивуєш мене! Обурюєш!.. Скажи мені, по який бік барикад ти стоїш?! Не віддам же я тебе в руки чекістів, дійсно! Чого ти боїшся?!

— Мені нічого ставати, ніяк вибирати. Я по українському, по українському боці! По єдиному можливому й найприроднішим чином! — ледве стримуючи крик, відповідав Віктор. Для України небезпечна як перемога, так і поразка німців. Для майбутнього України й дослівно кожного з нас... Про німецькі наміри ми нічого не знаємо, про російські — чудово. А розраховувати на волю й силу власного народу теж ніяк... Чи не трагедія? Що ж тоді трагедія?!

Віктор ледве перемагав ридання. Ладен був знепритомніти.

— Отже я мовчу. Мовчу! Бо що ж я можу сказати? Що нашу долю на сотні років, назавжди вирішать Німеччина чи Росія? Що ми розчавлені, дезорганізовані, а самоплив у такий час теж згубний?!

— Воляча впертість українця! За триста років не вріс у російську державу! Не хоче жити, воліє мучитися... Фантасмагорія!

Лідія Яківна ще раз спробувала заговорити. Та ворухнулися тільки її брови та очі.

Брунатна сіточка на поріділій сивині, крейдяне обличчя й навіть відблиск чорної сукні в білу крапинку нагадували в цілому гриб під сніговою шапкою, печерицю. Віктор встав з фотеля й навмання взяв з полиці, з-під вікна, один з численних фоліантів: «Альбрехт Дюрер». Розгорнув і довго розглядав «Ієроніма». Лев і цуцик на передньому пляні. Схилений над рукописом самітник.

— Думати нам треба безжально, а говорити відверто! — сказала Лідія Яківна на прощання.

Потім ще виглянула з скляних дверей на колишній квітник, на пустир, і спробувала весело розсміятися:

— На випадок голоду, я приготувала фунтову баночку варення, слоїк меду! Он як! А найголовніше — нікого з друзів не залишилося, ні душі!.. Мені, ти знаєш, так страшно

тепер. Я боюся проминулих років, єжовщини, і боюся прийдешнього. Російського терору боюся й німців. Заходь тепер до мене частіше!

•

З греблі на Стрітенській Віктор звернув у долину. Заманулося пережити давні враження: роз'їджена дорога над глинистим яром, зелені гори обабіч, невпізнаний знизу провулок. Паркани в трав'яних заростях, виставлений напоказ мотлох кооперативних будинків посеред розхрістаних садиб і фірточки таємничих хаток у садах.

Дома на нього чекав не так Льока, як дорогий гість, шкільний товариш Сьома Крижанський.

Льока відчинив братові двері й хитнув головою, показав рукою: «На тебе чекають».

Віктор від несподіваного щастя закричав. У клясі вони дружньо заправляли братвою. У Сьоми на Дворянській, за лазнею, збиралися після зайнять шкільні футболісти...

Зіна Пава щоразу, щороку, розповідала Вікторові й Ніні про Сьомине одруження з їхньою шкільною товаришкою, Рахілею Левіною, донькою дамського кравця, про народження їхньої дитини, дівчинки, про навчання обох Крижанських у Харківському фармакологічному інституті. Хто б подумав, хто б повірив, що з Сьоми буде провізор, аптекар!

Сьома вже з годину то присідав до столу, то бігав по їдальні. Безнастанно то запалював, то гасив цигарку. І запитливо поглядав на Льоку. Він і в дитинстві був непосидьком і диваком. Цілими годинами Сьома тільки «булькав», кліпав безбарвними очима, рвав свої ніжні пальчики, обкушував нігті та підтирав рукою завжди мокрий ніс. Але Сьому, пустуна і штукаря, любили всі товариші й усі вчителі. Була в ньому велика доброта, була надзвичайна чуйність. І сліду не було зла. Не було жорстокости.

Віктор засяяв і кинувся до приятеля. Сьома — розгубився, ледь посміхнувся. Його очі встигли заглянути в товариша й розм'якли зразу, відступили, знітилися. Сьома залишився Сьомою. Ще змужнішала в ньому мужність. Ще соромливішою в ньому стала соромливість. Ще поступливішою — поступливість.

Кожен з них запримітив, що прірва між ними поглибилася, була вже бездонна. Але міст через безодню — їхнє дитинство — назавжди залишиться проїзним. Цілком ясно: їм приємно зустрічатися. Обоюдною була доброзичливість. І ні тіні — заздрости.

Сьома потребував виговоритися. Віктор ціле пообіддя охоче слухав товариша. Припрошував ні про віщо не турбуватися й пригощав татовими цигарками.

З відвертістю й щирістю, гідними подиву, Сьома пояснив свій вибір професії й розповів історію свого одруження.

Отже: медицина йому страшна й гидка. Фу! Фу! Щодня порпатися з хворими!.. Інженерна справа йому чужа. Математика — його «камінь спотикання»! Педагогіка, вчителювання це безвихідна мізерія. Тут би треба хоч трішки покликання. Того, що в нього й сліду немає... А тут Рахіль, його кохання з сьомої кляси, подає документи до фармакологічного інституту...

Сьома додав, що так воно саме на добре вийшло. Тепер і він, і дружина йдуть у фронтіві шпиталі. В Полтаву вони привезли — нікому не потрібну в такий час! — їхню дівчинку. Півтора року їй. Донечка, розмалював Сьома, вдалася не в матір, красуню, а в

батька, потвору. Такий же носяра римським гаком, такий же туман очей, такий же неспокій.

Розповів, що дівчинка шаліє від щастя, як побачить свого тата. У Харкові вона жила з матір'ю в родичів. А Сьома всі роки мешкав у студентському гуртожитку. В Полтаві Сьома зупинився на Дворянській, у брата. Дружина з донькою — у своїх батьків, за банком, над Малопетровським садком, їхні вікна й балкон виходять на парк точно насупроти Земства, тепер музею.

Раннє одруження їхнє це не так любов з дитячого віку, як нещасливий випадок і незбагненна дурість. Не дарма від кохання залишилися вже лише ріжки та ніжки. А Левіни по сьогоднішній день не обмовилися з Сьомою й словом. Йому відчиняються двері, проте старі негайно ховаються в спальню.

Найголовніше в житті Сьоми полягає тепер ось у чому:

— Вітю... Вітю, серед нас ширяться поголоски про масове винищення єврейського населення німецькою армією. Як Левіни, так і Крижанські не знають, що робити, бояться відповідальності за життя неповинного маляти, відмовляються, фактично, взяти дівчинку!...

Сьомин палець витер слюзи на правій, потім на лівій щоці. — Знаєш, Вітю, хто береться — як би це назвати? — переховати маленьку до кінця війни? — і він глянув товаришеві в очі. — Зіна Пава! Не проти цього також її мати. Уяви собі!... Вони, в разі чого, залишаться, звичайно ...

З порогу дімка завернули Віктора й Сьому назад у хату — батьки. Гостя вони пам'ятали добре: розпізнавати не довелося.

Разом пообідали. Сьома дуже розхвилювався й вивернув тарілку борщу на скатерть і собі на штани.

Потім Віктор і Сьома, — так закортіло гостеві, — на п'ять хвилин зайшли до Ніни Бондарчук. Розпрощалися друзі на Келінському проспекті. Сьома хотів ще «проканати» до Левіних і побачити дружину, приголубити манюсіньку дівчинку, доньку.

11

Отже: Blitzkrieg?! Жвавий вітерець розносив по місту здогадний плян німців подолати російську імперію за вісім тижнів.

Тато, почувши новину від Головченка по дорозі з банку додому, зрадів, що родина була в зборі, що всі дружньо сіли за стіл обідати. Його злякало таке нерозуміння історичного заміру, радше, завдання німців, історичного масштабу подій. Злякала короткозорість наших вигадьків, наша глупота. Вісім тижнів!...

Мама не надала їй — чи не захотіла надати? — жодного значення. Люди самі не знають, що вони плещуть. Чешуть язика!...

А от Льюка не сумнівався, що ця небезпечна фантазія виросла з перекручення, з переборщення певного факту. Новина ця схожа на плутанину й непорозуміння. Проте її не висано з пальця.

Коли погляди раз і вдруге звернуто на бабусю, вона тільки схиляла голову й поводи́ла плечем: що тут скажеш!

Віктор говорив про новину кількома наворотами. Вбачав у цих восьми тижнях народну уяву про німецьку могутність, як також — мрію замученого люду про автоматичну майже зміну лаштунків на світовому кону. Нам тепер захотілося, щоб усе обійшлося без нашої допомоги, щоб не треба було самим засукувати рукава й братися до діла надто відповідального й страшного. У цій чутці проявлено нашу схильність до «віри» й наш пасивізм! Але додав весело:

— Вісім тижнів і ні дня довше!

Сама війна здавалася Лисенкам раз дійсно блискавичною, раз надто вже забарною. Щоденно підтверджувала вона лише споконвічну істину про відносність усього на світі суцього.

Літній зорепад на імперському небі — дуже багато це чи надто мало? Взяття Львова й Тернополя, через тиждень і Чернівців, за ними слідом Проскурова, в середині липня також Бердичева, захоплення Басарабії, прорив через сталінську оборонну лінію понад старим кордоном у серце України, на Київ, — чи запорука це німецької перемоги, взагалі й блискавичної зокрема? Втрата Білорусії, Мінську і навіть Прибалтики, Риги, розгортання боїв на смоленському, отже московському, напрямі — чи це провісник загибелі російської імперії?!

Грандіозність подій лякала й захоплювала людей. Швидкість розгортання безкінечних фронтів і глибочинь німецьких проривів у червоне царство до такої міри змінили буденну уяву про перебіг війни, що народ утратив міру речей, навіть відчуття дійсності. Польот України у незбагненне майбутнє здавався людям безглуздом висінням над прірвою. Точно, як у літаку. Мимоволі виринав сумнів у німецькій перемозі над Росією. У нашому чорноземі, в білоруському болоті, в російській глині могла потонути вся Західня Європа! А зима, а сніг!..

По черзі розросталися й зникали мімозні марення про земний рай і про земне пекло. Ще міцніла віра в надлюдський розум Заходу. Та вже розростався й пістряк сумніву. Люди, в душі, прагнули ще не так до заповідного нового, як рвалися від дотеперішнього режиму на Україні. Тільки: чи надовго?! Нас уже тривожить глухота німців до великих надій України. Справді, жодних новин з Галичини, зі Львова... З-під солдатського чобота чвиркне кров, розіллється серйозні й дрібні незадоволення й образи, буденні неполадки. Дасться взнаки народу незвичність чужинецьких понять і цілком несподіваних міжлюдських відносин. Почується ворожість замірів накинutoї війською влади.

Вікторові наяву й уночі марилося, що всенародне захоплення німцями з часом перетвориться на безоглядну ненависть, а потайне ворогування з росіянами — в безголове захоплення їхніми перемогами. На мить стенеться німецький фронт, і наш народ знову повернеться обличчям на Схід, прокляне Захід.

Воістину дивний стан: ще оптимістична безнадія чи вже безнадійний оптимізм?! Наявне цілковите розуміння свого народу, проте брак щирого захоплення ним, його свідомістю й волею, його характером і вчинками, його пориваннями.

За кінець червня, липень і перший тиждень серпня затвердли політичні фронти ще небувалої в історії війни. Прояснилися засади воєнної політики як Росії, так і Німеччини.

У передостанні дні червня Москва проголосила війну — вітчизняною. На озброєння взято російську історію, російський патріотизм і націоналізм. Певна річ, росіяни,

відступаючи, знищуватимуть господарство цілих республік, поженуть на Схід уже давно і щойно підбиті ними народи імперії. Так і мавився новітній Вавилон. За Волгою, за Уралом.

У наступний, дослівно, день створено Найвищу Раду Оборони. Сталін напнув віжки.

Через два тижні прояснився наступний замір Москви: керований згори до самого низу партизанський рух з штабом у союзній столиці. Рішення це вчасне, традиційне, хоч і на сучасному рівні організації, і дуже красномовне.

Одноразово Росія й Англія підписали домову про спільне ведення війни. Що небезпечніше становище на фронті, то гнучкіша й рішучіша російська політика.

Вершок цієї піраміди далекосяжних і промовистих заходів військово-політичної натури — сьогоднішнє, ранкове — сьомого серпня! — проголошення Й. Сталіна головнокомандувачем збройних сил Радянського Союзу. Новоявлений колега генерал-фельдмаршала Вальтера фон Браухіча.

Німеччина теж виявила свої прості, в суті справи, пляни: знищити ворога на полі бою, підбиті народи безоглядно підпорядкувати собі.

У липні вже було створене міністерство Сходу. Йому підпорядковано Державні Комісаріати Україна та Остлянд, тобто Білорусія й Прибалтика.

А в полтавському провулку літо сорок першого року стояло напрочуд любе. Надмір соняшного тепла у синій-синій колбі стародавнього майстра. Велика злагода в природі сяяла над побоевищами людей. Самовільно народжувалося порівняння й протиставлення, виринали думки про таємничий зв'язок полюсів, про місце незаслуженого щастя й гріха в людському житті, про бездонну мудрість Гегелевої формули: «Alles Wirkliche ist vernuenftig».

Щодня, від кінця червня до перших днів серпня, Вікторові дарувалися тихі-тихі досягнення й негорді польоти творчої думки. Щодня піростала повість і набрав розмаху переклад з Рільке: «Книга про бідність і про смерть», третя, заключна частина його «Часослова». На довгі години рвався безпосередній зв'язок з дійсністю, власне, сьогоднішнім, залишався тільки — прихований, ускладнений, онтологічний.

Щойно спадали і влягалися душевні пожежі й смерчі, до Віктора повертався невгамовний порив у цілковитій самоті розібратися в пережитому, в людині, зокрема, в нахилах власної натури, у дзеркальних проблисках, у ледь уловних передчуттях і непевних передбаченнях своєї долі.

Вікторові наяву снилося психологічне мереживо, сюжетне плетиво його книги. Раптом являлися готові розділи повісти «Ранок на ціле життя». Крокуючи Полтавою, розмовляючи із знайомими, за родинним обідом увечері або з бабусею й Льокою за ранковим чаєм, Віктор мимоволі вглядався в свою майбутню книгу і наскрізь бачив низку сцен, навіть заключний абзац твору, чув по-людському прості й буденні діалоги своїх у життя позичених героїв.

На півслові з'являлися потрібні йому варіанти перекладених з Рільке, з «Книги годин», рядків, з'являлися й сумніви, навіть помилки та описки. Справді, «Часослов» чи «Книга годин?!» Що це таке книга годин?!

Мулив очі, просився на папір наріст нежданих і просто свіжих образів і думок, жартів і слівців для щоденника. Заради страху юдейського, потік цей доводилося ще стримувати. Надто він буйний, надто небезпечний.

•

Червневі дні сорок першого року нагадували кадри наукового фільму про нічні марива до напівсмерти заганяної, напівзруйнованої України. Сни до краю знівченої людини прожиті були роздумами, її турбувало половинчате здійснення найзаповітніших мрій.

Перші дні війни були схожими на талановиту підробку ночі, на казку. Зате вночі розцвітали млосні світанки. Немов вінця келиха, сонце заливало хмари й тумани. На землі так і грали чисті води рік, манюсінських і непомірних, мінився ятір світел на купоросній зелені луків, на свіжому листі чагарників. Снилася весна. Ввижався паводок, відродження.

Два чи три тижні підряд стояла в Полтаві суцільна неділя. Небувале свято, неждана радість. Завількуваті дуби в парку Франка ледь ворушилися вночі, а на день завмирили. Безлюддю почали дивуватися посипані піском і чорні алеї замороженого садка. Займалися вогні на близьких і далеких височинах. Соняшні зайчики щоранку проривалися до Вікторової кімнати й паслися на підлозі, на її стінах, на писемному столі, паперах і рукописах, у хазяїна на носі й на чолі.

Після обіду — прогулянка з Льокою на Ворскло. Щоденно рвалося павутиння світел і тіней на вулицях і в садку, ноги радо вибігали на репану стежку на голій горі й у долині, через сухі кураї, багністі мочарі й грузькі дюни над рікою.

Короткий запис у щоденнику був найпершим ділом зранку. На манюсінській сторіночці календарця треба було залишити сліди щойно проминулого, попереднього дня, обминаючи безпосередні згадки про події на фронті й у світовій політиці.

У нарочитому замовчуванні, у тіняві загальника Віктор переховував безліч тільки йому й зрозумілих відомостей про гаряче літо сорок першого року, про пожежі у своїх грудях. Законом тут було: що величніше розгорталася війна, то вужчала тематика цих часто багатозначних нотаток. Найкрасномовнішими були рядки, навіть піврядки. Про цілковиту неможливість висловитися, запаморочення голови, прорив у будні навали вражаючих новин свідчили тільки пропуски в записах.

— Дуже хвилююся! Дні зараз, що терези: надія і страх... На довго рівноваги не стане.

Так Віктор зашифрував повідомлення про відступ росіян зі Львова. Цілий наступний запис присвячено, позірно, виключно книжці. Та насправді кожне речення тут двоїсте:

— І вдень, і вночі думаю про повість, про роман. У голові добами кружляють, не влягаються, слова, слова... Що вийде з усього цього, з книжки? Я боюся сплетінь невідомих вуличок і кварталів майбутнього твору. Взагалі, чи я допишу до фінішу?!

Перед вечором стихає писання, зате розростаються сумніви, розцвітає боязнь. Найкраще писати, працювати, йти вперед. Ліпше зустрічати невідоме, ніж намагатися збагнути вавилонське стовпотворення, охопити зором цілість. Здалеку все страшніше. Зблизька все, принаймні, менше.

— Мушу сам себе вгамувати. Сам собі кажу: «Працюй до останньої миті, а там буде видно!» І додаю: «Геть розрахунок на легкий хліб! Геть безнадію!»

— В мені панує почуття: життя це творчість. А їй немає ні початку, ні кінця. Тому розумію велику містерію: у моїй повісті, як свічки, засвічуються все нові й нові образи. Певність, що задуманий твір почав уже дихати, породила жадання запобігти відмиранню корисних навиків: увечері я поклав на стіл для перевірки й допрацювання київський переклад «Часослова» Рільке.

— Щоранку перепрацьовую попередній текст. Але щоразу й підхвалюю та підбадьорюю себе: «От бачиш, Вітю, так краще виходить, наче срібним олівцем намальовано, тонкий візерунок! І зусилується «бачення серця», зір очей!»

— Біжу, лечу на прогулянку в парк. Мушу вмовити в себе, що оце ніщо і є досяжний мені здобуток, що все ж таки не треба гаяти часу! А нервову систему збурено до нестями. Я в паніці!

У Полтаві саме розгорнувся терор. Арешти йшли вночі й удень. Безперервно діяв трибунал на Гоголівській.

З парку Віктор повернувся через дві години й продовжив запис у щоденнику в новому ключі:

— Зразок для нас розчищений сад французької прози: суцільна й плянова насадка, увага до форми і змісту творів. Інакше кажучи: функціоналізм літератури. Підрядна проблема цієї теми — парадоксальне пов'язання письменства й соціології. Найменше переборщення останньої убиває мистецький твір. А відсутність її робить писання надмірно камерним і беззубим, часто — мертвонародженим. Сусідні питання, з одного боку, форма і зміст, власне, форма твору як зміст, зміст твору як форма, з другого — мистецтво й інтелектуалізм, точніше, інтелектуалізм як традиція й новум, як компонент і руїнник у мистецтві слова. Далі: інтелектуалізм і культура, і сучасність, і читач, і лірика, і ландшафт. Інтелектуалізм в українській літературі... Це тема мізерна, — декілька сторінок з капітальною передмовою... про вплив нашої книги на суспільство, про наше народництво й наш ідеалізм, про структуру нашого суспільства й письменницький професіоналізм у минулому сторіччі й зараз.

Віктора давно вже вбив фолклорний образ каліки перехожого як уособлення свого народу. Проте в щоденнику про нього згадки не було. Напрочуд мужній опір перу, надто завзятому, надто упередженому, чинила душа. Проти цього символу були і обережність, і гордість, і людський глузд.

У липні Віктор дійсно працював. Навіть відносно спокійно. У щоденнику нотував зранку, інколи також посеред дня й — перекладаючи Рільке — ввечері, часом — пізно вночі.

Липень сорок першого року продовжувався ще й тиждень серпня.

Та сьомого Вікторові привиділося назрівання важливих подій, може, на фронті чи в політиці, може, в особистому житті. Перед очима, наяву, кометою промайнуло дивне передчуття: зовсім однозначне й одноразове складне. Примарилася наче трагікомедія: несправжній кінець, ненадійний початок... Віктор пожартував з бабусею, домовився з Льокою про похід на ріку, та не в Нижні Млини, а на Бистрівку.

У кабінеті він проглянув щойно закінчений розділ свого «Ранку на ціле життя» й цілком виправлений переклад «Часослова». Обидва рукописи — сам злякався такої рішучості, свого фактично безпідставного переконання! — перев'язав ниткою й заховав у

таємну шухляду писемного стола. Тепер залишилося викреслити небезпечні та недоладні записи в щоденнику.

Жаль було все це гамузом порвати і спалити. А всі нотатки здалися їх авторові справжнім непотребом. Яке, для прикладу, значення мала ретельна хроніка його праці над «Ранком» і над «Часословом»?! Курям, звичайно, на сміх. У нашій країні, у наш час...

Основну частину тексту Віктор вимазав чорнилом. На певний час ще залишив, і підправив навіть, декілька записів. Цікавих? Чи просто йому потрібних?!

— Уже багатий вибір ідей, плянів, площин, а герої повісти ще за горами. Це значить: другорядні. Їх ще розум конструє. Вони прийдуть у останню мить. І не без випадковості. Це тема для спостережень на ціле життя, це перпетуум мобіле — збирання матеріалу, накопичення образів і слів, прояснення задуму та його таємниці, властивості матеріалу, розростання досвіду. Це тема для надзвичайного роману!

— Щоб була міра в усьому. Моя міра. Як і моя тема, звичайно. Зараз роз'ятрився в мені жаль за дитинством і навіть містечком. Зараз у мене повні груди любови до моєї сім'ї. Зараз мені жаль проминулого, жива потреба в дуже своєрідній метафізиці, жива «світова скорбота» навіпіл з несусвітньою радістю. Виблискує задум. Книжку залишилося написати! — Я схожий на перевернутий дном догори паровоз: ніс у землю, колеса в небо...

Сполоханий, тривожний, але примусив себе сісти до столу. Довго писання було марудним і дріб'язковим. Зразу після обіду почалися несподівані відкриття, великі, малі, зовсім дрібненькі. Ілюстрація до відомої формули: творчість це енергія.

— Ощасливорює свідомість справжності і навіть вагомості зробленого, досягнутого. Ощасливорює несподіванка: матеріал дихає, матеріал живе, матеріал виявляє свою власну й непідробну волю. Я намагаюся підійти до наперед передбачених сцен, а вони не підпускають мене й близько. Безпосередньо з небес осідають на папір неждані думки й образи. Несподівано виявляють себе характери моїх героїв. Одним словом, непередбачено виповнюється й розростається мій «текст». Справжня новина! — От що я знаю! Я знаю, яким буде остаточний текст моєї книги! Хоч на кожному кроці зустрічаються несподіванки, з'являються постаті, проростають лани слів, раптом — відсвіт вогню? — виринає передо мною ціла книга. Бери й читай абзац за абзацом!

— Диво, диво! Найболючіші питання вирішуються так просто, майже без мене. Проте з'ява ця наслідок щоденної праці.

— Часом я заспокоюю себе жадливим чином: «Твої сторінки не вириваються з-під пера, як це було, наприклад, з Бальзаком. Твої сторінки не відсилаються з посильним до друкарні, під прес!»

— Закон, закономірність? Бадьоро пропрацював день, а ввечері обсіли мене сумніви. Так ясно стало, що написане треба викинути до коша. Треба розводнити текст. Ущільнювати сторінку української прози це одно, а нечитабельний суперконцентрат це друга небезпека. Нетерпляче чекаю на ранок, на завтра!

— Відкриття десятирічної давности: не хочу дієвим чином вплинути на людство, стати, наприклад, Ейнштейном чи Рентгеном. Моє жадання й завдання — розвинути й художньо засвідчити мою скромну індивідуальність, мою душу. Це два різних типи безсмертя, звичайно.

— Руки самі працюють. Інакше кажучи: більшість епізодів і сцен моєї книжки знайдено на дні «каламаря». Мій плян твору, в голові, дуже загальний, дуже розгалужений — деталізований! — одноразово.

— У тумані справжня моя тема. Самому неясний зміст наступних сторінок. Бо хоч сидіти в їдальні й слухати радіоновини. З самого ранку до дванадцятої ночі, здається. Наслідок? Кілька загальних речень, гарно зачесаних, уважно побудованих, але для діла не потрібних. Не знайдено мосту поміж важливим і особисто близьким.

— Час і праця карбують мої образи. Спостерігаю, як раптом зароджуються нові річища моєї повісти.

... А потреба була карбувати власноручну хроніку світової війни. Занотувати б, що позавчора росіяни залишили Смоленськ, що Сталіна проголошено головнокомандуючим збройних сил. Поруч з важливим та визбирати безліч характерних для часу дрібниць. Уже прогавлено безцінний матеріал для майбутнього роману!

Ополудні до Лисенків забігла Ляля, трохи засоромлена й дуже занепокоєна. Щойно вона була в своїй «приятельки», останній дім у провулку, над шляхом у долині. Кобищанська ворожка цікавилася Віктором. Наворожила, між іншим, йому гору неприємностей і далеку дорогу. Та найголовніше: баби з їхнього провулку тільки й говорять про Лисенків, найбільше про Віктора. Вони певні, що Лисенки як не з німців, то вже напевне самостійники, українці, що Віктор безперечно уникає мобілізації, бо чекає на німців.

Батько приніс з банку тузін місцевих новин. І, ще нічого не знаючи про Лялине попередження, порадив синам піти з міста на «оборонні споруди» довкола Полтави. Протитанкові рови та шанці були справжньою знахідкою для населення. Вони рятували людей від арешту й заслання чи розстрілу. Як тих, що дійсно пішли на села, так і тих, що переховувалися в місті.

Віктор не дарма вже склав і поховав свої рукописи, упорядкував свій щоденник. У домі Лисенків це й був початок справжніх подій.

12

Крижаний океан за Кобищанами, під Полтавою! Небо потьмяніло й зовсім погасло. Брудна облямівка його налилася синявою. Довкола міста каруселею спалахували блискавки. Слідом за найгрізнішим вибухом грому, сальвами пішли незлічимі удари. Дощ ринув лютий. І не літній, а осінній. Чекай, мовляв, на ранок снігу!

У Лисенків щойно закінчилася нарада. Всі повставали з-за столу. Кожен з родини почував, що треба на годину-дві розійтися й почекати доки щойно підсумована, збита в тяжкі згустки, тривога розпливеться, розкладеться на безліч складників, що біль біллю й непевність непевністю, а треба підпомогти й радості пробитися на світ. Адже вона така ж прониклива, неспинна, могутня. Тільки сум рівня їй.

Багатогранне людське безсилля. Та незбагненна також і наша снага. Щоб не було пізно, треба вміти захиститися, обійти небезпеку. Тяжко було зробити перший крок, розпрощатися з усталеним побутом аж до слушної години. А досидітися можна до драми, до трагедії!

Тато приліг на канапу. Мама та Льока понесли посуд на кухню. Взялися допомагати бабусі. Віктор повернувся до своєї кімнати. Ще вчора тут «бездумно» писалоя. А що тут доведеться пережити завтра, в найближчі дні, в майбутньому, аж надто близькому чи далекому? Що значить: далекому?! Як це добре, що в дитинстві речі почувають і думають, люблять або б'ються!

Цікаво було б поговорити з меблями й кімнатою про їхню пам'ять і про їхній досвід, про їхні передбачення нашого, всіх нас разом, майбутнього. Що б навіщував Вікторові цей затишок? Про що б він розповів? Не про поганий кінець усякого щастя, всякого багатства, дощенту всіх надій? Не про смертний вінець як природний біг історії й життя?!

Рука простяглася до лампи на писемному столі. Намір був на годину-дві відгорнути з буття всі непомірно розгойдані почування, надто хвилюючі думки. Хотілося присісти до столу й занотувати в щоденнику пресвітлі нахили душі своєї — як на сміх, як на сміх! — до гармонії й цілності, до єдності та однозначності, майже — до монізму й абсолюту. Та Вікторів розум досліджував життєву боротьбу, діалектику з її визнанням єдності протилежностей, рух як першооснову буття. Серце відверталоя.

А ще зібралоя за день кілька крапельок розмислу про людську мову, насправді, від альфи до омеги, про рідну мову. Віктор почав думати про Київ, про зимовий вечір в університетській бібліотеці, про вичитану в німецькій книзі сентенцію: мова як символ свободи, незалежності людини й народу, мова як незрима церква нації.

Приємно було побути в сутінку кімнати. Безнастанно спалахувало вікно. А кожна шибка в ньому — то Ніагара. Безнастанно виривалися з мороку й тонули в ньому меблі й книги.

Коли в вікні з'явився старий Лялин клен, що над порогом урвища нагадував зелений аеростат у небі, стало ясно: швидко на горі запанує буденний порядок. Через півгодини над містом ніяково посміхнулося й навіть зовсім бадьоро загорілося, на прощання, сонце. Віктор, без кепки, вийшов з дому. Коли ж ранньою ніччю він повертався від Ніни, повітря було вже зовсім тепле. Де-не-де пахла покошена трава. Наче різдвяні ялинки, понад дорогою виблискували тополі: над літом, над розпалом небесної й земної краси зійшов місяць.

Цілий вечір бралися вогниками також почуття та мислі. Ніна вже напевне знала про переїзд Київського університету до Харкова, бачила оригінал там виданого свідоцтва про прослухані й зараховані предмети студентки третього курсу філологічного факультету, спільної знайомої. Ніна пропонувала з'їздити до Харкова, може, й залишитися там на зиму, може, закінчити навчання. Та щастям була б зустріч з товаришами й учителями, звичайно.

Не щастя — казка. Та обережна, боязка пропозиція залишилася ще без відповіді, слава Богові.

Цілу ніч верзлися тяжкі сни. Осінь. Радше осінні вже дні літа, ще літні дні осени. Прозолоть по садах, у лісах. Родинне свято. Віктор чує голоси своїх близьких, але не бачить нікого й нічого. Раз промайнула в тумані Ляля... Значить, він дома, в Полтаві! Ляля теж зникла, погасла. Добре знаючи, як Віктор уникає розрізнених томів, вона — це день його народження?! — подарувала йому шосту книгу збірки творів Ібсена. Та подерту, наскрізь промережану чорнилом і олівцем, бруднющу.

У просвітах поміж снами виринали турботи поточного дня й спроби самозаспокоєння. Страшно? Проте, не бійся, нічого не буде! Не піддавайся навіянню й паніці! Хай сила йде на силу, а ти залишайся вдома й берися до своєї праці! Не перетвори, одним словом, простоту й чіткість на надуману складність і хаос!

Ранок насміявся над переляком. Літня блакить розбавила тяготу людської тривоги, намагання притаїти заповідні жадання, уникання велетенського смерчу над Україною. Ясним став масштаб подій.

Ісход з дому в приміські села на окопи не спроможний був затьмарити день, засліпити сонце.

Льоку обурював сам замір: щезнути з міста і байдикувати, шалатися посеред робочих бригад! Гидко подумати. Нісенітниця!.. Копачі без лопат і без харчів...

Віктор схильний був замалювати в пам'яті низку полтавських краєвидів і серію портретів. Жаль було цілком прогавити сорок перший рік. Сюди належало вже прощання з батьками вранці, а згодом також з бабусею. До перших сторінок цього альбому належала й зустріч з найріднішими кварталами центру міста. Там він прожив роки свого дитинства.

На Олександрівську вони вийшли на Стрітенській. А збірний пункт добровільців був на подвір'ї кінотеатру «Рекорд». Сам він на головній вулиці, сливе насупроти «Колізею», свого суперника, та випускні двері його — в кам'яний лантух з брамою, зірваною ще в революцію, на Котляревську.

Від обнесеного муром Малопетровського парку до Корпусного, — коло дубів і хрест квітників у ньому — обнесене зеленими списками, обставлене ампірними палацами. Чотирикутник — шахова дошка! — вулиць: від Дворянської до Шевченківської.

Це ядро Полтави й всесвіту. За ним — околиці міста, тобто початок світу й всесвіту.

Жарти, як завжди, розбирали бабусю легко. Вона сміялася, хоч твердила, що весь цей задум наскрізь червивий, навіть кумедний. Усе це — породження страху. Тому вона радила діткам залишатися дома. Не варто тільки швендяти по місту без великої потреби.

О дев'ятій ранку Льока й Віктор устали з-за столу й узяли з канапи свої напівпусті рюкзаки.

Мешкання в цю мить здалося обом їм по-новому затишним, наче оновленим. Соняшні поля на підлозі й стелі, на стінах і меблях межували з тінями. Не інакше, як радість з журбою, як регіт з плачем.

Бабуся вийшла проводити онуків у провулок. Світляний кордон проліг вуличкою посеред її хребця. Віктор і Льока пішли наче по намальованих на землі вагонах чи по тінях від стогів соломи. Їхні постаті так і виринали на сонці та щезали в тіні аж до Садової.

Бабусі страшно було причиняти двері, перегороджувати сім'ю. З якого приводу? І вперше чи може й востаннє? Надовго? Назавжди?!

Моторошно було повертатися в осиротілі кімнати.

•

На Котляревській, між книгарнею на розі й соняшним просвітом брами, прогулювалися Наталя Базаревська й Оксана Пройда. На подвір'ї кінотеатру стояли їхні копачі.

Віктор так і знав, що покуштує «окрасць людства», зустріне безліч людей.

Льока просто не врахував доброго й навіть веселого боку їхнього «ісходу на окопи».

Тим часом засвітилася небесна голубінь, чітко прочулася гармонія людського буття. Ні на віщо на світі не зважаючи, засвітилися чотири пари очей, обнялися чотири і чотири руки. Світлий настрій став над Полтавою, як веселка, китайським мостом.

Ні Наталя Базаревська, ні Оксана Пройда не вірили своєму щастю: Льока Лисенко! Вже дев'ять років провчилися вони в одній клясі. Ще цікавіше було зустрітися з Віктором Лисенком. Боже мій! Київський університет!.. У захопленні Оксана обняла й поцілувала Льоку в щоку, в губи.

Цю малечу — добра малеча! — Віктор з року на рік спостерігав у шкільній залі, на великій перерві. Щодня. На вулиці він завжди вітався з батьком Наталі. Знав також, що Базаревський здавна вже був постійним мешканцем в'язниць і концентраційних таборів. Щойно повертався з Соловків, як уже його відвозили до Харкова на Холодну гору.

Наталя, його дочка, — золота дівчина: блондинка з сіро-голубими очима, з пористою шкірою. Яке щасливе поєднання витонченої статури, рання огрядність її ще ледве вгадувалася, й слов'янських рис міцно збудованого, свіжого й відвертого обличчя! Сам же Базаревський аж синюватий брюнет з губами-перчинами, з індуськими очима. Схожий на цигана й на єврея.

Раз під Новий рік зайшов Віктор по Женю Карташ, а в неї, як виявилось, давно вже росла Оксана Пройда, сестра в перших. У ті дні в Полтаві гостювали батьки дівчинки, напевне з розкуркулених, тепер — шахтарі з Горлівки.

Розкуйовджений, розхрістаний батько, чорнявий красень гвардійського зросту, міряв панську кімнату по діагоналях і мовчки палив смердючу махру. Мати вражала незграбністю. Не жінка — дядько в спідниці. До краю вироблена, замучена. З мертвими очима. Зі спантеличеним ротом.

Добре. Від тата в Оксани ніжність рожевих щік, золоті жилки й білі туманці в очах, буйні хвилі волосся, рівні — рівновеликі! — зуби. Від матері, схоже, нестримність форм, повнота тіла. Та звідки в неї така всесосажна лагідність, вроджена ніжність, розумна доброта, комічна мрійливість? Така мила насмішкуватість від кого? Оксана вміла спостерегти й притьма розкопати чужу й власну радість. Неприємності, великі й малі, вона любила підмалювати й переінакшити. Викресати з клятих, у всякому разі, сміх. А далі буде видно.

Оксана засипала Віктора запитаннями, проте й сама одноразово сповідалася.

Вона сподівалася закінчити школу й вступити до Київського університету, може, до Художнього інституту на відділ історії й теорії мистецтва. Про все це вона говорила так, наче про війну не було навіть і гадки. Мала на увазі вже українську гімназію і український університет? Чи сподівалася, що німців зупинять на Дніпрі, а наступного літа й випровадять додому?! Дівчина обережно зиркнула на Віктора й негайно обійшла згадку про війну й становище України.

Справа ясна: Оксана по черзі піддавалася то владним поривам свого серця, й була тоді прекрасною, то своєму занадто мілко зораному мозку, й ставала раптом самовпевненою верхоглядкою. Людина великої снаги й ідилічної сумирности жила не лише почуттями, а також зацікавленнями духового порядку. Вчинки її, принаймні частково, керувалися

згори, думкою. І раптом дивували близьких не тільки похвальною цілеспрямованістю, а й жорстокістю фанатички.

В Оксаниній натурі так і яріло, так і кипіло сонце. Проте, затінку й таїни було в ній теж досить. Здавалося, що Віктор ладен був говорити з дівчатами три доби без перерви. Так хотілося вчитатися в розгорнуті випадково душі Льокиних перевесниць. Що таки єднало таку хижу, таку безоглядну, хоч зараз і примовклу, білявку з надто перебірливою, обережною й потайною, хоч зараз і балакучою, і щиро збудженою, чорнявкою? Стільки Віктор їх пам'ятав, вони товаришували й сварилися, гризлися. Котра з них сильніша, котра розсудливіша? Їх єднала, безсумнівно, не взаємна любов. Швидше протилежність вдач. А може всього лише — щасливо знайдена міра й дистанція в дружбі. Виринала думка: чи не українство?

А що їх здавна й сьогодні так послідовно різнило, двоїло?!

Наталя пасувала в розмові, тонула в млості. Ціпком відверта й безцеремонна, навіть груба, раптом вона — вторує приятельці... Бо в душі відверталася від сантиментальних дріб'язків шкільного життя? від балаканини про недосяжний за даних умов Київ?!

Розум Наталі не стерпів би набридливої мрії, густої мари. Її трагедію збагнуто було просто й до дна: тепер крізь життя доведеться пробиватися недоучкою, без фаху! Війна розвіяла надію на свідоцтво відмінниці — вона перша в класі! — на навчання в Харківському медичному інституті. Її бажання було — не прогавити молодість і кохання. Мета її була тепер — одружитися.

Театр просто неба, опера! Масова сцена на тлі полтавського задвір'я різнокаліберних будов. На самому кордоні світла й тіні Базаревський, розпечений на сонці циган, гомонить зі схованими в підвальному мороці Пройдами. Іван, Оксанин батько, широкоплечий, сивуватий брюнет. У шахтаря, стрункого і гнучкого, палають вишневі очі, а рот — черепок. Смердюча цигарка повисла на губі. Сашко, брат, гарбузоголовий, ще жовторотий телепень. Навпрост велет, а ще дитина, пухкий юнак. Над тонюсіньким паском кавказької роботи, над його мілкими штанами — подушка м'яса. Безпорадність чи ідилія в обличчі білоручки.

Проминуло тільки п'ять хвилин, а Віктор уже не міг витримати ні поштивого та дружнього бухгалтера Базаревського, ні надуті — чого? з якої статі? — шахтарської пики. Звідки в першого з них, так немилосердно битого долею, стільки безпосередности, доброти, цуценячої грайливости, хлоп'ячої пустотливости? Дійсно, *Naturvolk*. Легковажність? Чи просто ясна й здорова людська удача?! Звідки в другого з них та цілий праліс чудернацької пики та ще поруч засадничої навпрост і лютої неприязні до роду людського?!

Льока втомився, згорів. І рвався поміж незнайомих людей.

Справді байдуже спостерігала звичайну сценку тільки Наталя, їй добре відомий був репертуар зайнятих у п'єсі артистів... Терпіти батька часто було їй не під силу. У гніві дівчина вже сто разів бешкетувала й кричала, що тато дурним язиком своїм злизав її дитинство й ціле життя матері, що тато сам себе, сам себе арештовував і ганяв по в'язницях і таборах. Через кілька годин, найбільше днів, починала в ній наново накопичуватися любов до батька. Мимоволі, вона слідувала за розцвітанням садка його

настроїв, його звичайно іронічних і картинних метикувань. Як вона любила батькову посмішку, гаму його прихованих і відвертих завваг, влучні його слівця!

Не надовго вдавався Базаревський у тугу. Серед юдолі земної марилися йому райські острови. Удачі дарували йому велике нещастя!

Оксана, за час вимушеної розлуки, відвикла від родини, але не уявляла себе поза нею. Щороку вона заново чекала на батьків, хоч це навідування до Полтави її втомлювало. На свій лад дівчина любила їх, а на людях — соромилася. Також брата, між іншим, опасистого й некуверзного маруди.

Доки Наталя не гиркнула, Базаревський тримався за гудзик Вікторового піджака, намірювався молодого чоловіка нікуди не відпускати. Льоку він теж притримував, за ремінець, і поплескував по спині й плечах. А крім того, він, червоніючи від задоволення, нахилився до Оксаниного вуха й намагався також дівчину поцілувати. Жартував і хвалив Оксану, казав, що в домі його бракує саме такої красуні, такого красного серденька. Пройда ж кипів і закушував губи: діти його зросли у родичів, у Карташів.

Сірі гурти земляків біля реєстраційного столу. Поміж них, осібно, радилася пара спантеличених диваків: довговусий козак, він же горшечник, а може дід з пасіки, нагадував скелю; тонюсінка леді — з-під світлих, майже білих, кучерів сяяли камінці синіх очей, — хвилину припадала до крейдяного берега.

Андрієнко, доцент педагогічного інституту, цілий рік не скидав української сорочки, а влітку, теж звичайно, бриля. На зиму в нього були чумаркою пошитий кожух і сива шапка. Його донька Валя, молода співачка, вважала свої метикуваті й вишукані вбрання за візитові картки. І з такими речами ніколи не жартувала. І зараз бракувало їй тільки лайкових рукавичок. Випускниця Київської консерваторії отак одяглася на окопи? Чи вона теж проводжала батька?

Віктор назавжди запам'ятав у садку заховану хату Андрієнків на Шевченківській, цілком сільську околицю. І, звичайно, сім'ю вчителя: самого Андрія Андрієнка, його вусища, голену бороду й конячі зуби, дрібні очі, схожу на наймичку дружину господаря, двох дочок, — круглоголову й дебелу Соню, старшу, й трісочку, соломинку — Валю.

Стільки вражень, стільки вражень перед очима! Височезний паркан, лютий пес на ланцюгу, груші та яблука на обважнілих деревцях. Далі: численні, здалося дитині, кімнати. У кабінеті — чотири стіни книжок і фікус під стелю. А в їдальні — нечувано, небачено багатий обід, на вибір — кумедних форм пляшки, наливки.

Але найголовніше й найцікавіше: Андрієнко — живий письменник. Також учений. Віктор нагадав, і йому показали видану хазяїном книжку українських казок і пожовклу збірку його поезій. На обкладинках так і було надруковано: Андрій Андрієнко!

Рік чи два тому Андрієнка, вчителя десятирічки, призначено викладати історію української мови в педінституті. Не обрадуваний, а наляканий, він кинувся до Києва на розшуки найпевнішого в такий час матеріалу. Віктор посадив знайомого в студентській читалці й обклав його роздобутими в україністів конспектами так потрібного йому курсу.

Минулого літа Андрієнко запросив Віктора на Шевченківську й прочитав йому невеличку повість з колгоспного життя. Враження від прослуханого було подвійне й чітке. Клясична мова вражала багатством форм, повнозвучністю їх, повноцінністю, як також

несказанною її гнучкістю й барвистістю. А зміст наскрізь пристосовницького твору до нестями обурював: фальш від початку до кінця! солодкава брехня!

Критик сторопів. Розхвалив річ як шедевр народної мови. Про літературне значення твору він... більше ніж промовчав. Сказав лише, що саме такі писання дуже цінуються нашими журналами, видавництвами.

Раз у Києві, на розі Хрещатика й Фундуклівської, під універмагом, Віктор зустрів Валю з її першим чоловіком, студентом політехнічного інституту. І цілий вечір був їхнім гостем. Мешкали вони, на панську ногу, на Великій Житомирській, у заможних свекрів. Та до Сибіру, слідом за молодим інженером, Валя не поїхала: розлучилася. Рік чи два тому — одружилася вдруге. З підстаркуватим і лисим на всі сто відсотків диригентом Київської опери. Вирішила назавжди отаборитися в столиці.

•

Об одинадцятій розпочався хід копачів з-під «Рекорда».

Лисенки, Базаревські, Пройди й Андрієнки помітно відставали. Жаль було, здається, без нагальної потреби залишати місто, болюче — проходити повз рідні вулиці.

На Келінському проспекті, насупроти Франкового парку, раптом посварилися дівчата. Наталя подала руку й запросила Віктора в гості, поцілувала батька в щоку: вирішила повертатися додому.

Оксана спалахнула й поблідла. Чого тепер і куди так поспішати! Вона намірювалася йти аж до Нижніх Млинів, до річки.

13

Окопних днів набралася гама: тиждень. Наступний початок був обірваний в обід. Рештки декількох бригад копачів були зняті з лінії й спішно направлені на сусідню станцію Головач.

Під ніс людям справді війнуло димком, війною. Тут і там закружляли здогади про фортифікацію Дніпра. Багато хто переконував сам себе й товаришів, що їхати доведеться не далі як до Нових Санжар, Кобеляк, а може до Кременчука.

Андрієнки й Базаревський засмикалися, завагалися: їхати в невідоме чи повертатися додому?! У Полтаві брали українців... Обидва Лисенки, ясно було, вже наголодувалися, вже натомилися: нікуди вони не поїдуть, звичайно. Без слів питали вони, чи Валя Андрієнко не підтримає їм компанії. Від неї вже залишилася тінь, ріденька й жалюгідна.

На посадку з бригадою пішли Андрієнко й Базаревський. Віктор, Льока й Валя не дійшли до станції, швидко опинилися в лісі, неподалік дороги на Зінці й Полтаву.

Нотні позначення окопних днів це не просто влучність Вікторового дотепу. В них проглядала правда про розмірене наростання психічної напруги, як також про ступневе розрідження фізичної витривалості. Яріли барвами день перший і день останній. Обидва «до». Наступні дні — ре, мі, фа, соль, ля, сі — це місток у бляклий туман, у білесе надхмар'я, в осяйну пустоту.

Враження були — що хмари. Світанкові, мімозні, шовкові, летючі, що на очах перевтілювалися в небесну мапу нового дня. Жар вечірніх, густі вони, оксамитні, що не мить холонув і тонув у нічній озі.

Воістину ключовий — тому й простий? — досвід у житті: як не оперні, то циркові ефекти на початку й на кінці кожного дня, а поміж ними — периферія, коли не забудься, то розсіяння й байдужість.

Людині не до ясного шраму край неба, не до світляної ополонки і рожево-фіолетової помаранчі в ній, не до сонця. Механіку життя прибрала до рук ідея в одній з трьох її форм: «Що за нісенітниця!» — «У цьому щось є!» — «Хто ж цього не знав!». Так, між іншим, показав розріст теорії еволюції Дарвіна — А. Гумбольдт.

Буйний розмаї барв припав на перший з окопних днів та на його спадкоємця — день останній.

Осердям містичного світу раннього Жана Жіюно здалися Вікторові та Льоці не сонцем облита Інститутська гора над Нижніми Млинами, а звичайно глибокі піски в долині Ворскла, а Зінцівський ліс, червоношкірі бори й соснова малеча понад сипучою дорогою, заграви на галявинах і в алеях, ранні сутінки в зелених печерах і соборах, нарешті, розшукана вночі цегляна школа на околиці Головача чи вже й на хуторі. Його роман «Le Chant du Monde» вривався в пам'ять юних Лисенків, наче пережита в дитинстві пожежа, страшна й велична.

У пам'яті навечно викарбовано той вечір і наступний ранок.

Як вода перед греблею, прибував з лісу й наростав перед хвірткою гурт поспіль незнайомих копачів. А в шкільний коридор з пустими вішалками і холодними влітку грубами, в обидві кляси люди проходили повагом. У потемках уже зсовувалися дивно низенькі та розкорячисті парти. Мовчки готувалася ночівля на підлозі.

Перед Віктором ожив Сонгород і початкова школа, що біля переїзду. Недоречним сміхом заразив він Базаревського, Льоку й Валю, свою сусідку. Повів вусами й блиснув зубами також Андрієнко. Дійсно, їхня компанія вляглася в першій кімнаті та ще й ногами до дверей. Чисто тобі збиралися нашвидку втікати до лісу. Справді, в головах у них опинилася чорна дошка школярська: на ній можна буде стовпчиками виписати таблицю множення або зайнятися краснописом.

Добрий, бездумний настрій особливо прищепився Валі. Ніколи ще вона не переживала такої краси: фронтом підпалений і фронтом пригашений ліс, зелені озера галявин, багрянні й побляклі трави й хліба, срібло осокових у полях.

Їй, до нестями перевтомленій, хотілося заснути. Ще дужче — сон трішки відкласти. Якби не батько, не знайомі, вона вийшла б з Віктором на узлісся, запропонувала б полежати на траві й разом поплавати небесними морями.

Обережно, безшумно Валя розшукала Вікторову руку. Згодом долоня її й гостроносі пальчики сміливо пробралися під ковдру, аж на груди сусідові, на його серце.

Заново барви розцвіли в останній з окопних днів. Коли трійка втекла з Головача додому. Гірлянди бляклих годин під вечір налилися раптом свіжими почуттями, напрочуд тонкими, навіть ніжними, майже полохливими. Наперед смакувався поворот додому. Хоч дорога марилося напрочуд довгою, як у казці — безконечною. Наче капосна Полтава, поблискував острах, в такт їхніх кроків відкочуватиметься на схід, уникатиме зустрічі.

Напругою волі уточнювалися сміхотворна віддаль від міста й потрібний для прогулянки, власне, час. Узнаки давалося нетерпіння: мало що могло статися за тиждень! Смішно було трійці бідкатися, та приводу для радості теж не було. У такий час імовірними марилися жахливі неймовірності, не випадковими здавалися фатальні випадки.

Ціле надвечір'я ліс мінився, хвалився, грався. Кряжами сяяли й раптом розсипалися на безліч площин свіжі-свіжі й спопелілі фарби. Похвилинно вставало на весь зріст і до тла зникало небо. Вгиналися й хрускали під ногою пласти соснових голок. До вогню й до льоду уподібнився оголений ґрунт.

Несподівано для мандрівників вибіг назустріч місток: знайомий рукав Ворскла, місяцем освітлений водоспад біля млина, Нижні Млини! Які височезні парасолі, завількуваті сосни, на крем'яному й піщаному острівочку, в обручці чорних і осяйних вод, зеленкуватої вночі ріні, оксамитних моріжків на театральних скелях! Полотно вишуканого майстра-кольориста. Живий музей романтичного мистецтва.

Валя, не тендітна білявка, а м'язиста циганка, шпурнула свої шпичасті туфлі геть і кинулася босоніж вальсувати з Льокою на мосту.

— Кисляй! — гиркнула вона й презирливо зиркнула на Віктора.

На другий з окопних днів найщедріше припало небесної синьки, підсіяної на обрїях ріденьким золотом. А новина на палітрі — густі мазки масного чорнозему, насиченої вологою глини й злежаного піску в спориші й посеред житнього поля.

Раннім ранком Віктор і Льока, ще втомлені й заспані, вийшли на подвір'я школи, до колодязя, вмиватися. Через луки, за городом, бігла стежка попід грядою осокорів. Намірювалася, звичайно, досягти Києва й Риму. Зранку загадково помигував ліс: насолоду без кінця й краю обіцяла його тінь, так і надили висипані на нього пелюстки сонця. Понишпорити б на горбах, поплавати в лісних долинах та повертатися б у Полтаву!

Кам'яний грибок під червоною бля

хою, з іграшковою баштою і флюгером посеред даху, зведений, ясно, ще Земством. Проглядало в ньому козацьке барокко. Дімок радував око, будив думку, пляни. Але ночівля на підлозі. Так перебута ніч, почекаати день... Крім того, вже турбувала Полтава. Захотілося вістки з дому й новин з фронтів-фронтів.

Базаревський, у всьому запопадливий, привчений до пильної роботи, навіть до забуття в ній, Андрієнко зранку вже працювали в рові. А Віктор, Льока та Валя злякалися розвернутої навпіл рівнини й відступили: ріденька цівка не залізних роботів і не машин, а звичайних смертних, дуже схожих на хирявих червяків у мокрих на плечах і під піхвами сорочках і майках. Так і пішли, пішли понад ровом за три обрїї.

З якої статі, з якої такої причини не гулялося також у лісі? Чому з самого ранку пересохли розмови?! Задоволення, хоч кисле, терпке й безглузде, подарувала братам — лопата. Біля глинища, ями, до вечора прокрутилася й Валя.

На вечерю під школою, на лаві в квітнику, Базаревський явився з почутими за день небилицями про німецькі літаки над окопами й навіть про розмови копачів з німецькими летунами під Кобеляками. Стало дуже незручно: всі замовкли. Нарешті Валя посміялася не то з людської глупоти, не то з хахлацької навіжености, придуркуватости, маячні.

Згодом Базаревський зник, але швидко повернувся до своєї компанії з урядовим повідомленням про відступ росіян з Умані. На очі вісника так і напливали сльози. На ридання склалися губи. Щастю не було меж, розчуленню — дна.

Базаревського здивували кам'яні люди. Він не міг їх у дану мить знести. Кожен зі страхопудів приховав спільну всім радість. Андрієнко встав і пішов до колодязя. Не писнули, так і завмерли, сидючи на траві під школою, Валя й Льока Лисенко. Мовчки простягся на землі й бездумно глядів у небо — Віктор.

— Пропаще діло! Наші люди бояться один одного, навіть кожен з нас боїться самого себе! — подумав Базаревський.

І спішно повернувся до маси копачів. Жага була нестерпна. Потреба була чути важливі й дрібні новини. Так хотілося рознюхувати найнедоладніші чутки.

Що не день, то рішучіше Віктор уникав окопної праці, то частіше виривався з Льокою та Валею до лісу. Все дужче дошкуляв голод. Брала своє втома. В «канаві» щодня траплялися нещасливі випадки, захворювання, каліцтва.

Навіть Базаревський не згадував у товаристві Пройдів. Хоч усіх дивувала і мила їм самотність посеред вселенського ярмарку, і незбагненна їхня старанність у роботі. Вони — як це розуміти? — працювали не за страх, а за совість. Підозрілим здавалося також уникання зустрічей і розмов із знайомими. Була це переборщена обережність чи звичайна неприязнь? Може дурне, недоумкувате презирство гордого пролетаря до міської, інтелігентської мільки?!

Віктор днями приглядався до копачів зблизька й здалеку. Серед них зрідка траплялися люди з дуже переплутаними почуттями й хитросплетінними думок. Більшість була — істоти нашої плянети. Зустрічалися цілком прості обличчя, крізь які так і зиркав людський глузд, проглядав уважно підсумований досвід десятиліть.

Вікторів розум лускався від цікавості, від непосильного завдання, коли зустрічалося йому обличчя, що біблія. Також серце ладне було стелитися перед незнайомим до ніг.

У випадку Пройдів усе було інакше.

Мозок настроювався на заперечення й змагання. Душа пирскала незадоволено, навіть згірдливо. Хмарками вставали отруйливі передчуття.

Місиво постатей на окопах не давало спокою ні вдень, ні вночі. Надто все нашорошувала рідна-рідна, проте чужина. Чужина!

Була це, згідно з О. Блоком: «И страсть и ненависть к отчизне»?!

Було це в потворній формі спостережене, проте цілком нормальне на світі явище: багатоповерховість суспільства, людського щільника?!

Нація й народ — як велична структура, навіть — як споруда. Дійсно, споруда! Осоружний натовп, гидкий шарварок — гливкий корж, наврост — помії...

Віктора налякав прояв власної нелюбови і породив підозріння, що це вже в нього певна стадія защемлення національного почуття. Що його нехить до свого бідацтва це вже ушкодження зв'язків з власним народом. Що такий розлад це вже ґрунт для відступництва й зради.

«Коли хочеш висловити свої почуття цілковито, — прадавня порада акторам, — розкрий себе на вісім десятих».

Віктор щойно накопичував свої «вісім десятих»: мовчки приглядався до народу й до самого себе. Брак твердості, певності й рішучості породжував у душі презирство до нашої натури. Надто легко дійсне ми підмінюємо бажаним. Упередженість наша схожа на ваду мозку, зору, на своєрідний дальтонізм. Ми плутаємо кольори. В революцію народ сунув за червоним...

А які несумісності співживуть, наче чергуються, в наших душах!

Для нас вірність характерна аж до впертості й навіть закостенілості. Та вражає також і «змінність складу» наших настроїв, наших життєвих спрямувань. На мові хемії ми — бертоліди.

Та, може, така несумісність позірна. Може, в ній споконвічна мудрість природи, світопорядку. Може, таке поєднання викрешує іскру людської думки й істини.

Іскра думки — мертвий образ. Ніцше порівняв творчу думку з вивіркою. Оце добре!

У школі під лісом і на окопах за хуторами жодного разу не зайшла мова про поворот додому, про втечу від голоду. На першу нагоду чекали брати, але без домови, мовчки, терпляче. Розпізнали її миттю й одностайно. Валя приєдналася до них теж без роздуму й вагань.

Дзвінок опівночі страшенно полякав Лисенків. Бабуся виглянула в провулок, а перед дверима стояли діти! І, як виявилось, Валя Андрієнко. Копачі!

Сонетка на світанку! Господиня осиротілого дімка на Шевченківській ніяк не могла потрапити в рукава лахманини, вискочила в садок до хвіртки в нічній сорочці. Кинулися обцілювати Валю собаки, чорний вовкодав Козак і шпіц Сніжок.

14

Життя вийшло з берегів. Війна затопила будень. Прояснилося вже: ні сліду не залишиться від колишніх доріг і мостів, звичних краєвидів.

У провулку над крутояром, у гонористому дімку над садками й дахами настала доба нежданих-негаданих зустрічей і таких же вчинків. Жодна з людьми занесених тривог не покидала хати.

Найпершою несподіванкою для Лисенків була ночівля в них Валі Андрієнкової. Про її одруження й прізвища її чоловіків ніхто з господарів нічого доладу не знав. Не ті часи, не ті звичаї... Справжні одностайні й просто давні знайомі давно вже уникали побачень і розмов, ледве віталися на вулиці.

Батько вискочив з дверей у самій білизні, а поміж Льокою й Віктором стоїть і регочеться його хресниця, вже молода дама. Андрієнки ніколи не заходили до Лисенків, у центр міста. Віктор з татом бували в них вряди-годи. Бо на околиці Полтави...

З їдальні виглянула мама, застьобуючи, власне, зав'язуючи халат. А бабуся в нічній сорочці кинулася повз дітей і гостю розпалювати ванну й плиту. На стіл подано битки, розігріту на сковороді товчену картоплю, пюре, й три склянки пряженого молока.

На підлозі в коридорчику пісок хрускотів дужче, ніж на загоїнах лісової дороги. З ванної його вигрібали на совок.

— От так «ударный труд»! От так копачі! — на всю хату реготав Віктор, а за ним і Льока, і Валя, і батьки, бабуса. — Треба було нам ув'язити в цю історію з географією!.. І сам же заспокоював себе:

— Ну, дорогі мої, нічого! Ми ще не таких дурниць накоїмо!!!

Жартома Валя жалілася Лисенкам на Віктора-розбійника, хвалила й цілувала в голову справжнього приятеля свого — Льоку.

Валине тіло просвічувалося напрочуд глибоко. Лець не наскрізь — її пальчики. Тому батько не називав її, як це було колись, скраколем. Не натякав на її несусвітню худорбу й блідість. Не мацав пушок на її тонко вирізьблений і такий чуйний та здогадливий голівці.

Додому Валя хотіла повернутися не поміченою, на всякий випадок, сусідами. Якнайраніше. Віктор крадькома пробрався повз ліжко батьків, крізь їдальню, а бабуса, виявилося, поїла вже гостю на кухні чаєм. Біля дверей у провулок він розсмішив жінку й здивував бабусю:

— Іди собі швидше геть, — звернувся раптом на «ти»! — щоб можна було про тебе помріяти!

У лісі за Головачем, на сіні, у заростях молодняка, над озерцем, у мавританських залях старого сосняка, над простором галявин анфілядами, Валя й Віктор навипередки деклямували наших і російських поетів. Льока віршами не захоплювався. Та й не пішов би хвалитися пам'яттю. Випадково мова зайшла про нащадка «запорізького барда» російського поета й маляра Максиміліяна Волошина-Кирієнка. Віктор узявся деклямувати його — заборонені! — твори й розповідати достовірні свідчення сучасників і курйози з життя великого добряка, безсумнівного оригінала й мудреця.

Валя ж вдала, що не пригадала Віктором позиченого в Кирієнка-Волошина дотепу, що не сприйняла похвали своїй ерудиції, що запримітила в наведених словах виключно комплімент їй як жінці. Її напевно засоромило визнання... начитаності. Може їй жаль було, що Віктор не піддався, ні разу не побув з нею в лісі насамоті. Брати мало що не трималися за ручки вдень і вночі!

На прощання, торкаючи Вікторові губи губами, Валя гиркнула сумно й зневажливо: — Помріяти! От брехло!

На перший сніданок після повороту додому приречені на домашній арешт з'явилися на кухні пізно. Віктор усівся до столу в піжамі й капцях, ще не голений. Льока в смугастих штанцях на шворці, босоніж.

Бабуса доповіла про підозрілі радіоновини з усіх фронтів і несподівано розреготалася. Розказала й показала внукам, як сусіда з флігеля, мацапура й кретин, цілий тиждень поминав свою лопату, допитувався, чи Лисенки не приховали її в своєму сараї. Запевняв Лялю, що Віктор або Льока прихопили лопату на окопи.

Раптом страшну тривогу зняв дзвінок. Так він, навіжений, оповіщав тільки про Лялин прихід. На кухні чути було, що в мешкання ввірвалася «дівчина з темпераментом». Легко було уявити, як вона впала на канапу, як порозкидала свої руки. Згодом бабуса запросила гостю до кухні...

За столом доснідували й посміхалися оборонці Полтави, копачі!

Мить було неясно, на кого буде спрямовано нищівний вогонь: на бабусю чи на її внуків.

— Бідна дівчина! — і Віктор зиркнув на Льоку багатозначно-багатозначно. — Тобі, Лялю, здається, наче за столом розсілися й доїдають сніданок Віктор і Льока?! А ми ж насправді на окопах... Спершу були за Головачем, а тепер під Кобеляками... Вона марить, — звів очі до Льоки. — Нещасна! Плакати треба, а її розбирає сміх!..

Та реготалися вже також і Льока, і бабуса. Заплакана від сміху Ляля, немов на вітрі, хапалася за волосся, і боялася впасти посеред кухні, немов на палубі розгойданого океаном кораблика, вимахувала руками, благала замовкнути, затикала собі вуха пальцями, заплющувала очі.

— Ні, хлопці, ви схудли, проте чудово підсмажилися. Брунатні сухарці.

— Ми з Ялти, — з незрівняною серйозністю відповів Льока. — Надихалися й накупалися.

Ляля його б загризла, задушила, так він не боронився. Не проглядало ні кінчика посмішки. Можна було, дійсно, отетеріти.

Рівно тиждень, день-у-день, Віктор опрацьовував свої окопні враження. Нотував дрібне й важливе підряд і розкладав написане по датах. Якнайширше розмальовував, якнайрішучіше потім і скорочував краєвиди довкола Головача. Завдання було — нічого не згубити нового й одноразового, нічого не залишити в тексті байдужого, загального.

З окопного тижня була вичухрана гама окопних днів. Аркушки, папірці так і розкладено на столі, наче розвішено, гармошками: до-ре-мі... Дійсно: мі! Віктор докупив зносив нотатки третього з окопних днів, коли дзвінок оповістив про Лялину нетерплячку.

Бабуса, чути було, почимчикувала з кухні відчиняти, а потім зразу протопала через їдальню й — дивний вираз її обличчя — опинилася перед внуком. У мешканні не чути було ні галасу, ні гамору. Віктор висунув шухляду й заглянув у неї: третя година.

Мить і думка про Лялину змову з бабусею, про театр і чортовиння безслідно щезла. Зніжковіла дівчина стояла в коридорчику дуже зацікавлена і майже налякана подією може й дрібною, але не буденною. Поруч неї стояли університетські товариші Віктора.

З Ніною вона пішла на станцію зустріти Миколу Піснячевського, а з кременчуцького потяга вийшли на перон ще двоє студентів. Тепер, як виявилось, втікачів. Сьогодні в Кременчуку з ешелйону чкурнули назад на Ромодан філологи Джура та Коваленков, — надіялися пробратися додому, на Чернігівщину та до Брянську, а на Полтаву — горлівський поет Валя Ішук і грузин з Тбілісі Гео Камушадзе-Яцун. Додопомогався всім історик Микита Козолуп: не встиг з поїзду вихопити свого манаття. Попався. Гості помліли. Віктор вийшов у парусинових штанах, у батистовій сорочці. Цілком білий. Таким вони щороку бачили його восени й навесні в університеті. Бракувало йому на цей раз лише багряно-чорної краватки.

Єдиний погляд — і Віктор збагнув: у тісному коридорчику що в університеті! Усе на своїх місцях. Знайома картина.

Як часто, як завжди бувало, заздрісний Валя Ішук піддався своїм почуванням. Синьоокий коротун, зараз навроз голодний хлопчик, щойно посміхався, так ніяково, майже соромливо і насмішкливо. Йому не вірилося, що з дверей вийде Віктор Лисенко. Він чекав на кінець казки. Більше того: коли б зустріч відбулася, то... Ну, що можна сказати наспіх, між двома поїздами? Розуміється, важливого й щирого. Душа — не кімната. Не проясниш її враз. А проте хотілося спробувати щастя, побути ще раз разом. І

також — заглянути в полтавський світок Віктора. Принаймні — вияснити: коли та яким чином проноза щез з гуртожитка й університету, з Києва. Чому не розпрощався?

Справді, хто в день початку війни зник з обрію? Цілий гуртожиток кинувся в університет... І опинився наче під замком. І опинився на окопах. Спершу під Києвом, а тепер... Це значить: якщо не в армії.

Сам чорт враз підмінив Валину посмішку. Вона й тепер була ніяковою, але вже хитрою і підлесливою. Це, власне, напіврадість і напівщирість. Це, радше, новий початок старої думи про мінливість людської душі й війну, війну, війну.

Грузин, червоноголовий вантажник, ще в Кременчуку відчув, що в Полтаві буде побачення з Віктором Лисенком, а тоді вже друзі надовго — назавжди? — розпрощаються. Сам він махне на Харків, Валентин — прямо на південь, на Донбас. Гео знав, що Віктор ще знайдеться. Сьогодні. Так, сьогодні. Його не здивувала зустріч на пероні з Ніною і Піснячевським, знайомство з тутешньою почварою — Лялею. Усе це, почувалося, здійснення, схоже було, обіцянки, пляну, долі.

Тільки: навіщо, чому?! Цілий університетський час Віктор простояв осторонь... Може, саме тому? Вабила дійсно особа його? Чи надруковані ним твори, прочитані ним доповіді?!

Віктор не давав Гео спокою. Дуже хотілося просто зирнути на товариша. Звичайно, також на його дім і родину. Потреба була, щира, по-людському з ним розпрощатися й обов'язково висловити йому навіть самому собі незбагненну доброзичливість і наврост братерський страх за його долю у війні.

Ближчі друзі Гео Камушадзе-Яцуна були насправді дальшими. Найдальший у будень — найближчим.

Валя Іщенко став клишавим дідусем з порепаними губами, з понівеченими п'ястуками. Вигоріли й постаріли навіть очі. Розрослася, хоч і злиплася, в нього тільки зачіска. Немов на мертвяку.

Інакше піддався Гео Камушадзе-Яцун. Спина, плечі його саме надавалися для праці в порту чи на залізниці. Йому б вантажити лантухи! А обличчя — хворої людини. Карі очі, манюсінки та злі, горіли в глибоких цямринах, в осерді голови, і зраджували підвищену температуру. Поміж громіздким носом і мурими щоками аж яріли затоки жовчі. Сіра, мов здоба, шия заросла червоною гривою.

Вікторова рука не впізнала ні руки Валиної, ні руки Гео. Суцільний рубець, струп.

— Ти знаєш, брате, ти мудра людина! — першим обізвався Гео.

— Знаю, — поглузував господар дому.

У коридорчику вибухнув регіт. Звичайно, по-київському, по-горлівському, приклав до рота кулак і враз засвітив сині очі Валя. Вмить просіяв Гео. З Лялі рвонув сміх вулканом. Залилася сміхом бабуса. Льока теж посміхнувся, наче ласував, стоячи у дверях, але не розуміючи ще, хто це завітав до хати, що це тут скоїлося, з якого приводу сміх.

— Куди це ти розігналася? Прошу залишитися! — звернувся Віктор до Лялі. Запросив гостей до їдальні.

Гео примружив очі. Так легше було затамувати душевний біль, тугу за батьківщиною і домом, і призвичаїтися до затишку й полиску меблів у мешканні.

— Музей! — промовив він серед кабінету.

Білі кахлі груби, білим застелене ліжко. Вишня книжкових полиць, карельська береза зручного й коштовного стола, маслинова штора, бірюза лампи...

Валя, юний дідусь, покликав Гео і насмішкувато кивнув головою на гармошки нотаток і розгорнутий на столі щоденник. Дивись, мовляв, на отакі витівки мирного й наївного часу!

Гео було не до глузування. Вікторові мудрування його завжди захоплювали, завжди й надовго пробуджували в душі доброту. Проте дружба склалася в нього з розумненьким Валею, з чернігівським Ренаном — Джурою, з зарозумілим метеликом — Коваленковим.

Ні з ким із них, також з Гео, Віктор не йшов ні на зближення, ні на розрив. Однаково зносив Валіні шпильки, напади Сашкової неприязні, набридливість Гео, як також «ніякість» Коваленкова. Всім давав волю. І всіх спостерігав неугавно. Так і чекав на чудернацькі вихватки, несподівані вибрики. На духовне борсання, на дурнувату плутанину й нісенітниці.

А товариші взялися, здавалося, навипередки гартувати його терпеливість, його волю.

Ляля, з дружньою посмішкою на ціле обличчя, звернулася до Валі:

— Одначе ви нахабний чоловік! Я привела вас сюди, я вас і переб'ю! — і вмить зібрала й поклала в зошит гармошки нотаток, а зошит заховала в шухляду. Ще й цмокнула язиком у придачу.

— Нам тут усе можна, — пожартував і засміявся філолог.

— Гірше НКВД! — розреготалася дівчина.

Братові така сценка здалася неприємною на всі боки. Він заховався до своєї комірчини з вузьким віконцем у двір, на зелену галявинку й сарай.

Бабуся пожаліла, що подорожні не можуть зачекати на обід. Запросила перекусити.

Ляля розпрощалася з киянами в провулку. Віктор пішов з товаришами на станцію.

Обрадуваний несподіваним кінцем переховування, Льока теж подався з дому. Страшенно захотілося перебігтися містом.

15

І Валя, і Гео не з тих були, що засиджуються в гостях, а потім, розгублені, біжать на станцію й запізнюються на поїзд. Про запас вони залишили більше години часу. Двічі присідали в Малопетровському садку, перед Земством і над квітником. На Олександрівській глянули на центр міста й на собор посеред зелених кварталів. Рівно на двадцять хвилин зайшли товариші в рококову віллу над Різницькою горою, над долиною Ворскла. Надто вже Вікторові захотілося поділитися з друзями мовчазним блиском і затишком паркетових сходів, гостинністю заль — скарбами Полтавського музею образотворчого мистецтва.

На станцію пішли крутим узвозом — найкоротшою дорогою в долину, до мосту.

Валю музей зачарував. Йому побути б там без людей, насамоті! Йому набрид цей грузин... Хотілося подумати, помріяти. На світанку він, студент у відставці, добереться додому...

А Камушадзе взявся глушити товаришів, лякати, власне. Такі були його ідеї. Відвертості не бракувало йому ніколи. Тільки отак мусив він розпрощатися з

університетськими друзями й своєю нарочито роздвоєною молодістю: роки в Грузії, роки на Україні.

Гео Камушадзе-Яцун заявляв, що Німеччина безсумнівно переможе Росію. Бо це веління історії. Треба розтрити колоса на глиняних ногах, трухлого бовдура. О, ця колиска татарського середньовіччя посеред світу! Цей моральний виродок. Це уособлення ідейного банкрутства та забріханости!..

Ніхто, звичайно, не допитувався Гео про долю України у війні. Він сам заговорив про надто ласий шматок нашої плянети. Мовляв, тільки надлюдина, тільки святий зможе в такому випадкові утриматися від спокуси... Камушадзе боявся за долю України. Був певним, що німці не розпізнають винятковості її вдачі, характеру й долі. Вони спробують приборкати її до рук і довго не помічатимуть народного опору тихої війни...

Слава Богу, в ньому не було сумніву щодо чудового майбутнього Кавказу. Бо там люди дійсно свободолобні, там люди не дозволять наплювати собі в кашу. Грузія вийде з війни незалежною державою. Може, на чолі цілої федерації, сузір'я вільних республік.

Німцям Гео охоче відступав Прибалтику. З особливою люттю говорив про латишів. Жадав їм, за «революційні заслуги», за «пристрастие» до ЧК, цілковитого винищення, загибелі.

Гео мусив виговоритися. Його хворі очі слідували, чи Віктор слухає й думає. Валя знав цей репертуар напам'ять. Боявся його. Не міг, саме тому, дочекатися прощання з другом своїх університетських років.

Останню мить на пероні Камушадзе раптом промовчав. Душа його потрапила саме під яскравий дощ несподіваних світлil, а вже бракувало часу. З вагона Гео ледве не ввірвався під колеса, так просив не забувати його, так запевняв, що сьогодні ще напише в Полтаву й Горлівку з Харкова і з Ростова, а завтра з Тбілісі.

— Другий тобі Микита Козолуп! — навздогін харківському поїздові тихо-тихо сказав Валя Ішук. — Так і дивись, чи не опинишся в Сибіру. Такий чудило: страшний, дурний та ще й сміливий! любий, шляхетний, чуйний і розумний — одноразово!

Через півтори години рушив також і Валин поїзд.

Що за щасливе, збентежене й сором'язливе обличчя в вікні! Що за осіянні очі! На певний час відхлинули у безвість його уболівання за перерваним навчанням, за миром і звичайним життям. Не до світових катаклізмів йому, коли перед ним зустріч з рідним домом, з сім'єю.

Валя, насамоті з Віктором, змінився до невпізнання. Втім, подібну метаморфозу помітно було в нього також у Києві. До поїзду на Слов'янське він устиг розповісти безліч типових історій з окопного життя. Намалював справжні портрети неприхованих ненависників довколишнього ладу Микиту Козолупа та Гео, напівживого сухотника Владислава Міхальського й чемпіона красного слівця Джуру Сашка, нарешті — вмілого оковамилювача, талановитого гастролера — Коваленкова.

З філологів романсько-германського відділу ніхто довго на окопах не затримався. Пішли на евакуацію? мобілізовані? розбіглися?!

Русист не насмілювався ще глянути на дійсність зовсім тверезими очима. Ніяк не міг обійтися без «коли б» та «якби». Він прагнув ублагати вовка й таким чином захистити

бідолашних овець. Йому марилися поступки німцям заради збереження російської імперії, без Прибалтики, зрозуміло, й України.

Уже на пероні, перед поїздом, юний дідусь посміхнувся й сказав Вікторові на прощання:

— Ні, ні! Це ще квіточки, ягідки настануть згодом!.. Німці, чує моє серце, не подолають Росії, не визволять України. Шкода думати... Все буде по-старому. Тільки нас, здається, не буде серед живих.

І додав, пролітаючи на південь:

— Добре, що побачилися. Назавжди прощай!

На стрімкій вуличці мазанок, споришу й калачиків, на стежці до альтанки за Соборним майданом Віктор намагався швиденько підсумувати, як виявилось, сливе безмежні, воістину неозорі враження від зустрічі з своїми товаришами. Подія невеличка, однак надавалася вона для порівняння з раною, з ножовим ударом у груди, у серце. Перш за все, така вона проста, така вона й складна. Подруге, таке це непомірне завдання для мозку: нагромадження незчисленних згустків пам'яті, ледве відчутні, проте й невідступні сіті як людського минулого, так і сучасного та майбутнього.

Друзі, з тих, що ними фактично ніколи не були, стали каталізаторами в процесі й до того неугавному. На станції Віктор був уже в облозі, наче фортеця. Бій з ворогами, з тих вони, що найбільше радують у житті, був сливе звичайний, бо нескінченний.

Дійсно, чудернацьке співвідношення особистої історії кожного з двоногих та історії людства. Таємничий індивідуум. Незбагненні порухи його душі... Що ж можна довідатися про великі війни, суспільні рухи, зародження й загибель імперій! Яка недостатня, просто недоладна насправді — багата документація! Бо головні пружинки в людині й людстві — внутрішні, поховані. Бо людина сама собі здається до загадковості почленованою й багатозначною.

На минулому досвіді природно виростає наше розуміння теперішнього і майбутнього. Проте наше знання про послідовне нашарування минулого — сучасся — майбутнього в корені є інтуїтивним. Воно — родич передчуття. Такий загадковий світ у людині. А зовнішній, об'єктивний?!

Людину радує послідовність нашарувань сприйнятого нею часу: минуле, сучасне, майбутнє. Життя — наче ріка з гирлом у світлий океан. Наче сьогодні багатше від учора, завтра від сьогодні. Недарма судження наші про прийдешнє певніші, ніж про колишнє. Обличчя звернуті в підготоване, в заплановане, вимріяне. Цвинтарям — спина!

А щодо Віктора особисто... Чи проміняв би він непевність світової війни, досить наївні розрахунки на відродження української державности на мирне скініння, на будень, на цілком певне вrostання України в євразійську імперію?!

Що обіцяв йому навіть блискуче закінчений університет? У щасливому випадку — аспірантура, посада доцента, з роками — професура. Життя, звичайно, серед інтелігентних людей. Може, Київ... Вчасний захист дисертацій, кандидатської та докторської. Обережний добір тем для дослідження... Уникання занадто частого друкування по-українському, з інших причин, і по-російському.

Власна літературна творчість потрапила б до архіву. Ну, а з роками розрослися б знання. Він би став фахівцем з літератури германських і романських народів. Потайки накопичувався б матеріал про культурні зв'язки України з Заходом.

•

З обідньої пори до пізнього вечора Ляля не мала ні хвилинки спокою. А читала ночами. Невідкладними вважалися щоденні відвідини сусідів і близьких їй, а часом навіть осоружних, фактично, знайомих. Дівчина просто набивалася з своїми послугами, звичайно, безпотрібними людям, дрібничковими. Нарешті вона досягала свого і враз гасла: в душі прокидалася зневага до себе й зненависть до ближніх. Та було вже пізно. Доводилося обіцянки особливо ретельно виконувати й ховати свої почування.

Щонайменше десять разів на добу неукверзна постать її пробігала поміж яблунями. Над стежкою попід Любин ганок і до зеленої брами на Стрітенську вулицю пурхала тінь. Безнастанно Ляля сновигала сонним чи вимерлим провулком над урвищем. Таким чином він наче пришивався до міста. Віктора дивачка ніколи щиро не захоплювала, проте й не дратувала. Коли в серпні вона привела до Лисенків декілька табунців несподіваних гостей, — отримала почесне звання: штатний гід!

Проте в її товаристві зайшли до Лисенків ще й Ніна з Миколою Піснячевським і, через тиждень, Мірра Ефрос.

— Ти стаєш небезпечною, — на всі боки тормосив приятельку Віктор. — Хто там у тебе на черзі? Кого ти ще накличеш на мою голову?!

Лялин гомеричний регіт. Але несподівано сміх її підпливав сумнівом і досадою, навіть каяттям, майже плачем.

Інколи Віктор рятував її від сліз. Інколи дозволяв божевільній вискочити з хати. Залишав напризволяще. Не думав про неї.

З самого ранку, ще в ліжку, Ляля шукала приводу для побачення з Віктором. І мучилася, страждала при тому. Плакала.

А тут раптом нагода повернутися назад у провулок і з гостями зайти до Лисенків!

На розі з Садовою Ляля, рижоволоса, зачепилася черевиком за цвях у дерев'яному пішомуді й враз опинилася на чотирьох під кущем бузини, біля трухлявого ганку. Бідака, щойно заглиблена в найжалюгіднішу вигадку, чужу буденній людині навіть у час ідилічний, не могла розпізнати свого провулка. Загадковою здалася їй місцевість. А думка, немов яму, перескочила нещасливий випадок: їй цікавило — прямувати далі в бібліотеку чи повернутися додому?!

У цю мить з чарівного килимка зійшли на землю Ніна Бондарчук і Микола Піснячевський. Мимоволі сміючися, кинулися визбирувати в пилюці й у бур'яні книжки.

Трапилася нагода компанією піти до Лисенків.

Обіймаючи Ніну й зовсім мало знайомого Миколу, дівчина реготалася до сліз. Запевняла, що стоячи під бузиною на чотирьох лапах, вона почувала себе дворняжкою Жучкою. Хотіла навіть загавкати на приходнів та побоялася їх налякати. Жаль стало.

Смерчем пішов сміх по сонному провулочку. З Ніни був нестримний дурносміх. Ні для кого це не секрет. А Лялі примарилося, що садиби й кам'яниці довкола раптом

ушкварили гопака. Крізь сльози вона спробувала перевірити книги й приблизно порівну розподілити їх поміж товаришами. Микола, на цілий університет відомий сміхотун, даремне намагався запам'ятати Вікторів дімок і до ладу привітатися з його родиною. У їдальні він звалився на канапу, затиснув обличчя долонями й безконечно довго реготався. Ляля встигла присісти до обіднього столу. Її голова то залітала за бильце стільця, то падала на скатерть. З рота вилітали комічні уточнення... собачого погляду на людський світ. Ніна пробувала, хусткою і рукавом утираючи сльози, усіх заспокоїти.

У дивному становищі опинилися Лисенки. Цілком нічого не розуміючи, вони табунцем стовбичили посеред чудних гостей і вимушено посміхалися, сміялися. Всі: Віктор і Льока, батьки, бабуса.

Буря вляглася. Настрій заспокоївся й розгорівся заново. В кімнаті довго не в'яло світло, довго ввижалось цілком іконописне сонце-золото.

Швидко проявилось, що знайомство Лисенків з Нініним приятелем з Поділля, молодим філологом-романістом і музикою, композитором, з Миколою — вдалось. Єдине, що прощалося йому в цьому домі з натугою, це був його нахил до прекраснодушного вислову своєї ніжності й зацілювання жінок і навіть чоловіків.

Особливо дісталось за вечір бабусі. Досить перепало Ніні. Мамі трішки. Вона не дозволила, просто заборонила це прикладання. З Лялею сам гість за всіляке содіяне добро розплачувався млосними поглядами п'яних чи масних каштанів-очей та кокетними посмішками вільготних уст.

Господарі й гості довго чаювали в їдальні за столом. До темноти, до ночі. Та ніхто з присутніх так доглибинно не спроможний був ні радіти, ні сумувати, як Микола Піснячевський. Заздрити йому треба було, у першому випадку. Пожаліти чи розбакати, підбадьорити й збудити в людині мужність і гордість, у другому. Бо непроглядною була чорнота його очей. Бо могильною була безнадія в його серці. На кам'яному дні мозку згорталися, корчилися його думки.

Несподівано — чи насправді логічно? — «концерт Піснячевського» породжував хвалу веселій легковажності, навіть безвідповідальності. Тільки б не ця двобічна проникливість або й беззахисність його серця й розуму! Тільки б не ця підвладність обставинам і настроям!

Чутливість і хтивість композитора заново вразили Ніну й Віктора, потрясли Лялю, зацікавили батька й Льоку, відштовхнули маму й бабусю. Але сміх сміхом і улізливість улізливостю... Піснячевський упевнено знаходив йому одному досяжну райдугу й сміливо поринав у досяжні тільки йому скорботи. У відповідний час і на місці була в нього також розсудливість. У думках про війну чітко розрізнялося «взагалі» й «зокрема». Суцільною невралгічною тканиною і в нього була Україна.

Микола Піснячевський уже задихався від трупного смороду і фронтових новин. Носився з ідеєю про смертний гріх кожного з нас. І намагався органічно пов'язати її з визволенням, з долею України. При тому ніхто з Лисенків і їхніх гостей не засумнівався в щирості юнака. Ніхто його не злякався. Кожен усвідомив чи відчув, що в цей вечір відбулася перша зустріч зі свіжою людиною. І що це лише кінчик довгої нитки. Що в найближчі місяці поріг цього дімка переступлять люди з Західної України і навіть із Західної Європи.

А Микола поспішав, щоправда поволеньки, до університету. Доценту всі розрахунки його наче були позичені. В Ніни Бондарчук або в Лисенків. Імовірно здавалося йому, що німці зимуватимуть на Дніпрі. Взнаки давалося мариво про закінчення Київського університету в Харкові. Саме напровесні, на початку літа, до початку німецького наступу...

Ніна здогадалася, що Миколі хотілося нарешті зустрітися з Віктором і також познайомитися з його родиною, навіть просто побути в мешканні, глянути на речі. Одним словом, відчутти інтимну атмосферу. Дівчина й сама прагнула все це йому продемонструвати. Навіть не просто й взагалі, а в мент щасливий чи й винятковий.

Про віщо Ніна свідомо не згадувала, так це про книги, фактично добірну бібліотеку їхнього друга. Розрахунок був на вибух захоплення. Безсумнівно, не без чудернацького переляку з витріщеними очесами, не без свисту й пари гейзерами, вогню, лави й каміння вулканами. Адже в дімку, у вузькому покоїку з вікном на узвіз, були полиці, полиці й полиці французьких книг. Декілька — з автографами найвидатніших авторів межі сторіч. Зокрема — Ромена Роллана.

Але до книг у цей вечір не дійшло.

У Лисенків часто виникала потреба, дуже рідко траплялася нагода на ділі висловитися. Та це вперше за десятки років у них за обіднім столом дійшло до відвертої розмови з гостями. Зрушено було й розхитано корінь дуже болючої теми. Батько породив здивування в кожній парі очей у кімнаті. Він раптом заговорив про фатальну кризу в своєму житті, про повноту буття до неї й невимовну мізерію опісля... Що замолоду він любив і поважав себе, а тепер не любить і не поважає. Його просто давно вже немає серед живих. Він — ніщо, полова, половинка. Не більше. Що такі ж і всі однолітки його.

До якої міри спартачено життя! Тепер не можна реконструювати ідеалізму з часу його молодости, передреволюційної доби. Та покоління його й усі суміжні, наступні, навіки перепаскуджено, коли ще не знищено. Він, як і кожен з присутніх, унікав «остаточної ясности», патетики й політичної термінології.

Проте сумніву не було: справа тут у можливості фізичного заламання й загибелі України, справа тут у духовому спустошенні світу.

При чому ніхто, ні господарі, ні гості, не злякалися відверто показаних язв. Був це тільки просвіт чи початок доби свободи також у Полтаві, на Україні? Передчуття це невідкличної вже зміни лаштунків на українській і світовій сцені? Безстрашність це вже на нічийй землі?!

Вікторові книги були переглянуті в п'ятницю ранком. Піснячевський відклав собі півтора десятки томів, йому — «абсолютно необхідних». А Ніна пригадала своєму надто глибокодумному й надто легковажному дружкові, що всі ці скарби треба поставити назад на полиці до повороту з Харкова. Всі дочиста! — і Ніна глянула на Миколу повчительському, насмішкувато також.

Така здогадливість дівчини потрясла дивака. Адже цими днями вони справді виїжджають до Харкова! Як він міг забути?!

Микола спалахнув, зацвів і — в присутності Віктора і бабусі — в одну мить обцілював Ніну, її обличчя, шию, руки. Безконечно впевнено й безцеремонно.

Від розпачу вона не знала куди втекти, куди дітися. У неї напевне виринуло бажання залишитися в Полтаві, назавжди розпрощатися з іродом, забути Миколу. Провести його до поїзду на Харків.

16

Зрана мешкання нагадувало храм. Вікторова кімнатка в ньому — віттар, причинені на час служби двері — царські врата. Заняття в пообідню пору довелося вважати за щасливий випадок. Дном догори вивертали душу фронтові новини. Коли вони були надто пустопорожні — найдужче. Присмак бурі заносила в дімок сусідка, Ляля.

З її тлумачень свіжих радіоповідомлень щодня, без перебільшень, сміялися Віктор, бабуся й Льока. В неї була своя лінія, своя політика.

— Який ти глухий, який ти короткозорий! Який ти нетямущий, який дурний! — лютувала приятелька.

Ляля доводила: ще в цю кампанію німці підметуть Расею попід Волгу. Та припини ти й думати про Харків й університет. Лізь, голубчику, зимувати на припічок, на піч, а там, казав сліпий, побачимо.

Як вона шпурнула на підлогу листа Гео Камушадзе-Яцуна з Харкова! Бо йому здалося, що в університеті збираються починати учбовий рік. Принаймні: з усіх усюд з'їжджаються вже студенти й викладачі. Серед зустрінутих ним киян — Анастасія Іванівна Лосенко, секретар філологічного факультету. Щоправда, поговорити з нею Гео не вдалося. Привіталися.

В обід радіо рознесло вість про падіння Черкас. Це вслід за Житомиром. Виходить, німці шикуються вздовж Дніпра.

Батько забіг додому, щоб розповісти... Вночі Полтаву затопили біженці.

Незабаром Віктор і Льока вже маршували містом. Їхній маршрут нагадував скрипковий ключ: центр проміряно наскрізь, а потім — колом, колом. Побували аж на Куракінській, обійшли базар, виринули на Пушкінській біля березового гайка за зеленою огорожею, під Нініними вікнами, трішки зачепили Келінського проспекту й Кам'яною досягли до Садової.

Потреба була втамувати жагу, начитатися свіжих картин війни й перехопити в цьому тексті засекречені послання земляків, компатріотів. Страшенно хотілося глянути в обличчя, в очі тих, хто стрімголов кинувся з Правобережжя на лівий берег Дніпра, хто збирався рятувати свої голови напевне в Росії.

Що в них, справді, на душі, в очах?

Люди! Щирі мрії їхні й бажання! Стільки горя, а сміху стільки в них, у їхніх прихованих бажаннях і уявах. Намальовані на полотні, створили б вони небуденну виставку дитячого або навпрост примітивного малярства. Чого найдужче хотіли б ці люди на підводах і на вантажних автомобілях? Насправді, в оцю мить?!

Околиці Полтави були вже ущільнені. Там біженці запросто позаїжджали на подвір'я та в сади, позаймали хати й кам'яниці. Збиралися зимувати.

Олександрівську, сиріч Жовтневу, й Круглу в осерді міста й Малопетровську від Земства, тобто краєзнавчого музею, до Харківського, Південного вокзалу не дозволено

було загроможувати. Зате решту шахівниці полтавських вулиць було, дійсно, запруджено: в два ряди як не автомобілі, то вози. На Гоголівській, обабіч комендантури, і квартали довкола «Селянського банку» царських часів, теперішнього НКВД, від Остроградської, одним словом, до Куракінської, — за ніч вирости гайки фікусів і пальм. На кузові кожної машини розміщено було спрасований до крайніх меж... домашній затишок: шифоньєри, канапи, квіти...

Та Полтава, марилося, не знала, як позбутися уніформованих гостей. Люди на тягарових автомобілях і біля перевантажених добром гарбах гидували Полтавою. Справді жадали прорватися на Харків, на Схід?!

— Уяви собі, Льоко, мені вздрівається дорога... Тілом і душею я з Полтавою, хоч рвуся, по-дурному, до Харкова. Мені зовсім не хочеться попливти з утікачами, проте вже передчуваю, що опинюся серед них, ворожих мені, не лише осоружних.

Я передчуваю, що покуштую солинку війни, зиркну в пекло. Так наче треба: потаємна спрага покути за наш домашній рай, за моє писання. Розумієш?.. Я наче добровільно погодився покуштувати смаленого вовка. Чи, радше, наче справу цю вирішено в небесах... Зрозумій: щоб просто залишитися вдома, треба мені перемогти якусь спокусу, щось, чому немає ім'я, що я не можу ні до кінця збагнути, ні визначити, назвати. Мені ясно: під носом уже пахне дорогою. Я, власне, спинчаюся, та під зливу, в бурю втягує мене світова озія... Не заради університету городиться огорож. У даному разі він — облуда. Й не заради компанії збираюся з дому... Цікаво, що насправді вирує в душах Ніни й Миколи? Не кохання, не бажання загубитися в розкуйовдженому світі?!

Льока скипів, обурився. Віктор здався йому психопатом. — У такий час ... та звичайні його мудрагелі! Все почуття, передчуття, чуття! З самого дитинства знаний мудрун!

Але брат уже натиснув чорненький гудзик дзвінка. Двері обережно прочинилися, щоб зразу ж піти навстіж, на всю широчінь. Льока не встиг брата розкритикувати. Віктор не встиг притримати й розвинути думки про химерні сітки, плетива різних спонук і спокус, з яких виростають події. Як заготівки прийдешнього. Одні з них, первинні, снуються з потаємних ниток, другі, вторинні, з назверхніх, інколи фальшивих чи штучних, але, врешті решт, теж впливових, дієвих, важливих, коли не вирішальних. Бо вроджене в людині зростається з уроєним і набутиим. З театром.

Бабуся стояла в дверях і прехитро посміхалася. В їдальні за столом свічкою полум'яніла й блимала Ляля. Відома річ: трикляте роздвоєння... В голові приятельки незносно кумкав хор чудернацьких ідей. Почуття коливалися поміж захопленням і досадою. По сусідству зі сміхом гніздився плач.

— Жону привела...

— Котру на цей раз?!

Відчай раптом розійшовся, несподівано виринув сміх.

Ляля кинулася з-за столу, її кулачки весело затанцювали на Вікторових грудях.

Ні бабуся, ні Ляля не збиралися зраджувати таємниці. Тоді Льока, усміхнений, пішов до своєї комірки, Віктор — до кабінету.

— Чуєш, вода ринула з ванної: купалася отже, — з їдальні обізвалася Ляля.

— Мало в мене, справді, було цього зілля, жінок! — з-за писемного столу відповів Віктор.

— Ах ти ж! — на Віктора ринулася тигриця.

Коли Мірра Ефрос, київська приятелька Віктора, пройшла через коридорчик до їдальні, бабуся й Ляля посхоплювалися зі стільців й одноразово сигналізували: «Тепер обережно! Мовчки прохось далі, в двері кабінету!»

А потім, спантеличені, вони безконечно довго чекали. Нарешті, разом, обидві, заглянули крізь відчинені в покоїк двері. Біля столу, біля крісла, стояв Віктор. На нього, як колись у Царському парку над Дніпром, видряпалася й зависла на плечах, на грудях, іграшкова дамочка, дрібнюсінька брижка. Чоло в них до чола, губи в губи.

Бабуся, вражена, почорніла. Ляля мовчки вислизнула з дімка і стрімголов кинулася через пилюку в провулку й калачики на своєму подвір'ї, повз квітник додому, додому, додому.

•

Добрячий чухран війна. Лише два місяці тому Міррі притаманні були — віра в призначення, навіть приречення свого роду бути серед вибранців долі, тверда певність у своїй шкалі життєвих цінностей, у прозорливості свого мозку й непомильності свого інстинкту. При чому, вона не грішила ні завзяттям, ні задерикуватістю навіть у безневинній дозі. Навпаки. Характер киянки заправлено було втому. Цілком напевне була то міра, поміркованість. У всьому.

Ще у Вікторівій кімнаті, ще за столом у Лисенків, від задоволення приохлюючи над тарілкою картопляного супу, була це колишня Мірра. Вона, до речі, без розпитувань дійшла з Південної станції аж до Садової, щойно тут підійшла до неї й підпомогла, звичайно, Ляля. Добре пам'ятала дівчина статечну кам'яничку над глибоким ізвором, впізнала бабусю. Льоку тоді, по дорозі з Криму до Києва, вона не бачила. Як і Лисенкових батьків.

На прогулянці в парку Франка Мірра померхла. Віктор глянув на свою приятельку, дрібнюсіньку й ніжну, тільки пишноволосу, а... Дійсно, це був тільки негатив. Це була лише тінь київської подруги, напрочуд чуйна, слухняна. Біляве обличчя, помережаний батист блюзки, чорна — зовсім дитяча спідниця, дитячі черевички зі шкіряними бантиками. Живою була тільки її рука, стеаринова, прокреслена синіми жилами. Вона, немов весільним рушником, перев'язувала Вікторів рукав, а, розчепірена, прилипала долонею до долоні й стискала Вікторові пальці.

Нова Мірра, як і колишня, як і київська, нічого не приховувала від Віктора.

До парку зайшли повз школу сліпих. Трохи постояли біля могили Короленка. Зелений гай Панаса Мирного, потойбіч долини, теж гості не пробудив.

— Усе, що пов'язане з культурою України, її нудило. Дивним робом, писемна українська мова, у друкові, зокрема Вікторова, її чарувала, а жива, в устах людей, також Вікторових, її дратувала, навпрост дровича.

Вона, звичайно, відверталася не так від незвичної в її житті мови, як від людей напрочуд ворожої їй психіки. Боялася.

Крізь свій мікроскоп вона бачила в рідному Києві справжню війну різнобарвних бальонів-ідей. Бій цей точився вже сотні років, а ні кінця йому, ні краю не

передбачалося... Посеред київського затишку, довкола миловидних кварталів бракувало місця для певно й зручно влаштованого життя, для тихої радості!

Поміж зеленими дахами чорних дубів виблискували ще ополонки ранкового золота, хоч посходило вже й надвечірнє сонце. Розмова ж давалася тяжко: спотикнувшись, надовго затихала. Така плутанина вражень і досвіду? Тяга обійти трагедію?!

Ставало вже марудно. Замість спілкування — розросталася самота. Несподівано Віктор схопив Мірру за руку й потягнув її за собою на спадисту, майже круту алею на узвозі, а потім — який жах! — на сторчову доріжку поміж дубами, понад кущами, пеньками. Цілу дорогу на дно долини, в царство бузини на п'ятці парку. Понад дротівником у лопухах дівчина кричала від захоплення й переляку. Слідом за навіженим і вона кидалася на чагарі, переплигувала бур'ян і глинища, норovala ввірватися й бабахнутися об стовбур дуба.

Мірра отетеріла. Сама собі не вірила, що збігла на саме дно дубового коша, що залишилася при тому живою, з головою на плечах, з цілими руками-ногами. Тільки довго не могла одсапатися, втихомирити серце, заспокоїти дихання. Згодом дівчина посміхнулася й забрела в глибоку траву поміж дубами й бузиною, понад саму межу з міським садівництвом і стала поруч Тарзана на коліна. Віктор глипнув очима й зразу розкинув по траві руки, посміхнувся. Без слів запросив приятельку прилягти біля нього. Також, розуміється, розказати йому, коли її воля на те, історію двох місяців її пекельних поневірянь.

Віктор чекав, що зараз відбудеться повторне освідчення в коханні, хоч Мірра не відзначалася балакучістю. Ні тоді, як розцвітав притаманний їй настрій — радісний, ні в грозу. — Її слова були пінкою прихованих почувань і безконечних міркувань.

Та найдужче сподівався він прослухати її одісею: перший день війни, університетський медпункт під Києвом і біля Краснограда, нарешті, — втеча і прорив на Полтаву. — Найбільше злякалася дівчина на Садовій, як не змогла розпізнати провулка. Найбільше зраділа, як перша зустрічна, Ляля, здогадалася: незнайома шукає Віктора, Лисенків... А що бабуса впізнала її, заплакала від зворушення й обняла, це вже було чудо, щастя. День страшного рішення враз пом'якшав, трохи-трохи подобріла, здалося, доля.

Мірра бочком прилягла біля Віктора в траву, зручно вмостилася на його руці, власне, плечі, й помовчала рівно стільки, щоб зібрати докупи всю правдивість свого серця, всю ясність розуму, щоб дочиста розігнати випадкові розрахунки, другорядні бажання й острах.

Її мова, чітка, урівноважена й тиха, пішла не про любов до Віктора, не про тягарі воєнного часу. Вона все це відклала. Може, в душі, розгубила, забула: таємнича сила заносила всі її помисли до одного берега...

Звичайно обережна, дівчина несподівано ринулася «жити»! По неї на медпункт з'явився батько, щоб разом евакуюватися до Казані, а вона рішуче відмовилася. Розпрощалася... В неї «холодний роман», без натяку на кохання й одноразово без вагання, з сорокарічним хірургом з Голосіївського шпиталю, до речі, теж Ефросом. Доктор Веніамин Маркович Ефрос...

Сміхом, між іншим, і почалося знайомство. Знайомство!..

Мірра сама себе здивувала. Майже сама собою зацікавилася: без надуми віддалася незнайомому чоловікові! Зайшла, слідом за ним, у кабінет, радше, в комору з шкіряною канапою боком до вікна... Веніамин Маркович зсунув брунатні фіранки понад нижніми шибками...

Потім вони разом перекусили: була обідня пора. Доктор розказав про свою родину: дружина, теж лікар, на фронті, його батьки і троє дітей уже прибули до Самари, Куйбишева. Сьогодні прийшла від них перша вістка. Цілком просто домовлено було про наступне побачення.

Так от... Згодом Мірра розгляділа, що в її коханого, налитого салом і карміном, очі гідні подиву — стопудові кружала антрациту, а в них — без блакиті — ласкавість неба. Широкі нашивки його коротких вусів і підрізані хвилі зачіски — повен набір відтінків смоли, до синіх і червоних включно. В цілому Веніамин Маркович, форма голови, обличчя, — вилитий Ейнштейн.

Мірра свято вірила, що Вікторові можна дочиста все розповісти, що йому треба все передати до найдрібніших дрібниць, що він будь-що на світі збагне саме належним чином.

Отже: вона тричі їздила з доктором до Києва. Тричі ночувала з Веніамином у її власному, напризволяще залишеному, мешканні на площі Франка, насупроти української драми, з вікнами на фешенебельну Миколаївську вулицю. Спали вони раз у її дівочому ліжку поміж стінами книг, двічі у ліжку її батьків.

Доктор Ефрос, коли настала потреба, встиг ще її оперувати. Та вже підкрався кінець усьому: раптове відрядження Веніамина Марковича на фронт і — наче вінець тривіальної драми або бездарного роману — сліпа куля в чоло. Дослівно, ополудні, в найперші години...

Довго, довго мовчали. Віктор обізався, коли Мірра сіла на траву й глянула на нього допитливо: «Болоче вражений? Справжній шок?!»

— Отже справжня любов. Дійсно, кохання?!

— У тому й справа, що ні! Тільки фізична близькість. Людська хтивість у винятковий час: як і ночі, чорні дні...

Треба було повірити, що Мірра любила тільки Віктора. Якщо — насправді. З першого вересня тридцять сьомого року. З того менту, як він збіг за нею сходами до «філологічного курятника», а потім зайшов до тридцять п'ятої аудиторії і сів поруч неї.

Можна було вже йти додому на обід.

По дорозі обоє додумували сказане й почуте. Раді були зигзагові вузеньких алей крутояру. На Садовій і в провулку пощезали будівлі й дерева: лише пішоход стелився під ноги.

На Віктора і гостю вже чекала сім'я в повному зборі.

17

Віктор віддав свою кімнату Міррі, а сам ночував у брата на топчані.

Тепер важливі новини й поголоски передавалися в родині пошепки... і на кухні.

Мірра теж уникала Лисенків-батьків. Не було про віщо з ними говорити часто й подовгу, їй здавалося, що вона зобов'язана пояснити їм свої наміри й пляни, навпрост

виправдати свою довгу затримку в них. Насправді ж їй хотілося раз і назавжди забрати Віктора з сім'ї. Наче б то вийняти його з коробочка й заховати біля серця.

Так, так. Це все схоже було на почуття провини. Не дарма губи дівчини складали часом роз'яснення... Та раптом у свідомості просипалася й певність: уникни лише поспіху і Віктор поїде до Харкова з тобою! —

До Харкова? Щоб назавжди? Щоб розлучитися?!..

Мірра, на свій лад прямолінійна, відверта, в день знайомства з Лисенками озлобила батьків. Без потреби спалила мости до їхніх душ. Не утаїла здивування, коли за обіднім столом почула українську мову. Не приховала своєї неприязні до української мови... Такого дівчина просто не сподівалася. Такого їй ще не траплялося в житті. Вона зустрічала українські книги та ще — мужиків.

З тої миті стала вона зайвою в дімкові. Щоправда, з Льокою, бабусею і Віктором було їй весело, і просто. За сніданком обговорювалися, обережно, фронтові новини. Часто виринали також гадки про непевне майбутнє кожного з присутніх зокрема й усіх їх разом.

Мірра не могла стлумити жаху. Вона ніяк не могла позбутися уяви про життя як вузьенький передпокій смерті. Мірра сподівалася, що Віктор, що Лисенки посміються з поголосок про розправу німців над євреями, чекала, що її заспокоюватимуть, що їй доводитимуть...

Раз Віктор і Мірра оглянули Полтаву. Вже повертаючись додому, зустріли на Малопетровській єврейського хлопчика з Басарабії... Пішли з ним до Київської станції, прослухали його одіссею. Підліток рвався за Волгу. Сподівався там знайти і визволити з-під арешту свою родину, а потім — іти в Червону армію й громити німців.

Щодня ходили на Ворскло, в Нижні Млини. А щовечора гостювали то в Лялі, в провулку через дорогу, то в Бондарчуків, тобто в Ніни й Миколи, на Пушкінській.

Ляля вибігла від Лисенків у сльозах: цілком невільно ревнувала... Коли ж увечері Мірра і Віктор з веранди постукали й заглянули в її вікно, зло в ній і біль зчезли. Обізвалися зовсім інші думки й почуття. З'явилася доброзичливість. Засіяла радість. Допізна Ляля демонструвала свою бібліотеку й неугавно щебетала. Декілька годин підряд захилялася.

Третій день Мірриногo гостювання вдавсe найяснішим і найчорнішим за тиждень. Очам несподівано узрілися фотони світла, вухо почуло фаготи і валторни.

... Німці фронтом вийшли на правий берег Дніпра, захопили Дніпропетровське, Запоріжжя, задля компанії — також Миколаїв. Німці змели росіян на Лівобережжя.

Гундосий рупор у їдальні. В нього задивлені Віктор і Льока, у спідніх штанцях, розкуйовджені. Поруч закам'янілої бабусі, вони дрижали од захвату й збудження. Був це також страх? Було це передчуття несамовитих подій?!

Здавалося, наче до вікна в провулку підійшов і постукав у шибку казковий велетень. Дивись, так і рухне тиньк, посиплеться скло... В хату провалиться дах, косами повисне понад лутками дверей — чорно-брунатна повсть, кошма.

Єдине в цей мент запитання: тепер німці зупиняться на зиму чи струсять росіян також з Лівобережжя?!

Віктор прочинив двері й заглянув до Мірри в ліжко. Навіщо будити? Навіщо їй знати про справжні настрої й розрахунки Лисенків?!

А от закортіло порушити родинну домову й збігати в клініку до мами, в банк до тата. Очмаріння довелося прояснити, втихомирити.

На сніданок, до чаю, з'явилася вже й Ляля. Про новину з фронту вона заговорила так, як про заялений дотеп. Кому ще не ясно, що «ми» не відступаємо, а навпрост утікаємо?! Мірра на мить затримала ложечку в зубах і повернула голову до Віктора, заглянула йому в обличчя, в очі... «Чому ж ти мовчиш!»... Адже така новина це віха в її, в їхньому житті. Вона може навіки з'єднати їх, навіки й розлучити...

Рішення Мірри було таке: зараз треба почекати на розвиток подій, треба вбити добу-дві часу. — Сьогодні вона, як заплановано, піде з Віктором на річку. А страшний суд можна розпочинати ввечері, вночі, завтра, коли завгодно. То вже буде після її дня!

З дому вийшли рано. В парку на високорівні мармуром чорніли тіні дубів у срібній рамі сонця. На Інститутській горі, обабіч порепаної, мов губи, стежки, досхочу вирувала юга. Суху толоку підмивала грузька низовина. Посеред неї доживав віку кордубатий ліс. Збоку, над крем'яками й гудроном дороги, проглядали бляшані дахи й страпаті стріхи підміського села. За рікою кордоном став сосновий бір.

Понад краєм Інститутського садка розходилась гра з сонцем: Віктор і Мірра, як у трутину, поринали в тінь і зразу ж впливали посеред світляної хвилі. Спускання з гори нагадувало політ: суворий пруг доріжки — екватор. А в долині Віктор представляв киянці своїх земляків — поле еспарцету, оази кануперу, заплоч лугових квітів, кущі над каламуттю осушувальних канав і чорних водоймищ, дідуганів-дубів.

Вона ще не тримала в руці молочаю, не спостерігала, як на пальці й на долоню з його капілярів спливало молоко. Ввічі знала дві птиці — гаву й горобця. Журавель, лелека чи посмітюха для неї, що й орел, — зоологічний парк.

А з рибкою Міррине знайомство почалося й кінчилося за обіднім столом. Віктор засипав приятельку неозорими, здалося їй, відомостями, зливою вперше почутих слів. Перш за все: риба красна й біла... Потім зайшла мова про рибу верхову й сподову, невідну й сітну, озерну й болотяну... Згодом — про глички й щугелики, чопики, коропчуки або підрейки, про чабани й сазани.

Лекцію з природо- і краєзнавства Мірра прослухала мовчки. За дорогу не обмовилася й словом. День, чисте золото, наскрізь пробрав її серце, проте обійшов її трудний мозок, клубок посірілих і почорнілих ниток. Дівчина сама боялася цього страховища, раз тьмушого, раз тупезного. Чи воно, переобтяжене війною, не призведе її до загибелі!

Чудодійне сопло піддавало кисню у Вікторів мозок. Арарати й Монбляни біжучих і позачасових завдань він перемелював на борошно блискавично. Часом здавалося, що його потузі не було меж. Зате Віктора пантеличила суперечливість його серця: поруч дитячої безпорадності — стареча упередженість, м'якість і влюбливість поруч твердості і непроникливості, простота поруч непроглядності і незбагненності. Боже, що за візерунки настінні, що за витійкуватість у Вікторовому серці!

Отаборилися на березі Ворскла, в піщаному райку поміж горбами, під розчакнутою в грозу вербою, спертою тепер у ґрунт на лікті, на зелені пальці, поруч широко розмитой в повінь печери. Робінзонада. Романтика.

Мірра першою вибігла до ріки і пальцем ноги черкнула неправдоподібно холодну воду. «Боже!» — зойкнула вона й сховалася в затишок, лягла на осонні. Віктор переплигнув через приятельку й шубовстнув у Ворскло з головою, але швидко вплив на мілину й кинувся під вербу погрітися.

Через півгодини до нього підсіла Мірра, попелясто-синє дівчатко в вузькому, немов косинка, трикутничкові білих штанців, у білому бюстгальтері, теж непомірно тісному, про людське око. Ласці назустріч, Віктор розплющив очі, посміхнувся... Поруч нього, зігнувшись на піску, Мірра розістібнула бюстгальтер, а потім зсунула через ноги також і плавки... Віктора налякала відчуженість подруги від довколишнього світу, її рішучість добитися хоч на мить цілковитого забуття. Мить, довгу як вічність, вона хотіла бути щасливою.

Потрясло тіло жінки: цілковита виповненість зовсім юних грудей, жива складка перегнутого живота, йоржик сяючого волосся, широке лекало стегон, і сила, пружність і чуйність ніг.

— Філософ! Облиш свої міркування!.. Я просто хочу... Будь що хочу...

— Мало тобі нещастя?! Подумай!.. Віктор, очманілий, схопився на коліна. Знятися на ноги не пускала рука божевільної. Віктор не знав, що вчинити, куди дітися.

Враження склалося, фаза за фазою, як від затемнення сонця: погасло ніжне пообіддя, серед дня зазіяла ніч. Згодом на земне коло повернулося вселенське світило, ретельно засіяло надвечір'я.

Бліда дівчина перетворилася в тінь і зчезла. На шапці дюни сиділа перед Віктором мініатюрна дама. Жіночий досвід її не суперечив дивній чистоті, навіть доглибинній прозорості її людського образу. Самовладання повернулося до Мірри цілковито. Двома глузливими реченнями вона підсумувала історію дотеперішньої дружби з Віктором: «У Києві незаймана дівчина побоювалася надто сміливого красунчика. В Полтаві цнотливий хлопчик та убоявся фурії...»

Поміж селом і рікою пройшли на острів за млином. Перед труським містком у царство срібних осокорів, моховитих скель і мармурової води, Мірра заглянула через миршавий парканець до крихітної садиби, узріла черлені яблука на дереві, купи гички під халабудою, курей-леггорок і півня-галагана в бороздах напіврозкопаного города. Вдома, проте справжня Індія. Екзотика.

У царстві іграшкових скель, купоросних моріжків понад лісовими заростями й прострілів барвного проміння в завількуватих банях добротних осокорів і вищиркуватих сосон Мірра похнюпилася й — несподівано? — розплакалася.

— Зрозумій, Вітю, — пояснила вона, — ти залишишся на Україні, ти житимеш серед цієї краси, а я — прощаюся... Коли твоя ласка, я ще раз або двічі побачу цей театр, це дійство...

Спершись на Вікторове плече, Мірра розридалася.

— Зрозумій, — щиро відповів їй приятель, — що в кожного з нас своя доля. Наперед її не розпізнати. Для своїх похоронних настроїв є в тебе до одної всі підстави... Тільки на

ділі все буде інакше або й навпаки... От ти повернешся до Києва, ти проживеш довге життя на Україні, а я...

— А я не хочу життя без тебе, от у чому справа. Ніяк не можеш здогадатися, збагнути!

... Додому повернулися саме вчасно: у провулку зупинили батьків. Разом зайшли до хати. З прогулянки на річку та прямо на обід.

Багато що Лисенкам подобалося в Міррі: незрушний спокій, несхибна поміркованість... А за столом, особливо мама, всі любовалися: така вихованість, таке вміння щиро й мило поговорити! Нарешті, рідкість у наш час, дорожчінність, — уміння надзвичайно гарно споживати найпростіший харч. Кожен порух кожного пальця, кожен порух ножа, виделки!..

І раптом — посеред обіду! — сльози. А в ліжку, перед світанком, — ридання.

— Мені хочеться до вас прилипнути назавжди, — пояснила Мірра, — а час мене відриває й заносить на схід. Доки ще не пізно, мушу прорватися в Росію, в Казань.

Про можливість німецької розправи над євреями, про боязнь спричинити неприємність і господарям вона нічого не сказала. Стрималася.

Відповів їй, з несподіваною для сім'ї рішучістю, батько:

— Я вам дістану квиток до Казані. Віктор проведе вас до Харкова.

Вночі Мірра зняла гвалт, підняла на ноги всю родину, їй примарилися кайла німецьких танків аж на Дін і Волгу й спалахи українських повстань у російському запіллі. Серед пекельної темноти й несамовитих пожарищ вона ринулася шукати Віктора.

Лисенки обступили Міррине піжко. Віктор голяк усівся в нього й прихилив дівчину до грудей, гладив її голову, волосся. Потім рука з золотою обручкою піднесла до губ дівчини пузатеньку таблетку й склянку води.

— Тепер засни, дитино! — сказала мама, накриваючи плечі гості ковдрою.

— Я залишу для вас два гатунки таблеток. Їх треба приймати аж поки ви не розшукаєте свою родину, свою маму. Дрібненькі — тричі на день перед їжею, цурку — по одній наніч.

Головченко, сусіда Лисенків, дістав квитки на ранковий потяг у середу. Чотири дні можна було ні про віщо не думати: насолоджуватися красою життя. Але в першу мить, як Віктор побачив квитки на комоді, — ледве не зімлів.

Отже: Полтава — Харків — Москва — Казань... Міррин. А три однакових: Полтава — Харків — Полтава. Це для нього, для Ніни й Миколи Піснячевського.

18

Віктор був заскочений як власною тягою до Харкова, так і неможливістю від поїздки відмовитися, проте розсміявся. — Ляля, ненависниця родини в теорії й практиці, як зразкова сім'янинка! Почувши новину, «кисейная барышня» зблідла й похитнулася. Дійсно, ледве не втратила свідомість.

У присутності Мірри вона подавила в собі протест, не загорланила, що, мовляв, у такий час не можна їхати з дому, не можна розлучатися з родиною й на одну годину. Ще

сьогодні росіяни можуть вихопити Лисенків з міста, матір, лікаря, навіть більше, як напевно. Завтра німці можуть захопити Полтаву.

Віктор зрозумів Лялю з півслова, майже без слів. Як також і брата. — Льока сказав цілком відверто: «Залишайся вдома. Не рипайся».

Ще одне диво: мати схильна була на кілька днів відпустити сина до Харкова! — Надило вияснення справи з університетом? Таке значення надавалося документові про прослухані курси? Чи вона поділяла татове бажання — не відмовити Міррі в гостинності, проте позбутися її. — Батько не міг терпіти дівчини в домі. Не міг також виштовхати її на станцію, навіть з квитком на Казань у руці.

Найшляхетніший вихід зі становища — пристати й Віктору до студентської компанії й відвезти приятельку до Харкова, всадити її там у московський потяг, і, не гаючи часу, повернутися з Ніною й Піснячевським до Полтави.

Про університет шкода думати... Не їхати ж за ним до Росії, в Азію!

Вікторова дружба — дружба! — з Міррою безпотрібна взагалі... О, Вікторова наївність!... А в такий час навропрост небезпечна й політично, німці на порозі Полтави, вже в Крюкові за Дніпром, насупроти Кременчука.

Тато боявся власної пропозиції, боявся Харкова. Невільно стенав плечима, питально напружувалися його брови. Жаль було в цю мить на нього дивитися.

Аж тепер на Мірру розізлилася також бабуса: їй би личило відмовити Віктора від поїздки до Харкова! Так же і з гостюванням у такий час: треба б уже знати й честь!

Усім у провулку, сім'ї й Лялі, хотілося, щоб Віктор і Мірра розійшлися по-дружньому, проте назавжди. Щоб, дійсно, роз'їхалися. — Всі раптом у студентській дружбі розпізнали справжній роман. Цілком безглуздий. Цілком нестерпний.

У неділю перед вечором — останній напад відчаю. Другий.

Брати зайшли до вітальні, а мама й бабуса на канапі вкладають у валізу білизну... Льока не витримав: повернувся й кинувся до своєї кімнатки, упав на ліжко, намагався потонути в подушці. Віктор заціпив зуби так, що на щелепах повискакували жовна, і мовчки пройшов до своєї кімнати, — Там, на ліжкові, складала чемодан Мірра. Не так сумна, як сумирна. Безневинна.

Мить, одна мить, і Віктор надовго, на місяці, покінчив зі своїми терзаннями. Владу над ним, до чиста, раптом перебрав розум. — З Міррою він заговорив найнесподіванішим чином: спокійно!

У вівторок лягли опівночі. Надивитися хотілося... Страшно було розлуки. Лякала зустріч з таким днем. — Цілий вечір рідною була Мірра.

У середу, за незвичайно раннім сніданком, у Лисенків запанувала надприродна мовчанка. За віщо не візьмись, усе передумано й багаторазово переговорено. Чверть по шостій Віктор і Мірра розцілувалися з мамою й бабусею, взяли на руки осінні пальта і вийшли в коридорчик і на вулицю. Батько й Льока схопилися за валізи, переступили через поріг у провулок.

Розсуд, з яким відміряно було запас часу, виправдав себе зразу. — Несподіванка трапилася вже ледве не під вікнами Ніни Бондарчук. — Три хвилини після прощання в них і ціла компанія вже залягла під деревами Келінського проспекту над самим під'їздом і

квітником Міської бібліотеки. Довго здавалося, що довкола вибухали бомби. Згодом прояснилося: це сальви зенітної артилерії з Малопетровського садка...

Над Полтавою — німецькі літаки. Подумалося — чому? — розвідувальні.

А день розгорявся цілком літній, голубий і соняшний. Піти б на річку, в Нижні Млини!

Тато допалив цигарку й попросив Льюку повернутися додому. Треба було заспокоїти маму й бабусю. Віктор узяв у брата свій чемодан, батько Міррин, Микола Піснячевський знову Нінин, тяжкий, навантажений цеглою. Його власний багаж помістився в торбинку, в сіточку.

Як може вразити дрібна несподіванка! — Уперше в житті батька не пропустили на перон. Давній-давній знайомий, ніяковіючи, проказав: «Аж ніяк не можу. Наказ є наказ, хоч і безглуздий!» Бідний тато з півгодини виглядав із станційних дверей: хотілося побачити своїх пасажирів у вагонному вікні, бути свідком від'їзду.

А так на душі залишилася прикра непевність: діти не поїхали до Харкова, а щезли серед білого дня. — Він поспішив не в банк до праці, а додому. Незадоволений також приишклим домом, кинувся до мами в клініку. — Цілковите запаморочення розуму й серця. Чим незбагненніше, тим владніше.

Вікторові наяву приснилося: він рушає з дому на Київ... Єдиний привід для турботи — незрозуміле, незбагненне запізнення. — В Полтаві вже не кінець серпня, а початок вересня.

Така чудна мить. Наче росинку, її не скаламутить ні ранок на пероні й у вікнах двоповерхової станції, ні присутність зайвих товаришів у купе. Звідки це взялися в Полтаві Мірра й Микола?! Від того, що росинка відбила світ, вона не змінилася. Вона розбилася й щезла, як тільки поїзд не вигнувся на міст і до монастиря, а пішов уміло перебираючи рейки, прямо на схід, праворуч.

...Тільки себе Віктор ніяк не міг збагнути. Тільки він не піддавався аналізу. Не відав, яким чином і навіщо він залишив сім'ю й рідне місто, опинився в вагоні харківського потяга, куди і пощо вирушив він у дорогу?!

На Миколиному обличчі надруковано було збудження поспіль заголовковими шрифтами. Вздривалися й барви, призивні. В усьому сумнівалася — тому й кривилася? — Ніна. Її вабили приховані думки й почування товаришів. А ще дужче хотілося нікого не чути й не бачити: несказанна досада!

Віктор довго чекав, коли від вікна до товаришів повернеться Міррине обличчя. Він точно побачив її настрій, точно передчув саме вчасну Міррину заввагу, навіть тон її голосу:

— А чого ти, власне, їдеш з дому? Куди? Ти б же міг спокійно залишитися з сім'єю!..

Це в неї зовсім не насміх. Це просто можливий тепер кут зору. Принаймні частково здійснилися її бажання.. То чому б тепер не помислити над Вікторовими вчинками більш безсторонньо?!

Ніхто не обізвався. Ніхто не відповів ні відразу, ні в наступні п'ять годин. — Поїзд прибув до Харкова з годинним запізненням, о першій.

Віктор упізнав станцію, навіть пожежне віконечко, біля якого на гостей з Полтави чекала Шура, мамина сестра в перших, ровесниця й приятелька з дитячих років. На своєму місці дванадцять років простояла дубова лава, на яку бабуся поставила була п'ятилітнього Льюку й поправила йому штанці, перешнурувала ботики.

Хлопчики — як було не посміхнутися! — так поспішали до зоологічного садка, що й чути не хотіли про бабусину втому, про Шурине мешкання на вулиці Гаршіна й обід, про побачення зі своїм приятелем, Шуриним чоловіком, дядею Василем, архітектором і малярем. — В гості братики вибиралися до мавп, тигрів, левів і слонів. Також — до папуг, до жовтих і зелених, до синіх і червоних.

...Ледве встигли домовитися: зустріч перед університетом, сьогодні, о четвертій, найпізніше — о п'ятій. — На самому пероні на Мірру вже чекала тітка. Ввись раптом майнула ручка й чорнооке обличчя, надзвичайно вродливе й засушене: дрібненька брюнетка з пасмом сивини над вузьким чолом. Усе дитячі номери — і чорної спідниці, і застебнутої срібною гілочкою блюзочки, і наближених черевичків.

Естерка, глуха тетеря, встигла припасти до гості, щоб виплакати. Проте натовп з далеких вагонів покотив уже ціле товариство до головної залі. Розпливлися навіть Мірра й Естерка. Віктор, з чемоданами в обох руках, не чинив спротиву юрбі. Ніна й Микола просувалися розрізнено, але рівнобіжно, переглядалися.

— Боже! Яке щастя! — вже посеред залі порадувалася глуха.

І доповіла, що з Казані прибуло аж два листи, що там уже знають про Міррине гостювання в Полтаві, як також про переїзд доньки до Харкова.

Може так далеко фронт не дійде? Може на Казань не доведеться пробиватися?!

З давно проминулого в теперішнє блискавично пересунуто було й на повну снагу оживлено також станційну площу. На очах у загадковий потік спліталися потоки часу. — Хай буде, як буде! Як почалося, як призначено... Так захотілося беркицнутися посеред майдану й на ходу влетіти в трамвай, щоб бідні люди посипалися зі сходинок, наче груші з дерева. До такої міри нап'ялися нерви.

Несподівано з полтавських недоумок виринули незаперечні рішення. Більше того: цільний задум, справжній плян дій. Неждано розквітли дещо непевні, дещо загальні надії. Почуття запанувало... Мовляв, не трапилося нічого страшного. Мовляв, усе піде надобре.

Миколу трясла пропасниця. Чорною кров'ю налилися очі, а губи посиніли. На обличчї й шиї виступили світлорожеві плями. — Настав жажливий мент: досягнуто мети.

Коли ж вона легковажна, коли ж вона дурнувата й випадкова!.. Пройдено шлях, з перепочинком у Ніни: Кам'янець-Подільський — Харків... Кріпися тепер! Познайомся з Ніниною тіткою! У Харківському... пошукай Київського університету... А в разі невдачі — повертатися додому чи покуштувати Росії, Азії?!

Ніна вперше здогадалася про складність наскрізь позірної простоти.

Затурбувала необхідність з'явитися в тітки, батькової сестри, з приятелем. Не чоловіком, не нареченим... Очевидною стала помилка: треба було написати листа, треба було напевне знати...

Певність була, що її розуміла мама. Дійсно, Полтава не дивувалася, Полтава привітала Миколу, хоч знала, сумніву жодного, що він — заміна Віктора. Може — тимчасова, проте — нагальна. Для заспокоєння гордості. — ...Слідом за Міррою й Естеркою, поїхав і

Віктор. На прощання встиг пожартувати. — Нінина тітка мешкала, якщо за десять років нічого з нею не трапилося, на Холодній Горі, отже неподалік на всю Україну горезвісної в'язниці...

— Приготуйте камеру для нашої компанії велику й гарну, з вікнами на Африку, на південь!

А Ніна й Микола не дуже дослухалися: кинулися й собі на штурм трамвайного вагона.

Тут Віктор — дома. Що дванадцять днів — дванадцять років.

І Харків — чудо! Величний центр міста. Трамвайна зупинка на розі Гаршіна: знайома навіть каса в універсальній крамниці, навіть вікно в перукарні. За ним уже понад десятиліття гріються на сонці, читають газети й нудяться клієнти. Не постарів, не піддався рокам також комунальний будинок, третій від рогу, на затишній вулиці.

Скляні двері, два простінки поштових шухлядок у кам'яних сінцях. Фіалкові панелі, мозаїка східців, металеві жоржини поруччя.

На другому й на третьому поверсі Віктор зупинявся біля вікон. — І досі за будинком пустів цвинтар. Впритул з Шуриним мешканням, справжнім музеєм, — нива допотопних хрестів. Зачарування десятилітніх очей поруч страху й відчаю. Щовечора бабуся й Шура вовтузилися з героєм, заспокоювали гостя. — Льока не спричиняв ані тіні клопоту: тримався, карапуз, як дорослий.

Віктор прислухався. — На дзвінок через мешкання ринулися аж дві пари кроків. Справжній дует чоловічих черевиків з жіночими туфлями.

... Вихоплена в кімнату стулка дверей. На порозі — ледь прив'ялена, ледь приглушена Шура, справжня красуня, й посивілий Василь Вовченко.

— Віктор! Старий-старий розбійник! — розреготалася та швиденько й розплакалася, так гірко-гірко, Шура.

Випускаючи гостя з обіймів, вона, заплакана й усміхнена, пожалілася: — Чого-чого, а цілуватися в Києві навчився!.. Мов до ікони треба вже прикладатися до мене...

— Поцілуємося й ми, козаче! — втрутився в напіввеселу, напівсумну учту Василь Васильович.

Усі троє, зворушені, раді були дертися в рай, на небо.

Шура, гренадирського зросту блондинка з осиною талією, відразу заглушила чоловіка: мусила задовольнити цікавість. А Віктор, на перший раз, теж мусив відповідати їй коротко й суттєво: вона бо поспішала на роботу.

Василь Васильович, кістлявий гігант, спокійно та легко, мов іграшку, ніс Вікторів чемодан до відведеної йому спальні. Проте він, напрочуд схожий на Рахманінова, намірився вже, щоб не витрачати часу, зразу розпочати Вікторів портрет...

Та Шура попросила гостя провести її до Музею образотворчого мистецтва, де вона працювала вже п'ятнадцятий рік.

А Віктор, виявилося, поспішав до університету.

Бог з ними!

В їдальні Віктор розпізнав і «Харківське передмістя», і «Корови п'ють трійло», і «Козачу леваду», і «Отаву». В ательє Василя Васильовича зиркнув на найновіші картини і скульптуру, на щойно розпочаті полотна, на теки фотографій його будов, його акварелі, на гори його етюдів і альбомів на столі й на комоді. — Різномовних книг з мистецтвознавства була тут, дослівно, стіна.

Шура встигла показати своє найголовніше: декілька виданих нею книг, більше російською, ніж українською мовою, декілька складених нею каталогів, її музею й виставок. І два грандіозні машинописи, найбільші праці в її доробкові: «Василь Вовченко» та «Сергій Васильківський».

— Почитай! — запропонувала вона. — Хоч переглянь. Про друк їх за даних умов не може бути й мови. Спробую видати в Німеччині...

Обидві монографії вона безнастанно збагачувала і вдосконалювала. З «Васильківського» викроїла також докторську дисертацію.

19

Харків задурманив Віктора. Спантичив. За декілька годин він устиг начисто виправдати і начисто засудити свою поїздку сюди, згарячу засудити і палко виправдати своє ховання від світової грози під батьківський дах, своє намагання будь-що торувати шлях у літературу, в науку.

Новизна міста в душі Віктора уподібнилася до пожежі. Заради цього видовища можна, навіть треба було проїхатися... Та різноманітні й різнокаліберні несподіванки так роздмухували вогнище, що язики його шмагали Віктора в груди, в обличчя, в очі. — Триста шістдесят градусів нагальних переживань.

З самого початку місто засліпило Віктора. Прибрало з його дороги цілі квартали й вулиці. Місто довкола Віктора не так було, як марилося. — Головна увага відразу розплющилася й розтопилася. Зате розрослася увага до власного нутра, його важливих дрібниць, його дрібних важливостей. Чмокнувши Шуру в щоку, він опинився на розі незнайомих вулиць, посеред юрби. Попід кварталами чорних велетнів на автомобільних, здалося, колесах спроквола і легко котилося наше добро — коштовні верстати. — Початку кавалькади Віктор не бачив. Це були вже передостанні...

— За Урал вивозять наш тракторний! — майже звернувся до Віктора старий вусань-козарлюга в узбецькій тюбетейці на лисині, в підперезаній на російський кшталт барвистим шнуром українській сорочці навипуск.

Їхні очі на мить зустрілися й у всьому порозумілися. Згода була в них, як щодо сказаного-почутого, так і щодо безлічі інших справ. — Дідусь почував себе громадянином оцієї землі!

А базікати на харківських вулицях не збирався ніхто.

У самому центрі міста, на пікові Сумської вулиці, Віктор наскочив на Ніколая Вороніна, шкільного товариша, єдиного росіянина в їхній клясі.

— Боже мой, Боже мой! Сто лет, сто зим!.. Звідки ти й куди?! — накинувся на однокашника енкаведист у лейтенантському чині.

Обидва вони спробували зійти на брук: з трьох дверей будинку з витійкуватими балконами, як також з оправленої в сірий камінь брами з хвірткою, на пішоход ринули потоки одностроїв. — Ніколай помітив на обличчі приятеля справжній жах і — посміхнувся. Сам він, як виявилося, з другого курсу електротехнічного інституту був мобілізований...

— Тепер я слідчий... Але ти не бійся мене хоч на вулиці!... Там, правда, — Ніколай махнув на будинки, — інше діло.

Уніформи так і шумували довкола, так і вирували. Буяли.

Хоч напівпоглядом Віктор намагався визначити типовий вищир цих людей.

— А де, між іншим, твоя рідня?! — поцікавився Воронін. — Мій батько захищає Одесу. Мати й вагітна дружина в Альма-Аті.

— Під Одесою! — розгубився, заплутався в своїх почуваннях Віктор. — А що в Альма-Аті, то добре. Слава Богу. Що буде з моєю родиною, я ще не відаю...

В такому разі Ніколай Воронін обірвав розмову з півслова. Розпрощався без «скільки лет, скільки зим». То нічого, що він знав про закріплення працівників за підприємствами і про пляновість евакуації з України в Росію й Туркестан. Тепер зустріч з Віктором у Харкові не здавалася вже запорукою одностумства з однокласником. Ні, ні, ні! Все це «хохлацьке крутіство»: Віктор про людське око відступає поперед армії, а насправді — заглядає в ліс... У погляді Ніколая блиснула пересторога: крути, мовляв, Гаврило, як знаєш, але май на увазі, що за державну зраду пощади нікому не буде. Бо Росія знищить вас, пігмеїв, Росія переможе навалу!..

Віктор ішов по Сумській вулиці, проте нічого не бачив, крім масляного портрета Вороніна. — Як злився він з одностроєм! Як шорстке волосся бльондина придавив військовий кашкет, як визивно, холодними вогниками, поблискували синячки його буденних очей, як напружувався його впертий носик на молодцюватому обличчі вірного солдата, в разі потреби навіть ката на службі батьківщини, однаково — грішної чи пречистої, святої.

— По Савці й свитка! — думав Віктор про Ніколая. — Пропаду немає на тебе!...

Обидва вони з дитинства намагалися товаришувати, а вдавалося їм — лише не зчепитися в двобою. Сусіди, — часто разом поверталися з школи і любо-любо говорили: наперед знали межі свого спільного і — за ним — взаємну зненависть.

Сьогодні ворожість пробилася поміж словами. Та яка! Не на життя, на смерть. Але складна, ускладнена.

Тяжко було позбутися образу Ніколая в перші дні, місяці, роки їхнього знайомства: жилавий російський хлопчик з військової родини, син майора. Він і сам був — солдатик: осяйна охайність, спартанська підібраність, хоробрість, але не бездумна, в разі потреби. Навіки запам'яталися намагання бідака навчитися української мови: до його парти підходив учитель і вони разом промовляли капосні слова...

У класній кімнаті стояв регіт. А кацапчик, напівбагрянний, напівблідий, старанно артикулював. І з української мови, і з літератури мав добру оцінку.

Ще тяжче було згадувати самого себе й товаришів своїх, земляків.

Від колиски й досі доводилося прикидатися й маскуватися, що треба — промовчувати, де треба — кривити душею.

А що на кожного з нас зокрема й на всіх разом чигає в близькому прийдеш-ньому, якщо не може бути й мови про згуртованість і єдність власного народу, якщо смішно говорити про його волелюбство та ідейність?!

А проте надія на глузд німців розрослася по всій Україні. Різко усвідомлювалася неминучість національної смерти під Росією.

Розум і серце — в ідилічній згоді.

Душа — розум це? серце?! — белькотіла про роздрібнення євразійського колоса, про приналежність України до Заходу. Правда, в уяві поблискував серп незалежних держав від манюсінської Естонії до грандіозного Туркестану. — Росія від Петрограду по Урал чи навіть по Владивосток не страшною була б Україні, не загрожувала б світові...

Закипала душа. Не непокоїло — дратувало: над Україною займалася зоря квола, розмазана. Затінки по всій Україні vzdівалися — що цинобра. Вогняні? Криваві?!

Харків бавився Віктором. — Гунав і бутів наче здалеку. Крізь непомітну плівку квартали міста навпрост яріли, та залишалися мальованими.

Приглядаючись, прислухаючись, Віктор що не крок виривався на мить у Полтаву й Київ, а потім тлумом перебігав безіменні вулиці та майдани. На Університетську гірку потрапив він, чудасія, з долини. Від... дзвіниці, церкви, собору?!

Міра побоялася зустрічі з товаришами з-під Константинограда. Це ясне. А Ніна, Микола? Що це — звичайна вайлакуватість чи ускладнення? Не знайшлася Богом і людьми позабута тіточка з Холодної гори?!

Віктор зняв кепку й промокнув хусточкою чоло, з кишеньки штанів витягнув срібну цибулину, спадщина по Наталії Олександрівні, по його вчительці французької мови, — було вже двадцять по четвертій, і переступив нічим непримітний поріг.

У вестибюлі примарилася доба Василя Назаровича Каразіна! Чим, насправді, війнуло на свіжу людину неждано затишне приміщення? Букет був осінній: родинна інтимність, старосвітська камерність, стареча убогість, провінційне запустіння, скромна самоповага, трагічна свідомість розриву епох, прірви.

В очах майнула сценка: лисина, капелюх у руках, штивний поклін слобожанських Атен перед його величністю Києвом.

Тузін студентів у вестибюлі й у секретаріаті. Нікого й нічого знайомого: Харків.

Віктор нікого більше не розпитував — пішов по нюху й швидко натрапив на підсліпкуватий коридор з вузькими східцями на площадку перед парною дверцят. — Київський університет убгано було в дві комірки з вікнами на подвір'я, під пожовклий клен, усаджено було — в кожному приміщенні по одному — за два стола.

В останню мить лопнув терпець: сливе без розгону Віктор плигонував через східці... й збив з ніг жінку.

— Боже мій! — скрикнув він і допоміг переляканій стати на ноги, а зібрати розсипане на підлозі добро, підняти торбинку не встиг...

Заради такої несподіванки, заради такої зустрічі він би поїхав з Полтави до Харкова без жодного сумніву, без роздуму.

...У день їхнього приїзду до Києва вони разом пробивалися крізь студентський натовп у мешканевому управлінні. Віктор невільно налягав на спину чорноокої і гнучкої красуні аж доки вона не прорвалася вперед: натовп її вніс у кімнату й поставив перед столом...

Тоді ж відбулася перша половина їхнього знайомства: нестерпно пріючи в людській каші, дівчина через плече зиркала на юнака й часом забалакувала. Тоді вона дізналася, що тут оце й так Кубань зустрілася з Полтавою.

Потім вони двічі-тричі зустрічалися в читальній залі, віталися. Раз удвох пообідали в університетській їдальні.

Коли Віктор почав працювати у фундаментальній бібліотеці, а кубанка в лабораторіях хемічного корпусу або — легше знаходилися місця — в читальних залах Академії Наук, побачення зовсім припинилися. Радісна посмішка на декілька місяців, на рік...

А друга половина знайомства припала на прощання, на ніч з першого на другий день війни. Пів дороги з Києва до Полтави вони простояли в коридорі вагона. Перед світанком дівчина занотувала адресу свого давнього... незнайомого. Так уже пішло, так дивно... Спершу вона розповіла про своє дитинство в кубанській станиці, згодом у Ставрополі й Анапі (батько будував там м'ясокомбінат і ще якусь фабрику), нарешті в Катеринодарі, а потім вже «представилася»: Кляриса Головня.

...Одну мить Віктор міг нагадати, воістину, переможця: Кляра заховалася в нього на плечі, немов підліток, наче дитинка. Він хусточкою зібрав на щоках діаманти. А потім дівчина цілком просто, якщо не бездумно, пояснила свої сльози: несповна тиждень тому, за «прояв українського націоналізму» військовий трибунал розстріляв її батька. Матір свою Кляра залишила в Ростові у тітки, а сама кинулася до Харкова... Не кінчати університет, як вона висловила: хемію, не евакуюватися до Туркестану, щойно їй повідали, і вона пальчиком показала на двері, до Кизил-Орди, а просто назустріч війні... Додала також, що мала на увазі Полтаву. Бо її так вразила Вікторова ніжність, так запам'яталася його тверезість, що трагедія лише прояснила її бажання побачитися за будь-яку ціну.

Кляра стояла над східцями, на площадці. Сльозами затьмарені очі дивилися на товариша довірливо, хоч, схоже було, не без докору. А губи, теж мокрі вже, сказали: «А ви тут, як тут! З'явилися наче на виклик!»

...У горбатій комірці, спершись на різьки столика, стояла й нікого на світі не хотіла знати — до того заглибилася в читання! — Анастасія Іванівна Лосенко. Дійсно: Київ, деканат «філологічного курятника», щоденна веселка завдань на пів неба... Вона! Ширококоста й сива до тла. Накрохмалена блюза. Тільки пожовкло обличчя, а по ньому розпливлися білі лілеї. Під очима рожеві й сині пухирі. — Отже: не треба було бачитися, не треба було руйнувати відстояний образ.

Швидкий, прискішений розклад, вцілому.

— Ви?! З Полтави?. — вона подумала, звичайно, з дому.

Поміж словами відчулося: «От, мовляв, лише тебе в нас тут бракує! Ніколи не думала, мала тебе за розумного й спритного юнака!» Та гнів ураз і погас. Теж видно було. Адже різні бувають спонуки, різні бувають розмисли й розрахунки, справи й становища, різні несумісності й незбіжності дійсності з уросним світом, з теорією.

З якою похмурою серйозністю Анастасія Іванівна повідала Віктору своє рішення до кінця життя залишитися при університеті. Бо іншого, мовляв, не може в неї бути: іншого рішення? іншого життя? А Віктору та його товаришам вона завтра видасть документи,

щоправда, на основі їхніх власних залікових книжок. — Вона в Харкові з пустими руками: живе довідкове бюро.

В душі Віктор дивувався: щоб у такому віці їхати з Києва до Кизил-Орди! Щоб душу й тіло віддати недолюдкуватому університету!.. Це може бути, дійсно, звичка до праці. Це може бути передчуття німецької поразки в війні, примара терору після російського повороту на Україну. Кажучи інакше — арифметично простий розрахунок. А може це вияв буденного в нас атавізму, одної з проміжних форм російського патріотизму. Чи все насправді зумовлене було аж надто просто — співпрацею з певними органами, страхом за своє життя?!

Бо що знав про неї Віктор? Що вона «бестужевка», знайома Наталі Олександрівни з петербурзьких років. Що вона сусідка Гільди Штауфенберг, отже мешкала на Володимирській, зразу за Золотоворотським сквером. Нічого, власне кажучи.

...Віктор захвилювався: на Університетській гірці нікого й досі не було. Що сталося з Міррою? Де поділися Ніна й Микола?!

Здалося, наче до Харкова прибув він не п'ять годин, а п'ять місяців тому. Наче крайній час настав звідси утікати.

Чиста фантазія, неправдоподібна думка: цього ранку він був у своєму дімкові над проваллям, цього ранку він розпрощався з сім'єю й під розкішним фесерверком зенітних снарядів прочимчикував з компанією на станцію. — До такої міри невідкладною була поїздка до Харкова!

Цілком випадково Віктор перехопив по-новому тоскний погляд очей, чорних сонць, своєї задуманої чи розгубленої супутниці, тремт її не лише ніжних, але й незламних звичайно губів. — Диво: не несумісність їх вражала, а гармонія — верхня була з тонкої пари, нижня з м'ясистих.

Два ряди почувань однакової сили бурхали в душі й раз по раз зустрічалися в двобой: турбота й обурення. — Відкладати на завтра чи братися за розшук негайно?!

Рішення спалахнуло блискавкою. — Кляра прихилилася до Віктора й просто сказала, що в Харкові вона не зуміла роздобути нічого їстівного, що вона два дні вже нічого не їла.

Через годину Віктор і Кляра вечеряли у Вовченків. У їдальні з вікном на цвинтар, з дверима в робітню Василя Васильовича, на льняній скатерті мирно горіли свічки, у келихах іскрилося бургундське вино. До чого ясно було: бенкет у чумний час! Але господарі зраділи гостям, гості любувалися господарями. Шура, відома в сім'ї добрячка, ладна була Кляру відгодувати ложечкою. І вже розповідала їй заливаючися сміхом, родинні історії. Перш за все, що Віктор, у дитинстві, обіцяв, як виросте, з нею одружитися. Василь Васильович, по-розумному стриманий і по-доброму відвертий, згадав, як, повертаючись із шлюбної подорожі до Криму, він з Шурою гостював у Лисенків у Сонгороді. Тоді, між іншим, Віктор намірювався стати розбійником, а коли б це не вдалося, — то мисливцем і рибалкою.

У той наїзд на Сонгород справа дійшла до риби... Цілу ніч городяни, поруч майстрів свого діла, вовтузилися з ятірями. Додому повернулися на сніданок. Але не Віктор: він до того набігався берегом звечора, що приліг у мамі на колінах пересапнути й заснув. Батьків кучер Юменчик відвіз його фаетоном додому в розпорядження бабусі.

О дев'ятій ранку Віктор стояв уже біля фанерного столика Анастасії Іванівни зі своєю заліковою книжкою в руці. Жаданий документ про прослухані ним курси й складені іспити був уже в рукопису готовим. Бабуся Лосенко зібралася йти до секретаріату, щоб його передрукувати й засвідчити, коли прочинилися двері, в середину грибка заглянули цікаві обличчя Ніни Бондарчук і Миколи Піснячевського. — На жаль, їхні залікові книжки спочивали після дороги в Куряжі. Там, у підміському селі, а не на Холодній горі, давно вже проживала Нінина тітка.

На Московську до Мірри вирішено було йти разом, утрюх.

Комфортабельний будинок на розі — віденський модерн. Занедбані-занедбані, проте панські сходи. Четвертий поверх. — Господарів побудив дзвінок! Господарі побожеволіли!...

Зайшов Віктор, зайшли Ніна й Микола, посміхнулися... А люди розсипалися по кімнаті й сплять навстоячки. Біля вхідних дверей вишикувалися валізи, з одного боку, саквояжі, з другого. Вишукано оздоблене вікно в небо, штори над бальконними дверима, добротні меблі з посагу бабусі.

Тітка Естерка твердо знала, що настав час рушати з дому в далеку дорогу, що втеча зараз ще може врятувати життя.

Бабуся Іда, надзвичайно бліда й тендітна, зраділа гостям: примарилася добра новина. Вона лише не впиралася, проте воліла б померати в Харкові. Коли б тільки не в вагоні, не в дорозі!

Мірра в душі жаліла, що застала сім'ю в Харкові, що Естерка, талановитий конструктор, так швидко приписала її до списку на евакуацію першої черги. За змогу тиждень побути в Харкові з Віктором вона ладна була ризикувати будь-чим.

О п'ятій Ефрони виглядали вже крізь прочинені двері вантажного вагона.

О сьомій почав накрапати дощик, навіть припускати. Дорослі й діти на відкритих платформах ешелюну нап'яли над головами парасольки й церати. Дехто ховав голову й плечі під «Ізвестіями» й «Правдою». Щасливі поприкривалися мішками й лантухами.

О дев'ятій, в дощ, перший осінній, потяг нарешті сколихнувся й рушив. — Віктор, Ніна й Микола встигли потиснути руки Міррі, бабусі Іді й тітці Естерці.

Мірра, в останню хвилину, широко відсунула двері й так стала на коліна й руки, так висунулася з вагона, що розцілювала Віктора. В губи цілувала, в очі, як у лазничці, як під душем.

20

Уперше з такою силою вразила стрибкуватість подій на фронті.

Саме в той день, копи завмер залізничний рух на лінії Полтава — Харків, Віктор з друзями надумали повертатися додому. Така нарочита самовпевненість: з валізами в руках з'явилися на станцію до вечірнього поїзду! Провести їх поїхала Кляра Головня. — Цим ранком Вовченки остаточно виїхали з Харкова, перебралися на свою дачу в Пісочин до «прояснення становища».

Виринуло дражливе питання: нехай тепер фронт швидше захлесне Полтаву чи..?

Ніна й Микола відразу повернулися до тітки в Куряж. А Кляра не злякалася ночівлі з Віктором у пустому мешканні на вулиці Гаршіна.

Чекання вістей про Полтаву продовжувалося три дні. Що німці в Полтаві Віктор довідався найперше від Мотла Меєровича. — Зустрів свого найближчого в дитинстві друга перед університетом. Він щойно прибіг з Полтави. Чому сюди, а не до родичів, — не зміг пояснити. В батьків він до того засидівся, що побачив німецьких мотициклістів на Олександрівській, побачив голодних людей, що, дослівно, розносили, грабували ресторан.

Офіційне повідомлення теж

не забарилося; в один день утрачено Київ і Полтаву.

У ці дні Віктор ретельно досліджував кордон між «треба» й «можна».

За даних умов треба було на документи для Ніни та Миколи почекати до понеділка й негайно повернутися додому. То нічого, що в душі Віктор ждав зустрічі з біженцями з-під Константинограда, що доречною в такий час була допомога Вовченкам, — вивезти з Харкова в Пісочин їхні художні скарби й бібліотеку. То нічого, що Ніна й Микола раді були нагоді затриматися в Харкові. Насправді вони відкладали поворот до Полтави, бо прагнули вияснити свої почування, свої відносини: кохаються вони чи ні? одружуватися їм чи назавжди розпрощатися? — Ніколи не виринала в них думка тільки про відступ до Росії, в Азію.

Непрощенно довго Віктору здавалося, що можна ще не метушитися, що можна ще насолоджуватися товариством Кляри і Вовченків. Розум спалахував у хвилину пробудження, а тьмянів, пригасав лише в царстві сну. Серце розчулювалося вдень і цілковито непритомніло вночі.

Василь Васильович щодня замикав Віктора в ательє. При тому ключ ховав у кишеню. З Шурою перемовлявся не відчиняючи дверей, не відходячи від мольберта. Це спозарана. Часто вдавався й другий сеанс. Це — перші дні в Харкові. Коли до Вовченків перебралася також Кляра, розклад малювання зразу ускладнився, тобто спростився: під ключ друзі потрапляли по черзі, навіть за згодою. І тільки раз на день.

«Українську красуню» Василь Васильович малював тишком і нишком. У ці години Шура бігала ще до музею й складалася в їдальні або в спальні, поралася на кухні. Зате сеанси з Віктором пожирали також і її час. — Вона, дослівно, години простоювала перед замкнутими дверима. Довго вимагала, а потім жалісно просила повторити для неї недочуте.

З кухні вона підлітала до дверей.. і не вірила сама собі: такий сміх збудила... бібліографія писань Теофана Прокоповича! Василь Васильович, збиваючись, намагався повторити назви опусів:

— Разговор гражданина с селянином да співцем или дячком церковним.

— Разглагольствие тектона, си есть древоділа с купцем.

Шура реготала й стукала, рвалася в двері. Вона так добре уявляла собі цю «бібліографію». — Віктор знав «Енеїду» І.Котляревського напам'ять і часто деклямував з неї на замовлення коханої слухачки. Обое вони при тому дуріли й лопалися від сміху. Кляра часом кидалася на ліжку й ховала голову під подушку, часом вибігала з дому на вулицю, в «дійсність».

Затишок у майстерні, без винятку, завжди, був ще цікавішим. Шура насправді ладна була заплакати. В такому випадку Василь Васильович, якщо не впускав її до ательє, то підходив до дверей і серйозно казав:

— Віктор розповідає про Гете. Про зв'язки Харківського університету з Гете.

— Віктор розповідає про Гете. Про «Вертера», про Шарлотту Буфф-Кестнер, отже прототип Лютти, і про трагікомічні відвідини нею, вже шістдесятчотирилітньою, Ваймару.

Василь Васильович не витримував навіть мовчазного приглядання Шури до незакінченого полотна. А від закінченого теж норотив утекти. Залишав його дружині «на поталу»... Та коли Шура, ображена, мовчки відходила від дверей, і маляр, і модель ішли слідом за нею в їдальню або в кухню миритися.

За три тижні — три роки вражень. Пам'ять хапалася проковтнути більшість з них, а опрацювати факти барвисті, драматичні, важливі.

Уява спішно підмальовувала й перемножувала дійсні події. Насправді Віктору ніколи було заглядати в університет. І безпотрібно також. А от поїздок у Новий Пісочин було досить — з десять. Правда, дійсно веселих і ділових. З прогулянками наодинці, вдвох і гуртом, з ночівлями на дачі. — Під ліс за селом зведено довколишні хутори, побудовано робітничі виселки, дачі заможних харків'ян.

Аж напередодні зустрічі з Мотлом, вістки про падіння Полтави, Віктор застав перед університетом натовп київських студентів, утікачів з-під Константинограду. Майже виключно євреїв і росіян. — Філологів було там зовсім обмаль. З романо-германського відділу тільки «англійка» Галя Костюченко. Бракувало певности, що дівчина, декілька кісточок у пальтові-недоноску, у її незмінному платті, та ще губи, попечені гарячкою, дитяче волоссячко на засмоктаній голові, розпізнала Віктора. — Тільки посміхнулася жалібно.

Віктор кинувся в будинок до Анастасії Іванівни, а за її столом кумкала вже ропуха з факультетського профкому — Розберг. Довелося притїма втікати, — злякався широчезного писка, дрібної намітки ротика, не витримав погляду вогнистих очей. — З'явилося підозріння, що Розберг спробує затримати його, вчинити допит. В уяві майнула картина: міліція й молодчики волочуть його з вулиці до вестибюля...

А в дійсності юрба перед університетом обступила автомобіль швидкої допомоги, проводжала Галя в непевну дорогу.

Хто б подумав: повз довгожданих киян довелося пройти мовчки і спішно.

Єдина приємність — у крайньому гурті біженців прочувся солодкий голосок: «Ще день і ми в Росії!»

Справжньої розмови не вигоріло. Трохи череп'я знайдено. — Українські студенти зрадили батьківщину. Микита Козолуп — гуртожитки на Новопавлівській, на Солом'янці! — закликав товаришів братися до зброї, йти німцям на підмогу. Нарешті: Константиноград уже безперечно здано.

До поїзду на Пісочин було ще цілих три години. Три години було до прощання з полтавцями.

Дійсно, в обідню пору Вовченки повернулися в Пісочин... Така тіснота в просторому дімкові посеред плянтації вики, над гривками стріх у долині, поміж червоною школою на

високорівні, дальніми вітряками і зеленим звором. Не мешкання, — кишло. Ужівками перев'язані «картотеки» картин попід стінами й пакети коштовних книг на підлозі. Рами картин складено в цямрини.

Василь Васильович не знав, як швидше дочекатися вечора й ранку. Вирішив домалювати «Українську красуню» й починати цілком інший портрет дівчини — «Українська революціонерка».

Боже мій, що значить у мистецтві підхід до натури й спрямування задуму!

На цей раз він намалює не революціонерку навіть, а цілу революцію!

А в Харкові його вважали за досвідченого й тямущого архітектора. Так само, як Спінозу земляки — за шліфувальника скелець!

Вовченко цілий вечір кужбився. З шаф і креденсів збирав у скриню, у стружки, свої баклаги, фужери й статуетки. Найбагатші з його колекцій — герої Сервантеса та Шекспіра: сотні Дон Кіхотів і десятки Санчо Панса та Фальстафів. Гарні були в нього також Джульєти й Ромео. — Звільнялося місце для найцінніших книг. На Україні це були, часто, — унікуми.

Правда, в Харкові ще залишилася добра половина бібліотеки й тяжка скульптура.

Шура мовчки шастала по кімнатах: не впізнавала саму себе. Поглипувала здивованими очима. Отака раптова самота! Отаке скініння!.. Так пізно збагнула вона, що Вовченки сліпо погодилися на Вікторів плян... і поїхали собі в Пісочин, не подумали навіть відкласти все на добу, а провести розбійника з Ніною й Миколою на станцію...

Боже! Як усе це називається? Людська глупота? І що штовхнуло капосного Віктора на таку пораду? Невже її величність скромність? Чи теж недомисліє?!

Боже, Боже! Ще б раз побачити розвеселу компанію!.. Як Ніна з Миколою й Кляра з Віктором назирком простують попід вікнами до дверей, шелестять жостою, посміхаються. У Пісочин завітала осінь.

Небо спозаранку, що пемза. Хмари над вечір набухли: воістину — памеги!..

На порозі ночі засвітилися дерева на осонні, заярів живопліт над штахетами японського садочка, просохла доріжка від хвіртки до дверей. Та згодом пройшов потайний дощ: і не було, а до канцура все промгло. Накрапало до світанку.

Не ніч — мрево!

Хмародер почувань: гігантське місто освітлених вікон і море темноти.

Але час гасить складність, зводить її до геніяльної простоти. Односкладовими стають і радість, і трагедія. — От на золотій таці Європи опинилася свіжа скибка України: Полтава, Полтавщина.

Провість це щастя чи погибелі?!

Не спроможний прибрати до рук навалу почувань і думок, Віктор, ошелешений здогадом про німецьку окупацію Полтави, стояв посеред залі Харківського вокзалу, поміж валізами, і зніяковіло посміхався. В наступну хвилину він до такої міри точно, серйозно й щиро пояснив Ніні свою задуму, що гурток друзів зняв бурю реготу. Від сміху в людей підломувалися ноги й цілком безвладно хилилися гарбузи на шиях.

— Я хочу, — сказав філософ, — відновити в пам'яті тезу Давида Юма про розум як суміш чуттєвих вражень...

Такого признання було товаришам досить. Ніхто його вже не слухав: усі, наче прапорцями, задоволено розмахували руками й втирали сльози кулаками, по-дитячому.

Сміявся і Віктор. І боронився від Ніни й Кляри. — Їм захотілося розцілювати обличчя великого мислителя.

Ніна й Микола одностайно відкинули запрошення разом повечеряти й переночувати в Харкові на вулиці Гаршіна. Їм, видно було, нетерпілося з поворотом до Куряжу. — Ніде не було їм так просто, так зручно?!

Недарма вони, справді, так відкладали поїздку до Полтави. Дивно рвалися вони до тітки і з Харкова, і з Пісочина.

А Віктору примарилася вже «війна світів». — Ось він і Микола воюють проти Ніни й Кляри... Він бачив забарикадовані дівчатами двері поміж спальнями, чув занадто поспішне радіння супротивниць...

Вигадана сцена. Проте в ній чітко виписані характери персонажу. — Найбільшим артистом серед них усіх був Піснячевський. Віктор поступався йому в такій мірі, в якій підлягав контролеві розуму. Ніна віддавалася ролі наполовину, а Кляра частково, зовсім мало. В суті справи обидві вони сумували: полтавчанка сподівалася обійти в житті справжню трагедію, але не чекала зате й щастя, кубанка, козачка ладна була загинути — так прагнула покуштувати боротьби і перемоги. Про справи зовсім особисті думка в неї взагалі не снувалася. Вона сподівалася зрадіти на святі національному.

Ніна з Миколою поїхали до Куряжа. Вікторів чемодан повернувся на вулицю Гаршіна.

Ні Віктор, ні Кляра не могли всидіти дома. Через півгодини знову вийшли в місто. — В обох них радість бушувала аж по несусвітній страх з приводів дуже великих і зовсім малих.

Історична подія: росіяни випустили з рук Полтаву, може назавжди відійшли на схід, до Полтави підійшло німецьке військо, може в парі з українським!..

Кілька разів за вечір, під час прогулянки Харковом, і Віктор, і Кляра кумедно сміялися: у кожного з них виринала думка про ночівлю у напівпустих кімнатах Вовченків. Несказанно багато зраджували гострі погляди, насмішкуваті очі, розхвильовані губи й щоки.

Вікторова уява, радше — фантазія, намагалася продертися в заказану йому Полтаву. Та розпука його — радісна. По суті — лише непевність, лише досада. На жаль, не турбота.

А Кляра навпрост тріумфувала. Назверх, напоказ, і в глибині душі. Від щастя губилася. Заплющувала очі. Віктор залишився з нею, у Харкові!..

Кляра замкнула двері й поклала ключі в поліванову торбинку. Беручи любчика під руку, вона, розвесела нахаба, запросила його в гості, на вечерю. Не цілуючи, цілувала Віктора цілий вечір, до повороту з прогулянки на вулицю Гаршіна, до затемнених сходів Вовченкового будинку. — На порозі мешкання вмить погас морок, засіяло світло. Та разом з тим — зазіяв сумнів: що тепер буде? Найпершим ділом наробимо непоправних дурниць?!

Готовність розчепірювати свою душу або слухати Вікторову лекцію з української демонології Кляра загубила на вулицях міста. На кухні вона мовчки накрила столик і, замислена, приготувала вечерю — засмажила яєшню на салі, закип'ятила чай.

Коли Віктор, без піджака й краватки, підійшов до приятельки, міцно затиснув її лікті й обняв її спину, поцілував волосяну стерню на її шиї, дівчина розгубилася, злякалася товариша й самої себе.

Цілком несподівано вечір удався нудним.

Віктор здогадався, що вже розпочалася друга дія драми, що до неї не пасує жоден з монологів, жоден діалог з попередньої сцени. А найменше з усього — його коментар до портретів українських чортів. Недоречно було навіть згадувати про Синька водяного, що топить людей поміж потоками, Рябого біса, Безп'ятого, вовк відкусив йому п'яту, Шуста, Куцака, отже безхвостого, Танцюристого, фахівця від обротьок і пут, не чорного, між іншим, а білого, з обпаленими п'ятами, Лісовика, нарешті, — проказного та лукавого анцибола Лужайка, Біситця. — Не до сміху було.

У Кляри дивне почуття. — Радість і страх обминали її цілий вечір. Вона не хизувалася своїм козацьким походженням, не пояснювала, не виправдовувала своєї непричетности до літератури й мистецтва, своєї мовної убогости. — В університеті, на хемічному факультеті, вона була «на своєму місці». А насамоті з Віктором і в товаристві Вовченків невільно усвідомлювала своє дикунство. Справжнє дикунство!

Кляра потребувала перепочинку, прагнула рівноваги.

Щойно вона пережила загибель батька і зруйнування родинного гнізда, як опинилася в Харкові — зустріла Віктора і Вовченків, Ніну Бондарчук і Миколу Піснячевського. — Радість до перевтоми, до нестями, до вичерпання. Та ще, крім прихильности земляків, крім малярського розмаю і плянтацій літературних ідей, серце зусило повсюдне одностудство з простацькою і з інтелігентною Україною. Народ чекав на німців. Радів, що розпадався фронт російських армій.

Щоправда, її душа сто разів на день зщулювалася, а траплялося — й до дна перегорала. — Так проявлялася різниця духового досвіду, різниця культурного рівня філологів і митців, з одного боку, і, з другого, «хемічки». — Віктор прозвав її Піфією, згодом — Прозерпіною.

До прощання з Віктором вона старанно приготувалася. Коли ж він залишився в Харкові, душа вигоріла за вечір. Зужито було весь запас радості, щастя, світла.

Третя дія драми розпочалася точно о дванадцятій ночі. Розпочалася, фактично, чаюванням на кухні.

Опівночі Віктор зайшов у їдальню й став, голяк і босяк, над канапою: не витримав холоду й цілком незбагненної, схожої на образу, й наругу, байдужости дівчини. — Кляра лежала під байковою, зовсім легенькою, ковдрою й плакала. Так, плакала.

Тоді Віктор присів і поцілував бідну Прозерпіну в губи, запропонував нагрітися чаєм. Під марселевою ковдрою він теж міг до ранку задубіти.

Хвиля і радості, і цікавості накрила дівчину посеред кухні. Та так швидко, так несподівано, що ніколи було навіть прибрати з обличчя дурнувату посмішку.

Віктор узяв Прозерпіну за руку й завів у спальню Вовченків. Лише мить і засоромлена красуня, розмашиста й гнучка чорнявка, опинилася в двоспальному ліжкові господарів

мешкання. Герой накрив коротесеньку сорочку й чудові ноги спершу байковою, а потім марселевою ковдрою, погасив світло й ліг поруч дівчини. Зразу на спину, згодом, коли Прозерпіна, розгублена, напівжива, відвернулася від нього й скрутилася клубком, на бік. Не витрачаючи й хвилини часу, він так притиснувся до Кляри, що дівчина опинилася наче в кріслі. Зустрілися й обнялися холодні ноги обох. Смілива рука Віктора впевнено проїхалася боком і стегном Піфії. Його губи куйовдили чорне волосся дівчини й цілували її шию.

— Ти мене ображаєш, — спромоглася Прозерпіна на протест.

— Ви мене ображаєте, — серйозно поправив дівчину Віктор, і додав:

— Найобразливіша для жінки — байдужість...

Але Кляра повернулася до Віктора й взялася захищатися, почала відганяти його руку й губи, сміятися. Поволі наладналася розмова. Коли Віктор закінчив монолог про збірний розум народу, Прозерпіна вже настільки охмолосталася, до такої міри посміліпа, що впритул прилягла до філософа й поклала свою ногу на його коліна. Вона теж не знала, де його шукати людський чи народний розум. Бо в будень, і в свято також, вона помічала тільки животіння двоногих і брак у них понадособових зацікавлень, свідомости національних інтересів, потягу до власної державности, більше того — до цивілізації й культури.

Цілковита згода панувала аж до цілковитої незгоди. — Посеред ночі особливо ясно стало Клярі, що настав час діяти нарешті розумно й рішуче. — Вона вірила в нове народництво, сподівалася побути ще свідком національної революції, національної війни в союзі з Німеччиною проти Росії, а в разі потреби — її лякала захланність іноземців! — у союзі з Англією й Америкою, може також з Францією й Італією, з самим чортом, — і проти Німеччини. Бо незалежність потрібно нам незалежну, справжню. Адже ми багата країна й велика нація.

Кляра збиралася воювати на всі чотири боки світу, збиралася на цей раз перемогти і все, і всіх. Її Україна — по Кавказький хребет, по Каспійське море, по Волгу.

А Віктор, як виявилось, любив свій народ, але не вірив у його силу. В надломану. Від народження надщерблену. Його розрахунок у такий час — на добру політичну кон'юнктуру, на чужу сипу. На зацікавленість німців у постанні й процвітанні системи дружніх держав на європейському сході.

Кляра розплакалася, схопилася з ліжка, назвала Віктора снобом і навіть відступником. А згодом присіла на ліжко, обережно прилягла до Віктора.

Вікторова рука видралася в розвідку й блискавично потрапила в полон. — Кляра прикладала її до своїх скронь, до своїх щік. І цілувала долоню.

Помовкли друзі вдосвіта. Намагалися подовгу з головами ховатися під ковдрами. А поснули, на одній подушці, голова до голови, як Віктор приніс у ліжко своє пальто.

Ранком Прозерпіна не хотіла ні сама розпрощатися нарешті з ліжком, ні відпустити на кухню кухаря.

— Ти знаєш...

— Ви знаєте, — жартома поправив її приятель.

— Ви знаєте, я, здається, ніколи не відпущу вас додому, залишу собі. Або поїду з вами в Полтаву. Назавжди.

— А революція?! — розсміявся Віктор.

І додав:

— Або революція, або я!

Чай Віктор і Кляра закип'ятели. Напитися забракло часу.

Сніданок відбувся в підміському потязі. В коридорі, біля вікна.

Ранок був і радісний, і замислений, і печальний. В Пісочині, з годину довелося просидіти в пустій почекальні, пройшов густий і настирливий дощ.

До Вовченків, набрюхавшись по калюжах, наниркавшись попід вікнами та рундуками, Віктор і Кляра з'явилися в обідню пору. Принесли — сонце.

Тільки ліс у безкінечній долині журився по-осінньому. В селі на осонні — весна. На парканах і тинах сріблом виблискувала бронзова повितिця, джеркотала птиця в садах. Обабіч хутірської ґрунтовиці як перефарбована, шелевіла зелена паша.

Ні вчора, звечора, ні сьогодні, зранку, Вовченки не могли збагнути, з якої статі вони так поспішили на дачу в Новий Пісочин, а проводи Віктора з компанією доручили Клярі.

Шура чекала на Кляру з хвилини на хвилину нетерпеливіше. Згадувала неугавні веселощі останніх тижнів, уявляла самоту на дачі.

Сум настав учора.

Раптом Шура закричала на всю хату і вискочила простоволоса на подвір'я. На ганок вийшов до сліз обрадуваний, до безтями розчулений Вовченко. — Повернулися діти! Старий розбійник!..

Шура до вечора торсала Віктора на всі боки. Не відпускала його й на мент. Брала з собою також на кухню.

Василь Васильович на ціле пообіддя заперся з Прозерпіною в майстерні.

21

Шура прозвала Віктора гультьєм, гультіпакою. Так часто він учав до Харкова.

Кляру, революціонерку, щовечірні, щоночні бомбардування міста, пожежі на тлі вечірнього й нічного неба налякали, Віктора, філософа, — привабили.

Він скористався з нагоди, що Вовченко, крім нього й Прозерпіни, заходився малювати також Ніну й Миколу, і двічі на тиждень утікав від сеансів, ранковим поїздом мчав до Харкова на побачення зі своїм колишнім другом. А повернувшись додому ввечері, розповідав про відчай і нетерпеливість не лише харків'ян, — навіть каміння...

Давно відомо, що потяг людей до клятих питань віщує кінець державному режимові. Та кінець режиму теж породжує безодню клятих питань. — Такий у ці дні Харків, така Україна.

Свідчення очевидця про німців на полтавських вулицях... Після того важливі новини чекали вже на Віктора в Новому Пісочині. — Останні з них, про падіння Одеси, товаришувала чутка про переїзд московського уряду за Волгу, в Самару, «Куйбишев».

У цегляній кам'яниці з бляшаним дахом, червоній з зеленим, зібралися вже кінчати війну, а Віктор знову поїхав до Харкова на побачення з Мотлом Меєровичем, щоб до

кінця дослухати історію його злигоднів. Кляра вийшла зустріти приятеля на залізницю й розцілувала його під вікнами вагона, біля буланого, немов іменинника. Можна було подумати, що вона — наречена, а радше — молода дружина.

На вибоїнах і піщаних загоїнах ґрунтової дороги понад селом, на стежці поміж стернею й дротиком телефона на німечних, з голоблєю, стовбчиках, Кляра запевняла Віктора, що все на світі вгамується ще до кінця року, що тепер японці вдарять росіян з Манджурії й через Монголію... А Віктор на райдужні пророцтва домашньої Піфії відповів дріб'язком. — Треба було охмолостатися. Треба було прояснити масштаб подій.

Клярі, розчарованій, Віктор розповів про своє побачення в Харкові з Мотлом.

Вона чула вже про глухого хлопчика-бідака, обляпаного зубним порошком, про красновидого підлітка з брудним гребінцем у кишені смугастої соколки, — зубці його до половини забиті волоссям і лупою. Але ніяк не вдавалося їй збагнути підґрунтя цієї дитячої дружби.

В студентські роки Віктор уже не цілком довіряв приятелю. Власне, перший сумнів блиснув дуже давно, в той день, як Мотл, український поет, уперше прочитав другу свої російські вірші. То був початок кінця. Згодом підозрілим здалося йому виключення Мотла з Полтавського педагогічного інституту: після однорічного вчителювання на Донбасі його було зараховано до Харківського університету. Його ж українські товариші опинилися на засланні, на Воркуті. Нарешті, Мотл став русистом, мав намір спеціалізуватися з історії критики. Його кумир — Вісаріон Белінський.

Двічі Віктор відмовлявся з Мотлом листуватися. — Не той час. Не та країна.

А тепер, у Харкові, він жодного разу не згадав про залишену в Полтаві сім'ю. Так і не назвав ні прізвища своїх харківських родичів, ні їхньої адреси в місті й на селі. Побоявся виявити свій намір, своє рішення залишитися під німцями, на Україні.

Сірома, зовсім глухий на ліве й наполовину на праве вухо, пожалівся Віктору, що тітчин чоловік випроводив його з хати: не час зараз ні приймати гостей, ні гостювати!.. Речей у Мотла, слава Богу, не було жодних. Родакові не довелося виставляти чемодан за двері.

Мотл не вірив, що його приятель може довіритися німцям. Він запропонував товаришеві піти удвох поперед армій на Схід, на Дін, на Волгу. Вікторів жаль, його розгубленість, романтик зрозумів на свій лад і запропонував остаточне рішення відкласти на післязавтра. — Ні, ні, ні! Післязавтра він чекатиме перед університетом або у вестибюлі. Між дев'ятою й десятою. Навіть до обіду.

А Клярі мало було Вікторового передчуття, що він уже ніколи не побачить свого колишнього друга. Вона добивалася обіцянки, що він більше не поїде до Харкова. Бо навіщо ризикувати свободою й життям?

Закінчилися умовляння вибухом сміху:

— Тобі що! Тебе схоплять під університетом і швиденько розстріляють, а я навіки залишуся самотньою!..

До пізньої вечері Кляра й Віктор упорядковували бібліотеку Василя Васильовича. Коли трійця зайшла з майстерні до їдальні, — здивувалася. На столі стояло шість приборів... У ту ж мить Шура вивела з кухні двох гостей. — Ніна й Микола!

Розмову, почату за вечерею, не вдалося погасити до глибокої ночі.

Друзі принесли з Куряжа відомості про німецький прорив у Крим. Це — раз. А подруге — чутку про німецький обхід Харкова з півночі та — Золочів! — зі сходу.

Рівно опівночі компанія розійшлася. Віктор, на прощання, вже до нестями перевтомлений, процитував рядок В. Розанова:

— Я не хочу истины, я хочу покоя!

Та потім розмова ще продовжувалася не лише в кімнаті для гостей, а й у їдальні та в спальні господарів. На Віктора так і напливали хвилі свіжих ідей. Не раз і не двічі він заходив ще до Ніни й Кляри, турбував Шуру й Василя Васильовича. — Його почуття набралися вже десь революції й кинулися демонструвати свою незалежність від надто стриманого мозку. Почуття вже святкували... Розмай барв, безліч відтінків блакиті й золота сліпив очі.

А розум твердив своє. Він числився з можливістю загибелі у фронтовій пожежі. Загибелі не обов'язково драматичній, ймовірно — аж надто простої. Зустріч з німцями він спрощував до події на диво буденної й одноразово ускладнював — трактував як рішучий, як непоправний злам у житті. — Йшлося в даному разі про долю, не про приперчений ефект для пам'яті!

... Удосвіта німці старанно покопирсали павутиння підміських залізниць. Уляглися хвилювання, затихла балаканина про поїздку до Харкова й призначену зустріч біля університету.

Такий несподіваний досвід: звужене до намистинки, до ниточки будинків над лісистою долиною, до мапи довколишніх сіл розмитими клинцями, життєве коло остров'ян запульсувало з нежданою силою, бурхливо. В переддень несусвітньої події казково обновилися люди: зазеленіли давно примерлі знайомства, пожвавилася дружба, буйно розцвіла любов. Народ інстинктивно сприймав ритм часу й угадував наміри полководців, передбачав рух армій, межі та реченці завоювань. А його витривалість і однастайність були справжнім воскресінням з мертвих.

...День сімдесятиріччя Василя Васильовича удався незабутнім. Таким містким, таким бездонним. — Не день, а місяць, а рік, а віха, а доба.

На дачі даремно чекали гостей на сніданок. Надаремно до вечора відкладався святковий обід. Усіх зранку трохи заспокоювала мжичка. Та пообіддя було майже літнім, а з Куряжа ні гу-гу.

Василь Васильович простояв перед мольбертом до другої. Коли ж Вікторів портрет було домальовано, він відімкнув двері, запросив до майстерні Шуру й Кляру, і взявся безтолково перебирати щіточки. — Збентежився, до такої міри пусто стало на душі, до того жаль обгорнув серце.

Розчулення захлиснуло й товариство довкола мольберта, нового твору й старого майстра. Непомітно радість підійшла сльозами. — Наливаючи рубінове вино в гостроносні конуси шляхетних келихів, заплакала Шура. Обіймаючи, цілуючи лисоголового велета, сплакнула Кляра.

Щоб таку учту перебити, Віктор, звертаючись до присутніх, запитав:

— Скільки цьому франтові років? Либонь з п'ятдесят?!

Вовченко посміхнувся й намірився на жарт відповісти, але весела гасочка погасла в нього на губах, а заввага гірка та щира була б у цю мить і тут недоречною.

Потім Віктор артистично прочитав два вірші. — Свій, присвячений Василю Васильовичу, і переклад з Гете.

Його поезію, про мистецьку творчість, малярське мистецтво зокрема, слухачі приписали, між іншим, Гете. Зате твір Гете з його мудрим закликом поєднати вірність старій культурі з дружньою зустріччю новизни, з його любуванням чистими й високими спрямуваннями в мистецтві й у житті, — Віктору.

— Знавці поезії трохи переплутали! — реготався Віктор.

Гомеричний сміх у майстерні не вшухав з півгодини.

Нарешті Віктор міцно обняв Василя Васильовича, доценту розгубленого, майже ошелешеного, по-буденному сумного й до болю щасливого, і подав майстру демісезонне пальто. — Обід ще раз відкладався. Заради Куряжа. Можна було з годину погуляти в лісі. Зійти, наприклад, до ставка й до схочу налюбуватися гарячим листям у холодній блакиті вод, золотою й вогняною рамою свічада.

Найприроднішим чином розмова зайшла про давні й найновіші портретні шедеври Василя Васильовича.

У «Портреті дружини», 1935, Вовченко продемонстрував двоїстість жіночої душі, як підмітив Віктор, потойбічність Шуриних очей, поцейбічність її жагливих губ, рота.

І обоє, з різних причин, голосно розсміялися.

— Чекайте, чекайте, голубе! Шура дасть вам доброго духопелу! Дістанеться вам на горіхи!

А Віктор пригадав у цю мить історійку з побуту берлінського Парнасу: несподіване освідчення в коханні й одруження маляра Райнгольда Лепсіюса зі своєю замовницею фройляйн Сабіною.

— У вас, — дивуючись власним словам, промовив майстер, — потойбічні очі, а от уста ваші — поцейбічні!..

Дійсно, точно! Хоч насправді — тільки випадкова збіжність.

Василь Васильович нічого не пам'ятав про Райнгольда і Сабіну Лепсіюсів та їхній салон у Берліні.

Випадкова розмова в осінньому лісі могла здатися ретельно підготованою нарадою, обміном мислей перевірених та зрілих, а не — просто невимушених, несилюваних.

Техніки малювання, фактури картин ніхто на цей раз не зачіпав. Праці Василя Васильовича аналізувалися під іншим кутом зору. Віктор уважав, що психологічну розщепленість людини найбагатше передано було — навіть явлено! — в «Портреті дружини» та в «Юному композиторі». Це, воістину, діялектика! «Психологічний рогац» Шури, а ще глибше роздвоєння душі Миколи Піснячевського, — вершок мистецької проникливості маляра, зразок мистецького «інтєвїтуїзму» взагалі. Як на полотні проявлено розмаїтість настроєвих джерел, одноразовий подув усіх можливих вітрів з усіх кінців світу!

Таємничий світ проглянув з щойно розпочатого портрета Ніни. Усе тут, на перший погляд, дрібне, майже поверхове. Та все тут, як ріка на ім'я — доля.

В обох портретах Кляри Головні помітне разуче противенство рідкісної краси ще зовсім юної жінки і фатальної цілеспрямованості, демонічної завзятості людини. Народжену для щастя опановує *idee fixe*.

Після короткої мовчанки Віктор ки-
нувся доводити, що автор портретів зрадив глядачеві суть Ніниної мікротрагедії й
Кляриної макротрагедії. А в Миколи це... теж трагедія: суміш буденної з чудернацькою.

Листям покопирсане дзеркало вабило погляди зблизька й здалеку. Віктор, молодий
тарпан, норовив оббігти ставок. А Вовченко задовольнився окрайцем берега. — Додому
здіймалися по вузькій доріжці й широкою алеєю. То назирці, то поруч. І часто,
перепочиваючи, заглядали в золоту рудню під ногами.

В лісі на дні долини чути було спадання листя. На високорівні, в селі, — вищання
колодязя.

Коли гультяї виринули нарешті на узліссі й побрели японським садочком,
розкланюючись з квітами, кущами й деревами, у Шури з очей приснули сльози. Здається,
— вдячності. Обидві жінки півтори години простояли біля вікна майстерні. Півтори
години рвалися побігти до ставка, та боялися, що нароблять нових дурниць.

У дімку Вовченків було не до жартів. Не до духопелу за Вікторову «психоаналізу». —
Їхня сусідка, вчителька семирічки, попередила Шуру, що останній загін росіян залишив
Пісочин і пішов ґрунтовицею понад лісом, повз школу й вітряки, на схід. Німці йдуть
слідом за ними, — сказали їй останні кіннотники.

Грім ударив у ту мить, як Віктор і Василь Васильович переступили поріг дому.

Від радості, що волоцюги встигли повернутися додому, Шура розплакалася. Тепер
можна було розпочинати моторошну виставу. Можна було підіймати заслону. Тепер їй
хотілося заховати своїх ближніх і самій заховатися, але так, щоб не прогавити рідкісного
дійства...

Шура ринулася за одним помахом рук обняти Василя Васильовича й Віктора. — Така
лячна мить у житті! Такий злам у житті!...

А Кляра спішно пройшла в їдальню до вікна і негайно гукнула Віктора: понад їхнім
парканом ішов гурт зелених одностроїв, шоломів.

Тоді Віктор кинувся до Вовченків у спальню і сказав Шурі та Василю Васи-льовичу:
«Німці!».

Слідом за Віктором з'явилася в кімнаті Кляра: «Гості!».

Раптом кожному з них ясною стала їхня непідготованість до зустрічі з чужинцями. В
очах кожного майнуло запитання: «Навіщо треба було доостанку сумніватися?! Наївний
острах сполохати події такого розмаху?!»

Та дзвоник, дзеленьчання, відразу приглушили думки-жалі й розладнали погляди-
здивування. — Зовсім несподівані почування ворухнулися в грудях: безглузда спроба
втечі...

Усім стало ясно, що Віктор мусить відчинити двері, що на Віктора тепер припали
великі обов'язки. На нього ж — і великі надії.

І він, дійсно, блискавично взяв себе в шори. У коридор вийшов спокійний,
усміхнений. — Отака, мовляв, нагода в житті, а може й халепа!

На ганкові на юного господаря чекало троє військових. — Над кістлявим обличчям....
сухоротого офіцера панували чорні окуляри в металевій оправі та світлоголубий кашкет з
гордо задраним у небо передком. У обидвох солдатів — шоломи на скиртах пшениці, по
соломинці пірію в зубах, розстебнуті коміри. А на грудях у обох — скоростріли.

— Treten sie naeher, bitte! — запросив гостей Віктор.

— Німець? — здивувався офіцер і негайно підмінив запитання. — Jude?!

— Українець, українці...

Заспокоєний офіцер переступив поріг і навіть представився: — Фавст Вагнер, лейтенант.

Візита неприступного л

ейтенанта й добродушних солдатів продовжувалася несповна десять хвилин. — У супроводі Віктора вони мовчки обійшли всі кімнати, тільки, правда, привіталися з мешканцями дому. А коротка розмова відбулася знову на ганкові.

Довелося задовольнити цікавість німців:

За фахом Віктор філолог, германіст і романіст. Звідси в нього знання німецької мови. Цей дімок належить харківському митцеві та архітектору Вовченкові. Тому то він, дійсно, скидається на музей. А гарні жінки — Олександра, дружина майстра, Вікторова родичка, і Кляра, теж, як і Віктор, студентка Київського університету, проте не філолог, а хемік.

Потім трохи посміялися: найперший з німців, зустрінутий Віктором під Харковом, виявився не тільки Фавстом, а ще й Вагнером!

Коли Віктор повернувся до мешкання, Шура, Василь Васильович і Кляра мандрували від вікна до вікна й спостерігали німців на доріжці до фіртки і над парканом. Кожен з них, примарилося Віктору, «втратив голову»: їхні обличчя нагадували в цю мить пусті чаші. — Їхні судження, їхні душі були на рівні моря, океану.

Та зміст, жодного сумніву, виповнить ці «чаші» швидко й ущерть. Звичайно, чаші помутніють від досади...

Найперша новина, принесена Віктором у їдальню була: у розпорядження господарів Фавст залишив кухню та майстерню, решту кімнат віддав військовим. Друга, надзвичайно дивна, — біля гардероби в коридорі, прямо на підлозі, солдати залишили свої скоростріли й амуніцію. — Схоже це на демонстрацію психіки вільної людини. Спробували б червоноармійці вчинити щось подібне!..

Нікого з мешканців музею новини не урадували. Проте розум успішно відсіяв дрібне від великого. В душах діамантом горіла свідомість: сьогодні здійснилося вчора ще недосяжне!.. Настав кінець російського, початок німецького режиму на Україні. Там, де вчора ще була Монголія, Татарія, сьогодні — Європа!

22

Незбагненна плутанина. Незбагненна маса почувань.

Ні, цілком напевне, це тенета, але — жаху чи радості?!

О сьомій вечора в дім зайшли солдати й залишили в їдальні на столі й під вікном, на підлозі, дві продовгуваті скриньки польового телефону. Зразу після того розпочалося справжнє нашестя. — Турнікет посеред фіртки з вулиці крутився безугавно з півгодини.

Василь Васильович невідступно і мовчки стояв біля вікна і приглядався до потопу — до темряви у виплеканому його руками садку. Шура дивилася на чоловіка з крісла за круглим столом, а часом сміливо виходила в коридор і прямувала до кухні. Віктор приладнував свічку на полиці й полював цікаві книжки. Єдиний — обзивався до присутніх: його звично надила безліч фактів і думок. Кляра, дослівно, усамітнювалася.

Ладна була потонути в роздумах. Забувалася посеред товариства. — Раз згадала залишену в тітки, у Ростові, матір. А раз сказала, що їй страшно. Не чужинців і ночівлі з німецькими солдатами під одним дахом. Її налякала потреба цілком нових рішень у житті.

Коли Віктор підійшов до неї й присів на бильце шкіряного фотеля, вона звела на нього очі й цілком серйозно попросила:

— Поцілуй мене, Вітю, обійми.

І додала:

— Я, здається, нічого не боюся, проте палахкочу.

Кожен з причаяних у майстерні Вовченка на свій лад прислухався до вищання меблів і дзеленьчання телефонів, до мови... ніг, власне, солдатських чобіт, у домі. — Схоже було, що мовчанка приховала розмову. Час від часу в кімнаті виринали уривки монологів або відламки діалогів, тут і зараз дуже сподіваних і цілком нежданих одноразово. На них зверталася увага присутніх. А ні відповіді, ні продовження вони не потребували.

— Чи варто було до такого зламу історії доживати? — обізвався Василь Васильович. — Навіть треба, треба!.. А мене придушило жакхливе передчуття..

Посеред плеса німоти булькнув Шурин голос. Знялися хмарки її сміху.

— Нічого не розумію! Чому це ми похнюпили носи? Де поділася надія?!

У неї в характері помітно було сусідкування бігунів: безпросвітність жури поруч нестримної радості, зібрані в фокус усі духові спроможності поруч легковажності потопом, весінньою повіддю. Її серйозні, навіть глибокі праці з мистецтвознавства, історії нашого малярства, формувалися в атмосфері з двох пануючих елементів — ліричної пісні та народного жарту.

— Це стик ворожих світів. Це призвичаєння до нового освітлення. Тепер же я впливу лебедкою...

Усі в кімнаті зиркнули на Кляру й дружньо засміялися. В ту ж мить у двері майстерні постукала рішуча й тверда рука худорлявого лейтенанта. На порозі з'явився, тільки без кашкета, Фавст Вагнер і запросив Віктора, більше ніж чемно, вишуканим чином, познайомитися з полковником, зайти до їдальні.

Майстер і жінки здригнули й переглянулися. В кожного з них поблідло в очах. А Віктор здався всім обрадуваним. На друзів глянув підбадьорливо. З кімнати вийшов — ледве не женихом діло.

Але в штабі розбіглися очі. Несподівано увагу розбито на монету найдрібнішу. — Не дійсність, а кадр історичного фільму. Ще певніше — розділ з історичного роману.

Коли ж це казка, то Віктор, у такому разі, Червона Шапочка, а Шурина їдальня — праліс.

Новий Пісочин неподалеку Харкова. Хатка на курячих лапках під лісом... А над столом, пересунутим під стіну, нагнувся ширококостий і великоголовий офіцер. — Сніжок на йоржикові зачіски. Млинець тямущого обличчя над зеленим сукном і срібними погонами уніформи, над Залізним Хрестом під ковніром і вензелем ордена під серцем.

Обидві Шурині лямпи на мапі — маяки.

В полоні також її канапа. В кімнаті з розсунутими меблями, наче розпростореній, вона поменшала, зіщулилася. — З неї встав полковник фон дер Маровітц і радо пішов назустріч юному українцеві, так щиро подав уже розм'яклу руку. Весело засміявся. — Бо він,

поперше, з досвіду знав, що люди нарочито допускалися перебільшень, щоб посміятися над його гігантським зростом, над його могутньою статурою. Подруге, ще з Віденського університету він знався з українцями, вірив у здійсненність їхніх жадань і навіть добровільно пішов воювати на Україну в вісімнадцятому році. Це значить, власне кажучи, — належав до почту Вільгельма Габсбурга.

Зате Фердинанд Надлер спробував обійтися без знайомства з Віктором Лисенком. Тільки настирливе жадання полковника, його мовчазний наказ, примусили штабіста вийти з-за столу й подати руку українцеві.

Як у краплі води, проглянув цілий світ можливих ускладнень у майбутньому співжитті з німцями: та це ж доля циркача!.. Та вже, вже становище його, Віктора, не принадне, вже йому прочулася погроза, загроза... Тільки він спробував розвіяти напружену атмосферу, навіть пожартувати.

Так буття може перетворитися в безодню самоприниження, в пекло.

Адже це був не дотеп, а запобігання ласки, а розрахунок! — Віктор превесело розказав військовикам, що в нього сьогодні за щасливий день: не залишаючи дому своїх родичів, він опинився не лише посеред Німеччини, а й у товаристві людей з такими в Європі відомими прізвищами...

Фон дер Марвітц зрозумів, точно оцінив і схвалив замір юного дипломата. Зате Надлер, фактично, відкинув таке базікання. Бо аристократичний рід полковника цікавив його точно в такій мірі, як позаторішний сніг. Про видатного історика німецького письменства Йозефа Надлера він нічого не знав і знати не хотів. Це для нього нуль без палички, ніщо. А лейтенант у чорних окулярах це просто Фавст і просто Вагнер. Жодні асоціації, жодні взаємопов'язання чи натяки тут не на місці. — Все це Schmarren, Schmarren, Schmarren.

Згодом фон дер Марвітц виявив бажання познайомитися з господарями дому-музею й Клярою. Найщирішим чином підтримали намір Фердинанд Надлер і Фавст Вагнер.

Задумана як п'ятихвилинна, куртуазна візита до майстерні перетворилася спершу в оглядини праць Василя Васильовича, від краєвидів Харківщини починаючи, скульптурою та керамікою кінчаючи, і переросла в сервований у штабі святковий обід, пізніший від пізньої вечері, правда.

Гостей ошелешив доробок українського майстра. Фон дер Марвітц, давній прихильник усього українського, розчулився й не відпускав від себе ні Василя Васильовича, ні Шури. Та ще з'ясувалося, поперше, що на сьогодні припав день сімдесятиріччя митця, подруге, що полковник і Вовченко однолітки. Але багатство форм та яскравість барв ошасливили й навіть осліпили також Надлера й Вагнера.

Несподіванка сталася з Віктором. — Він опинився без діла! Його коментар до експозиції виявився цілковито безпотрібним!

Фон дер Марвітц, зачарований, з найбільшою охотою задовольнявся череп'ям Шуриної німецької мови. — Їй бракувало буденного словника, так би мовити, рами до німецько-інтернаціональної термінології. А Василь Васильович — колись навчався в Мюнхені, в Ашбе — соромливо підпомагав дружині. Щоправда, сам уникав розмови, обмежувався окремими словами, словосполученнями. Більше — червонів то від задоволення, то від зніяковіння.

А Надлер і Вагнер захопилися німецькою мовою Кляри. Офіцери від замилювання полискували й танули, танули... Чорнява красуня захопила їх по-дитячому примітивними формулюваннями напевне цілком буденних думок. Вищих щаблів мови, зокрема слів абстрактних і фахових, не було в неї і в помині. Та найбільше радували німців гротескові покручі мови, найнесподіванішим чином покалічені речення.

Надлер зовсім зблизька, Вагнер здалеку приглядалися до вогнища на ім'я Кляра. Навперейми ловили то погляди розгублені, збентежені, то задоволені, щасливі. Любувалися бровами, густими і воружками.

І заглядали в соковиті губи: так чудесно вони перекручували найнудніші на світі слова.

Віктор до того напостерігався відвертих залищань Надлера до Кляри, —також і Вагнерових, тільки прихованих, що доля самотньої дівчини посеред армії мужчин здалася йому раптом приреченною. — За таких умов не спроможеться вона на «аналізу кількісну та якісну»!..

Надлер уже дозволяв собі міцно тиснути Клярині руки. Обережно здіймав її підборіддя пальчиком і нишпорив у неї в очах.

За кожним порухом колеги слідкували чорні окуляри і крейдяний рот Вагнера.

А Віктор не спускав з очей як Кляру з офіцерами, так і Вовченків з фон дер Марвітцом.

Закінчення святкового обіду довелося несподівано прискорити й обірвати.

В кімнату, на працю, з'явилися незнайомі солдати й офіцери. А потім виринули в домі страховища в шоломах і в дико розмальованих плащах. Перед брамою завивали й ревли мотори мотоциклів.

Василь Васильович щез у майстерні. Віктор прибирав посуд зі столу, допомагав Шурі й Клярі на кухні. Щойно опівночі всі вони зібралися й мовчки лягли на свої постелі, — Вовченки на розгорнуту посеред робітні канапу, Віктор і Кляра на свої матраци під стіною книг. Шура погасила свічку на столикові.

Кожен з них, перевтомлених, устиг міцно-міцно заснути, коли солдат з ліхтариком у руці зайшов до майстерні й присів до перекладача, поклав руку на його плече. — Віктор одягнувся й спробував вийти з кімнати не поміченим, але в одну мить обізвалися до нього Шура й Кляра.

— У таку пору? Що це може бути?! — схвильовано запитала перша.

— Я тіпаюся від страху. Поцілуй мене, Вітю! — попросила друга.

Немов на картині, немов у кіні: похідний штаб, війна. —

На веранді й у коридорі озброєні солдати — шинелі, шоломи. У їдальні над мапами на столі пригнувся Фердінанд Надлер. Поруч нього Фавст Вагнер, — стежить за думкою, за наміром штабіста? чекає на рішення й наказ?

На колінах, перед канапою, солдат уміло здіймає з ніг полковника чоботи. Вже наготові стоять дідусеві пантофлі.

Слідом за Віктором увійшов до кімнати, як згодом виявилось, бравий кіннотчик, безстрашний розвідник Альфред фон Вестдорф. — Полковник подав знак і ніжний бльондин з італійськими очима, не карими вже, а чорними, доповів про свої

спостереження в прифронтовій смузі. На цей раз його загін пройшов сім кілометрів на південний схід від Нового Пісочина.

Коли Альфред фон Вестдорф козирнув і вийшов із штабу, полковник розповів, що юний офіцер був Вікторовим однолітком і колегою. Він студент Гайдельберзького університету, філолог-романіст, як також поет. На фронт він пішов добровольцем і радо служив у передових частинах... Після короткої павзи він звів очі на Віктора й запитав, чи молодого українця не вабить збройна боротьба з Росією, чи він у душі не заздрить Альфреду фон Вестдорфу.

Відповідь була:

— Так, у душу закрадається така думка, таке, в суті справи, романтичне почуття. Нам мить виринає й заздрість. Але, але, але: це бажання служити у своїй національній армії, воювати за власну державу!..

Ясно було: фон дер Марвітц до дна спантеличений. Йому потрібен був час, щоб його схвилювання вляглося. Нарешті він запропонував співрозмовнику пройти у спальню й там насамоті докінчити обмін думками, розпочатих у великому товаристві за святковим столом Вовченків.

Довгу-довгу мить Віктор не знав, яке з почувань, котра з думок візьмуть у полковникові гору. Проте ні страх, ні жаль не майнув його душею. Не засумнівався мозок. — Зараз найзручніше обрізати гадки про можливість служби для збройних сил Німеччини. Хай у цьому відношенні запанує цілковита ясність!

У спальні Вовченків напівлежав на подушках не полковник фон дер Марвітц, а костистий дід, червонощокий і цілком сивий, надто, як на ці краї, викоханий та шляхетний, надто і старорежимний, а радше — так би мовити — закордонного зразка. Поруч ліжка, на столикові, горіла у бронзовій квітці — стеаринова свічка. Стояла на чатах запальничка.

Фон дер Марвітц урахував пізню годину. Не став після півночі дослухувати оповідь про тяжкий досвід української сім'ї під російською, врешті-решт, владою, у новій — в головному, дійсно, старій! — Росії. Хотів добре перепочити. — Але завтра він зможе з Віктором і з Вовченками лише побачитися. Завтра вже буде не до розмов. Його частина піде далі на схід.

Короткому виясненню підлягало тепер єдине питання: чи справді живий ще на Україні патріотичний дух? Чи вабить ще народ ідея власної державності?!

Те ж запитання навиворіт: чого сподіваються українці від німців, німецької армії, Німеччини?!

Віктор приголомшив фон дер Марвітца. — Одноліток наймолодшого з його п'яти синів не побоявся заявити йому цілком відверто, що тільки союз Німеччини з незалежною Україною забезпечить обом їм перемогу над Росією й розквіт господарства та культури в майбутньому. Без такого союзу Берліну з Києвом не можлива перемога над Москвою, Росією, Сходом.

Молодий чоловік поставив Німеччину на одну площину з Україною!..

Фон дер Марвітц напрочуд довго мовчав. Віктору здалося, що на цьому обмін думок треба вважати за закінчений. Навіть піднявся зі стільця. — Проте полковник спромігся відрізнити розумові здібності від чудесних сподівань молодика. І вирішив допомогти

Віктору збагнути дійсний стан справ. Вирішив раз і назавжди попередити юнака, щоб він, дослівно, ні з ким з німців більше не говорив відверто, щоб він усвідомив цілковиту нездійсненність своїх мрій.

Більше того. Фон дер Марвітц не утаїв від Віктора, поперше, що у Львові німці заарештували новостворений уряд України, подруге, що німцям ворожа ідея української державности. Їх цікавить виключно «життєвий простір», чорнозем. А перемоги вони прагнуть, так би мовити, власноручної. Без поступок, без дільби, без компромісів.

На прощання австрієць узяв Вікторову руку до себе на ковдру й накрив її своїми долонями. Його побажання були клясичні: якнайшвидше повернутися до батьків у Полтаву й скористатися зі знання європейських мов для влаштування родинного щастя. — Безсумнівний натяк на Кляру.

Несподіванка серед несподіванок. — Світло в майстерні. Шура й Кляра, обмотані ковдрами, у кріслах. Лише іменинник спав на канапі.

Шура й Кляра жаліли Віктора. Крім того їм настирливо марилося тяжке прийдешнє, турбували передчуття нещастя і принижень. Але ніхто в таку пору не сподівався вже вістки про проголошення незалежності України у Львові й негайно після того — ліквідацію українського уряду німцями!

Не стало про віщо говорити.

Жінки не зрозуміли Вікторової думки про потребу в такому разі, якщо німці проти України, перевезти мистецькі скарби Вовченків до Полтави. Не повірили, звичайно, що така політика німців призведе їх до поразки у війні, що вже час утікати на Захід. Що далі, то, логічно думаючи, краще.

Коли Шура погасила свічку й добралася до канапи, Кляра негайно прилягла до Віктора на матрац. Він обережно торкнувся її обличчя... А на її щоках, на її губах, на її носі — роса, дощ!

На світанку в робітню Василя Васильовича зайшов солдат з ліхтариком у руці й розбудив Віктора ще раз.

Коли Фавст Вагнер закінчив допит сімох російських перекинчиків, шахтарів з Донбасу, надворі вже сіріло. Віктор не утримався — вийшов на веранду й ще раз глянув на свіжих полонених на стежці перед фірткою й на озброєну автоматами зелену варту в шоломах.

Жаль стало людей. Цих і не тільки цих.

Ні безумною, ні бездумною не здавалася Віктору думка про переїзд Вовченків і Кляри до них у Полтаву. Навіть з музеєм на шії.

23

Шура домовилася з Клярою без слів. Про все — одним поглядом.

Шура ще лежала на канапі, Кляра підсіла до неї. Обидві мовчки дивилися на освітлений свічками престол, на маляра у чорних ризах перед ним. Навпрост служба Божа! Обидві точно знали: Василь Васильович проснувся вчасно, хвилина в хвилину, неспішно й старанно поголився, одягнувся мов на бал, довго перебирав краватки, а потім запалив свічки біля мольберта, перед «Українською революціонеркою», й простягнув руку до своєї робочої комоди, — взяв з правої шухляди рогові окуляри.

У Шури в горлі застряг клуб сліз. — Надто вже прекрасний, надто вже й гидкий світ!...

Вікторової новини, звичайно, не утаїти. І вона не з того десятка, і родинна традиція не з тих. Але можна було обух, призначений Василю Васильовичу удар у серце, трішки відкласти. І доручити скорботну місію, теж звичайно, Віктору.

Без домови було домовлено також інше: розподілено домашні завдання.

Тільки на мить вони підійшли до Вовченка. Тільки привіталися, поцілували його в щоки.

Кляра прудко склала канапу. Доторкнулася до штори — і вона ринула на своє звичне місце. Назирком стали в проміжковій кімнати картонові аркуші протилетунського затемнення. — Приторк її руки відсвіжив порядок у майстерні, запалив промені й вогники, вніс у морок нічної кімнати світло дня, ранкове саяво, блиск.

Шура вийшла в коридор і зустріла Альфреда фон Вестдорфа. — Йому нетерпілося оглянути музей, а ще дужче — зустрітися з Віктором.

Просто на кухню до Шури прийшов привітатися фон дер Марвітц.

Віктор і Альфред фон Вестдорф не встигли роззнайомитися, не встигли наговоритися. Доки вони оглянули доробок Вовченка, правда, відімкнуто було навіть його керамічну майстереньку в саду, час настав уже прощатися. — Студенти, в блаженському костюмі темнотютюнової барви в червону пружку й у добротному однострої німецького старшини, норавли збитися з дороги, заблудитися в лісі то побіжних, то невільно ґрунтовних інформацій. Поля нечутих досі імен, неждані мистецькі проблеми...

Цікавіша зустріч Віктору навіть не снилася. Юний аристократ, блондин з італійськими очима, не тільки тонко розумів його, а передбачав, передчував вигини його думок, його відповіді. Так відпала безліч другорядних ланок вимушено телеграфічної розмови. Побіжно пересіювалися думки й слова. Й розросталася в фантастичному темпі взаємна приязнь. — Часто Віктор і Альфред фон Вестдорф переривали розмову, — обмінювалися поглядами і потиском захоплених удачею рук.

От так Гайдельберг! Ні тіні звичайного вже на Україні простацтва, ні тіні запанібратства! — Як розумно відміряно дистанцію поміж людьми. Який життєвий досвід відчутно в так висловленій прихильності. Яка вироблена, навіть вишукана може бути мова, яке точне — мислення!

Уже в саду, за іграшковим парканчиком і грядою різнобарвних хризантем під ним, уже тиснучи руки Альфреда фон Вестдорфа на прощання, Віктор все таки запитав колегу про його враження від України. Німець, вражений несподіваним викликом на таку відвертість і також браком часу на обґрунтування своєї жорстокості, почервонів і замислився, проте не приховав своєї непорочно чистої правди:

— Краса, чудова країна! Гидь, пса вартий нарід!

Майнув намір захистити свій бідолашний нарід. Виринуло бажання нагадати співрозмовнику про глибокі спостереження Рільке на Україні. Та на все це вже бракувало часу. Крім того: надто непрактична це артилерія — умовляння.

Фон Вестдорф устиг заглянути в розгублене обличчя, в знівечені очі Віктора Лисенка з Полтави. — Точно о дванадцятій він мусив з'явитися перед полковником у штабі,

прозваному Віктором Sudelkueche. Так у добу Фавста з Кіттлінгену, Вюртемберг, називалися лабораторії альхіміків.

Василь Васильович домальовував Кляру. Про львівські події нічого не підозрівав. Його, великого мовчуна, здивувало Вікторове розчарування. Здивувало й спантеличило. Щоправда, насторожили його також Клярина похмурість і Шурина незвично прикушений язичок. — Вона мовчки бігала довкола круглого столика й особливо уважно зайнята була вишиваною скатертю, посудом і квітами.

З Віктором увірвалася в хату буря. — Першим ділом, він полоскотав Клярину спину й шию, поклав на комод, поруч палітри, ключі від садової робітні. Потім, так неждано, заявив:

— У «Стерновій книзі» за духовий потяг до чужого рекомендувалося прокляття. В нас же виходить, що ми чекаємо тієї Німеччини, а вона нами гордує...

Василь Васильович не здогадався, що так вразило любчика.

Але Віктор продовжував:

— Їх полонив французький господар. Наш кметь для них, звичайно, не загадка. Ні. Наш кметь, наш мученик для них — ублюдок роду людського. Відповідна буде нам і честь. Щоб знати смак вина, не треба випити його бочонок... Знаєте, мої дорогі, та нас, слідом за євреями, вони...

Вовченку, та й Шурі, Клярі, довелося розповісти, до найменших подробиць, про нічну розмову з полковником і ранкову — фінал її — з Альфредом фон Вестдорфом.

Василь Васильович, схоже було, оглух. Не тільки онімів.

Коли о другій до майстерні зайшов розпрощатися полковник, Василь Васильович ще не зміг промовити й слова: обмежився потиском руки та посмішкою. Зате Шура й Кляра, дуже обрадувані й дуже налякані від'їздом штабу, не пожаліли для нього самих найкращих побажань.

Обом їм страх як хотілося перепочити в домі без воячини. Та обидві й боялися вже залишатися під лісом без охорони. — Це вперше примарилися їм російські партизани, червоні месники й просто бандити.

Віктор, щоб навіки викарбувати в пам'яті образи зустрінутих під Харковом німців, зайшов ще до штабу. — З солдатами привітався. З Фавстом Вагнером, холодним і заклопотаним, та з Фердінандом Надлером, незрушно спокійним і діловим, зміг обмінятися кількома байдужими словами. А з полковником фон дер Марвітцом довелося вийти на подвір'я й за фіртку. — Офіцери з сусідніх будинків усідалися в автомобілі. Колону їх супроводжували мотоциклісти-кулеметники.

Перед тим, як сісти в автомобіль, фон дер Марвітц востаннє посміхнувся до Віктора й сказав заспокійливо, що комендант Нового Пісочина майор Кнебель має розпорядження щодо сім'ї Вовченків і щодо Віктора та Кляри, що все, одним словом, буде в найкращому порядку. Тільки Віктор мусить завжди дотримуватися його, фон дер Марвітца, вказівок, порад.

Фердінанд Надлер, добродушний і солідний, не зволив на Віктора й глянути. Фавст Вагнер, сухорлявий стерв'ятник, зняв руку в рукавичці прапорцем: останній привіт! прощай! —

Василь Васильович і Шура, Віктор і Кляра не втрималися — всі меблі в їдальні поставили на звичні місця. — Так по-новому обрадував старий порядок. Потім обійшли кімнати... Картини, скульптура, кераміка, книжки на всіх стінах усіх кімнат, коридору й веранди. Ні десятка метрів вільної площі!

Дві години насолоди — коштовна тиша в домі. Згодом виявилось, що тиша ця ворсиста: поволі в кубельці знявся страх. Його найпримітивніші й ледь усвідомлювані мотиви.

Турбувало — велике щастя, великі скарби музею. — Доробок старого майстра.

... Ще сьогодні, вже завтра від нього може нічого не залишитися.

Радіти було, справді, тиші й самоті, якщо вони — незахищені й випадкові?!

О четвертій обірвалася сітка надто тонких настроїв: скрипнув турнікет, обізався дзвоник.

Майор Кнебель, — і військовий, рум'яний, у голубій уніформі, помісь сільського господаря з кадровим офіцером, подав Віктору руку, тверду й дружню.

У той час, як комендант знайомився з пожилцями дому та музейним скарбом, Віктор двічі відчиняв двері солдатам. — Один з них устаткував і випробовував телефон, другий заніс і поклав на стіл наспілу пошту.

Вовченки не повірили своєму щастю: майор повернув їм обидві спальні. Собі залишив тільки їдальню. Бо свою канцелярію він розташував у селянській хаті неподалік школи. І запропонував такий товарообмін: розкішну отаманку перенести до майстерні Василя Васильовича, а розкладну канапу, зручну для снання, — до його кімнати. Нарешті, запевнив Шуру, що без погодження з нею, він не зачіпатиме не лише картин на стінах — ледве не на стелі! — а навіть і меблів. Він бо звичайний вояк на фронті, вояка і т. д.

Не встигли Вовченки з Віктором та Клярою переїняти постелі в повернутих їм кімнатах, як у спальню господарів постукав комендант. На ногах у нього були вже сірі шкарпетки і тонкої роботи, великої краси шкіряні капці. В руці він тримав фотографію.

— Тільки но отримав. Моя дружина, моя донечка!.. Фіртка на наше подвір'я, вікна нашої вітальні. Наш автомобіль, наш гараж...

Враження несподіваної сили. — Гостроносенька дружина майора годилася огрядній, ширококостій і круглоголовій, дівчинці — схожа на батька — в сестри. А про які статки, про яку впорядкованість життя в Німеччині свідчив оцей мізинчик простору довкола вілли!!

Увечері Кнебель з'явився на кухні під час вечері й довго чаював з господарями. А потім усі гуртом допізна розглядали ілюстровані журнали у кімнаті майора. — Розмови і навіть мовчання були напрочуд приємними. Ніхто не зачіпав тем фундаментальних. Тільки Віктор, уперше в житті узрівши портрет Адольфа Гітлера, негайно показав його всім своїм і раз звернув увагу присутніх на іспанського господаря — Франко.

Комендант Нового Пісочина в обох випадках глянув на своїх гостей, перехопив їхні погляди й дозволив собі посміхнутися. Не став ні допитуватися, ні висловлювати думки про Гітлера й Франко.

Убогість вечері — картопля без хліба! — ось що запам'ятав майор Кнебель. Та ще — липовий чай.

Наступного ранку, по-літньому погожого, майор зайшов до майстерні — Василь Васильович малював Кляру — й запропонував Віктору прогулянку селом. — Не встигли вони повернутися додому, як у Вовченків на кухні вже стояв лантух борошна.

Шура більше злякалася німецького подарунка, ніж зраділа йому. — Страшно стало поговору, притаєної ворожнечі в народі, їй досить було вже побаченого: зять колгоспного мірошника заніс лантух у дім...і ледве справився з навалою диких пристрастей Як він зиркнув на здивованих подією, на розгублених...панів! Як захотілося йому віхтем соломки підпалити цей музей з усіх кінців і посмажити на цьому вогнищі зненависних йому людей!

У Кнебелевій Schreibstube, так він висловився, Віктор узрів не так залізну дисципліну, як виструнчених за трьома столами підлабузників. Кожного б з них — отого виродка в жерстяних окулярах! — віддати карикатуристові на страту!

Потім по-хазяйському було оглянуто двоповерхову школу-семирічку. Дружина директора пожалілася коменданту, що вчора ввечері німці з розквартированого по сусідству шпиталю забрали в них патефон, єдину в сім'ї цінність.

Найретельніше приглядався майор до майна в колгоспних гамазях, до колгоспного реманенту. А потім конче захотів перейти безкінечний вигін аж до вітряків, щоб приглянутися до таких дивовиж. — Наказ коменданта негайно доставити Вовченкам лантух борошна був громом серед ясного неба. Бідний мірошник...

Уже перед самим домом Віктор запропонував пройтися ще лісом, зійти до ставка в золотій, у червоній киреї.

Не скидаючи кашкета, шинелі він ще не носив, майор підійшов до телефона й наказав лікареві Шнайдеру негайно з'явитися до нього. А вже тоді пішов на кухню поговорити з Герасименком, майбутнім старостою Нового Пісочина. — Ведмедикуватий дядько в теплому піджакові й чоботях, напівсивий, з молодими очима на поспіль зморщеному обличчі, у першу війну п'ять років пробув у німецькому полоні — зумів, між іншим, це з самого початку приховати! — й тому багато що розумів і дещо вмів сказати по-німецькому.

Розмова коменданта з доктором Шнайдером — велетень з м'ясистим лицем, пара, воїстину, фон дер Марвітцу! — відбулася в присутності Віктора.

Кнебель заявив Шнайдеру, що не допустить у ввірених йому частинах армії мародерства, що вимагає на поставлене запитання найкоротшої відповіді: — «так» або «ні».

Обличчя коменданта швидко блідло, стало зовсім білим.

— Так! — промовив доктор.

— Так?! — майора вразила відвертість, прямолінійність офіцера. — То повернути негайно! Й доповісти мені про це особисто.

На порозі кімнати велета було зупинено:

— І жодних репресій щодо вчителя! Я попереджую вас...

Віктор глянув на майора Кнебеля. Це була незнайома, дуже небезпечна, дуже страшна людина. Глянув і тихенько вийшов з кімнати.

Через годину доктор Шнайдер на хвилинку з'явився до коменданта й доповів, що патефон уже повернуто вчителю. — Майор був уже в спокійному, в погожому настрої.

Та знову трапилося нещастя.

Віктор вийшов слідом за доктором на веранду, мав на увазі замкнути за ним двері, коли Шнайдер, уже на порозі, повернувся раптом і схопив перекладача за підборіддя. Та так, що з рота пішла кров. І сказав:

— Я тебе, псяча кров, застрелю. Не пожалію для тебе кулі, — й обережно причинив за собою двері. Спокійно вийшов з подвір'я на вулицю.

Тоді Віктор, з закривавленою хусточкою на губах, повернувся до коменданта в кімнату й розповів про такий випадок, про таку погрозу.

Телефонічний наказ був короткий. — Варта з'явилася блискавично. Шнайдера заарештовано було за дві садиби від Вовченків.

... Переляк, звичайно, в майстерні Василя Васильовича. За ним слідом — предовга родинна нарада.

Усім ясно було, що з часом становище їхнє стане нестерпним: на них упаде злоба народна, їх же, білих круків, винищуватимуть і німці. Все це вже дуже легко передбачити. Бо місце для них — лише в своїй державі. Це, воістину, ясно.

Нарешті Віктор почав підсумовувати сказане й почуте. — Заговорив про поворот їхнього гурту до Харкова, про переїзд — тільки от з якого кінця братися до діла?! — до Полтави. Але Шура не мала снаги й думати про такі втіки: що буде з музеєм? З життєвим доробком Василя Васильовича? Ні, треба уникати марива, треба дивитися правді в очі. Ні, їй простіше буде загинути в їхньому домі, під рідним Харковом.

А Василь Васильович, ніхто з присутніх сам собі не повірив, погодився заперти дімок під лісом, узяти в руку дрючок і піти з Віктором у Полтаву чи й на край світу. Він передбачав уже прощання зі своїм творивом: усьому цьому судилася загибель разом з рештою нашої культури. Разом з нашими надіями. Про це він гадав не з учорашнього дня.

Василь Васильович не сумнівався, що поступувати треба згідно з розумом. У даному разі — рятувати не творчий доробок, а життя, душу. — Він, подумавши, уявив себе дома, за працею, за мольбертом, у Лисенків у Полтаві. Та навіть — на вулиці Праги, на залізничній станції у Мюнхені, посеред Парижу...

Його найбільше вабили ненаписані картини.

Реальними ввижалися йому найфантастичніші пертурбації. А еміграція обіцяла йому чудові сни і важливі зустрічі наяву.

І за будь-яких умов Вовченко примудрявся малювати. На Землі й у небесах. У раю й у пеклі. Завжди і скрізь.

Ясно висловилося Кляра: вона чекатиме взяття німцями Ростова. На Харків і Полтаву, на Захід вона пробиватиметься з матір'ю.

Неприємним удався наступний ранок. — Збори селян на колгоспному дворіщі, не тільки жінок, а й численних чоловіків, навіть середнього віку, навіть молодих. Перекладання короткої, схожої на наказ, промови коменданта.

Безсловесний народ не розійшовся, а раптом щез. Біля майора, здивованого такою їжакуватістю людей, залишилися тільки Віктор та щойно проголошений старостою Герасименко. — Вони обидва розуміли настрій громади до ниточки, але не бралися нічого з'ясовувати. Народ чекав проголошення державної незалежності України й створення національної армії. Народ жадав скасування колгоспів і розподілу землі поміж селянами.

Та ще в Шури на кухні ждали Віктора й коменданта пограбовані солдатами вісімдесятирічний дідусь зі своєю бабусею. — Два німці з сусідньої хати зайшли увечері, сокирою зірвали замок зі скрині й дочиста забрали увесь їхній скарб. Найголовніше — на погреб надбану білизну.

Єдина радість припала на цей день: саме на обід прорвалися з Куряжа дорогі гості. Відчинити їм вийшов Віктор.

Микола до такої міри розкудкудався на веранді, що майор виглянув із своєї кімнати й ладен був і собі розреготатися. Ніна, теж весела, теж щаслива, пояснила комендантові причину сміху: тиждень тому їхня компанія розпрощалася «товаришами», а тепер от зустрілися «панамі».

Гості залишилися на ночівлю й на наступний день до четвертої.

Уперше в цей вечір у майстерні Василя Васильовича зайшла мова про поворот друзів до Полтави, про вимушену обставинами розлуку з Вовченками. Узгіднено було навіть приблизний термін: щоб дещо вляглася фронтова пилюка й затихло гупання артилерії довкола Харкова, щоб до початку листопадових злив чи грудневих морозів бути вже дома.

Віктора й Кляру та Вовченків мучила ще одна обставина: ніхто не заперечував слушності намірів дівчини якнайшвидше побачитися з матір'ю, ніхто з них не міг накидати їй своєї волі... Проте всі вони чітко бачили, що коменданта обтяжувала Вікторова присутність, що майору все настирливіше марилися прогулянки Новим Пісочиним і лісом — з Клярою.

Вночі Кляра боялася непрошеного гостя, ночувала ліпше в майстерні на своєму матраці поруч Віктора. Та вдень революціонерка відмовилася йти на Полтаву, збиралася на Ростов.

24

У думці майор Кнебель не розлучався з екзотичною чорнявкою ні наяву, ні вві сні. Надто довго все це не могло вже продовжуватися. В коменданта визрівала рішучість: треба відштовхнути Віктора, треба прибрати дівчину до рук! Без китайських церемоній... Коли ж раптом вияснилося, що Віктор, з товаришами, вирішив іти в Полтаву, Кнебель першим ділом подумав, що він студента не виштовхував у небезпечну путь, він, правда, також і не затримував його.

Уродженець Данцігу, земляк Шопенгауера, зрадив у найпершу мить. А в наступну вже зіщулився від болю. — Жаль стало, здається, швидкоплинності життя. Вже й прогулянки з Віктором по Новому Пісочину — минуле! Це був досвід на два боки приємний і корисний: саме в міру поговорили вони, саме в міру вони заглянули один у одного.

Незбагненна складність почувань. — Кнебель нічого зараз так не хотів і нічого так не боявся, як залишитися з козачкою насамоті. Рівнобіжно снувалися в нього думки — про Кляру й про дружину, доньку, рідний Данціг. Щовечора він радів, що можна буде зайти до Вовченкової робітні або до пані Шури на кухню, що згодом усі вони гуртом слухатимуть його листи з дому й разом проглядатимуть свіжі газети й ілюстровані журнали.

І Вовченко, і Віктор були одноразово парканом між ним і Клярою, і часткою фронтової ідилії.

Вечір у музеї. Віктор, удень нерозлучний співрозмовник коменданта, як також набридливий захисник своїх брудних мужиків, надовго тонує у газетах і журналах. Обзивався тільки зрідка: зачитував раптом цікаві подробиці боїв у Криму або повідомлення про взяття нових міст. — Усіх присутніх особливо вразило падіння Курська: отже німці вже перепливли Україну...

Що пізніше, то милішою ставала розмова майора з Шурую. — Все пластичніше вимальовувалося коло її природних зацікавлень родинним, мистецьким і релігійним життям у Німеччині. Про глибину знань і науковий доробок її комендант нічого не знав. Для нього вона — господиня незвичайного дому, музею.

Повагу, майже ніжність, Кнебель виявляв до Василя Васильовича. Почуття до Кляри було засекречене. — Майор підносив їй коробку берлінських цукерок і мовчки брався вибирати для гостей фотографії або радо повертався до перерваної розмови з Шурую.

На руці в коменданта золота обручка. В душі так і мінилося два жіночі образи, — дружина та Кляра.

Рішення було несказанно тяжким, але наперед відомим.

Два тижні тому попід домом Вовченків пройшов чоловік, по пояс задрипаний, до нестями знесилений. Віктор, не перериваючи розмови з комендантом, глянув крізь вікно і збагнув... Наче себе самого побачив збоку. Вже в дорозі.

Передчуття щасливого походу в Полтаву ніяк було довести, бо воно — мара, мара. Проте він піде за ним. Тяжко було також напризволяще залишати Шуру з Василем Васильовичем і Кляру: під Харковом, під лісом. Проте він залишить їх. — У душі жодного сумніву. Не вщухає в ній непідкупний обмір і відбір життєвих цінностей. В душі ясна різнокаліберність завдань. Жадання далеко не покриваються жаданнями.

А часом марилося: Полтава надовго, може назавжди погасла. Марилися несподівані завади на шляху, навіть — смерть. А ще — нездійсненність задуму в цілому. Марні мрії про Європу. В найближчий час, може й взагалі.

Шура пошила Віктору ватянку під його осіннє пальто, знайшла для нього, і для Миколи, шерстяний светер, роздобула навіть чоботи. Хромові, гарні, проте тіснуваті. Ледве на шкарпетки.

Але невідкладність походу вияснилася десятого листопада в обідню пору.

На обід до Вовченків прийшли Ніна Бондарчук і Микола Піснячевський.

Обоє були не в своїй тарілці: розпрощалися з Куряжем, хоч тітка просила їх перезимувати у неї.

Здоровий глузд — чи так воно насправді? — цілковито ігнорував аж надто рясні передчуття. — Початок операції «Полтава» призначено було на наступний ранок. Кінець її уявлявся так: вечір тринадцятого листопада...

В такому разі довелося гуртом зайти до Ніни Іваненкової, двадцятилітньої вчительки Пісочинської школи, початкової. Вона рвалася також додому, до своїх батьків у рідних Валках. — У неї компанія плянувала зупинитися на першу ніч походу.

Комендант Кнебель пожалів, що не може мандрівникам нічим допомогти. Адже перешити залізницю — не казку розповісти. Потім наказав своїй комендатурі віддрукувати продиктовані ним посвідки для подорожніх і сів дочитувати журнал.

Передостанні потрясення:

Віктор зайшов до Шури на кухню, а вона, заплакана, готувала для нього на дорогу бутерброди. Сльози капали з підборіддя на руки.

Кляра ледве приховала біль. — Цю ніч поруч Віктора спатиме в майстерні на матраці Микола Піснячевський. В ліжкові поруч неї — Ніна!... Ранком Віктору здавалося, що головне тепер — взутися. Бо пересохлі чоботи намагалися уникнути походу, страйкували, прагнули повернутися у свою корзину на горищі. Нарешті вдалося приборкати їх, укоськати. Віктор вийшов через веранду на ганок, а надворі весна. Тільки чудна: все ще в теперішньому часі, все вже і в минулому.

Після мовчазного сніданку на кухні, Віктор захотів пробігти очима всі скарби цегляного будиночка під лісом.

У ідальні майор Кнебель востаннє подав Віктору руку й вийшов на подвір'я, аж на вулицю, провести трьох відважних. Ніна Іваненкова пристала до товаришів біля двокласної школи.

Остання розмова з Василем Васильовичем у майстерні. Як належне сприйнято було запрошення в разі непереливок на фронті без надуми втікати до Полтави. Як цілком можливе — виїзд гуртом, родиною, закордон.

Але Віктор не стримався й уже на веранді обняв Василя Васильовича й подякував за гостинність і доброту. — Маля неждано розплакалося й узялося кулаками розтирати очі, — ... простогнав, що ніколи вже більше не поживуть вони разом, навіть не побачуться. А він же так полюбив і Віктора, і Ніну, і Миколу.

Разом з комендантом Василь Васильович вийшов на вулицю, за фіртку.

Шура й Кляра пройшли з мандрівниками п'ять-сім верст. Розпрощалися на путівці серед піль, потойбіч від зруйнованої залізниці. — Шура плакала в Віктора на грудях, ридала, як над небіжчиком. У неї не було сумніву: назавжди, навіки... Кляра над живим небіжчиком закам'яніла. Справді, поцілувала востаннє наче мерця, наче ікону. Приклалася.

Пів дня обходили Харків, приголомшений, покопирсаний. Але сили був непочатий край. Іскрився настрій. Знітилися й помовкли друзі під вечір. — А в містечко Валки добралися вони перед дванадцятою ночі. Його, до речі, теж боялися пройти навпіл, — здалеку, довго обходили.

Ніна Іваненко, пухка та ніжна дівчина з чорними косами довкола голови, скрасила прощання з Шурою і Клярою, потім пів дороги смішила компанію: її доброзичливий насміх, її непримітна іронія були без початку й без кінця. Згодом Ніна, вчителька, сама навчила полтавців розпізнавати її натяки, читати її цілком буденні речення найнесподіванішим чином. Життєвий досвід Ніни був, воістину, — царством.

Години через дві Микола інакше не звертався до неї, як до куми. Віктор прозвав ровесницю — тещею...

Кума і теща добре знала місцевість. Завдяки їй товариство пройшло повз незчисленні пастки і небезпеки: на кожному кроці німці хапали людей на ремонтування шляху Полтава-Харків і на перешивання залізничної колії.

З куми, з тещі був справжній отаман, неждано рішучий, бездонно дотепний, неправдоподібно хитрий. День з Ніною став для Віктора школою степової навігації.

Історійка начисто малоросійського характеру, гоголівського, трапилася з кумою, пардон, тещею, на своїм обійсті. Малоросійський театр розіграно було під рідною хатою дівчини та ще й рівно опівночі. — Ніна помітила спалах сірника в хаті, проте ніяка стуканина в двері й віконниці ні до чого не призвела. Зі злости вона присіла на призьбі й заплакала.

— Ну що, кумо, бачила сонце? — розреготався біля заплаканої вчительки Микола.

— Не плач, тещо, перемога буде за нами! — підбадьорив її Віктор.

Тоді Ніна озвіріла й кинулася поліном гатити у двері.

Нарешті з сіней обізався голос Ніниного батька:

— Це ти, Ніно?!. Так ти ж у Пісочині...

Віктор, Микола й Ніна Бондарчук ледве не попадали зо сміху на землю.

— А хто ж це з тобою?!

Та пісочинська компанія ввірвалася вже в сіни, в пусту світлицю, в добре натоплену кухню.

Батько Нінин — худорлявий і понурий чудасія. Здається, синьоокий блондин. А мати — преласкава діжка. Обое вони, справа ясна, погубили голови. Животіли, — як уві сні.

За другий день не вдалося пройти й десятої частини шляху вчорашнього.

З Іваненкового двору вийшли після десятої ранку: не могли звестися на ноги! А на шляху трійцю швидко підібрав німецький вантажний автомобіль і з гуртом, видно, харків'ян — відвіз на залізничний роз'їзд... Там на лаві під дашком сиділо вже з десятком біженців з чемоданами і вузликами-вузлами: робоча сила... Шофер, веселий хлопець, наспівуючи, вирішив ще раз промчати шляхом, щоб набрати повну бригаду «залізничників». Коли ж вартовий, пригрозивши людям гвинтівкою, подався обідати в хатку за ставком, ясир зник впродовж п'яти хвилин.

Цілий день жахалися того шляху, жахалися й залізниці. В той час шлях і залізничні посадки служили Віктору за орієнтир. Вдень доводилося обминати села й хутори, поселення. Ввечері — шукати в них ночівлі.

З дитинства зненавиджене почуття: замкнений служницею Дунькою у власній хаті... Весело йшлося стернею повз фортеці околоту й на путівцях — утрюх шерогою. А назирці, доріжками крізь мертві ліси кукурудзи та соняшників, стежками понад небезпечними дорогами, — сумно. Так, через плече, не клеїлася розмова. Так кожен з трійці губився й тонував у своїх власних роздумах.

Віктор ішов попереду: отаманував. На ньому чорне осіннє пальто на білій ватянці, по халяви зацьвохані чоботи й літня кепка на голові. Слідувала йому — Ніна. Так вона одягалася завжди: наче зібралася в університет або на недільний концерт у консерваторії. Те ж на ній пальто, скромненьке, студентське, той же капелюшок чорненький, полатані черевички й калоші, панчохи рясно забризкані багном. А довгов'язий Микола замикав

шестя. Від холоду рятував його подарований Шурою светер, що розпирив і так надто куций піджак. Буйна чуприна його не терпіла жодного головного убору. Та скандал був з черевиками. Запасливий господар прихопив для них на дорогу — шворку.

Перед вечором німецький офіцер ледве не застрелив Віктора. — Подорожнім заманулося переночувати у державному маєткові, що розташований неподалік шляху над розкішними ставками. З-за нього проглядала гуральня, може навіть цукроварня... Звернули, підійшли. А на вигоні перед майстернями — німець з вівчаркою. Щоб не прогавити доброї нагоди, Віктор кинувся йому навперейми, а той вихопив револьвер, вистрелив.

Згодом справа прояснилася, відбулася розмова, проте з маєтку довелося чухрати до найближчого села, Парижу.

Сонце вже востаннє глянуло на глиняні хати під тополиним лісом на високорівні. Тільки ще на мить повисло на чорних рогаках і щезло сливе безслідно. Та й нічого було тут походжати. В селі ніде було й присісти, не тільки прилягти. — У кам'яниці над залізницею, півтораповерхова озія біля станції, ночувала ціла оркестра з Харкова. Віктор заглянув у неї, як у полумисок з вінегретом: що за мішанина музичних струментів з самими музикантами!

Стріха над головою знайшлася для компанії за селом. Обідрана знадвору й пуста зсередини хижка під залізничним насипом. Живий кістячок — жінка в лахмітті. На полу за піччю цілком гола дитина.

Тут жебрачка нагодувала подорожніх галушками. Сама ж, між іншим, посоромилася присісти до столу. Вражена була, що Віктор узяв на руки й нагодував Шуриною котлетою її хлопчика-безштанька. Сюди вона внесла для гостей соломи й прикрила її рядном. — Ніна спала поміж Віктором і Миколою. Прикрився кожен з них своїм власним пальтом.

Посеред полтавського степу ожила євангельська легенда. — Найубогіша в громаді жінка вибігла з хати й попередила подорожніх про заборону виходити з села в нічну пору, про розстріл харків'ян, знайдених у ожередах колгоспної соломи в полі. Соромлячись своїх злиднів, запросила на ночівлю, поділилася зі своїми ближніми, воістину, останнім. А ранком, удосвіта, зварила їм картопляний суп і вивела за залізницю, на непримітну доріжку на Чутове.

Від жінки подорожні довідалися, що німецькі потяги ходять уже сливе під Харків. Принаймні — повз її рідний Коломак.

За третій день петлювання в степу вдалося багато пройти й добре підтоптатися, але не дуже наблизитися до Полтави. О четвертій вечора трійця, обігнувши нарешті Чутове, опинилася під дубом на роздоріжжі, неподалік станції Скороходове. Всім трьом заманулося спробувати щастя: добратися додому потягом!

Крок, звичайно, ризиковий, карколомний. Але, але: загорілися очі, засіяла надія.

Та ще взнаки далася перевтома. Достотно скінчилися харчі. Серед дня настала сизосиня ніч, — непогода...

О п'ятій годині трійця навпрост забігла в станцію, — така впerezала злива. Не залишилося й цяточки сумніву: кінець золотої осені.

Комендант Скороходова — білявий німець з пенсне на носі, в чорній уніформі з буряковими нашивками — здався Віктору схожим на лікаря. Здивований, але приємно, він

прочитав посвідку з Нового Пісочина й відразу обіцяв відправити компанію в Полтаву з найближчим поїздом. О шостій. За годину.

Віктор, задрипаний і не голений, стояв перед німцем і дійсно щасливо посміхався. Бо чекав не так ласки, як звичайної допомоги. Того гатунку, що була для людей напogотові також у нього самого. А крім того, цей «окуліст» — чому саме окуліст? — був для Віктора розкритою книгою: з напівпогляду симпатичною людиною.

З кімнати «окуліста» Віктор вийшов завороженим. Але не встиг він чудом-дивом нахвалитися, як до гурту підійшов літній уже солдат, натоптаний і круглоголовий, і мовчки поманив Віктора пальцем у коридор. — За дві хвилини повернувся він розгублений, спантеличений: оцей німецький папаша відчепив у нього «срібну цибулю» — залишений Віктору на згадку годинник його вчительки Наталії Олександрівни.

Не додавши до голого факту й слова, Віктор повернувся й зайшов назад до коменданта Скороходового. — Через п'ять хвилин він повернувся до друзів з годинником у кишені штанів.

Комендант блискавично здогадався, хто з його залоги був злодієм. І, вибачаючись, додав, що на цей раз потуранню такому нахилowi вже не буде. Його терпінню прийшов уже кінець.

Несповна через годину німець у пенсне, окуліст на вигляд, посадив трійцю у полтавський поїзд. Це значить, радше, — поставив на місток вантажного вагона. Й попередив охорону ешелону.

О сьомій годині тридцять хвилин вечора, — дійсно, тринадцятого листопада! — Віктор, Ніна й Микола Піснячевський скочили з вагонного підніжжя на полтавську землю, благополучно перейшли запасні колії й повз патруль біля дротяних воріт проскочили в місто. На сільську вулицю — білі мазанки попід «столичними» осоками! — до тимчасового моста через Ворскло, до стежки посеред ярмаркового вигону над річкою, до Різницької гори.

Повз Соняшний і Малопетровський парки вийшли на Келінський проспект, на знайому доріжку до Міської бібліотеки, на Пушкінську. — Під вікнами Ніниного мешкання почули музику: в чотири руки?..

Для Ніни та Миколи прогулянка в Харків закінчилася.

До Бондарчуків Віктор зайшов на п'ять хвилин. Познайомився з розквартированим у них молодим лікарем з-під Нюрнбергу. В сім'ї звали його вже просто Рольфом: він бо також піяніст...

Не зважаючи на комендантський час у місті, Віктор ризикнув пробратися додому. На Шевченківську він прослизнув через подвір'я знайомих. А довгий квартал до Садової пронизав тіньовим боком, попід деревами і будинками. На розі зі своїм провулком посміхнувся до телеграфного стовпа в бур'яні й прочитав заспокійливі стрічки донесень здавна знайомих дахів, парканів і садів. Жодних змін.

Нарешті, нарешті: цегляний грибок над урвищем. Полущені двері, затемнене вікно.

Рука знялася до шибки і раптом задумалася на мить.

А Льока відчинив двері й кинувся не до Віктора, а назад у коридорчик:

— Вітя прийшов! — загорлав у їдальню.

— Вітя прийшов — загорлав посеред кухні.

У їдальні — сонце під абажуром. Під ним батько розклав російську газету з Берліну. Сам же він, озброївшись роговими окулярами, зібрався колінами на стілець, а ліктями на стіл.

Мама й бабуся з'явилися в кімнаті бадьорі, неказанно радісні, настало, мовляв, свято й на нашій вулиці, а тато плакав у Віктора на плечі, на грудях. Схоже було, що втрачав свідомість. — Віктор лише глянув на маму, на бабуся, — продовжував гладити посивілі-посивілі скроні й еспанську борідку батька, цупку й на три чверти теж сиву.

Так у закаляних чоботях і в задрипаному пальті на ватянці Віктор зайшов до своєї наблищеної кімнатки: засвітив лампу, бірюзову квітку, глянув на пів стіни книг, на білою ковдрою застелене ліжко, на кахлі й мідь груби. Витяг з кишені піджака, поклав на шкіряне досьє свій «Харківський нотатник», невблаганно педантичний, неймовірно докладний. Потім Льока стяг з брата захвиськані болотом чоботи. А мама глянула на синову чорно-синю п'ятку й перелякалася, схопилася за голову.

— Ти ж геніколог! — пожартував Віктор.

Бабуся зразу конфіскувала Вікторів одяг і білизну. Замкнула приходня в ванну кімнату.

Розмова загорілася через півгодини, за столом. Але часом спалахувала ще довго, далеко за північ.

Віктор, по два слова про все, розповів про свій харківський досвід, про Вовченків, Кляру Головню й про найперших німців. А батько й Льока — про нежданий ще прорив німців на Полтаву, про свято воскресіння України в місті та вже й про спішне згортання його. — Народ швидко повернувся в підпілля: відчув наміри нових господарів.

В Полтаві розклеїно наказ щодо збору — для переселення, справді, в Донбас? — євреїв.

Отже: євреї в першу чергу. В компанію їм, кажуть, потрапили цигани. А ми, українці, — внедовзі, згодом...

Цілком несподівано тато обізвався ще раз:

— Слава Богу, що ти Мірру відвіз до Харкова, що вона поїхала за Волгу... Люба Левінсон, з сім'єю, теж виїхала, оповідала Ляля.

25

Приплив світла, бадьорости і сили спозаранку виніс дімок над урвищем під саме сонце. В райку ніяк було вложати: у давно минуле відлинула вже дорога з Харкова до Полтави, у минуле — зустріч із рідними. Ледве відбилася в пам'яті грозова злива посеред ночі й ще раз на світанку.

Віктор розпливався від щастя. Жаль тільки, що, кривоногий, не міг сходити до міста, щоб полюбуватися жовтоблакитними прапорами над Управою на розі Малопетровської й Котляревської та над музеєм, колишнім Земством.

Над рештою українських установ було їх уже знято.

Віктор стояв у їдальні біля вікна і спостерігав сцену в провулку.

Льока, щойно бабуса замкнула за ним двері, зустрівся з Лялею й передав їй, очевидно, привіт від брата... Вона зразу розсміялася й спробувала намняти глузю вуха. Та в цю мить дівчина зиркнула... і, крилами розкидаючи руки, ринулася до Лисенків у двері.

У коридорчику вона спробувала притиснути друга до стіни, намагалася, схоже було, його обняти чи може — наче переставити вазу — зняти з плечей голову. В їдальні вона розреготалася:

— Справжній тобі «Хромой барин»! Кого куди і як, а тобі війна потрапила в п'ятку!

— Не «Хромой барин», а кульгавий лорд Байрон, — представився дівчині Віктор.

Діалог і регіт продовжувалися з хвилину, дві. Раптом Ляля глянула на приятеля зовсім іншими очима. Як павза в розмові, так і різка зміна в настрої, типові для дівчини. Вона поспішила вже начисто розмежувати й каналізувати душевний хаос. Там, де мить тому бурував на вигоні ярмарок, уже красувався парк лірики — лисніли вигини алей, над ставками помліли верби, довкола альтанок яріли квітники. Усе це теж ненадовго. Проте ці кольорові вкладки, вклейки органічно пов'язані з самим осердям, із найглибшим змістом Лялиного світу.

Щиро, між іншим і похапцем, процитувала вона вірш Максиміліяна Волошина-Кириєнка:

Я давно уж не приемлю чуда,
Но как сладко видеть: чудо есть!

Але думала вона над цими рядками чорт зна коли. Зараз її цікавило інше — незбагненно велике, неказанно важливе.

Ляля цілий день рвалася до міста. До обіду в Лисенків о першій відмовлялася навіть роздягнутись: так і просиділа ранок у пальті, синенькому, вицвілому, в зношеному до дірок чорненькому береті, в гумових ботах. Дивно тільки, що вона не здогадалася, що перелякало й оніміло Льоку в місті. Він повернувся додому о першій. З-за столу пішов у свою келію.

Ляля захвилювалася, кинулася до свого одягу... та лише переклала його з канапи на найближчий до дверей стілець. З Віктором вона перейшла в кабінет і довго слухала уривки з «Харківського щоденника», сама досхочу перегортала по вінця списаний томик паперу в густу клітинку.

До нестями щаслива, у великодньому настрої, вона для себе самої неждано розлютувалася. Цілком ясно прочула, що її друг смішно перебільшував значення України, радше, української політики Німеччини. Мовляв, без союзу з Україною не вигорить перемога Німеччини над Росією. Це було не лише обурливо, це було огидно! Жодного поняття про історичну відповідальність німців за перебіг такої велетенської війни! На всіх фронтах світу перемоги німецьких збройних сил, а йому ввижалася вже поразка, загибель Німеччини...

І це — Віктор, Віктор! Навпрост неймовірно. В чому справа?!

Ляля поспішала з хати до міста аж до вечора й вечері. Та такий був поспіх, що про Вікторові пригоди в Харкові й про його товаришів, Мірру, Ніну й Миколу, згадано було на порозі дому, прощаючись.

Віктор отетерів, до такої міри вразила його приятелька.

Боже, як зчепилися їхні думки! Які ускладнення виринули, непереможні й засадничі! Правда, вирости й тріумфальні арки, серед бур'яну, а величні.

Дівчина впиралася, проте відступала скрізь, на всіх фронтах.

Ляля недолюблювала все німецьке, гудила його. З дитинства ненавиділа Йоганну Карлівну, свою «німкеню». І раптом — отаке зачарування!.. Вона навпрост марила німцями. Збиралася, тяжка сухотниця, скористатися з найпершої нагоди, в разі безвихіддя, навіть неправдою пробратися в Німеччину. Їй не давала спокою доморощена і наївна до глупоти теорія про расову вищість германців і романських народів, — Західньої Європи. Побачених на вулиці солдатів, часто дородних, расових і обтесаних, вона блискавично протиставляла російським Ванькам, «дичавині в шинелях». А в кожному з офіцерів уздрівалася їй ще небачена в житті фізична охайність і виплеканість характеру, незнана в нас товариська й професійна виробленість і шліф, освіченість і культура, і навіть — висока настройка душі.

До Лялиної приязні з євреями, теж з дитинства, все це не мало жодного відношення. — Вона завжди належала до єврейського гурту в школі — була в ньому, одноразово, неодмінним членом і п'ятим колесом до воза. Найближчою й найдорожчою їй людиною, сестрою, була Люба Левінсон. А про дружбу з росіянами, між іншим, в неї не виринала й думка: виключено! смішно! На всю Полтаву залишився єдиний українець — її сусіда Віктор Лисенко.

Ляля цілий день рвалася до міста, хоч її ніхто з Лисенків не затримував.

В Полтаві залишилися її шкільні товаришки з родинами, залишилася — чого їй було втікати від німців? — сім'я зубного лікаря, приятеля ще Лялиного батька, Лялиної матері. Багато кого з євреїв їй хотілося побачити й провести до збірного пункту на далекій околиці міста. Чи не на Пушкарівці?!

А тут у вікні — Віктор! Усі події світової війни він бачив не з Лялиного кінця й під іншим кутом зору. Його в однаковій мірі, здається, лякала як німецька, так і російська, дуже ймовірна, перемога. Третьої, української, не було в нього жодних підстав чекати. Українці — це смачне гарматне м'ясо на чужих базарах. Не більше.

... Друзям мало було дня. Бо кожне враження було надто складним, так і розросталося на очах. — Перше враження від німців, чужинців, а логічне продовження його — непомірність: власна доля й майбутнє світу... В діялогові проявилася не лише думка супротивника, а й своя власна. В змаганні на всю свою потужність діяв розум. А гра набирала захоплюючого характеру. — Як особисті й соціально-національні самовиправдання зненацька вивершувалися самообвинуваченням і вироком! Як пристрасні самозаперечення, навіть самоприниження, непомітно переростали в самоствердження й виправдання.

Гидка якутка сиділа за столом з таким виглядом, наче вона сердилася на Віктора. Вона, незбагненна, така витончена та ламка, цілий день відступала, вимагала пояснень і уточнень, відкладала здачу, пручалася.

Віктор мусив довести їй, що становище України було досі й залишається надалі з одного боку трагічним, з другого — комічним. Німці на свій лад перемалювали російську карикатуру. — Вперто дівчина приховувала від себе самої гостре розчарування німецькою

політикою на Україні. Людям, друзям напоказ вона виставляла надію. Відчай спалахував вогничками в неї на дні душі.

Обдумуючи твердження супротивника, вона нарочито заперечувала питання позірно засадничі. Щоправда, часто була це щира незгода, ворожість чисто вроджена, конституційна. — Так Ляля визвірилася на Віктора, коли він узявся ступенювати поняття «народ» і «нація». Перше з них треба пройняти ясним світлом свідомости, треба ускладнити, щоб досягти другого. Ще дужче вразив Лялю погляд Віктора на рівність народів. Готуючись до бою, дівчина підкреслила, що вона, поперше, ототожнює народ і націю, а подруге, ототожнює народ, отже націю, з трудівником, з селянином і пролетарем. А інтелігенцію, свій власний стан, як і «верхи суспільства» взагалі, як і аристократію, вона зневажає, вважає за паразитів.

В теорії Ляля ненавиділа освічені й культурні прошарки суспільства. На практиці, в щоденному житті, — сірому.

Так, Ляля захищала дядька. Та як! Наче Віктор заперечував право «сірої людини» на розумну долю свободи, на поміркований добробут і щастя. Насправді ж він ганьбив лише бездумний масовізм нашого часу, рівняння на примітив, навіть обожнювання його. Усе це не лише на сході, а й на заході Європи та в Америці.

Віктор відштовхувався від народництва, як також від провінціоналізму. — Він шукав іншої осі для світогляду й філософії сучасної людини, для її культури, мистецтва, літератури.

А Ляля — шаленіла. Бо саме народництво гніздилося в обох її родинах, у батьків і в бабунь-виховательок. Бо воно так давно вже стало для неї іграшковим островом у голубому морі її живих зацікавлень і смаків.

За своє наскрізь теоретичне народолюб'є Ляля чіплялася, фактично, немов за ікону.

Зате легко вдалося обійти болюче для Віктора питання про масове спольщення й таке ж масове зросійщення спершу нашої козацької старшини, аристократії, а пізніше, хвиля за хвилю, нашої інтелігенції. — Щоб швидше поділитися своїми логічними прогнозами та інстинктовими передчуттями на майбутнє, Віктор і Ляля домовилися не розпливатися в теоретизуваннях.

Узгоджено було наступне: не забувати, що минуле породило сучасся, а воно є підвалиною майбутнього. Ще точніше, інакше кажучи: детермінізм треба наперед визнати за закон, за істину. Проте не доводити його до анекдоти, контролювати його розумом. — Віктор розповів Лялі про фантастичну витівку шановного Іпполіта Тена, його спробу пояснити феноменальність Наполеона Бонапарта корсиканським походженням.

В цей час повернувся додому Льока і відмовився будь-що певне сказати про події в місті. Лиш хитнув головою: бачив гурти євреїв на вулицях.

На обід бабуся подала борщ з карасиками і картопляники під морков'яним соусом, чай з грінками.

Льоку, як ніколи досі, бентежили «високі слова» про російське й німецьке панування над Україною, дивували твердження, що свіжий завойовник спровокує на Україні давно вже приспаний гнів народний, до невпізнання перекрутить серця наших людей. — Віктор і Ляля дійсно могли день проговорити про тих найгарячіших, яких прохолодять німці, і про тих найнепримітніших, які увінчають своє чоло лаврами.

Зів'януть, мовляв, серця тонкі та високі, розквітнуть прості, цілісні.

В війні проясняться основні проблеми людства. Засвідчено буде вартість кожного з народів. Проросте генерація нових проводирів.

— А нас, українців, війна штовхне в обійми Росії? — Сам себе запитав Віктор.

Ляля вголос подумала, що з часом німці виявлять свої наміри щодо України, що з часом «борщ» прохолоне й стане цілком їстивним, що все на світі вляжеться-таки по-новому й краще, ніж досі.

Ясно стало — умовляла себе й друзів. Заспокоювала.

Тоді Льока глянув на неї, але стримався — не цілком йняв віри? — не сказав, що в Полтаві німці сьогодні розстрілюють євреїв.

Льока встав з-за стола й вийшов з їдальні. Заперся, не злий, а знівечений, переляканий, у своїй комірці на ключ. Ошелешена поведінкою внука, передчуваючи нещастя в домі, бабуся швиденько збрала й винесла на кухню посуд.

Віктор і Ляля переглянулися й спробували повернутися до незакінченої розмови.

Віктор сказав:

— Знаєш, Лялю, наша батьківщина швидко стане нам чужиною, а чужина — батьківщиною.

І злякався свого власного пророцтва.

Можливо, що Ляля теж відчула страшну правоту його слів: вона теж схопилася з-за столу й ніяк не могла розчепити погляди свої від Вікторових.

Ляля нарешті промовила:

— Не хочу на цю тему говорити! Хай буде, що буде!

І раптом додала:

— Може історія не прямолінійна, а крива. Може наш детермінізм виявиться хибним. Може нас урятує несподівана обставина...

У Вікторовій кімнаті гостя сіла до писемного столу господаря. Кривоногий лорд Байрон приліг на ліжку й дві години уголос читав уривки зі свого «Харківського щоденника».

Попервах автор легко перегортав аркуші записника: враження від міста, нотатки про Мірру й Мотла, риси до портретів обох Вовченків і Кляри. Та з їжею прийшов апетит: наспів обмін думками з Василем Васильовичем і Шурую про доробок Вовченка й взагалі — мистецтво.

Премудрість довго обтяжувала дівчину. Довго вона стримувала своє бажання обірвати читання й поговорити про Кляру Головню... Потім Ляля захопилася, її підмивало вже інше жадання — запертися з Віктором у своїй кімнаті й «проробити» записник до кісточки.

Віктор силував дівчину думати над проблемою змістовності мистецьких форм, над питанням, дуже політичним і дуже практичним, посиленого, майже штучного, розвитку російського мистецтва вісімнадцятого сторіччя. В Новому Пісочині Віктор роздумував собі над малими, відносно, досягненнями світового мистецтвознавства й великими, дійсно, — літературознавства.

Так йому пасувало оточення! Не Кляра, українська цілина, — Вовченки.

Лялю захопили влучні замітки Василя Васильовича й Шури про егоїзм митців, про дивне розуміння — нерозуміння! — малярства навіть людьми освіченими, навіть тонкими.

Більше того,— самими майстрами... Частина з них не знає, не відає, що сама творить. Багато хто не помічає чужої творчості. Такий природний і такий згубний нахил у творчих людей наглухо замикається у власному мистецтві, обходиться без знання історії й розмислу над майбутнім.

Та ще цікавіші теми сусідні: хто, для прикладу, тонше збагнув світові шедеври — самі автори чи критики сучасники або вже історики мистецтва?!

Правда, що ніхто не знає твору так, як його автор. Але це тільки одна з цілого виводку правд. Що знає, що почуває у своєму творі автор і що вбачає в ньому людина збоку?!. Тут на кожному кроці трапляються трагікомічні, з погляду наступних поколінь людства, розходження, непорозуміння й нісенітниці. — Клясичний приклад, з шкільного підручника, — Сервантес з його «Дон Кіхотом», Бальзак з його «Людською комедією».

Несподівано Віктор починав нанизувати на свою думку факт за фактом. Його — в музеєві Вовченків під лісом — вабила аналіза самої природи малярства й літератури, так би мовити, певної відносності й випадковості мистецького твору. Дуже важливим у даному разі було збагнути проблему автобіографізму й проблему символізму в мистецькій творчості.

Іншими словами: мистецький доробок людства як «археологічний залишок» серцевих кліматів і духових епох.

І через сторінку-дві виринала в записнику мова про сирітство української культури, про її емігрантський характер у себе вдома. — Наші митці й поети мусили й мусять жити врозсип, насправді, врозтіч. Надто спорадично впливало на народ їхнє надхнення. Наші таланти збагачували культурні процеси сусідів. Споконвіку жила в наших грудях непевність щодо майбутнього нашої мови. Мови — як нації... Уже Теофан Прокопович намагався скріпити земляків такою думкою, простою та потрібною. «Красномовна не тільки латинська мова, а й усяка інша».

Розреготалася Ляля й раптом страшним чином замовкла, як Віктор прочитав їй скаргу Йоганна Себастьяна Баха на спад епідемії холери в Ляйпцігу й разом з тим — замовлень на кантати і меси. Заробітку, одним словом.

Про цей бік літературної й мистецької творчості часто говорилося в Новому Пісочині. Василь Васильович і Шура засипали Віктора пресумними й превеселими фактами з часів дуже далеких і зовсім близьких. Але він мав змогу й ніколи не залишався в боргу. — Бідну Кляру потрясали як старі Вовченки, так і Віктор, одноліток.

Після прощання на порозі дому, з надвечірнього сонця в провулку, Ляля раптом пригадала: а як же пройдено було дорогу Харків-Полтава? як же роман Ніна-Микола? І чи встигла вибратися до Москви-Казані Мірра?!

Та через дві години, несповна, Ляля ще раз подзвонила до Лисенків. Вони ще сиділи за столом.

Ляля, в пальті, в брудних ботах, кинулася на канапу, зігнулася й обхопила голову руками. Ніхто до неї не обізвався, ніхто в їдальні не ворухнувся.

Згодом Ляля сама заговорила:

— В такому разі я обов'язково їду до Німеччини! Бо чорти, — отже німці, — здалися мені янголами.

Неждано Лялину мову перервав батько:

— Німці чесний нарід, не те, що росіяни. Вони, Лялю, не вигадуватимуть дурних обвинувачень, але, як настане час, знищать нас, усіх разом чи партіями, спокійно, продумано, пляномірно...

У коридорі задзеленьчав дзвоник. Віктор устав з-за столу і відчинив двері друзям: Ніна, Микола.

Обоє були вражені, наче поранені в серце.

Піснячевський заговорив про наше безсилля, неспроможність захищати своє населення. Додав після довгої павзи:

— Незалежність, владу ніхто нам не подарує! Дивись, дурня знайшли!...

— Такий розумний дурень, видно, ще не народився, — обережно перекутив товаришеву думку Віктор.

Кімнатою неждано майнула посмішка.

Мова зайшла про Харків. Маму цікавили Нініні спостереження. Бо чоловіки під цим оглядом непрактичні. Все таке життєво важливе Віктор у Вовченків не помітив. Зате приніс додому повну голову ідей про мистецтво живопису!

Гостювання «Піснячевських» — так жартував Віктор у присутності Ніни й Миколи — закінчилося обдаруванням голого і босого композитора старими черевиками-покручами. Щоправда, батько обіцяв їх капітальним чином полагодити.

Невільно виринула при цьому згадка про старого єврея з Дворянської вулиці. Споконвіку й по сьогодні такі замовлення чоботар виконував для Лисенків швидко, добре та ще й дешево.

26

Низка днів, листопадових і грудневих. І кожен з них — урівноважений, згармонізований настирливою працею за писемним столом.

Бурхливі хвилювання, новини з фронтів, запліскували цілі ранки або пообіддя, куйовдили вечори і полонили ночі, проте не так розкладали, як збагачували творчий порив.

Проявилася циклічність днів. Їхня настроєва й сюжетна, так би мовити, єдність, їхня чітка спрямованість, головна течія. Все перемогла рішучість: використати нагоду, час!..

А новини новинами. Особливо запам'яталася вість про взяття Ростова над Доном. В очах пів дня мерхля сторінка солдатської газетки «Die Ostfront». На її тлі вздрівалася Кляра Головна — підпливали вогнем чорні очі приятельки, поверталася до Віктора голова усміхненої брюнетки, мерехтіли крилаті рамена. Як у дверях, з'явилися на друкованій сторінці образи Вовченків, Василя Васильовича й Шури. Золотом і багрянню палало харківське узлісся.

В листопаді навпів розкололася увага. На півдні, на Україні, німці взяли Крим, затримка трапилася пише під Севастополем, з двох боків підійшли до Кубані. На півночі, в Росії, у їхніх руках були вже підступи до Москви, Твері. Уже оточено було Ленінград, насправді, Петроград.

Хвилька за хвилькою відкладалися в пам'яті настроєві бурі. Фронтіві зведення, щоденний досвід в окупованій німцями Полтаві.

Навіть верхів'я цього потоку було вже гарячим та гірким. А передбачалися роки війни.

У такий час Віктору нетерпілося звести свій «Ранок на ціле життя», — першу книгу. — Шлях з Харкова до Полтави підтвердив намір, воскресив країну його власного дитинства: Сонгород над Орчиком, трав'яне море містечкової толоки, колосисті пшениці та бурякові плянтації по обрій.

Перед очима, і в грудях, розлігся, як у дитинстві, степ. Над ним стало небо, високе, багатопверхове вдень, а вночі бездонне. Бруковані дороги, здичавілі путівці, як у дитинстві, — що артерії. А прожилки — стежки.

Грандіозність враження не підлягала порівнянню. У полтавському степу невідступно марилося татарська орда. Найчистіша краса з його дотеперішнього досвіду, київські краєвиди, уподібнилися раптом до барвних наклейок на бонбоньєрках, до шоколяду: стятий конус Володимирової гори і піднебесні парки над Дніпром, Видубецька церква на дні саду над рікою. Навіть підміські ліси, чатинні і листяні, здалися тепер розбійницькою романтикою навпіл з ідилією.

У Полтаву Віктор поспішав наче в кабінет, наче до писемного столу.

А крім того, місто урівноважувало гніт надмірного простору, каналізувало зайвину любови і відчаю.

У першу ніч у своїй кімнаті, на своєму ліжкові, Віктору приснився письменник Райгородський, заарештований наприкінці тридцять восьмого, розстріляний на початкові наступного.

Дивна-предивна мара: чергування літнього дня з зимовою ніччю, кадрів надвірних з інтер'єрами, чергування напрочуд ясного бачення з вслухуванням у голос покійного вчителя. Наче підмальована, така яскрава, постать Павла Йосиповича, з дитинства знайоме обличчя з трохи перекошеним ротом. Квітник перед верандою. Навіть щільний паркан від вулиці, Хрестовоздвиженської: кожную дошку загострено — рівнобічний трикутник. Тут же Павло Йосипович у кабінеті, на тлі книжкової стіни. Писав він за обіднім столом, а спав на убогому ліжку під туркестанським килимом.

За цим столом Райгородський пригощав київського гостя — на сльози? — волоськими горіхами. І — доки не щез, доки Віктор не лупнув очима — не журився, не говорив, а навпрост чарував, як у дитинстві, юнака, творив чудо.

Віктор спустив ноги в капці. В їдальні перед комодом засвітив сірник і лише тоді дійсно переконався, що він благополучно добрався додому. В своєму англійському ліжку спали батьки, бабуся — на канапі поміж вікнами. А година була вже не пізня, а рання: пів до п'ятої.

Три дні Віктор відбирав найтипівіші краєвиди, найприродніші настрої Слобожанщини і Полтавщини. Три дні зв'язав їх з враженнями дрібних літ. І дивувався справжньому диву: тотожність! Від колишнього не залишилося нічого зайвого. Тепер не знайшлося нічого дійсно нового!

Так, Віктор намірювався на сторінках своєї майбутньої книги визбирати барви і тони рідного краю, але ні разу не згадував Райгородського. Його образ з'явився вві сні наче заключний акт таємної праці пам'яті. Красномовний приклад криптомнезії.

Вогняним кільцем спалахнула підсвідомість, свідомість. Віктор, щоб воно не осліпило, за ранок першого дня за своїм столом докінчив перекладати «Історію з «Зеленої книги» Р. М. Рільке, з його «Нотатника Мальте», і розпочав другу частину «Полтавського щоденника». Про вчорашні події в місті й про важливу розмову з Лялею, на всякий випадок, не було згадано й словом. Запис присвячено було навіть не своєму романові, а намірові, як і сумнівам з цього приводу, поширювати, поглиблювати і вдосконалювати знання чужих мов і розгорнути пляномірне перекладання з європейських поетів, прозаїків і драматургів. Час, здалося, настав узятися, з одного боку за Піренейський півострів, а з другого, за Скандинавію.

«Похмурий ранок. Клясичний листопад. А душа передбачає сонце на пообідню пору. Дійсно: безпідставний, бездумний оптимізм. — Ні, майже фізіологічний, зоологічний. Подумати лишень: я відвертаюся від мряки за вікном, охоче пишу й читаю. Радію, що за столом на чорнильниці в мене ручка, що в шкіряній склянці перед мною стирчать гостро застругані, такі різнокольорові олівці.

«Одно діло — брак читача, журналу, видавництва, а друге — моя воля вдосконалення вродженої здатності. Я думаю тільки так: що треба, а що тільки можна перекладати? Згідно з якою засадою відбирати матеріал для перекладу?!.

«Без відповіді залишу питання — хто і як читає перекладну літературу, поезію зокрема. Певне тут для мене одно — «симптоматичність», т.м., явища. Переростання людини крізь стелю власної культури. У нас це не так власної культури, як сусідської. Бо власна...»

Після другого сніданку — чи першого обіду? — Віктор засидівся з Льокою і бабусею за столом, довго марнував час на кухні й у братовій келії. А потім повернувся до себе й перечитав досі написані розділи «Ранку на ціле життя». Злякався: мармур чудодійної мови явив дитинство на Україні. ...Та на таке карбування твору підуть роки праці!...

Віктор спробував писати. У кошик так і посипалися намілко порвані аркушики паперу. На сторінку рукопису потрапляв — екстракт.

Щодня Віктор сам собі доводив, що з нього досить, як за день праці створено буде два-три образи, сторінку нового тексту, що за будь-яку ціну треба обновити стиль української прози. Його писання мусить бути цілком доступним читачу, цілком особистим при тому. Живим.

У перший день праці він особливо часто заглядав до бабусі на «водопій», на кухню приносив жарт і сміх, хоч вигляд мав «сам не свій». Писав так, наче боявся обпектися.

День пролинув за півгодини. Віктор щойно присів до столу, а батьки вже повернулися з роботи: тато поклав руку на синове плече й заглянув йому в очі, мама, як виявилось, така юна, така душею й тілом виструнчена, стояла в дверях і теж посміхалася.

А наступна ніч допізна сіяла, як удень, сонцем: Віктор читав у їдальні українських поетів. Наше багатство потрясло і тата, і маму, і Льоку, і бабусю. Сам Віктор до світанку не міг заснути. Його надило komponування слів і образів. Безнадійно заблукала думка.

За тиждень писання до такої міри устійнилося й унормувалося, що Віктору забагнулося перебити його одноманітний ритм, заманулося на пів дня піти до міста, побайдикувати. Зате о другій він кинувся до столу. Нікуди було подіти розчарування. Жаль стало прогаяного часу.

Вдома тільки й розмов було про настрої людей. А тепер він мав нагоду пригланутися до прохожих, до клієнтів у голярні на розі вулиць Малопетровської й Гоголівської. Тут зустрівся йому, між іншим, Базаревський: ледве не обнялися. Згадали окопи, Нижні Млини, Зінці.

Базаревський похвалився своїми заслугами перед Україною, — за Петлюри він був комендантом станції Гребінка. Он як! І прохав заходити, ні, справді, зайти ще на цьому тижні, обов'язково.

Потім Віктор глянув на жовто-блакитний прапор над Управою і на трикутному балькончику на Земстві.

Не так радісно було на душі, як тяжко. Ще одна трагікомедія в нашій історії!

Настрій у Полтаві за німців пожвавішав, але вже й спадав. І спадатиме вже до «0»! Розумні й обережні люди тримали язика за зубами так само, як і за російського режиму. Тільки хвальки хвалилися. Було їх, правда, досить на кожному кроці.

Зараз вони розповідають знайомим про своє втікання з міста на окопи, щоб уникнути арешту в останню годину. Проте це не значить, що вони за відповідних умов не стануть першими перекинчиками знову на російський бік.

Та особливо запало в око чорне сукно одностроїв української поліції.

— Боже, що за жахний спектакль!... Знову наші люди на чужій службі!

А німців на вулицях сливе не було. Зустрівся підстаркуватий солдат, у думці майнуло — конюх, батрак. Жива карикатура під пам'ятником Івана Котляревського: два офіцери, армійські, видно, гешефтярі. Голова швейцарського сиру з зеленим кашкетом на маківці — скоромовна мамула з портфелем у руці. Другий — скраколь з посоловілими оченятами під лобищем, під метровим. Тьфу ти!

Уперше за ціле літо й осінь Віктор заглянув до Німченків. Микола Григорович передбачав лихо, радив Лисенкам вчасно пробиратися до Німеччини, на Захід. А більше — кусав англійські вусики, поплямкував губами і витріщував синенькі очі під золотим пенсне. Дружина його, похвалився Німченко, влаштувалася в німців перекладачем, а він цілими днями сидить удома з донькою, ідіоткою. Зворушливо просив Віктора не забувати про нього в такий час, хоч зрідка його провідувати.

Через місяць, під кінець року, цілоденну працю над книгою було враз обірвано. З причин психологічних, внутрішніх, так і матеріальних, зовнішніх.

Неждано Віктор відчув, що вже перейдено «середню лінію» твору, що настав час для обережного, зручного та гарного згортання повісті. Що добре зараз рукопис відкласти: поспіх у цю мить знецінить і вже викарбуваний світок. Ще треба було описати рік дитинства, ще виринатимуть нові й нові персонажі, ще будуть великі й малі завдання та труднощі... Та Вікторова думка, Вікторова уява більше цікавилася вже матеріалом для наступної книжки. Це буде друге десятиріччя життя героя, розростання його свідомости.

Віктора дивував і хвилював замерзлий фронт під Ленінградом. А новина про російський контрнаступ під Москвою раптом підтвердила його передбачення німецької катастрофи. П'ять днів Віктор товкся на п'яти сторіночках рукопису манюсінського розділу. Докорінним чином хитнулася його воля до творчости, до писання в такий час такої книги. Безперечно трагічної, безперечно й ідилічної.

Кожен день тепер Віктор сподівався, що збіг обставин примусить його відкласти працю над повістю, вирве його з хати, з самоти. Нагода трапилася несподівано.

Здавна для сім'ї нічого на світі не було природнішим, ніж Вікторові читання й писання, ніж його «література». Проте вона завжди була свідомо неспівзвучності цього шляхетного заняття з неволею советського життя, а тепер ще і з воєнним часом. Жодних виглядів! Також для філології як науки, не тільки для літературної праці, творчості!

Отака комбінація: недовчені діти і війна, світова, дуже ймовірно, — еміграція!

Батько часто не міг насидіти собі місця, кипів. Мама змушувала себе кривити душею. Цілковито згодна з чоловіком, вона бралася його заспокоювати, втихомирювати, розбакувати. Перестрашена подіями і перспективами на майбутнє, вона таїла й гасила в душі вогнища переживань, замикалася в собі, начисто уникала порад дітям і будь-яких побажань.

Її дратувала несусвітність чи наївність Віктора, його незрілість чи може нездогадливість. А виштовхати сина з-за столу, випроводити з дому не здійсмалися руки. Найсвятіший намір, найпедагогічніший крок у такий час міг окошитися на ньому, отже й на всіх Лисенках, трагічним чином.

Мамі б хотілося, щоб її сини рвалися в вир життя, щоб вона примушена була їх силоміць тримати в мешканні, взаперті. На ділі ж усе було якраз навпаки: діти охоче сиділи дома під бабусиною охороною!

Настав ось який день: Льока пішов з батьком на роботу в банк. Маючи на увазі поворот росіян до Полтави, тато оформив сина, на всякий випадок, як секретаря банку, а не перекладача. Сміх та й годі!

А Віктору в цей день дивовижно працювалося. Ненадовго збентежив його родинний сніданок о пів до першої. Він просто не здогадався, чому так надулися за столом його батьки.

Та ввечері, за обідом, тато з великим роздратуванням заявив Віктору, що зараз саме час влаштуватися на добру роботу, що байдикування в такий час може обійтися дуже дорого. Воно здається людям підозрілим. Що стосується писання..., то в такому становищі це навпрост несерйозне зайняття! Ним, ще й небезпечним у таку пору, в нашій країні, не варто морочити собі голову. Та й навіщо обдурювати себе, навіщо плекати в собі марні, ну цілком тобі марні надії?!

Ніхто за столом навіть не ворухнувся: присутні любили Віктора і його божевілля разом з ним, присутні визнавали рацію й батькових заключень.

У найтяжчу мить, як тато почав раптом виправдовуватися та вибачатися, у коридорчикові задзеленьчав дзвоник. Віктор устав з-за столу й пройшов до вихідних дверей. У снігу, перед порогом, стояв десятилітній хлопчик у кролячій шапочці-ватянці, у коротенькому піджачку, в чобітках. І простягнув Віктору шкіряну рукавичку, листа від Йоганни Карлівни Кенігсберг.

— Зайди, козаче, на хвилику, — запросив Віктор, і завів хлопчика в їдальню. Доки бабуся поштувала гостя компотом, Віктор пролетів німецьку записку:

Mein Herr, любий мій розбійнику!

О шостій годині до мене завітає пан Марієнфельд з Берліну. Йому, власне, не йому особисто, а торговельній компанії «Схід», потрібно перекладача. Умови праці в них рідкісні, фантастичні. Включно з харчуванням у німецькому ресторані.

Я подумала про Тебе. Сподіваюся, що Ти ж не сидітимеш удома до самого пришестья.

Отже, голубчику, приходь негайно! Коли ж пропозиція моя Тебе не зацікавить, то передай мені молодим чолов'ягою, він онук нашого двірника, два слова.

Твоя

Й. К.

П.С. Якщо не Ти, то може Льока?!

Замість пана Марієнфельда в кімнаті Йоганни Карлівни за столом возсідали свіже спечені учениці — Наталя Базаревська та Оксана Пройда. Сашко Пройда брав у Йоганни Карлівни годинну лекцію щоранку. Шість разів на тиждень.

Несподіванка, проте з приємних. У знайомій з дитинства кімнаті знявся раптом галас і сміх. Дівчата пригадали школу й похід на окопи. І розповіли останню новину: до Валі Андрієнко прибіг з полону її черговий чоловік чи наречений. Та найголовніше: на неділю Віктора було запрошено в гості до Базаревських. Наталин день народження. Двадцятий.

Але слідом за Віктором подзвонив до Йоганни Карлівни також і гість з Берліну. Дівчат довелося спішно випроводити.

27

Руку Марієнфельда довелося тиснути особливо довго та міцно. Одначе утриматися в кімнаті Йоганни Карлівни не вдалося. На предовгу мить Віктор провалився на рубчастих — в барабанові цехів — подвір'я Сонгородської цукроварні. Там він, школярик, ішов собі з татусем, рука в руку, глянути на будівництво сушарні для буряків. Бо звели її, а тепер устатковували, виписані з Німеччини фахівці.

В оці — папуги: римські профілі чужинців. У вусі — чудернацьке джеркотання. Навіки запам'яталися сірі й брунатні піджаки в сосонку й у пружку, схожі на підчиркнені шаравари німецькі штани над жовтими, червоними і чорними крагами, броньовані черевичища на подвійній підшві та ще й стягнуті ремнями.

До того дня на цукроварні, по Сонгороду вештався лише один дженжик у крагах і з метеликом під бородою — син колишнього управляючого економією. Але й він виїхав собі до сім'ї в Польщу.

Марієнфельд, єгипетська мумія, прилетів до Полтави з Берліну...

Як це звучить на Україні: з Берліну! Всі карти людині в руки. А вона — сухар. Пропитий голос, хрипота. І, цілком явно, хворобливий потяг до дівчат.

Наче в забутті, в трансі, старе чуперадло намагалося перегородити дорогу ученицям, поривалося й собі вирватися з дому на засніжену веранду.

Коли Віктор з'явився в коридорі, Йоганна Карлівна передала йому свічник, а сама кинулася на допомогу Оксані Пройді. Її справи пішли кепсько: мавпа з печеристим писочком тримала її за руки й пропонувала побачення, знайомство, послуги. Дівчина

спершу посміхалася, потім здивувалася, нарешті перелякалася. Наталя Базаревська, її подруга, відразу проскочила в двері, опинилася на волі, і, обрадувана й заскочена, здивована й обурена, спостерігала перипетії за порогом. Оксана зраділа зустрічі з берлінським джентльменом, навіть зачудувалася, розмірилася. Та швидко виявилось, що дівчина навроєст — забарилася, не знала вже, як позбутися нахаби, як вирватися від нього.

Йоганна Карлівна зовсім весело посміхаючись, розчепила пазурі перського дідуса, врятувала свою ученицю. Цю знайому з дитинства посмішку своєї вчительки легко було перекласти на звичайну мову. За нею, на перший погляд вибачливою, приховано було мур обурення. Вчителюючи по багатих домах Прибалтики й України, вона навчилася найдраматичніші становища блискавично перевтілювати у цілком пристойний і навіть світський жарт.

Жаль стало бабусі. Очі й губи її бадьорилися. Та це було веління її «чистого розуму». Це була роками вироблена звичка гасити на людях своє серце. Груди Йоганни Карлівни захлиналися. Тремтіли руки.

Дерев'яна переділка на пів стіни розбила залу в панському колись будинку на коридор, широкий, але темний, і на світлу кімнату Йоганни Карлівни, по-німецькому затишну й солідну. Кожна річ у мешканні, не лише стіна клясиків у пергалевиx обкладинках, схожа була на пашпорт вірнопідданого Німецької імперії. Усе було тут на своєму, навіть на єдиноможливому, на математично, здавалося, усталеному місці. Світок цей побудовано симетрично. Його світловий, марилося навіть, що й тепловий фокус розташувався точно поміж двома венеційськими вікнами — лампа над вицвілим абажуром, до крайньої можливості зменшений розкладний стіл коштовної роботи, кремезні стільці з високими бильцями. На правій стіні — німецька бібліотека. На ліву Віктор заглядав раз на три роки. Добротні ліжка, звичайна, з люстром, шафа, і височезний комод, мармуровий умивальник.

Тут берлінський гість басив чемности, схильний був до зворушення. Принаймні — без потреби кланявся й розшаркувався. Тільки раз Марієнфельд гостро зиркнув на свого майбутнього перекладача. Мить злі-злі вогники обсипалися з його зеленкуватих очей в зольник, на саме дно душі. Як Віктор заперечив, що він росіянин. Як Віктор просто сказав, що він українець.

Коли ж вияснилося, що Марієнфельд з роду московських видавців і купців, що поросійському він говорить як росіянин, господиня дому сторопіла й негайно спробувала врятувати свого учня. Українці, мовляв, почувають себе південними росіянами... Меткий дідусь — як можна було порівнювати з єгипетською мумією! — ворухнув примхливими ніздрями, насторожив вуха й дивився на співрозмовника допитливо. Невже в обличчя йому, Марієнфельду, війне Україною!

Раптом стало ясним: цей маніяк, цей бабій, цей пройдисвіт не був при тому ні глевкодухим, ні дурноверхим. На свій лад здався він навіть прямолінійним, відвертим, навіть чесним.

Віктор спокійно заперечив твердження Йоганни Карлівни, сказав, що в цьому питанні треба впорядкувати думки. А збагнути істину в даному разі легко: німці є німці, росіяни є росіяни, українці ж — українці.

І засміявся. Підтримали сміх також Йоганна Карлівна та Марієнфельд.

Несподівано Віктор додав, що він радо відмовляється від запропонованої йому посади, якщо вона більше пасує росіянинові. Йому справді не хотілося вже щодня бачитися з Марієнфельдом і щодня мати діло з німцями взагалі. Бридким стало «національне питання»: ні кінця тобі, ні краю!

Але Марієнфельд не тільки здивувався, він образився! Адже йому цілковито однаково росіянин Віктор чи українець! Звичайно, що однаково! Цілковито! Йоганна Карлівна зраділа, що Віктор, самі кості та шкіра, побіля німців трохи підхарчується. Добра справа для нього також щоденна мовна практика. Суцільною приємністю буде для нього також спілкування з європейцями, — німецьке товариство. Тут не було місця для сумніву.

За чаєм прояснилася справжня мета візиту берлінського антиквара до Йоганни Карлівни. Вона знала Полтаву. За її допомогою можна було напасти на слід родинних бібліотек місцевих німців. Для нього, в даному разі, було байдуже — земляків ще живих, їх залишилися горсточка, чи знищених або вивезених росіянами на схід.

Віктору примарилися гірські кряжі й моря гидоти. Йому потрібен був час, щоб усвідомити дуже просту істину: Марієнфельд виявив меркантильний дух людини купецького стану, а зовсім не моральний маразм. Німеччина, в протилежність до України, є країною вільних підприємців, а не лише пролетарів і роботяг. Отже: такий бридкий Віктору намір крамаря був лише нормальним і зручним проявом людського розуму, здорового глузду.

Що ж так боляче вразило душу? Різниця життєвих настанов двох суспільств, державно-кріпацького, східного, і плюралістично-класового, західного?!

Віктора налякало вільне життя вільних людей. Вразила їхня незалежність від державної машини. Потрясла безмежність простору для відвертого змагання в житті й навіть ворогування. Виринула думка про життя як гру.

А якими, якими здалися німцям кріпацькі душі євразійської імперії?!

Чи стан нашої психіки не провокує в чужинцях наміру перепрягти нас у свій державний плуг?!!

Бо що їм, переможцям, до нашого прагнення до життя незалежного, гарного та праведного?!

Підсумовуючи: у Марієнфельда, людини досвідченої, напевне свої проблеми. У Віктора, молодика, — свої. Навіть тірольський капелюх з чічкою над вухом — проблема. Справді: наша зима й європейський фетр. Поруч: російська зима і німецький фронт.

Віктор устав з-за столу й обійшов стіну знайомих-знайомих книжок. І зупинився перед дерев'яною вішалкою біля дверей, схожою на вигинистий ліхтар перед столичною оперою. Думка на мент розчахнулася та зразу й злилася в фантастичному видиві.

Барвистий капелюх тірольський, ніжний, світлозелений, століттями виплекана ясність — оптимізм? — європейського світу. Не обминула Віктора й «антитеза», — споконвічне багно підросійського буття, на рівень землянки прибіта революцією життєва озія! Тірольський капелюх здався київському спудею ледве не короною Заходу. Сам же себе відчув він равликом.

І раптом усе це зникло: фоліантом його пам'яті й уяви бавився вітер... Віктора здивувала комічна асоціація, зацікавила неждана регресія думки, привабило казкове

прояснення душі. Світлозелений фетр тірольського капелюха й заклопотаний своїм заходистим кашлем берлінський штурпак перенесли Віктора в 1823 рік, у Ваймар. Перед очима стало світлоблакитне сукно довгополого — найновіша мода! — сурдута Гете, Гете!

Десятого червня метр прийняв свого майбутнього секретаря. Йоганн Петер Еккерманн, судячи з листів, надавався для цієї ролі — був людиною відповідного характеру та ще й літературно обдарованою. Отже Гете, не без розрахунку в практичних справах, розіграв невеличкий спектакль і цілком упокорив прихильника свого генія не тільки батьківською добротою й увагою до літературних задумів молодого чоловіка, а й помпезністю, радше, імпозантністю свого вбрання.

Простоволоса Йоганна Карлівна, з хусткою на плечах, вийшла з гостями вслід на ганок і відверто реготалася з берлінського панка Марієнфельда. Посеред просторої веранди його краги умудрилися вскочити в глибокий сніг. А зі сходів гість злетів головою сторч й згубив тірольського капелюха. Віктору довелося проводити Марієнфельда до пам'яті й прочимчикувати з ним до театру на Гоголівській.

П'ятнадцять хвилин залишилося до комендантської години, коли на розі з Пушкінською Віктора окликнув офіцер у легенькій шинелі зі срібними погонами, у блакитному кашкеті з риженькими навушниками. Німця зовсім не цікавили пояснення... Рукавиці з чорної шкіри враз передали Вікторові два навантажених добром чемодани. Слідом за Віктором, гусаком, розважно ступали офіцерські чоботи. Слава Богу, до Шевченківської, ріг з Котляревською, йти було рівно два квартали.

Біля дверей півтораповерхового гуртожитку німецьких офіцерів не вдалося відпроситися: довелося валізи сперти на сходи і навіть занести до кімнати. Коли Віктор, ледве стримуючи ноги від бігу посеред мертвого міста, нарешті добрався до свого провулка й дому, вскочив у свої двері, він ще довго не міг заспокоїтися. Надто вже ясно бачив він себе під парканом або посеред бруку застреленим. Уздрівалася також в'язниця, жандармерія, комендантура. Увижались свої власні пояснення, виправдання, вигадані приниження. Такі наївні, такі безпотрібні.

Щоправда, рівнобіжно снувалася й надія — на свою німецьку мову, на зустріч з німецькою Людиною.

Дома вже правили по Вікторові панахиду.

Пустопорожнім виявився також вибух обурення. Пристрасті неждано погасли. Зів'яли настовбурчені було голоси. Усі в домі — Ляля у Лисенків чекала на воскресіння Віктора з мертвих — зрозуміли манюсіньку пригоду як нагадку про становище народу, про безправ'я завойованих. Радість у домі Лисенків розцвіла тільки на один мент і згинула.

— Отак ми і познайомимося з німцями! Потроху та добре! — прорік тато.

На нього боляче було дивитися. Ляля так просто вислизнула з хати не прощаючись.

В цей вечір нещастя посліпило Лисенків, таке воно було, неоглядне. Що потайне воно — не новина для України. Головне тут, що воно давно вже сталося. Що воно наче відкладалося, що воно «тракувалося» — облуда, хитрість.

На Малопетровську, в контору торговельного товариства «Схід», Віктор прийшов, як і було домовлено, по дев'ятій, о пів до десятої. Цілком на панський кшталт. — Партеровий

дім посеред лисого кварталу. На всю широчінь передпокою три мармурових східці, на всю широчінь — скляні двері в коридор. На стелі в ньому світився ряд захованих під абажури ламп. Тут і там погрожувало спалахнути коштовне дерево дверей, паркет. Бризкали промінням дзеркала переділок, арок. — Попахувало в приміщенні, злегка, рестораном. Власне, кавою.

... Що при тому почував і думав Марієнфельд? Взагалі нічого?!

У коридорі біля вхідних дверей стояв перед Марієнфельдом дикун, тубілець, грамотний абориген. — І мови не могло бути про знайомство, цікавість, симпатію.

Навпаки. Віктору примарилося, що в цьому вже по-німецькому наблищеному домі на нього повсюдно чигають небезпеки, що промине дрібка часу й ці от чужинці з Малопетровської вулиці полюватимуть його або рідних йому. — З такими визволителями доведеться битися, воювати. А щонайменше — треба буде від них критися, їх уникати.

Отже: порозуміння з ними цілком виключене. Безодня поміж нашими націями виявилася глибшою за обопільну користь, за людський глузд, за життя,

Зазіяла вона в дуже великому й у дуже малому.

...Хоч насправді ще нічого не трапилося. Просто мить Віктор і Марієнфельд мовчки розглядали один одного: не вдавалося налагодити зв'язку.

Виношений-виношений ситчик очей на дуплистому й одутлуватому в той же час обличчі. Ні тобі здивування, ні задоволення. — Марієнфельду довго не хотілося відбивати в пам'яті колесо чорної чуприни над юним лицем, рудий ковнір і грубезне сукно пальта, ватяну кепку в руці, — сіра смуга поперек брунотної, кальоші. Бракувало охоти справді ввести чужу-чужу та ще й загадкову людину в дім.

А Віктор у думці гарячково приміряв німецького гендляря до всіх досі бачених у житті людей. В очах його незвичний одяг. — Підсинена й накрохмалена до блиску сорочка з загнутими понад лікті рукавами. Тонко підібрані барви крем'янисто-мармурового метелика в розводах, з червоним відтінком піщані, радше, глинисті, штани над крагами і черевиками-бульдогами.

Учора ввечері вперше, сьогодні ранком удруге Віктора обпекла чудна думка. Раз, а це й знову в ображену душу закралося почуття, що все на світі, все в його житті було б яснішим, простішим, однозначнішим, коли б він не захоплювався німецькою культурою, не любив німецької мови, не мріяв про німецьку допомогу Україні. —

Цілу ніч Віктор, перевтомлений, проспав. Але до самого ранку не залишав його в спокої німецький офіцер. Не так його чемодани, його безцеремонність, як його дивно однолінійна, проста байдужість до німецької мови здибаного посеред Полтави українця. — Драматичні колізії в душі до несамовитости ускладнювалися й перемножувалися, набирали фантастичних форм.

Цілу ніч йому марилися прийдешні нещастя, то начисто особисті, то народні. До певної міри усвідомлювалося при тому світову хуртовину й універсальне нуртування людських пристрастей, переконань.

Навіть уві сні, не лише наяву, Віктор спостерігав і тверезо оцінював явні й приховані риси власного характеру. Він з цікавістю слідкував, як з дна на поверхню душі спливала й поволі розпускалася спрага розплати за оману надій, як брилами виринали й знову тонули

безоглядність і жорстокість. Як переможцем, кожного разу, завжди, виходило його тричі прокляте всерозуміння.

Не дарма в ньому помітно було виправдання всього на світі суцього.

Такою була перша хвилина. В наступну на Віктора пішла свіжа хвиля ще складніших, ще різноманітніших почувань. Цілий день потім він спалахував і ніяковів. Усе його бентежило. Усе розворушувало в ньому сумнів.

Голос піяка та ще й захриплий: Марієнфельд гаркнув запрошення й прочинив двері до призначеного Віктору, насупроти вхідних дверей, кабінету.

Смішно було спостерігати руки німецького гендляря. Як вони невільно імітували кожен порух гостя — наче вішали пальто з собачим ковніром у шафу. А як постать його і собі згиналася до кальош!

У кімнаті, ребром до вікна на цегляне подвір'я, стояв писемний стіл. Біля телефону, під склом, лежав список начальства, від директора починаючи, шефами численних відділів бухгалтерії кінчаючи. Перед столом чекали на відвідувачів два шкіряні фотелі.

Оформлення на працю було ділом Марієнфельда. Ніхто не запитав у Віктора навіть його прізвища. Єдине, що йому довелося зробити — це на мить зайти до директора товариства. Його кімнати останні в коридорі, ліворуч за дзеркальною переділкою.

Перекладач товариства, в протилежність Марієнфельду, не збагнув, відразу, що гостинний жест директорової руки був пустим, і присів до столу. Щоправда, зразу ж і встав: ніхто тут не збирався з ним говорити. Візита почалася й закінчилася одноразово. До кабінету директорової секретарки Віктор повернувся розгубленим. Шляхетний гладун, усміхнений і доброзичливий, сказав йому: «Приємно познайомитися». Це все. Проте враження від людини, дуже схожі на підозріння, збудили Вікторову фантазію. Бюргерська зовнішність, широка й глибока лисина, риженький парк понад вухами і карком, здалися йому оманю. Театром, маскуванням людської суті. Красномовними були також дорогоцінне каміння на пальцях обох рук і надто артистичний піджак.

Насправді в цьому гендляреві Віктор запідозрив, так би мовити, геополітичний розмах думок і плянів.

У людській подобі примарилася Віктору непроглядна таємниця.

Директор здався Віктору символом і карикатурою Німеччини одноразово.

У першому з кабінетів директора працювала за столом тендітна жінка, не юна вже, проте ще зовсім молода. Її золотавий образ відразу злився з сонцем. Рештки його Віктору довелося знову й знову відновлювати з пам'яті. В уяві він надовго зупиняв посмішку її світлих очей, її, насправді добрих, штивних губ, довго приглядався до різкої лінії її плечей і шиї, а м'якої — її зачіски.

Тяжко було збагнути: проста вона чи штудерна.

Рука німкені теж пантеличила: що за одухотворений струмент!

В пам'яті виринав голос Марієнфельда:

— Frau Шарлотта Дітц. Негт Віктор Лисенко.

Обличчям жінки явно промайнула ласочка зацікавлення. Віктору так хотілося думати, що місцевою людиною, а не небаченим досі гатунком мужчини або просто тубільцем!

В бухгалтерії на Віктора чигало діло, безліч документів нікому з присутніх не зрозумілою мовою. Тут пішли знайомства та розмови з людьми найрізнокаліберніших

характерів і — часом глибоких, часом кумедних зацікавлень. Настрій знявся на страшенну висоту. Таким потрібним стало раптом для Віктора кожне німецьке слово, в першій мірі, між іншим, «сільськогосподарська термінологія». Довелося нарочито спрощувати відповіді на дражливі запитання, нарочито обминати політику, а часом — посміхатися й цілком відверто сміятися.

Коли службовці піднялися з-за столів і посунули в підвал до їдальні, серед натовпу знову виринув Марієнфельд. Йому довелося над вухо попередити Віктора, що ресторан був виключно для німців.

Обід Віктору було подано в кабінет.

Родині й Лялі сподобався Вікторів погляд на свій досвід з німцями як на цілком необхідну йому коректуру життєвого шляху, як на знахідку незбагненої вартости. Але розбалакувати на цю тему не довелося: на важливу розмову зайшов до Лисенків Микола Піснячевський.

Усівшись за Вікторів стіл, відвернувшись від господаря, він раптом випалив, що Ніна вже не знає, як від нього відпекатися, що Ніна знайшла собі давно шукане, що Ніна по вуха закохана в німецького лікаря — й музику, музику! — Рольфа.

І Микола розплакався, розридався.

Як і чим було заспокоїти товариша? Чи можна було нагадуванням про його вдалі композиторські спроби, такі безвиглядні в воєнний час, відвернути його увагу від нещасливого роману?!

... З часом Ніна до Миколи просто звикла. Це добре видно було збоку. Ще в Києві, потім у Полтаві. В Харкові, схоже було, їхній роман досягнув вершка.

А Микола щиро любив? Чи, цілком самотній з дитинства, щиро переплутав дружбу з коханням?!

Дружба? Кохання? — Чи душевна прихильність, симпатія не є найчарівнішим почуттям у цілому спектрі пристрасті й жаги? Чи не є вона одноразово і первинним, і найглибшим, і найстійкішим!

Віктора спантеличила Нінина «зрада». По перше, раптом пригадалася Миколина доля. Смутне, не було сумніву, також майбутнє талановитої людини. Подруге, виринуло в пам'яті ранкове осяяння — увібраний сонцем образ німкені, Шарльотти, Лютти Дітц.

Усе це разом наводило на жакливі думки. На всі боки незмінне, споконвічне нещастя України.

Віктор і Лютта, Ніна і Рольф! Як легко ми захоплюємося, губимося, розпливаємося!

28

Віктор, схоже було, сам лише здогадувався, що піде до Базаревських святкувати Наталин день народження. В ньому жило передчуття, що це знайомство розвинеться й дещо розквітне. Хоч поруч тверднуло й переконання, що багато не буде з нього ні радості, ні горя.

Доводилося перемагати спротив, обороняти рішення. Бо навіщо йому такий роблений роман здався?

Все це схоже було на драматургію й театр: наперед дано було наче текст, твір. Наперед відомі були характери головних героїв. Щоправда, досить залишалося місця також для режисури, для гри, для трактування, для філософії.

Серце, часом, радило не заводитися з Наталею, бо вона обдарує хвилинами не радісними, а гіркими. Але в душі жевріла цікавість до свіжих людей, прочувалося бажання побавитися, повеселитися, пожартувати. І, ніде правди діти, приглянутися до Наталі й Оксани. Вони, подруги з дитинства, були напрочуд різними, навіть протилежностями, а проте, в іншому пляні, напрочуд схожими. Ні, зовсім не схожими, а подібними. Тільки подібність цю тяжко було визначити.

Наталя Базаревська в школі пантеличила Віктора. Занадто багато вміщалося в білявій дівчинці в червоних штанцях і червоних ботиках. Не було в шкільній залі більш компанійської учениці. Проте не було там і більшої крутійки. Була вона то відверта, різка й груба, то незбагненна, обережна й хитра. Раз схожою вона була на хлопчика-розбишаку, а раз на манюсінку даму.

Тепер Наталя стала звабливою жінкою. Але була в ній також бабська твань.

Оксана Пройда здавалася Віктору безневинною глузійкою. Її гумор, марилося йому, маскував ніжність, її спрагу щирости, напевне також — наївність.

Та в пам'яті й свідомості вона безнастанно переплутувалася з родиною. Приязнь до неї стримував досвід: не далеко котиться яблуко від яблуні.

До Базаревських у Лисенків ніколи не гасла симпатія. Жевріло приховане співчуття. Їхню родину переслідувано за українство: обоє Базаревські були солістами хору Попадича, обоє вони знали з небезпечними для Росії людьми. Надовго в сім'ї ніколи не втихало: як не арешти, в'язниці, заслання, то принаймні труси та безробіття.

Кілька разів Базаревський виривався на волю й устигав перед новою напастю повеселити місто, безконечних знайомих, численних родичів і навіть сусідів, чудово розказаними анекдотами. Та вневдовзі на Хрестовоздвиженську вулицю з'являлася міліція. На світанку будив родину дзвіночок.

Виринала свідомість, що краще було б цю сім'ю обминати. Особливо, якщо відвідин Віктора там чекають, надають їм цілком певного значення, якщо Віктор добре знає свою натуру, — почне, чого доброго, навідуватися, товаришувати, звикати до Наталі. Хоч насправді ріднішою була йому Оксана. Точніше — сприйнятливою.

Нічого схожого на кохання! То була в ньому не крапля любови до жінки, а лише крихта приязні до шкільних товаришок. І, звичайно, неозорі простори «своїни». Не дарма ключем до всіх його почувань була на цей раз — школа. Пам'ять про незчисленну масу байдужих у дорослому житті — дрібниць.

Усе на світі стримувало Віктора від безпотрібного кроку. Навіть така обставина: не було чого Наталі подарувати. Про книжку не могло бути й мови. Не була вона, Оксана також, читачкою. Підсвідомо вона уникала друкованого слова, музики й малярства, як містків до в'язниці, як причин до переслідувань і знущань.

Але в оранжерії міського садівництва тато роздобув два горщики квітів.

На думку про спасенність побачення з Наталею й Оксаною нашттовхувало Віктора чітке й глибоке передчуття незбагненно важливого зближення з Шарлоттою Дітц. Хто

був, що було за нього? Німецький закон був проти. За любовний дурман погрожував шибеницею.

...З нею, з думкою про Лютту Дітц, Віктор проснувся. Вона була тонкою, виткою й всюдисущою, незнищеною, проте — не набридала, не мучила. Просто за ніч відстоялося порівняння жінки з молодим кленком осінньої пори: поміж листям, золотим і карміновим, грозова синь хмарок. Набрало форми, уточнилося здивування — така єдність несполучного: оксамитна жіночість, воістину — ewige Weiblichkeit, а поруч — гранчастість кришталю, твердість каменя. Така новизна на обрії схвилювала уяву.

Що в життєвому досвіді такої жінки було національним, що — підбите регіональним матеріалом — загальнолюдським?!

Ясно було: Віктору бракувало певности, що, навіть працюючи в одному коридорі, в одній установі, доведеться зустрічатися з Лютою. Дуже кортіло заглянути в найближче майбутнє. А навіщо було це робити? Про віщо — і з якою метою? — хотілося йому помріяти?!

Що, справді, за дурниці! Треба дякувати Богові, що з Лютою немає в нього нічого до діла. Це в нього бракує цікавого товариства, свіжих спостережень.

З подібних причин, здається, вирвався він свого часу до Харкова!

Цікаво прослідкувати, чим у теорії й чим на практиці люди охоче поступаються собіподібним, а що вони, жінки й чоловіки, нізащо не віддають, залишають для себе. Несподіванка це, між іншим, на два боки. Громіздкий крам спливає, часом, навдивовиж легко, а в серці осідають зворушливі й комічні дрібниці, часто дерев'яні солов'ї.

Відбір практичний, солідний, розумний — люди, одноразово, виправдовують і засуджують, гудять.

Щодо Шарльотти, Люти: осяйну чужинку, провісницю казкового Заходу, треба буде раз і назавжди викинути з серця й забути. Образ її треба спелити й розвіяти. Щоб він не пустив коріння в душу, не закріпився.

...Віктор устиг заховати кальоші, щойно вішав пальто до гардероби, коли в кабінет ускочив Марієнфельд, розлючений, заюшений, посинілий. З рівноваги вивели його ранні гості, два «хохла» з кооперації. Так от, вони цілком добре розуміли російську мову, а він їхню, теж «російську», щонайбільше наполовину... Прокляття! До чого захарашено чудомову, до чого покалічено Росію! Вигадали, біси, Україну, вигадали нікому не зрозумілу «мову»!..

Кричав, задихався, кашляв. І раптом зупинився, замовк і глянув на нахабу, як на навіженого.

— От і добре, що вигадали! От і добре, що ви не розумієте її! — цілком спокійно відповів йому Віктор.

Марієнфельд сам не знав, що в наступну мить учинить, — прожене молодика з двору чи заїде йому в пику. В ту ж хвилину з'явилася в дверях Гудрун, сорокалітня блондинка з Кенігсбергу, з бляшаною татею, жовтенькі нагідки на білому полі, на руках: сніданок, ранкова кава для перекладача.

Думку довелося продовжити і пояснити:

— Отже я маю заробіток...

Марієнфельд оцінив Вікторів намір обійти суперечку, складну проблему перетворити в іграшку, звести до жарту. Підійшов і дружньо поклав руку на плечі юнака. Попросив зразу ж після сніданку зайти до нього.

З українськими кооператорами довелося прокрутитися до обіду. В товаристві Марієнфельда, компанією, були вони з годину в директора «Сходу». Справжня нарада відбулася в бухгалтерії. А наприкінці, вже одягнуті в пальта, обидва з каракулевими шапками в руках, гості зайшли в кабінет до Віктора. Обоє вони, як виявилось, були татовими не те що знайомими, а давніми приятелями. Обох їх, справа ясна, хвилювала нова панщина, німецька.

Зразу після обіду, як і вчора, постукав у двері й зайшов до кабінету погомоніти найближчий сусід — Ганс, тридцятип'ятилітній телефоніст у зеленому однострої, солдат. У цю пору в нього не було роботи. А цікавився він безліччю справ, найбільше — політичних, навіть — пов'язаних безпосередньо чи посередньо з Україною.

Ганс відразу надав відповідного значення Вікторовій заввазі, що він не росіянин, що він українець. Але ніякої теми Віктору не нав'язував. Він радий був говорити про книги і літературу, про малярство чи музику. Виявив себе фахівцем з кінематографії. Довірочно запитав про культ Г.Гайне та братів Г. і Т.Маннів у Росії.

І додав, посміхаючись, що він вибачається, що він мав на увазі — на Україні.

Віктор — здивувався. Бо для таких розмов, на такі теми, він зовсім не надавався. Майнула підозра, що тут пахне небезпекою, агентурою, розвідкою чи контррозвідкою.

Віктор, як виявилось, охочий був до німецької граматики.

Говіркий та люб'язний Ганс був ще в кімнаті, біля порогу, як на столі обізався телефон. Через п'ять хвилин Віктор стояв уже перед Шарлоттою Дітц. Через п'ятнадцять хвилин вони, щасливі, разом вийшли на Малопетровську.

Насупроти парадних дверей виблискував на сонці чорний пак парокінних саней, зсередини оббитих полинявілим килимом. Молодявий кучер солдатського типу, в шапці-кубанці, в російській шинелі, щось там ворожив біля вороних чортів-красенів. Дивно глянув на панів, німкеню в кашеміровому пальті, зовсім простому, але доброї якості, елегантного крою, і на німецького підлабузу в зимовій кепці, в настовбурченому пальті з собачим ковніром. Віктор перехопив його зловорожі почування й мислі — фонтани різнобарвних іскор, помітив, як «лейтенанту» не хотілося дертися на передок саней. Охоче відвіз би він пасажирів до «Крестьянского банка», за корпусний садок, — в НКВД. Або на Пушкінську, на Кобеляцьку, — полтавські в'язниці.

Ми навчені самі себе зневажати, денаціоналізувати і навіть масово мордувати. Нічого тут нового. Але в даному разі Віктора цікавило, що Лютта подумала про кам'яну нелюб'язність кучера.

Може вона нічого не помітила? А може вона збагнула не расовий, понаднаціональний характер такого явища?!

Обізався хор власних реакцій. Колами завертілися світельця переяскравлених емоцій, підсліпкуватих ідей. У наступну хвилину все це притьмом щезло або перешикувалося, унапрямилося. Шкіряна рукавичка подала Віктору список з трьох потрібних Лютті адрес. Першою з них була — Миколи Григоровича Німченка!

Сани звернули на Котляревську. Рівно квартал промчали жовтим снігом попід затишними кам'яницями. Білий сніг, по коліна, по лави, лежав у тополиній алеї скверика. Зупинилися точно: парадний вхід у кооперативний будинок — на зрізі багатоповерхових крил його на обидві вулиці. На третьому поверсі, на порозі мешкання, Лютти спіткала несподіванка. Віктор напівобняв до переляку здивованого господаря, а тоді вже познайомив його з німецькою гостею. На запитання враженої, спантеличеної жінки одноразово наспіло дві відповіді: та вони — учитель і учень, та вони — споконвічні друзі!

Віктор допоміг Лютті зняти пальто і поклав на поличку її хутряну шапочку, плескату, з вушками. Три обличчя зустрілися в рівнобіжникові дзеркала, в срібній рамі. Троє зачарованих.

Микола Григорович ніколи в житті не зустрічав такої бездоганно граційної постаті, такої наскрізь просвітленої особи. Він кусав свої англійські вусики й мружився: золотава жінка і білі, і жовтогарячі тони її вбрання, оцетові партії светра творили світляний вузол. Микола Григорович засуетився й немилосердно плував типово німецькі вирази з українськими. Сам же і сміявся над собою: «Ну що тут поробиш! Час плутає карти, час бере своє!»

В коридорі, по дорозі до вітальні, Віктор, прислухаючись до Лютти й Німченка, довідався, що вона — не берлінка, як він собі уявляв, а мюнхенка, що він часто й подовгу жив у баварській столиці й має власноручні фотографії міста, навіть її — Віденмаєр! — вулиці над Ізаром.

Добре умебльоване, зручне й затишне мешкання Німченків не поспішало зрадити гостям справжній стан, драму, власне, трагедію заможної у свій час родини. В їдальні Лютта посміхнулася й спробувала збагнути, навіщо Німченки так поспішають позбутися таких рідкісних речей.

Боже, що за чудеса взріла вона в коштовній шафі червоного дерева! Що за фаянс, що за порцеляна, що за кришталь! Посуд, скульптура, а найнесподіваніше — азійські і європейські іграшки, дотепні дрібнички. Воістину музейні перли.

Заглянула вона також у царську шафу зvezених з цілого світу й відомими майстрами свого діла опрацьованих книг. Не стільки російських, як томів німецьких. Історики, філософи. Були також книги французькі, італійські й іспанські. Що Віктора завжди й у найпершу чергу вабило, так це унікальне видання італійської літературної енциклопедії.

Микола Григорович, приватний учитель у сім'ї російського поета графа Бутурліна, десятиліттями жив у Західній Європі, найдовше в Італії. А одружився під час відвідин батьківщини з заможною жінкою, землячкою, і почав усе частіше навідуватися до Полтави й звозити в дім своїх нових родичів мистецькі знахідки з цілого світу. Тепер від усього цього залишилася дециця, найпропам'ятніше, проте не найкоштовніше.

Бо вже втретє ці скарги рятували Німченків від голоду: кожне з трьох останніх десятиріч починалося на Україні голодом і терором.

Родинна трагедія Німченків проявилася неждано ще з одного боку. Відчинилися двері спальні й до гостей причимчикувала донька Миколи Григоровича: посивіла на Соловках жінка в квітчастому вбранні перетворилася в дитинку. Підійшла, усміхнена, до гостей і стала зняковіла, біля знайомого, біля Віктора.

Лютта здригнулася. Навіки пригасла жінка. Цілком притомна непритомна.

Раптом вона серцем відчула в цих стінах незбагненне горе. Такою дрібницею здалося багатство червоної шафи. Чого варті за певних умов ці старанно підібрані колекції! Їм уже цілком байдуже, що такі шедеври підуть з України закордон!

Про найдрібнішу з дрібничок Микола Григорович ладен був оповідати цілу новелю, часом — роман. А на відвідини Німченків дано було півгодини. У двох місцях заплановано було оглянути посуд: на Різдво-Новий рік Льотта збиралася побувати в Мюнхені. Хотіла привезти додому подарунки з України.

Льотта запитала про ціну багатьох речей. А її не знали ні Микола Григорович, ні Віктор, ні вона сама. Німченку потрібно було роздобути трохи харчу.

В такому разі довелося попросити дозволу відвідати Німченків удруге. Вже в найближчий четвер. Ні, якщо можна, то в п'ятницю, але — зранку.

Візник та коні мерзнули біля парадного годину. Льотта щиро засмутилася. Прочуту в сім'ї Німченків драму підсилили дві наступні зустрічі з людською долею.

На розі з Шевченківською Віктор і Льотта зайшли на подвір'я аптеки і знялися надвірними сходами на криту веранду, знайшли двері в убогу комірчину бабусі-пенсіонерки. В пофарбованій жовтеньким, у дешевенькій шафі вже приготовано було для огляду — наївна жінка! — шлюбний дарунок господині: великий набір обіднього та чайного посуду.

Болюче було дивитися на вицвілі тюльпани на тарілках, блюдцях і чашках.

Дрібна печеричка в чорному фартусі й сама лише мріяла обміняти це добро на борошно, на крупу, на сало. Сама знала ціну своєму крамові, проте не здавалася. Може хоч трохи борошна, олії? картоплі?...

Віктор не пам'ятав, коли востаннє був на Пороховій. В будинкові татових родичів жив він колись: в пам'яті й досі красувалося декілька сторінок спогадів. У квітникові поміж флігелями ростуть троянди, що дерева. В одній руці в нього тонюсінька книжка. Друга рука його — в маминій: вони повернулися з міста. Вулиця біля їхнього дімка, одноповерхова, сільська, вулиця підперезаних парканами садків, щезла. На вигоні за нею гідко розвернуто землю: за гайком будувалися, казали сусіди, касарні. Дехто заперечував: «Склади!»

На Пороховій сани зупинилися перед Вікторовим флігелем: добрі знайомі — вікна, лавочки на ганку, облуплені двері й ручка дзвіночка-сонетки.

Відчинила громіздка бабуса в байковому вбранні, — пухка сивина над чорноокою динею. Скарг було, скарг! Зятя мобілізовано, донька з дітьми виїхала до Алма-Ати: побоялися втратити посади. Як прийшли німці, всі сусіди опинилися вдома, а...

Бабуса жила в кухні. Три кімнати флігеля, Віктор знав тут кожен кут, стояли нетоплені. Єдина була надія: розпродати доччину бібліотеку, на харч і паливо обміняти багатющу колекцію поштових марок. Був у неї також сервіс дрезденської роботи, був дагестанський килим над ліжком. Було ще, залишки, столове срібло.

Віктор знайшов куточок у спальні, де стояло його ліжко, а перед ним лежав білесенький килимок-пушок. А потім заглянув у кожну з трьох шаф у кабінеті. Донька господині викладала російську літературу в педагогічному інституті.

Льотта придбала собі один з альбомів марок. І обіцяла й цій бабусі ще на цьому тижні завезти пакунок харчів. Завезти це значить — подарувати.

Віктор купив перший том «У пошуках втраченого часу» М. Пруста в російському перекладі. Й обіцяв найближчим часом переглянути її книжкові скарби.

На увазі було підтримати засипану снігом бабусю, урятувати від голоду й холоду.

У саях Віктор оповів Льотті про три дімки-близнюки на Пороховій. Він їх, до речі, вперше в житті побачив у снігу: досі вони стояли посеред квітника, згодом посеред смітника... Колись вони належали його дядькові, батьковому братові, лікарю. Але справа не в тому! З півроку щойно відвіданий флігель над вигоном, над сніжним полем, був його, Віктора, домом. Так несподівано він побував у своїй спаленці, найпершій у пам'яті. Неждано він згадав свого дядька, своїх родичів.

Льотта, зацікавлена випадком, навіть зворушена, заглянула Віктору в очі. З хвилину була вона по-смішному пильна, майже заклопотана. Тяжко було їй впорядкувати два нерівнобіжних коловороти почувань і думок: один з них з Полтавою й Віктором у центрі, другий — з Мюнхеном.

Так, це був Мюнхен, Віденмаєрштрассе над Ізаром і, не глибоко в запіллі, Англійський парк. Бад Тельц, все пригадуючи, все порівнюючи, іскрився самоцвітом, але малів-малів...

Льотта, здалося, навіки відвернулася... Та коли просвітлена глянула на Віктора, — примарилося ніжне дотикання тіла, уздрілися пристрасні обійми. Хоч насправді на нього дивилися просто замислені очі. Печаллю набрякли її губи.

Немов громом ударило Віктора несподіване прохання в голосі жінки:

— Давайте на годинку виїдемо з міста!

І, Боже мій, запитання в зеленкуватих очах. Дійсно: запитання, чи він справді хоче, чи він у душі зрадив.

З'їздили в Нижні Млини. За селом, біля млина, над острівцем, переїхали Ворскло й майнули сосняком на Зінці, та, слава Богу, вчасно схаменулися. Тут, після снігопаду, коні грузли в сніг по груди.

На Шевченківській, колись Новополтавській, Віктор показав Льотті панський дімок Йоганни Карлівни. На Стрітенській — мамин корпус, міську лікарню: «Богоугодне заведення». Так посміялися над витійкуватим, як на наш час, стилем наших дідів і прадідів.

А далі, обабіч долини, на горах, пішли багаті в минулому Козачі провулки. Біліли в небесах оселі Володимира Короленка, від міста, і «Зелений гай» Панаса Мирного, на Кобищанах. Нарешті дорога опинилася над краєм безмежної рівнини, попід крутим схилом високорівні. На горах залишилася Полтава.

Льотта на саях заїхала в світло Вікторового дитинства, побачила його місто зовсім зблизька й — здалеку. Тепер їй захотілося пройтися з Віктором парадними кварталами «українських Атен». А ще дужче — побути вечір, хоч годину, в дімкові над проваллям Козачого провулку, познайомитися «з рештою Лисенків».

За цей день, за декілька швидкоплинних годин, Віктор відкрив ціле намисто казок.

Стародавня родина Льотти — кість від кости мюнхенської буржуазії: торгівля книгами, а вже сто п'ять років і їхньому видавництву.

Льотта виросла в Мюнхені. Кілька тижнів на рік жила вона в дідуся й бабусі в містечкові Бад Тельц. Щоліта їздила з батьками до Італії або на південь Франції, до

Провансу. Раз у житті, з татом і мамою, була в Неаполі й гостювала в Бернадетто Кроче. Їхнє видавництво намірювалося познайомити Німеччину з його славнозвісним журналом, «La Critica».

Але Лютті було тоді років дванадцять, щонайбільше п'ятнадцять. І великих людей вона уявляла ще зовсім інакше. Проте в університеті Людвіга Максиміліана вона пильно студіювала таки романістику. Раз увечері до того запросто розговорилося зі своїм учителем Карлом Фосслером, що описала йому свою візиту до Кроче. Свій обід з Кроче.

Наступні відомості про Лютту та її родину приголомшили Віктора: багатоповерхова несподіванка! в'язанка казок!

Перш за все: її мати приятелювала й листувалася з Рільке. В їхньому домі на Віденмаєрштрассе, на їхньому поверсі, жив поет. Це значить, — зупинявся. Її батько видавав книги про Рільке.

А подруге: у тридцять дев'ятому році було Лютті двадцять три роки і вона — саме закінчила університет! — одружилася, так, одружилася, з кадровим офіцером, берлінцем, власне, чистокровним прусаком, юнкером... Та через два місяці почалася війна! Восени наступного року вона тиждень гостювала у свого чоловіка в Парижі. Цього ж року восени, сорок першого, його вбито в бою під Валками. В жовтні вона наладнала зв'язок з Марієнфельдом, своїм кривним по чоловіку, і за його допомогою розшукала могилу свого «майора», і перевезла тіло покійного до Берліну, власне, під Берлін, у родинний маєток. У родинний пантеон!

В цілому Лютта прожила зі своїм чоловіком рівно сорок днів!

На Малопетровську повернулися о четвертій.

В коридорі, теплому й пахучому — кава! — було домовлено про поїздку на Пушкінську й на Порохову в п'ятницю ранком.

Люттина рукавичка обережно накрила Вікторову руку й стиснула його пальці ніжно. Все це, здалося: замість поцілунку в губи.

Раптом Лютта згадала, що на Пороховій вона мусить глянути на Вікторову спальню. Й спитала, що вона могла б привезти йому в подарунок з Мюнхену, з Німеччини.

— Томик Рільке.

Вдруге Лютта потиснула Вікторову руку інакше. Цей потиск, рішучий, пристрасний, безоглядний, здався йому міцнішим за освідчення в коханні, певнішим від заручин, важливішим ніж шлюбний контракт.

29

У п'ятницю Віктор і Лютта зранку побували на Пушкінській і на Пороховій. Славно промчалися містом, цілком засліпленим, цілком приглушеним. Так наче побули насамоті. Перед розлукою на три тижні.

Сани подано о дев'ятій. Віктор і Лютта вийшли з парадних дверей, а коні по мички погрузли в снігу. Наче вдалині майоріли будинки на протилежному боці вулиці. Цілу

дорогу сніжинки ховали Віктора і Лютту від міста і липли їм на обличчя — турбували губи, ялинками світилися на носі, замітали очі, ковзанку наливали на чолі.

Рука шукала і знаходила руку.

У Німченків Лютта засумнівалася й кинулася до Віктора за порадою. Не знала, на чому зупинитися. Та ще обізвалося сумління: чи можна в бідних людей забирати найкоштовніше — китайський сервіс стародавньої роботи.

Чим спроможна була вона за нього розплатитися? Безпотрібними в Полтаві марками?! А харчів вона мала з собою, як на сім'ю, обмаль: законсервоване м'ясо, сардинки, фунт какао, цеберко смальцю.

Безсловесні торги закінчилися несподіваним чином. Лютту осяяла думка: та вона попросить відкласти для неї сервіс! І довідається в Мюнхені про ціну такої знахідки. Звичайно! А сьогодні вона візьме собі кришталеву вазочку невимовно вишуканої форми і набір китайських іграшок-мініатюр.

Пакунок з харчами, вийшло, був подарунком. Але жінка всеодно мучилася: не могла позбутися почуття, що вона дозволила собі скористатися з прикрої нагоди, що вона пограбувала бідаків та ще й пообіцяла навідатися до них знову.

В додаток до всього... Віктор не заспокоїв її ані півсловом. Отже почуття їхні були цілком співзвучні, в унісон.

На Пороховій пробули з чверть години. Господиня кришила локшу на глибоко-глибоко видовбаній ножем дошці. На столі в неї лежав окрасець базарної хлібини з листочками, з капустою на череві.

Жаль стало бабусі. Вона так надіялася, що Віктор прогляне її бібліотеку, ту, що в шафах і в скринях на горищі, — жінка показала на ляду в передпокої. Поспішала, одним словом, розпродатися... Гості ж пройшли повз книги: Лютта хотіла глянути на Вікторову спаленьку.

А в саях Лютта допитливо глянула на Віктора й раптом промовила:

— А може добре, що я поступилася Марієнфельду, що я залишилася на Україні, в Полтаві?!

Віктор побоявся переплутати її думки, не ворухнувся.

На розі Шевченківської й Котляревської сани ледве не вивернулися в замет на пішоді. На мить Лютта опинилася на Вікторові, в обіймах. А потім сани знову пішли стрілою. Полтавський полудень схожий був уже на червонобоке яблуко. Душу до дна пробирало саяво. Бенгальським вогнем спалахували таємні надії.

Віктор і Лютта думали, в суті діла, про те саме. Тільки висловила все це — жінка.

— Просто це чи загадково, що вас я зустріла на Україні, навіть у Полтаві?!

Віктор глянув на Лютту й пояснив свій стан дивним чином:

— Надто загадково для простоти. Надто просто для загадковости.

У неділю, пізнім ранком, до Лисенків забігла Ляля. Переперчена. Вперше від минулого літа вона побувала в мешканні Люби Левінсон. Там з осені вже мешкала українська родина. Та ще яка! До полтавської пари з двойком дітей, хлопчик і дівчинка, перебралися з Миргорода батьки, агроном з дружиною. А тиждень тому прибів до них,

вирвався з німецького полону, також син, студент (!) Київського університету, філолог-україніст, і — засланець. Він трохи не добув трирічного терміну, бо пішов добровольцем з Колими на фронт. Захистив Москву й повернувся додому, в Полтаву.

Віктор мовчки глянув на Лялю. Вона відповіла на запитання:

— Гриша Козаченко.

Дівчина не сумнівалася, що Віктор спішно одягнеться й вони разом кинуться через яблуневий садок до сусідів знайомитися. Не в її натурі було здогадатися, чому ж нововідкритий спудей не поспішив до Лисенків. Право на перший крок у таких справах як знайомство або дружба вона залишала собі та своїм близьким. Тут вона не могла терпіти різних формальностей або відкладань. І відразу красувалася переборщеною відвертістю, охоче брала курс на цілковиту інтимність.

— Я його добре пам'ятаю, — сказав Віктор, щоб заспокоїти Лялю.

А в ній тепер цікавість спалахнула з новою й небувалою досі силою.

В Лисенків цього ранку не вщухало глузування. Тон йому завдавав сам «жених». Як він, для прикладу, вголос обмірковував, чи пообідати йому ще вдома, чи вже в Наталі, в «жоні»! Вторив братові — Льока. Виходило це в них так ладно та тонко, що в бабусі від сміху підгиналися ноги, тато реготав до сліз, до одуріння. Мама теж сміялася, радше, посміхалася. Але їй не подобалися Вікторові «студії жіночого характеру», не подобалася й «невістка» та й сам Базаревський, жертва, звичайно, але й дивак, якщо не... Чогось певного проти Базаревських мама не мала. Зате надто багато — непевного. Краще було, вважала вона, обійтися без «торта в Базаревських».

Мамина інтуїція — різко проти. Хоч розум просував також і свої «за». Поперше, їй не хотілося бути колодою посеред синових шляху. Та і на яке товариство в цілковито вистріляному місті міг Віктор розраховувати? Подруге, мамі набридло вже синове «братання» з бабусями та дідусями, зі столітніми учительками та вчителями. Дратувала — бездумна дружба з Лялею, небезпечною сухотницею. Дурниці на кожному кроці. З якого боку й куди не глянь!

Лялю спантеличила розповідь Віктора про німкеню Лютту. Обпекло ледь стримуване захоплення чужинкою. Але дуже прикро вразило і «сватання на Гончарівці», пардон, на Хрестовоздвиженській вулиці. В даному разі все це пахло навпрост школою, а в душі скипала лють. Як буря хмари, так розносили її роздратування сміх Лисенків і деякі відомості про Гришу Козаченка.

Він, на рік чи два старший від Віктора, з другого курсу вже часто друкував рецензії, здається, навіть критичні статті в найбільших газетах і в найкращих журналах Києва. Дуже добре жив з товаришами — зовсім по-родинному брав до серця їхню матеріальну скруту й дуже самовпевнено брався заспокоювати також духові сумніви і замішання щирих своїх земляків. Під кінець третього курсу — чи вже четвертого? — довкола Гриші в аудиторіях і по коридорах юрмилося студентство. Його кімната в Солом'янському гуртожитку стала штаб-квартирою університетських селяків. Там удень, ввечері і ночами точилися дискусії. За тиждень чи два перед весінніми іспитами по студентського трибуна, по проводиря голоти, прийшли чекісти.

Віктор запам'ятав цю ніч. Прокинувся, а товариші-голяки стовбичать у нього в ногах, прикладають вуха до дверей. Раптом цілий загін чобіт вивалив у коридор і невпопад

потюпав до сходів. Козолуп, їхній громило, прочинив двері і виглянув у яскраво освітлений коридор.

Усе це Віктор устиг розповісти Лялі. Промовчав інше: заключення.

В університеті Віктор надто берігся, щоб пускатися в дискусії з Гришою та до нього подібними розумниками. З ним уникалося навіть побіжних зустрічей, навіть ручкання. Віктор мав за машкару Гришину комсомольську правовірність, за глупоту — навіть за провокацію! — його незалежні мудрування, за наївність, в найкращому випадкові, його намір батіжком перебити залізо, крицю, метал.

Чужою породою людей були для Віктора як ідейні, отже розчаровані російською революцією комуністи, так і наші повсюдні народники!

Цей нахил у ньому був вроджений, родинний. Від батька.

У Лисенків було органічно поєднано щире повагу й любов до народу з лютою зненавистю до народофільства, ідейного народництва, до канонізації народу, коронування дядька.

Тісний коридорчик, не було сумніву, міг легко піддатися, завалитися. Від сміху Ляля швидше кинулася з хати в провулок і притримала за собою двері. За нею, точачись від реготу, переступив поріг Віктор. Два горшки обгорнутих газетами квітів на руках... Щоб не попадати на підлогу, трималися купи, обнялися, бабуся, Льока, тато і мама.

На Хрестовоздвиженській Віктор — що дома. Тут, над урвищем, жили його французенка Лісовська і — насупроти — Райгородський. Кам'яничка Базаревських, її дзеркальні вікна, над пішоходом. А подвір'я заховано парканом понад людський зріст. Старі кущі, бузок і ясин, стирчали з нього, як букет з вази. Фіртка на подвір'я, хоч і не кована, — фортечна.

Відчинив гостю сам господар. Та парадний, набундючений. Не бухгалтер Базаревський, а полтавський губернатор! Людина почувала себе в праві погордитися. Вперше за багато років таке щастя в його домі, — пішли з України росіяни, настало двадцять років доньці...

Кучерявому брюнету, насвіже поголеному, чудово пасував темносиній костюм, артистично вишита сорочка й багатобарвні кубики української краватки. А Віктора розсмішила небачена ще на цьому обличчі пиха. Він стояв, з горшками в руках, перед дверима й посміхався. Базаревський кріпився, хоч і відчував уже, що зараз злетить з небес на землю. Проте не уявляв ще, яким чином це станеться, з якої статі.

Віктор показав головою на східці й пожартував:

— Високий у вас ганок. Легко можна ребра поламати...

Враз господар опинився, дійсно, на землі, враз опростився до звичайної міри і — заливаючись сміхом — потягнув гостя в холодні сінці й натоплену кухню. Рукою потягнув за карк. Другою за фалду пальта з собачим ковніром.

Пані Базаревська давно вже не бачила Віктора: глянула на студента не без щирого здивування, не без відвертого задоволення. Хоч за садком цих добрих почувань муром стояла її вроджена стриманість. Вона, цілком напевне, нічого не чекала від зустрічі Наталі з Віктором. Нічого ні доброго, ні злого.

Пані Базаревська вперше побачила його дорослим. У неї в пам'яті Віктор так і жив — тонюсенький хлопчик, згодом худенький підліток на шкільних святах. Його портретів і

портретиків було в пам'яті незчисленна кількість. У будні й по суботах він, то ще зовсім курча, то вже юнак, проходив повз вікна їхньої світлиці, тільки з протилежного боку вулиці, до Лісовської на лекцію з французької мови.

Вона надзвичайно радо бачила його. І підходила до вікна, щоб глянути на школярика по дорозі додому. Надто розумною й вольовою людиною була вона, щоб піддатися недобррозичливості, заздощам. Та вона наскрізь бачила також свою доньку, Наталю. Дівчина була як дівчина. Вчилася дуже добре, проте не мала ні змоги, ні нахилу до навчання додаткового — музики чи мов. Наталя з дрібних років була напрочуд практичною. Такими ж були в неї навіть мрії — про спокій, про добробут, про порядкування не тільки речами, а й людьми. Вона змалку мріяла стати — звідки в неї саме таке бажання? — лікарем, хірургом. Але охоче товклася вона також на кухні, охоче «наводила глянс» у кімнатах. На кожному кроці виявлявся в неї хист до господарських справ, вроджений сприт.

З прихованою цікавістю, з посмішкою, теж пригашеною, стежила пані Базаревська за казкою Вікторових почувань. Вона часто і систематично, з року в рік, перехоплювала хлопчикову прихильність, його зацікавлення нею як особою, навіть як жінкою. До нього промовляла її зріла-перезріла краса. Зворотним боком його уваги до неї була сліпота. Віктор завжди виявляв байдужість до своїх ровесниць, до Наталі.

Їхня тасмниця, химерна і безсумнівна, ожила відразу.

В кухні до гостя й господаря поспішили обидві жінки. Пані Базаревській приємно було бачити Віктора в їхній хаті. Та ще вона помітила, що хлопчик залишився вірним давній приязні: перед ним стояла приваблива людина, гарна жінка. Віктор помітив чисто національну красу її, вдалі співвідношення форм її тіла, клясичну гармонію барв.

Віктор зрадив, що не змарнів ще вишуканий овал її обличчя, що зоріли ще її свіжі очі, що не піддався ще її ніс, її рот первозданної чистоти. Поруч сустилася й кудкудакала сестра Базаревського, в три погібелі зігнута кучерява бабуса в парадній спідниці, чорній, і в маркізетовій, жовтій, блюзі. На її тричі змінятому обличчі дозрівали черешні-очі. Бабуся жила в другій половині дому, не познайомилася з Віктором, а привітала давнього приятеля сім'ї. Здається, навіть, як родича.

Вбігла на кухню й поцілувала Віктора в губи, повисла на ньому — новонароджена. З'явилася в дверях світлиці, ледве не заплакала від зворушення, Оксана.

— Радійте, двадцятирічні! — пожартував Віктор. — Доживете до мого віку...

Всі присутні посміхнулися. Господар дому бравурно, господиня стримано, сива жінка в жовтій блюзі ледь помітно. Наталина посмішка була глибокою й масною. Оксана — зашарілася й заблистіла.

Тоді Наталя подякувала за квіти. Справді, квіти посеред зими!

В їдальні Віктора познайомили з родичами, сім'я також Наталиного дядька, біженці з Харкова, та приятелями Базаревських. На канапі розмова точилася довкола голоду, харківського, і терору, теж найновішої марки, німецького.

Людей вішали на ліхтарях і бальконах. Ні в чому особисто не повинних: за «географічним принципом». Будинки або й квартал страчених за вбитого російськими партизанами вояка!

Віктор стояв перед канапою й прислухався, приглядався до свідків харківських подій. На хвилинку підійшов також до гуртка молоді й літніх людей біля кахельної груби. Там зайшла мова про наглу зміну курсу нашого життя.

Кожен з присутніх, на всякий випадок, уникав прямого засудження німецької політики щодо України. Ніхто не брався сміливо заглянути в наше майбутнє, як нації, як людей.

Кожен, натомість, підкреслював наше цілковите безсилля. Про третій вихід з нашого становища ніхто не згадав. Бо в нас, мовляв, може господарювати Росія або — чи на краще? — Німеччина.

Настав, одним словом, благословенний час: нам подаровано превелике щастя забуття — можна було трішки пожити без роздуму й без турбот про цілком непроглядне майбутнє.

Підходящий час для бездіяльності! Така заспокойлива обставина — імпотенція в класичній формі!

Віктор повернувся до канапи в той мент, як розгублена пара харківських Базаревських зімліла від здивування. На них визвірилася Оксана. Навпрост гаркнула:

— Гидь яка! В черзі стовбичать до шибениці, щоб по порядку в рай... Нас і треба вішати! До останнього хохла, всіх вивішати! Так і так! Більшовики провокують німців? Добре роблять. Немає кого жаліти. Будьте ви тричі прокляті!

Наталя взяла Віктора під руку й завела до своєї кімнати. На столикові біля ліжка красувався пошматаний томик І.Тургенєва: «Дворянское гнездо».

— Книжка варта цілої української літератури разом узятої,— похвалилася оригінальністю свого думання Наталя.

— Я знаю. Я перебільшую...

І додала раптом:

— Я передчуваю, що сьогодні ти прийдеш, нарешті. Тепер я прив'яжу тебе!

А Вікторові ще ввижалася Оксана. Думка плуталася довкола слів фізика і природа, безодня й відчай. Марився закон про заміщення пустоти. Брак свого змісту Оксана надолужить чужим.

Наталя, розворушена ніяковістю чи спротивом, приклала своє чоло до Вікторового, намірилася прикласти і губи, коли в кімнату ввірвався — і просіяв, і неждано розреготався! — Базаревський.

— Привалив з полк німців! Сестра запросила своїх пожильців на торт. Пішли, голубчику! Досить розкручувати романи з провінційними наядами!

У кухні біля дверей роздягалася тройко юних унтерофіцерів, летунів, — срібні нашивки на вилогах сірих, наче грубошерстих, одностроїв, краватки. Хлопці немов перемиті: один у один. Непочатий край, з першого погляду здалося, порядности і солідности. Ані тіні, між іншим, ніяковости або блазенства. Радше: байдужість. Навпіл з ввічливістю.

На столі — це не в Лисенків! — бракувало тільки птичого молока. До невпізнання змінився настрій гостей і господарів. Зі світових катаклізмів, як виявилось, можна було, при бажанні, знайти безліч виходів. Розв'язалися язики також у німців: їхнім з'єднанням довелося визволяти, цебто бомбардувати, Полтаву.

Весело було за столом. Тільки
и в Оксани занепадав настрій, хоч господар дому цокався з нею найчастіше. Вона —
любимиця Базаревського з отакого от віку. Та Віктор дуже ретельно перекладав діалоги
німецьких гостей з українськими. Його дивували «молочні ріки в киселевих берегах».

І потім — такий розмах прийняття: стіл на всю довжину їдальні, стільців-стільців.
Перед чаєм ніде було в мешканні повернутися. Крізь кухонні двері Віктор ледве
запримітив, як у сіни майнуло Оксанине пальто. Він вискочив за дівчиною на ганок, але не
зміг умовити її залишитися на славнорічний торт Базаревських, на чай. Віктор нагадав їй
навіть, що вони так і не поговорили.

Оксана, так несподівано, відповіла йому грубістю:

— Нам і не треба зустрічатися! Нам і не треба говорити!

Наталя була в чудовому настрої: під охороною трьох німецьких унтерів пішла
провести Віктора до Соняшного парку. Та швидко компанія проминула й
Малопетровський. Насправді розпрощалися на Келінському проспекті, біля парадного
входу до Міської бібліотеки.

30

Наполовину це була щира доброзичливість. А наполовину спроба уникнути
небезпеки, що значило одноразово — заглушити в собі кохання, відмовитися від щастя.

Від'їзд Лютти додому — нагода для Віктора спокійно обміркувати, навіть ґрунтовно
обдумати неймовірно пікантне становище на його життєвому шляху... Ні, все це не
вкладалося в голову: німецька жінка, юна дама з буржуазної родини, вдова по німецькому
майорові...

Казка все це чи буденна історія? Кінчик трагедії чи іграшка?!

Віктор, зачудований, даремне намагався прибрати з обличчя недоречно, нікому не
зрозумілу посмішку. На обрії свідомості неспинно збирався образ Лютти й іконописний
краєвид Німеччини. Здається, що воєдино зрослися кольорові картки «Старий Нюрнберг»
і романтичний ландшафт Альбрехта Альтдорфера «Долина Дунаю біля Регенсбургу з
замком Верт».

Навіщо сумніватися: Лютта була вже в Мюнхені, над Ізаром. А збиралася на другий
день Різдва з'їздити до дідуся й бабусі в Бад Тельц. Згодом також у Рітштайт біля Пассау:
кортіло побачитися з Гансом Каросою, поетом і лікарем.

Під Полтавою, у Нижніх Млинах, Лютта розповіла Віктору не лише про Ганса
Каросу, а й про його батька Карла Каросу, теж медика, навіть автора клясичної праці
про сухоти «Die Heilung und Ausrottung der Tuberkulose», Мюнхен, 1904. Мова зайшла
також про чудовий винахід його — таблетки «Assanol». А Ганс Каросса, а Ганс
Каросса... Лютта захлиналася. Не вдавалося приборкати начисто весінню повільну
почувальність. Клясичний заток слів.

Дивна розмова в саях посеред лісу, соснового. По дорозі в Зінці. Про життя й працю
поета-гетеанця й лікаря скромних мюнхенців і людей славетних. Його пацієнтами, між
іншим, були Рільке і Ст. Цвайг.

Під час першої війни Ганс Каросса був з військом у Румунії й на Україні. Це він порадив Льотті залишитися в Полтаві, познайомитися з країною. Вона зиркнула до своєї торбинки і подала Віктору візитну картку свого чудо-лікаря, подарувала на пам'ять.

Dr. med. Hans Carossa

Facharzt fuer innere, spez. Lungenkrankheiten

Theresienstrasse 46/11 r. Fernsprecher 2 54 78

Sprechstunden: Werktags: 2-3 Uhr

Sonn-und Freitags: 9-10 Uhr.

І додала, наче в забутті:

— ...на розі з Тюркенштрассе, насупроти касарні.

— Я, звичайно, пам'ятаю, — насмішкувато відповів співрозмовник.

Льотта, розчулена і здивована, зизом глянула на Віктора. Посміхнулася. Поруч неї сидів у санях не земляк, а полтавець, молодий українець.

Згодом, уперше в житті, на Вікторове плече зручно вляглася хутряна шапочка Льотти. Вперше до його рукава притулилася її щока.

... Льотта вже на півдні Німеччини! Вікторової Німеччини?!

Досі Німеччина була світом геніяльних музик, геніяльних філософів, геніяльних поетів. Вдень і вночі світилися цілі поверхи її культури. Гете зі своїми сучасниками, великі й малі осередки романтиків, затишні гнізда творців новітньої доби, від вілли Г.Гавптмана «Візенштайн» в Агнетендорфі, Шлезьк, до іграшкового замка Г.Ф.Гофмансталя «Родаун» під Віднем. Це — в першій мірі. Бо про Німеччину закагатовано було в пам'яті безліч відомостей, звичайно приперчених подивом, навіть захопленням.

Щойно в сорок першому році виринуло непорозуміння з німцями, з Німеччиною. Віктор не знав, куди подіти вже найперші розчарування, сподівані й несподівані досвіди.

Досі Віктор відкривав нескінченні багатства Німеччини, її незрівняний доробок. Тепер почалася доба, жодного сумніву, викривань, то дуже побіжних, то дійсно фундаментальних. І мови не було вже про Україну. Йшлося вже тільки про особистий порятунок, про втечу родини з німцями на Захід. Як і за російського режиму на Україні, надія ключилася на мудру природу бездіяльності, на виняткову обережність, на втікання від життя.

Отже: хай живе фаталізм?

Десять разів на день виринала думка про Льотту. Турбувало Віктора, що в Полтаву потрапила вона не з казки, що була вона перлиною чужого сузір'я.

До Лисенків унадилися гості. «Ранок на ціле життя», рукопис приблизно третини задуманої книжки, лежав на дні шухляди каменем. Та фантазія розцвітала щодня заново. Часом до такої міри хотілося побути насамоті й попрацювати за своїм столом, у своєму покоїкові, що стан цей, волення це, невільно ставало цікавим об'єктом для спостереження. Була потреба в самозаглибленні, в творчості.

На Різдво, на Новий рік, сорок другий, Віктор сподівався хоч частково наздогнати прогаяне. Надіявся заново призвичаїтися до писемного стола. Та вже в п'ятницю вечір було змарновано: до Лисенків зайшов розпрощатися Микола Піснячевський. Комендантура видала йому дозвіл на поворот додому, до Кам'янця-Подільського.

За вечерею, ще перебиваючи сум веселощами, гість просив господарів не забувати його родинної адреси. У нього була певність, що в новому році росіяни відженуть німців за Дніпро, що Лівобережжя в найближчі місяці стане руїною. А вже біля дверей, обіймаючись і цілуючись, Микола розридався. В суті справи, Нінина зрада в ці дні тяжчою марилося йому, ніж трагедія світової війни!

Але невміч були вже йому також поневіряння сорок першого року.

Віктор востаннє провів свого університетського товариша до Ніниної брами на Пушкінській. Заспокоювати його було вже ніколи.

Ляля щодня просипалася й дзвонила до Лисенків ополудні. Зустрічала її звичайно бабуся: запрошувала на теревені просто до кухні, лише зрідка до їдальні. Зовсім інша справа — в бурю. Коли дівчині було не до реляції про полтавські або фронтові події, про своє читання, то вона, в ботах, у розхристаному пальті, в бруднобрунатному береті на жовто-червонавій голові, всідалася в їдальні до столу, а бабусю радо відпускала на кухню.

Лялю чудодійно заспокоювала світінь кімнати, золотінь пойнятих льодом, крижаними лілями, вікон. Якщо ж настрій не вдавалося підлатати, якщо часом він дуже набрякав і тяжчав, Ляля трохи наддягалася й перебиралася до Вікторової кімнати читати. Згодом бабуся обережно-обережно приносила гості склянку чаю й цукорницю, молоко і четвертину перепічки на салі.

Бабуся приготована була до найнесподіваніших учинків Лялі. Раз гостя зиркала на господиню вовком, раз кидалася з нею вальсувати в їдальні та на кухні, раз хапалася за пальто і втікала геть з хати, одягаючись, вибігала в провулок, стрімголов кидалася на стежку поміж бур'яном чи сугробами снігу, неслася додому.

В цю суботу, на родинний сніданок, Ляля вскочила до Лисенків перелякана і запухла від сліз. Наче лопатою, розтрусила по їдальні, забризкала ліжко і стіл, грудки і стружечки снігу. Двері в кабінет вона розчинила рвучко та широко. Віктор устав з-за столу й пішов за дівчиною. Ляля стояла посеред його спальні й прикладала руки до очей, намагалася стримати ридання.

Перелякані Лисенки, вслід за Віктором, в одну мить збіглися в кабінетику, оточили гостю. Уночі чи може на світанку в своєму передпокої повісилася Лялина шкільна товаришка, Льоля Мінченко. Напередодні, о п'ятій вечора, німецькі жандарми забрали в неї трирічного сина. Вона сама винесла їм хлопчика, напівєврея, єврея по-батькові, і востаннє поцілувала його в голівку, в кирпу...

По-дурному, звичайно, проте Лялю тепер катувало сумління. В школі вона, учениця слабенька, лінива, не давала проходу, десять років цькувала Льоллю з найрізноманітніших приводів. Найкраще вдавалося їй перекривляти непоправно українську вимову російських слів, передавати безнадійно український акцент Льолі.

Батько дівчини, найдрібнішої в класі, був їхнім вчителем української мови і літератури. Справді примушувала Льоллю вчитися в російській школі її мати, грекиня чи сирійка. У десятій школі, взагалі кажучи, вчилися діти заможних і освічених євреїв. Значний відсоток учнів складали також росіяни, головне, діти старшин і працівників безпеки. А решта братії — із зрусифікованих родин мішаної національності.

Манюсінька українка з чорними очищами була обдарованим математиком. Їй, потай, заздрила навіть Люба Левінсон, дівчина не лише працездатна, а й здібна, талановита. Правда, в душі учениці, друга спереду й друга ззаду клясної кімнати, часто браталися. Льоля бачила, що Ляліні кусання, Ляліне ворогування було наскрізь театральним. Ляля грала цілком чужу їй роллю — засвідчувала своє давнє вже вірнопідданство Любі Левінсон.

Назверх Ляліна симпатія до Льолі проявилася в студентські роки, як товаришка і сусідка повернулася з Ялти додому вагітною й мусила промінати Харківський університет на Полтавський педагогічний інститут. Тоді Люба Левінсон майже не звернула уваги на таку подію, на смішну, здається. Люба, дуже обережно і тонко, іронізувала. Ляля з усієї сили стримувалася, щоб не кинути навчання в Москві, щоб не податися й собі до Полтави, щоб не стати в Льолі нянькою й служницею.

Батько Льолиного хлопчика, молодий російський поет, єврей з українським прізвищем, одружився згодом з дівчиною з десятої школи. Та через рік жінка залишила його заради... старого романіста, власника просторого мешкання в Москві й дачі під містом.

А поет щоліта приїздив до батьків у Полтаву, навіть умудрився видати тут книжечку віршів «Родная Полтава», й обов'язково заходив до Мінченків на Садову. Любив возити свого синочка по місту, по парках.

Щойно війна остаточно порвала Льоліні розрахунки і надії.

У цю суботу Ляля рвалася до могили. Тільки й хотіла лягти поруч Льолі Мінченко, поруч сестри, поруч святої.

На латинське Різдво, у перший день, Віктор відмовився від ранкової прогулянки з Льокою. Та до такої міри різко, навпрост смішно і нестерпно, що цілий світ зарозумілого «писателя землі руської» раптом потемнів і перевернувся догори дном. Хоч біжи братові навздогін! Писемний стіл, як виявилось, став не то надто низьким, не то занадто високим. Закам'яніло легеньке звичайно крісло. Не піддалися читанню рядки власного рукопису.

Грім ударив посеред цілком погожого неба. Найперше здивувався своїй нетерпеливості — Віктор. І також — витриманості своїх рідних.

Як на нещастя, ніхто з них не розгнівався, ніхто не виявив обурення. Брат ладен був вибачатися за те, що без попереднього дозволу зібрався пройтися понад парками в товаристві його імператорської величності. Крізь вікно їдальні Віктор глянув на брата в провулку: здивований, майже приголомшений, пішов він посеред дороги. Безпорадний, майже жалюгідний, майже винний у несодіяних гріхах. Не дуже нагуляється він... Осіннім листком скрутилося батькове серце. Він би вийшов з кімнати, коли б цього не зробив Віктор. Найближче до протесту була мама. Проте й вона зразу вирішила згасити непорозуміння в самому зародкові.

На щастя, бабуса про Вікторову гарячковість нічого не довідалася, її голубий настрій ні трішки не помутнів, навіть загорівся блискітками, спалахнув.

За писемним столом, у довгождану отже годину, Віктор збагнув, як тяжко буде йому сьогодні подолати нехить до занедбаного вже писання, як би вчасно було йому на цілий день випурхнути з дому. Він сам собі здавався гидким. Усвідомлював, та як гостро, як боляче, свою провину перед братом і сім'єю. Прагнув проковтнути якнайдовший проміжок часу.

Дзеленьчання дзвоника в затишному, навіть у парадному, наче припудреному й напонадженому коридорчику здалося Віктору в першу мить несподіваним порятунком, у другу — передвісником нещастя. Блискавками на всі чотири боки світу спалахнули законні здивування й безпідставні підозріння.

До нестями збентежена, невесело сміялася на порозі їдальні Оксана Пройда. Ще в коридорі — знайомився! — гугнявив, шипів і кашляв її супутник — Марієнфельд.

У Віктора в пам'яті зринула сценка знайомства дівчат-козуль з берлінським дідусем-мисливцем: «півкімната» Йоганни Карлівни, а потім освітлені свічкою сіни, занесений снігом ганок. Як тоді, тижнів два тому, Оксана рвалася на волю, до щасливої, бо вільної, Наталі Базаревської!... Віктор схопився з-за столу й стояв уже посеред вітальні, тиснув руки Оксани і Марієнфельда. Він зрадив би Оксані щиро. Він би легко витримав ділове побачення й навіть цілий день праці з Марієнфельдом...

Але так несподівано, неждано!.. Марієнфельд і Оксана?

Що доброго віщував такий надприродний союз?!

І потім: навіщо їм знадобилися Лисенки?

Ні, ні, ні! Це не спроста, звичайно.

Ще один привід для ледь прихованого зніяковіння: гостей би личило запросити до столу — латинське Різдво! — а в домі в Лисенків звична пустота. Святом у них не пахло ніколи. Життя в них давно вже зведено до безпросвітнього будня. На самому краю цієї пустелі в пам'яті дітей яріло дві-три-п'ять ялинок на сонгородське Різдво.

Оксані жаль стало Віктора. Розумом і серцем вона розпізнала обурливий тонус буття типово української родини: страх і нидіння!

Ще в дитинстві вона помітила тричі розпроклятий дух української інтелігенції. Незадоволення минулим, спротив живому дню, зневіра в майбутньому. Цілковита неспроможність виявити свою суть і дати бій ворогові. Та ще небажання здатися.

Оксана заспокоїла господарів. Гості ввірвалися в дім лише на п'ять хвилин, на них у провулку чекають сани. Їхній намір простий — запросити Віктора на обід і випити разом по келиху вина.

Марієнфельд на свій лад сприйняв збентеження, майже переляк, пихатого дімка над кручею. Як непристосованість до воєнних умов життя.

Тримаючи у лівій руці чудесно перев'язаний золотою шворкою пакуночок для Віктора і денце пляшки французького шампанського, правою гість ручкався з Вікторовою родиною. Кутастість його характеру наполовину вже потонула в гарячій повені несусвітньої доброзичливості, у святковому зворушенні.

Гості спробували навіть не роздягатися. Та згодом склали свої бебехи просто на канапі й пробули в Лисенків ще з пів-години. Вчасно повернувся додому Льока: бабуся саме подала на стіл келихи. З несподіваною силою спалахнула розмова. Марієнфельд і батько обмінялися компліментами: обоє вони говорили справжньою російською мовою.

Потім гість з Віктором опинилися в кабінеті й розпакували Льоттин подарунок: свіже видання, біленький томик у зеленій рамочці, «Дитинство» Ганса Каросси. Також лист, власне, різдвяна картка, цілком проста та офіційна на перший погляд, а насправді — вся в гарячих течіях, суцільний підтекст.

Марієнфельда вразив підбір Вікторових книг. Неприємно тільки, що така маса з них — українські. Але німецькі, але французькі, але російські — золоте дно!

Оксана, задумана, розгублена, тим часом розповіла Лисенкам про привід для їхнього бенкету: новосілля збігалося в них з влаштуванням Сашка, її брата-телепня, на працю в німецькій комендатурі. За обидві послуги, було без слів ясно, Марієнфельда нагороджувалося обідом.

Та найістотніше, найнесподіваніше: Оксана використала нагоду — сказала Лисенкам-батькам, що Віктору не треба приходити до неї на новосілля, що її примушено запросити Віктора й Наталю Базаревську.

Хто вимагає — дівчина не сказала. Щойно усміхнена, Оксана перемогла відчай і сльози: «Марієнфельд хоче бачити Віктора на обіді. Наталя Базаревська чекає зустрічі з Віктором...»

Усе це лише «теж правда». Про суть справи Оксана Пройда побоялася й натякнути.

Батьки перелякалися. Адже дівчина благала Віктора не зробити дурниці, не приходити до неї на обід.

А на прощання, в провулку, сідаючи в сани поруч берлінського дідуса, Оксана попрохала Віктора бути точним, не запізнюватися, прибути на третю годину. Йї додала, що Наталя чекатиме на нього о другій.

Останній тиждень року був схожим на щільник.

Дні стояли... Не дні, а золото, а світло. У них дуже гармонійно вкладалися незчисленні враження, багатомовні досвіди.

Потроху, потроху, а вцілому багато: трішки солодкого, трішки байдужости, трішки гіркоти.

І щастя, радість, і сум тиснулися в щільники поруч.

Віктора турбував Марієнфельд. Що не день, то дужче, то певніше.

Він ані словом не згадав Пройдів. Звичайно, не запитав про неприязність Віктора: йому досить було факту. Юний українець уник його товариства. Його напевне роздратовало зближення землячки з літнім німцем. А йому, старому йолопу, справді примарилася дружба. В очах так і майоріли дві пари: він з Оксаною й Віктор з Наталею!

Зміна в поведінці Марієнфельда, тим гірше для Віктора, була ледве помітною, такою прихованою, такою глибокою, такою серйозною.

Цілий тиждень Віктор щодня обдумував, чи не відмовитися йому від праці в «Сході», чи не піти йому геть по добрій волі, без певної причини.

Зате наладналася справа з «Ранком на ціле життя». За тиждень, вечорами, написано було новий розділ книжки: десять сторінок!

Останній день року набрав форми чіткого тризубця: ранкова ідилія в лісі: бездонне схвилювання воєнного пополудня; чудодійна відчуженість творчого вечора. Ще переляк

опівночі. На Сильвестра, під Новий рік: німці зняли стрілянину на вулицях, особливо на передмістях Полтави. Людям примарилися російські десанти, партизанські рейди.

Ранком у останній день року Віктора відряджено було під Диканьку по дрова — в допомогу завідувачеві господарської частини «Сходу». Всідаючись у кабіну тягарового автомобіля поміж шофером-солдатом і Віктором, шеф демонстративно перевіряв справність свого револьвера. Про партизанів на Полтавщині ще нічого не було чути.

А в борах неподалік села квітла зима. Калічили її німецькі автомобілі-монстри на галявинах і в просіках пуші. Вантажили дрова полонені росіяни. Але крутилися там і полтавські хлопці.

З Віктором вони перекинулися кількома словами, пожартували, правда, не так весело, як багатозначно.

Зразу після обіду, перед другою годиною, Віктора викликав до свого кабінету Марієнфельд. Без слів ясно було, що трапилося щось жахливе. Зате в німцеві не залишилося й сліду образи, навіть його споконвічної, здавалося, байдужости.

На столі перед Марієнфельдом лежав у брунатній теці майже дослівний запис усіх Вікторових розмов з «телеграфістом», з Гансом. До нього додано було також заключення на три чверти сторінки машинопису. Ганс вважав Віктора за українського націоналіста й державника, щоправда, розумного та прихованого. За небезпечного, одним словом.

— Тут же, — і Віктор поклав долоню на теку, — нічого немає...

— Mein lieber! Щоб вас, на всякий випадок, знищити, нічого для нас і не потрібно. В тому то й діло, що людині з розумом і серцем ніде в нас подітися. В нас, дорогий мій, як і в вас... Який жах! Який жах!!!

Віктор мовчки стояв перед столом і думав. З серця, а наче здаля, линув дзвін.

Марієнфельд, злий, зосереджений, крокував поміж вікном і дверима. Чимсь нагадував, поперше, олив'яного солдатики, подруге, іванця-киванця.

— Ганса всі ми трохи знаємо. Він приїхав з нами з Берліну...

Віктору здалося, що речення мусило бути продовженим, що розпочату думку відіслано було на додаткову перевірку. Справді, значення цих слів, радше, слів недомовлених, прояснилося згодом. З Гансом Марієнфельду справитися буде зовсім легко. Його збентежила несподівана ще халепа на Вікторову голову: донос — куди треба! — про «романтичну» поїздку Віктора з Люттою у Нижні Млини.

На цей раз Марієнфельд сердився на Віктора, на Лютту, на цілий світ.

— Бачте, як справно ваші кучері служать новому господареві! Будьте ви всі тричі прокляті! Пропадіть ви пропадом! Що це, справді, за світ настав?!

В останній мент він стримався, тільки глянув на Віктора не так переляканими, як зачудованими, навіть зацікавленими очима.

Кортіло йому згадати світових заправил з недовчених семінаристів та з єфрейторів. Усе було в Європі на своїх місцях, як у Петербурзі сидів на троні Микола II, а в Берліні Вільгельм II. От у чому річ!

Заспокоївшись, Марієнфельд підійшов до Віктора й погрався його краваткою: приміряв, як файно міг би він уже висіти на шибениці. Посміхнувся й сів за стіл. Директор Торговельного Товариства «Схід» погасив уже й цю справу. Проте Лютта Дітц вже ніколи більше не повернеться до Полтави. Заради її ж власної безпеки та спокою.

Так, як у цей вечір, давно вже Віктору не працювалося: він зарання докінчив переписування свіжого розділу повісти, з насолодою перелистав теку віршованих перекладів і взявся дописувати і навіть правити свій щоденник. Безодня перед ногами нагадала йому раптом про ціну творчости і про красу людського життя.

Вперше в новому році Віктор прокрокував на Малопетровську вулицю надзвичайно впевнено і з насолодою. Палациком здалася йому одноповерхова кам'яниця «Сходу». Радісно було на душі: «Ранок на ціле життя» знову ожив, знову твердо став на ноги. Головне тепер — не піддаватися хвилям турботливих новин, не вибиватися з притаманного для нього ритму творчої праці.

А в кабінеті, Вікторовому, за столом, сиділа Оксана Пройда.

Віктору здалося, що він усе розуміє. Й що він нічого не розуміє.

Проте найскладнішим питанням у цю мить було інше: роздягтися, повісити пальто в шафу чи...

Та за п'ять хвилин усе на світі раптом прояснилося. В кабінеті директора, був там і Марієнфельд, Віктору запропонували посаду на м'ясокомбінаті, тут же познайомили з його німецьким шефом, а він, найувічливішим чином, від честі відмовився. Надто далека для нього дорога.

Слідом за Віктором вийшов у коридор також Марієнфельд. Щоб потиснути на прощання руку.

31

Примружуючи очі, Віктор плив посеред Малопетровської вулиці, обережно пробирався між сніговими борознами. Міріяди сніжинок довкола нього святкували ще Новий рік. Над ватяною постаттю Віктора, над його головою стояв ореол. Сонце до тла виповнило небо і заливало вже землю.

Дивно: Вікторове обличчя посміхалося. Тішила зимова краса.

Також — цілковита згода розуму й серця. Водночас вони передбачали і передчували горе без кінця й краю, на ціле життя, водночас шукали і наймізернішої нагоди перенівечити логіку дійсних подій, насолодитися вигадкою або несподіванкою.

Обрадувала нехитра ідея — не поспішати до бабусі додому, не нидіти до обідньої пори, а негайно зайти до батька в банк і розповісти йому про своє звільнення й про свої неймовірні підозріння. Найбільше Віктора налякало встрявання Оксани Пройди в його життя.

Тільки п'ять хвилин тому за ним зачинилися й обережно клацнули такі широкі й такі високі двері його контори «Ост», наче розраховані вони були на мастодонтів і жирафів. Запах вишуканого сніданку й заморської кави залишився в жарко натопленому коридорі, навіть у холодному передпокої кремезного палацика.

Через десять хвилин Віктор зайшов до банку на Олександрівській, збіг мармуровими сходами на другий поверх і пробіг до батькового кабінету праворуч і ще раз праворуч.

Крізь широко прочинені двері, з порогу, Віктор уздрів тата за своїм старорежимним бюро, схожим на фісгармонію, на рояль, і, стояв перед ним, — Льоку. Батько, здалося, вже навіки покінчив усі свої земні справи. Брат, розтривожений, мовчав: боявся поширити і поглибити біль співрозмовника, боявся фальшивої ноти. Як вияснилося, мова в них була про Віктора. Батько всю ніч і ранок бачив його перед собою і не знав, не відав, що з сином, власне, трапилося чи ще трапитись мусить, чим він може йому допомогти. Батько чекав на появу Віктора або на сумну новину про нього.

Із спокоєм, і непевним, і надто коротким, тепер усе було покінчено. До Віктора чіплялися вже німці. На нього заведено «справу». В діло пішли вже доноси. Щодня може зазіяти прірва перед Льокиними ногами. Не постріляли росіяни, так постріляють німці!..

Не спроможний до кінця вдуматися в такий жах, тато стояв перед вікном, спиною в кабінет, і не бачив інеєм посрібленого Малопетровського парку й Земства, тепер краєзнавчого музею, за ним навскоси.

І батька, і Льоку теж вразило не звільнення з праці. Всіх їх збентежила поява в конторі «Осту» любої всім дівчини, простолінійної й щирої Оксани. Підозра всіх трьох упала на Пройду-батька. Лисенки споконвіку вважали його в більшій мірі за «шахтаря», ніж за розкуркуленого селянина. В їхній родині він став праобразом «біологічного комуніста».

У кімнаті загадково поблискували меблі — світле бюро, фотелі чорної шкіри, червоного дерева з бронзою полиці книг і документів ладні були загорітися, спалахнути. Батько, по черзі, сидів, стояв і маршував кабінетом: не знав куди і як поховати своїх дітей. З тієї самої причини і в тій самій мірі від росіян і від німців.

Здійсненого він нічого не міг вигадати. А марився йому негайний виїзд родини закордон, у глибину Європи. Було б найкраще — до Швейцарії. Тато не помічав українського килима посеред його кімнати, не хотів нічого чути про Україну.

Коли розмова помітно примерла, до кабінету зайшов Базаревський, превеселий циган з памороззю у чорній чуприні, з масною усмішкою від вуха до вуха, з хижими очима-вогнищами.

Бісівська радість цигана, як він глянув на Віктора, блискавично зів'яла й обпала:

— Так негарно вийшло! Тяжко було попередити Наталю, що ви..?

Віктор, роздратований, не дав йому докінчити речення:

— Про обід у Пройдів я з Наталею не домовлявся. Прошу вас...

Базаревський знову розреготався й заходився Віктора не так лаяти, як пестити. Хапав його за плечі, як грушу, трусив його голову. Запевняв, що він би радо послав молодика на гільйотину, та ще радше врятував бишибеникові життя. Що він не хоче більше нічого ні чути, ні знати про дурну бурю у склянці води.

Цілком несподівано для синів, Лисенко раптом сказав Базаревському, що годину тому Віктора звільнено з праці, що сьогодні ранком за своїм столом Віктор застав — ну, кого б ви думали?! — Оксану Пройду...

Обличчя Базаревського поспішно дурнішало. Приятель не міг повірити, та ніяк було й не повірити. Циган-красень, здалося, ось-ось задихнеться, знепритомніє. Весела посмішка його безпосередньо перетворилася в страшну гримасу. Неймовірна історія! Та, люди добрі, він знає Оксану з пелюшок.

Лисенки втрюх спостерігали, як фотель перед карельським бюро тата заніс Базаревського в надземні простори, в надхмар'я.

І Лисенко, і Базаревський, сидячи обабіч бюро, так помовкли, що брати, обійшлося без прощання, непомітно вислизнули з кімнати.

Льока залишився в себе на другому поверсі. Віктор задріботів білим мармуром униз, у головну залу центрального банку Полтави. Та біля вихідних дверей його наздогнав Базаревський: каракулева шапка на голові, брунатний шарф на шиї, а тяжезне пальто ще в руках. Через десять хвилин Віктора було приставлено на Хрестовоздвиженську вулицю.

Сам господар дому мусив негайно повернутися до банку. Дружині ж і Наталі наказано було нікуди шибеника не випускати з хати. На увазі було — до обіду зразу після дванадцятої. Віктор похвалився своєю радістю — цим кварталом він з року в рік бігав до Наталії Олександрівни Лісовської на лекції з французької мови. Намір у нього виринув пожартувати ще з ось якого приводу — обоє Базаревські були чорняві, а донька вдалася — золотоголова ясноока.

Та все пішло відразу звичайним річищем. — Нікого з Базаревських не порадувала лірика Вікторових спогадів. Вона пройшла повз вуха господарів. Не той був настрій у домі. Біля вішалки в зразково упорядкованій кухні стояла надута Наталка. Вона не приховувала, а випинала образу. Адже Віктор так і не завітав до них... Пані Базаревська тут же чекала на пояснення: чому Віктор не прийшов по Наталю, залишив дівчину до останньої миті в непевності?! А що пережили вони з чоловіком: доценту п'яний Марієнфельд і, правда, Оксана привезли Наталю додому по дванадцятій ночі. Віктор узрів перед собою вимогливу напутницю, виховательку.

Новина про Вікторові перипетії враз змінила клімат у домі. Раптом зцілено було всі болі, зарубцювалися всі рани. Щезла сама можливість будь-яких закидів. Жаль було господаря. Йому страшенно хотілося залишитися вдома і добре наговоритися.

Віктор рвався додому. В Базаревських пробув три чверти години.

Пані Базаревська й Наталя піднеслися на дусі. В кожній з них на свій лад засвітилася симпатія до скривдженого. А це приємне почуття. Далі, обидві вони помітили, що напасть на Віктора зріднила їх з Лисенками. Віктора не хотілося відпускати додому. Та ще дужче кортіло жінкам якнайшвидше залишитися насамоті. Було це в них не так занепокоєння, як справжнє збентеження. Навіть неждано глибоким, і несподівано далекосяжним. Хоч і не несподіваним.

Базаревські декілька тижнів роздумували над незбагненими фактами. З чого почалася — й коли, коли!? — дружба Оксани з дідусем Марієнфельдом? Як це таке вайло як Сашко Пройда влаштувався перекладачем у німецький штаб чи в комендатуру? Його знання мови не витримувало порівняння з підготовкою Наталі й Оксани. Нарешті: Пройди отримали половину відремонтованого німцями будинку на Пушкінській вулиці, насупроти... Це теж типова історія: побудували в Полтаві будинок для музичної школи, а розміщено було в ньому армійський клуб...

Лисенки зійшлися додому в обідню пору. Бабуся сприйняла новину не лише спокійно, а навіть легковажно. Вона навіть зраділа: порадила внукові ні про віщо на світі не думати, крім своєї книги. Мама була спершу просто огірчена, правда, глибоко. До вечора цю історію вона трактувала «по-людському» — як «світову скорботу». Згодом, увечері, вона

раптом збагнула правоту Віктора, чоловікову, Льоки: та все це сталося на політичному ґрунті!

Не світова скорбота, а світова політика. Вирішили Лисенки.

Виринула потреба заховати Віктора. Хоч не випускай його поміж люди, хоч замкни його в мешканні!

Праця над «Ранком на ціле життя», нікому на світі не потрібною книжкою, вгамувала Віктора, спрямувала його уяву на цікавий шлях щоденних прозрінь і поступового та рівномірного себевияву, усвідомлення своєї неповторности, себезбагачення.

Початок сорок другого року, три з

олотих декади січня, приніс здійснення давнього бажання Віктора — познайомитися з власною спроможністю творити, зі справжніми нахилами свого пера. Звичайно, не обійшлося при тому без викриття своїх начисто людських рис. Так за цей час Віктор переконався в бездонности своєї пам'яті, у своїй гострій зрячості. А несподіваним було відкриття «другого боку медалі»: незбагненні причини — самозбереження? — штовхали його на спілку зі сліпотою. Його натура потребувала як сонця, так і тіні.

Так саме непідкупний, здоровий, навіть жорстокий глузд його в певних життєвих становищах виявляв раптом нахил — знову справа в самозбереженні? в довір'ї до чіткого пульсування інстинкту?! — до пристосовництва, до уникання трагічних висновків. Адже писання «Ранку на ціле життя» в чумний час, у розпалі війни, потребувало виправдання... І здоровий глузд не здригнувся: завів музику про найбільшу мудрість у житті — цілковиту згоду з велінням серця, підпорядкування всього для здійснення вродженого, не уявного покликання людини, підтримав наростання творчого настрою, навіть і театрального, проте глибинного.

Зимою в Полтаві отаборилися золоті дні. Стояли небувалі морози, навпрост яріли на сонці глибочезні сніги. Чужоземні однострої на вулицях міста електризували душі людські. Віктор, знову, ще раз, не встиг заглибитися в «Ранок», як уже відкрив свій другий фронт: вечорами почав упорядковувати й гарячково перепрацьовувати свої переклади європейських поетів, почав заглядати у свої рукописи і книги.

Ляля щоразу заставляла Віктора за столом. Від радості, навіть розчулення, часто, щоб не заважати, вона кидалася в місто обігати знайомих. Інколи — прослухувала свіжі сторінки повісти або щойно переписані новинки в реєстрі, в антології Вікторових перекладів з німецьких, французьких та італійських поетів.

Вечорами, звичайно не в Лисенків, а в Лялі, Віктор мучив дівчину — читав по п'ять або й сім варіантів своїх перекладів з Рільке, по п'ятнадцять з Верлена. Їй кожен з них здавався шедевром. Але Віктор в таких випадках сердився. Брався за оригінал...

Перш за все Ляля довго опановувала оригінальний текст. Їй доводилося пояснювати значення кожного слова, а потім ще й твору вцілому. Так, нарешті, Ляля починала розуміти вимушену однобічність перекладу, неминучу неповноцінність перелицьованої поезії. Неадекватними були не лише переклади ремісничі, а й — геніяльні!

Ляля — і це Ляля, Ляля! — губилася. Тоді Віктор, старанно ховаючи посмішку, пресерйозно цитував Пушкіна: «Моя душа расширилась: я чувствую, что могу творить».

Але це був безперечний прорахунок: дівчина чітко розрізняла в словах приятеля соромливе бажання розповісти їй про свій творчий настрій, фактично, стан і поверх цього наміру начеплений жарт.

— Ти, ти, дурню, не шуткуй! Ти справді твориш... Побачиш, йолопе, що за врожай буде з твоїх зусиль!... Ну що з тобою поробиш, як ти сліпий!!!

Сама Ляля грубістю прикривала свою ніжність, свою розчуленість.

До речі, про Вікторову прозу вона говорила цілком вільно — покладалася на власний смак, на тонке відчуття художності. Вражена і щаслива, вона, час від часу, відмовлялася критикувати. Заявляла: «Ти чудовий. Твоя книга чудова». Інша справа переклади з великих поетів.

Нарешті Ляля починала розбиратися в недосяжності Вікторових завдань і вірити його незадоволенням. Часто в ту мить у кімнаті зчинявся гамір. Інколи друзі вчиняли справжню баталію.

— Ну, дуриндо, що? клюнуло? добрала, хвала Богові?!

У ці дні зима досягла zenіту. Часом перепадали бурі. Звичайно ж сніги палахкотіли на сонці від світанку до вечора. Настрій вільно чи невольно тяж саяв з дня в день: уподібнювався до погоди. Чорні пружки на ньому тільки підкреслювали ясноту поля, допомагали обчисленню й осмисленню щастя, нагадували про відносність усього сущого.

Смужки тяжких настроїв допомагали Віктору не потонути в ідилії. У такому розумінні справи цей повтор драматичних переживань і відчаю був формотворчим. І схожим на фатальний, на трагічний ритуальний.

Це не було передчуття нещастя, ні. Все це схожим було на накопичення боргу: так нуртувала свідомість, так часом сприймалося задоволення своїми ранками, пообіддями і вечорами за писемним столом, так радувало — найнепрístupніша з фортець! — вузьке коло родини.

Свіжий порив бурі підхопив цегляний будиночок над кобищанським урвищем у третю неділю січня.

Щоденна праця над «Ранком на ціле життя» продовжувалася ще рівно тиждень. Відкладено її було неждано-негадано: Віктор опинився на новій посаді. Значення цієї події не піддавалося обрахункам.

В обох випадках сталося все в неділю. Навіть точно о другій годині дня. В обох випадках все було схожим на порятунок і на загибель.

...Півдня марилося в Полтаві весна. Та під вечір зима повернулася й швидко відновила в місті порядок. У понеділок у паркові Франка лежав метр зірчастого снігу. Сонце зійшло в асисті клубчастих туманів і пізно.

...У дверях перед бабусею стояла Оксана Пройда. На ній було чорне пальто в талію. На ногах — хромові чобітки. Смушкова шапочка-кубанка насідала на чоло. Красуня, було ясно, востаннє завагалася: вона знову відчула, що не треба їй заходити у цей дім, і знову перемогла себе, посміхнулася. Вона майже не бувала в Лисенків, але напевне знала, що вона подобалася цілій родині. Все в ній подобалося. Тут її любили. А тепер Лисенки її

боялися. Тяжко було повірити, щоб не ненавиділи. І мали рацію. У всьому. Дуже можливо — вважали її тепер за повію. Напевне, безсумнівно.

У такому ж разі вона мусить сюди зайти. Ні, не для того, щоб виправдатися. Щоб відверто пояснити... Найточніше: щоб попередити Віктора...

На розпеченому на морозі обличчі вирізнялися такі чорні, такі карі очі, веселі губи і предивні зуби. У коридорчикові гостя поцілувала бабусю в щоку. Відчула: не було в ній ні сліду неприязні, упередженості чи страху. Нічого, фактично, не розуміючи, бабуся ладна була все зрозуміти. А ні, то вона й так залишиться зі своїм довір'ям до юної людини, зі своєю любов'ю до гарної дитини.

Старі Лисенки на мент розгубилися, їм стало ясно, що гостя виринула посеред хати не спроста. В ту ж мить зайшов зі своєї кімнати Віктор... І забув перелякатися, зрадів поновленню дружби. Та слідом за почуттями ясними замиготіли також пелюстки тіней. З'явилася думка про намір дівчини, нашкодивши, підлатати знайомство. І навіть така дивовижа виринула — Оксані потрібна допомога, принаймні, — вказівка.

Льока взагалі не вийшов у їдальню. Тепер він читав клясику. Тепер його почали мучити такі мислі, що розмінові підлягали тільки у відповідні години. Льока до дна збагнув становище як своєї родини, так і своєї країни. Льока навпрост жажнувся й наче задубів: безвихіддя, безпросвітність! Тупий кут!

Льока щодня зустрічався з німцями і щодня переконувався в їхньому презирстві до всього українського, ще в більшій, незрівняно більшій мірі, ніж до всього російського. Про еміграцію він ще не думав серйозно. Для цього, ясна справа, потрібен був і дійсно був ще час. Льока до такої міри прагнув усамостійнити своє думання, що часто уникав сімейних розмов на життєвоважливі теми.

Боляче було дивитися, як білявенький юнак, майже хлопчик, самотнів і гас, гас.

Оксана, донедавна справжня одностудентка Лисенків, легко прочитала настрої літніх і молодих Лисенків, відчула також рідне їй коло думок... У критичні дні наприкінці жовтня вона намірювалася кинутися до Лисенків за порятунком, а потім неждано збагнула своєрідну звабливість «поперечного шляху», напевне, його новизну, і легко піддалася батьковій волі. Батькове переконання, батькове передбачення, пророкування російської перемоги ...здалися їй правдою.

Що відчула дівчина в дімкові Лисенків! Що Лисенки не знали турбот, не мали сумнівів. Але вони також не відали, що карта їхня бита, що їх уже розгромлено... Лисенки назавжди залишаться зі своїми мріями, незбутніми, фантастичними.

Оксана запримітила також свій споконвічний потяг до Лисенків. Він здався їй соломинкою на дзеркалі свідомості. Потай від батька, дівчина приховала в душі останню гасочку надії на світле майбутнє України. Заради перемоги росіян над німцями, Іван Пройда свідомо й назавжди відмовився від своєї дотеперішньої батьківщини.

В домі Лисенків, недоречно посміхаючись, Оксана задумалася над відступництвом своєї родини. Власне, мати її кляла чоловіка і дітей, збиралася в німецьку катівню й на розстріл, їй переслідувала думка про втечу в рідне село або на Донбас. Але їй хотілося врятувати, вирвати з німецького штабу сина Сашка.

В домі Лисенків, уже збираючись з Віктором на прогулянку, Оксана чітко збагнула відповідальність за життя власної матері й брата-невдатника. Не дарма з батьком вона

зустрічалася тепер по-змовницькому. Найчастіше дві пари чорних очей розмовляли вечорами і вночі — мовчки. Щоб не турбувати матір. А Сашко несповна, по-дитячому романтично, розумів своє влаштування в німецький штаб перекладачем і свою залежність від підпільної організації.

Його найдужче з Пройдів радувала власна кімната в новому, на Пушкінській, мешканні. Мати ж рвалася назад у свою кімнату на Олександрівській вулиці: хапалася за стрілку безжалісних дзигарів, хотіла повернути час назад.

Іван Пройда крокував з кімнати в кімнату, як по шойно відремонтованій в'язниці. Так шахтар воював з німцями. Про росіян, до речі, думки були в нього короткі: вони проженуть фріців і будь тоді, що буде.

Був у Пройди також «другий фронт». Осередок його товаришів запопадливо взявся за використання його дітей. Вийшло так, що сам він, батько, втяг дітей у підпілля. Щоправда, в нього й на думці не було, що доньку підставлять Марієнфельдові, що зеленого ще хлопця так швидко «влаштують» у німецькому штабі.

У перше в житті Оксана душею наблизилася до чужого їй в душі батька!..

Іван Пройда не спускав очей з дочки. Бачив, як вона, з усіх приводів і на всі боки, вагалася, пручалася. Бачив, як вона стала на дибки: злякалася наказу... заради «діла»... розміняти дівочу честь, цноту.

Злякалася погрози, розправи.

Розмова у Лисенків за столом зовсім пересохла. Ні в Лисенків, ні в гості не було вже сили маскуватися.

На «прогулянку» Віктор і Оксана вийшли в соняшний туман. А додому Віктор повернувся в курделицю. У паркові Франка над урвищем сніг було ретельно витоптане. В алеї понад чорним розмаєм дубів довелося пристосовуватися до чужих слідів. Через сусідній садок Віктор і Оксана пішли вже напрост убрид. Дівчина плакала у юнака на плечі.

На Келінському проспекті сніг повалив без надуми. Віктор наосліп брів з Оксаною на Пушкінську, а потім наосліп добирався на Садову, у свій провулок. Просто довірився ногам. Не впізнав своєї оселі, своїх дверей.

Сім'я збіглася в тісний коридорчик, до столика під дзеркалом у золотій рамі. Всі дружньо захіхікали, приснули зо сміху, зареготали: «Дід Мороз!»

Потім було вже не до веселощів:

Віктор доповів родині про розмову з Оксаною. Спершу коротко, вдруге ширше. Згодом — ще безліч разів. І навпід з коментарями.

Оксана попередила Віктора, що в Полтаві широко розгорнули діяльність «товариші», що вони спробують використати його для своєї мети. Коли б вони запідозрили Віктора в симпатіях до підпілля націоналістичного, вони б пішли на вбивство, своїми власними чи німецькими руками, однаково.

З попередження вийшло в Оксани цілковите самовикриття. Фактично: сповідь. — Іван Пройда, батько, пішов на самогубство не сам, не в одиночку, а з дітьми.

Оксана напівкаялася при тому, напівраділа і напівпроповідувала. Шаленіла.

І все це в свою чергу й без кінця та краю лякало Віктора.
Небезпека на кожному кроці. Небезпека помножена на небезпеку. Жах!

32

Розбуялі фантазії, розбурхані почування протягом однієї ночі.

В наступний день, разом з Лисенками, в дімкові над урвищем проснулася й туга. Проте вже ніхто в сім'ї не згадував про ув'язнення Віктора в мешканні з вікнами у провулок, на бік Лялиної садиби, і, з кухні, на тісне подвір'я, на крихтний флігель під тополями, миршавий сарай на трьох господарів і заметену снігом доріжку, на фіртку в сусідські садки. Нею можна пробратися аж на шлях на Нижні Млини, аж під гору на Кам'яній вулиці.

Ранок усе на світі поставив на свої давні місця.

Пресмирна бабуса твердо пам'ятала, що Віктор народився під щасливою зіркою. На нього чекала слава. Бабуса знала, як у душу їй закрадаються сумніви, як навідується до неї передчуття про нещастя. Вони найчастіше схожі на вироки. Та її Віктора обминуть усі трагедії нашого часу! Мури життєвих лябіринтів упадуть перед ним, перетворяться в порох, у пил. А вушко голки для її внука — що тріумфальна арка.

Бабуса вірила, що над Вікторовим шляхом, над кожним його заворотом або розгалуженням, витатимуть янголи-охоронці, стоятимуть готові до послуг, вірніші від вірних, — друзі.

Мама, навпаки, не чекала добра. В неї ледь жевріла надія обійти родиною війну, залишитися серед живих. На Україні або на Заході. Про Росію тепер не могло бути мови. Рятувало маму переконання, що Лисенки під росіянами і під німцями трималися найприроднішим і єдино можливим для них чином. Вікторів порив до творчості, до літератури вважала вона за нездійснений і навіть трагічний. Адже намір збагатити наше письменство, а тим самим і унезалежити його від російського, — наперед битий. Це не було можливим перед війною. Зараз про подібні речі ніяково говорити. Про нашу, як нації, долю після війни...

А в душі мама носила недовір'я до таких «вільних професій», як письменство, як мистецтво. Надто бо вони пов'язані з ідеологією й політикою. Адже навіть стару літературу, давнє мистецтво не можна було трактувати вільно і широко.

Льока блудив у лісі та ще і в тумані: ніяк не міг вибратися на свободу й надибати світло у вікні. Як і всі Лисенки, він збирався пливати за течією. І не мав певности, що натрапить у житті на пригожий берег.

У нього й мови не було про будь-яке рішення, про плян або навіть — жадання.

Батько і Віктор сподівалися назавжди виїхати закордон. Бо про перемогу німців обидва вони не могли і думати, її вважалося, поперше, за виключену, подруге, за небажану. Чи можна було заздрити долі прусів і Прусії?!

Оптимістом у родині була бабуса. Вона передбачала чудо, чекала на манну небесну. Завіряла, що війна закінчиться так, що росіяни вже на Україну не повернуться, а німці з України підуть. Вона не сумнівалася в тому, що обидві політики тріснуть і обірвуться — як надто тонка, російська, так і надто груба, німецька. Її Богом був Світовий Розум. Крім того, війна повалила більш-менш злежаний порядок у світі. За таких обставин Україна не

може не звільнитися від російських погроз асимілювати, денаціоналізувати її, й від німецьких — її навпрост знищити.

Що не кажіть, як не тремтіть за свої шкури і за долю України, а настав час для Чуда на Землі!

Лисенки піддавалися бабусиній вірі. Принаймні бачили рацію у її порадах. Дійсно, незбагненну складність переживань треба спішно прасувати у зліпки однозначного досвіду. До спільного знаменника треба зводити як усі перипетії війни, так і особистого характеру.

Замість скніння в мешканні, порекомендованого мамою, бабуса приписала Вікторові щоденні прогулянки на сонці, в обідню пору, й щовечора радила йому піти з дому, побути з чужими людьми.

Віктор і сам намагався звести на трон свій будень. А надто грубі рубці життєвих вражень — Оксаниних попереджень, переданих йому погроз — розмазати.

Найзавзятіші герці відбувалися в нього з Лялею. Але найсумирніші, найблаженніші години — теж з нею.

Приводів до першого і для другого шукати не доводилося.

Раз першорядну бурю зчинив у Лялиній кімнаті Йоганн Петер Еккерманн.

Віктор прочинив червоні дверцята, вдихнув книжкову порошокнюву й запах клею, узяв з полиці «Розмови з Гете» і вголос прочитав запис думки поета — про свій «Фавст» і про поезію взагалі — від шостого травня двадцять сьомого року: «...що незмірніша і для розуму несприйнятливіша поетична продукція, то краще». Ладна затанцювати від щастя, Ляля саме занесла в кімнату й поставила на столик перед вікном — тацю з чайним посудом... І раптом господиня нашорошилася: та вона подібні думки не лише не визнає, вона їх ненавидить! Та вона зараз же випровадить з хати Віктора, а Гете, а Еккерманна — спалить!..

Або:

Ляля, в захопленні, так і гепнула на своє ліжко, зібгала покривало і розкидала по хаті подушки. А мить по тому вже накинулася на Віктора, ладна, справді, битися і кусатися.

Він, сподіваючись на вибух сміху, спостеріг, що Ляля навпрост обожнює ідіотів. — «Зрозуміла річ»?! Я тобі покажу!..

А Віктор, сучий син, і не думав боронитися: задоволено сміявся.

Їхня розмова зайшла наче здалека, про дивовижне проростання трави і квіток. Тих травинок і квіточок, що пробиваються крізь міський асфальт, поміж брилами пустель і міст, що природним чином римується з муками творчости, з творчістю. Мова зайшла про Врубеля, про останній порив його хисту до проростання, до здійснення, до сонця.

Портрет Валерія Брюсова намальовано було вже напівбожевільним майстром у лікарні для психічнохворих, уже напівживим, уже в домовині.

Та найчастіше Віктор і Ляля товкли свої лоби на початкові зустрічі, а після «клятих питань» вони неждано-негадано натрапляли на багаті пласти ідилії, мрій.

Часом Ляля самовпевнено накидалася на гостя. Не давала йому докінчити і речення: «Ти нічого не можеш вирішити остаточно! А що і навіщо тобі здалося будь-що вирішувати? За тебе, голубе, вирішать!..» Вона не сумнівалася, що Віктору йшлося про війну, про «дурний час» і таке ж його становище. Він же мав на увазі свою книгу, свої

літературні справи. Дівчина пасувала. Ладна була розплакатися, а радше — провалитися крізь землю, навіки зникнути.

Ляля червоніла. Червоним килимом стелилася Віктору під ноги.

Власне, Ляля мала рацію: Віктор дійсно роздумував про війну й війни. Тільки в даному разі відбувалася характерна для нього транспозиція — Віктора здавна приваблювала Шіллерова трилогія про Валленштайна, надила сама проблематика Тридцятилітньої війни за об'єднання Німеччини, кортіло показати нашому глядачеві таке видовище.

Але в такий час, за таких умов братися!... Та ще рівнобіжно до писання власної повісти, речі, безсумнівно, серйозної... Таке безумство, одначе, не могло не захопити Лялю. Вона усадила приятеля до столика перед вікном на веранду й, гарцюючи, взялася замуровувати його книгами. Схоже було, що в цьому домі протягом десятиліть збиралася присвячена Шіллерові наукова бібліотека. Дарма гість молив господиню дому про помилування.

Ляля до півночі то поглядала на Віктора, то через його плече на портретики Шіллерових дітей, Ернаста і Кароліну, намальованих Христофіною Райнвальд, поетовою сестрою, на літографію Й.К.Ансфельда «Валленштайнів табір».

Згодом розмова розчахнулася навпіл: про високі ковніри і шорсткі фіжми європейських дам проминулих сторіч і про брак найповерховішого знання історичного побуту рідної країни. Нас, дійсно, пограбовано. У нас, дійсно, украдено минуле.

Ні Віктор, ні Ляля вже не мали живого уявлення про справжнє життя на колишній Україні. Навіть такого, як про Польщу або Московію!

Сіренька тінь залишилася від Києва-Риму. Наче Україна була Дакією, а не Італією. Запанувала в ній свідомість про Україну-Руїну, Дике Поле. Також — голоту.

Пригожий час був наговоритися про історичну тему в нашому письменстві, яловому й напівграмотному, в нашому театрі, зведеному до найнижчого реєстру, до примітиву.

Пригоже було й місце. Адже Кобищани — це занедбані квартали полтавських ремісників. Що не вуличка, що не завулок — то колишній цех. Тут мешкали майстри і досі живого і вже покійного ремесла. Хто з нас ще пам'ятає, що олив'яники в давнину звалися конвісарами, а ливарі, фахівці від міді та бронзи, — людвісарами?!

Віктор заходив до Лялі на півгодини, на годину. Та часто засиджувався до глибокої ночі. Часто — завжди. Що неказанно дратувало батьків. Треба бути цілком безголовим, щоб у сухотної дівчини підряд просиджувати годин по шість!

Але відвідини Лялі щоразу схожі були на домашній театр.

Увечері Віктор стукав з драної веранди у Лялине вікно і заходив у цілком темний передпокій. Світло в ньому — позичене: з кімнати Лялиних тіток і бабуні. Вона ж, у свою чергу, теж була занурена у присмерк, наче в воду. Її фортечні віконця визирали під устромлені під ними в землю чорно-зелені порослі. Влітку панувала в хаті тінь. Зимом легко проступала яснота небес. Щоправда, зранку в гнізді дев'ятнадцятого чи може вісімнадцятого сторіччя завжди вечоріло, а захід сонця тут нагадував світанок.

Лялині бабусі не розпізнавали вже ні вузлуватого часу, ні рідного міста, ні земляків. Непомітно життя їхнє зрослося з непорозумінням.

Кумедним, у суті справи, було і їхнє мешкання. Сліпий передпокій служив дивній родині за бібліотеку і за кухню, приміщену за спинками розкішних шаф. Лялині двері було прорубано у мурові різнокаліберних томиків і томищ, зошитом виданих збірок поезій і довгов'язих альбомів.

Після півночі господиня зачарованого дому обережно прочиняла двері таким чином, щоб освітити гостеві дорогу на веранду. Страшно було, щоб він не розбив собі носа, не обрушив собі на голову лавини світових клясиків літератури, мистецтва, філософії. Книги були єдиним спадком по її матері — українці. Від батька, росіянина, залишилася дівчині невиліковна туберкульоза легенів.

Йоганна Карлівна Кенігсберг була таким знавцем німецької мови, таким, хоч і самоучкою, філологом, що Віктор брав у неї по дві лекції на тиждень. До речі, матеріальної підтримки в цей час вона не потребувала — навіть для такого давнього учня в неї тяжко викроювалася година вільного часу, вечірнього. А плян занять складався в них обопільними зусиллями. На приватні розмови, на теревені припадали, дослівно, хвилини.

Йоганна Карлівна, зі свічничком у руці, неждано виглянула через поріг на веранду й на одну мить завернула Віктора в коридорчик. Вона забула про таку новину: точно під Новий рік німці викинули Миколу Григоровича Німченка з мешкання на вулицю, під осокір, під балькон.

Уперше в голосі Йоганни Карлівни прочувся осуд німців і навіть — визирнула непевність як у власній долі, так і в переможному закінченні війни. Бо таке поводження з населенням не віщує наймогутнішій армії нічого доброго. Ранком, о дев'ятій, Віктор уже чаював у Німченків.

Врятував їх давній приятель, співробітник з царської гімназії й однодумець Миколи Григоровича з того часу й по сьогоднішній день. Тепер Німченки мешкали за базаром у насуплений-пренасуплений кам'яничці перед недобудованою школою на Кобеляцькій вулиці, перед засипаним снігом глинищем на півквартала. Їхня кімната нагадувала мебльовий склеп. Рядом тут вишикувалися крісла і канапи, лямпи і шафи. Віденські стільці було складено чотириповерховими баштами. У кутку кімнати на круглий столик зібрався й задрав ножки до стелі його ровесник. Але досить було тут місця для обіднього столу біля входних дверей і писемного перед вікном, для трьох ліжок понад кахельною грубою.

У перевантаженій кімнаті відчутно вже було хребець порядку, помітно було в ній осередочки затишку.

Віктор переступив поріг і опинився біля столу, за чаєм. З вікна Микола Григорович показав гостю, що найпростіше до них іти з міста по Кобеляцькій: обігни лікарні від Шевченківської або Познаньським провулком і все, і готово.

Дуже навіть зручно: щастя привалило! Та до плачу весело було слухати, як радісно Німченки вийшли зі свого мешкання на Пушкінській до поставлених у сніг речей... То було справжнє везіння: німецька комендатура дозволила їм забрати з собою чисто всі меблі!..

Ні про віщо більше в цей ранок не говорилося: тільки про виселення з кооперативного мешкання на Пушкінській вулиці. Подія була, приблизно, в рівень з німецько-російською війною. Та ще Віктор поспішав додому: в нього, як завжди, був розклад — і залізний мінімум — праці на день.

У той же вечір, задоволений днем, Віктор провідав Лідію Яківну Лебеденко. Після повороту з Харкова він лише раз зайшов до неї.

Компанію Віктору підтримала — і також перепсувала зустріч з осоружною їй Лідією Яківною — Ляля. Тільки вона намірилася йти в гості найкоротшою дорогою, через яблуневий садок і через двір, попід вікнами, до Козаченків. Але Віктор, бука, відлюдок, настояв на своєму. Пішли долиною, низом.

Ляля відразу розсердилася, нахнюпилася. По дорозі додому, зла на приятеля й саму себе, вона призналася, що побувати їй кортіло зовсім не в Лідії Яківни, а в Козаченків. Вона чекала нагоди, щоб заманити Віктора до них, коли він так по-дурному уникав з ними знайомства. Ляля обурилася, лютувала. Твердила, що Василь чудова людина. Принаймні не такий поламаний-переломаний, як Віктор. І вся сім'я...

Самота душила Лідію Яківну. Проте поява гостей неждано розворушила в ній образи на Віктора і давню неприязнь до Лялі Сорокіної. Розмову зведено було до нападу на Віктора.

Поперше, чому він, та ще в такий час, зовсім забув про її існування?

Подруге, що ж Віктору й Україні доброго принесли довгождані німці?!

Лебеденко і справді взялася — в Лялиній присутності! — допитуватися, чи не розумніше було йому щиро триматися Росії, піти їй захищати грудьми, чи не доведеться тепер йому, надто вже великому розумнику, покидати батьківщину, разом зі своїми однодумцями втікати з німецьким військом?!

А вона десять років тому попереджувала його, що українство нікого ще не довело до добра.

У Лідії Яківни холодно було в кімнаті. Гості в пальтах посідали на канапі, біля знайомого столика-етажерки з італійськими альбомами, під портретом Рафаеля. Господиня, синьо-зелена бабуса, ходила по хаті в гумових ботах, у ватяному халаті, у надвірній шапочці-вушанці.

Віктор сидів мовчки: йому раптом прояснилося, що все щойно бабусею висловлене — гіркота, біль, накуп, що все це даремне дратувало його — не треба було свою «піяністку» забувати.

На прощання Віктор запросив Лідію Яківну зайти до Лисенків погрітися. Бабуса раптом до того розчулилася, що заплакала. Розгубилася.

Цілий тиждень у Віктора так цвіла праця, що вдосталь часу залишалося й для читання та гуляння. За декілька днів зроблено було стільки, як звичайно за місяць. Але в п'ятницю, у суботу посеред занять навідало його дивне передчуття: відміряний йому для повісти час, мовляв, добігає кінця. Знай, мовляв, що ні настирливість, ні упирання в даному разі нічого не допоможуть.

Спроби впіймати цього метелика і пришпилити його не вдалися. Він не піддавався пальцям, як соняшний зайчик. А коли він зникав, на обрії свідомости виринала його тінь чи може луна. Віктор так і сподівався, що тепер місяці й роки його життя уподібнюються до драми, трагедії, театру. Слідом за демонстрацією, для прикладу, його творчої спроможності настане час прояснити силу життєвих обставин людини, силове коло історичного виру.

Ранком у неділю зайшла до Лисенків Ніна і запропонувала Віктору провідати Зіну Паву.

Дивно: з Зіною ніхто в клясі не рахувався, майже ніхто в школі її не помічав, але ця обставина не заважала, а допомагала товаришку любити. За незначним винятком усі бували в її домі під Хрестовоздвиженським урвищем, на п'яті, одноразово, Новопроложеної вулиці й Познанської гори, вже над ярмарковими луками, неподалік ріки. Всі по черзі ділилися з Зіною своїми найтаємнішими переживаннями. А Віктор змалку читав криворотій, після операції, дівчинці свої поезії, свою драму про російсько-японську війну, свої оповідання, свою першу повість чи роман.

І ще дивна річ. Зіна не лише ні до кого не вчашала, — ні в кого з товаришів не бувала в хаті. Дослівно так, як не чувано було про сніг посеред літнього дня.

Крім того, Зіна переховувала доньку їхнього шкільного товариша Сьоми Крижанського, жиденятко. Для дитини Ніна мала фунт німецьких цукерок.

Зима в Полтаві була що царство — чи каталог? — поетичних ідей: срібні дерева поміж високим і низьким берегом проспекту, круто загнутого до Інституту, осяйні панелі величних будов і зворушлива простота халуп на курячих лапках, Земство Кричевського — собор українства — і виставки самоцвітів у замкнутих парках. Непорочний сніг також обабіч хитромудрої стежки в урвище з Хрестовоздвиженської вулиці під Зініну садибу. На гальорці природного театру органами сіяли бурулі, зрідка проглядали пласти брудного листя й глиняні простінки.

Віктора ошелешили Нініні новини: тиждень уже як вона стала нареченою Рольфа. Тепер він добивався в Берліні дозволу на шлюб німецького офіцера з україркою. Що йому це вдасться, в Ніні сумніву не було. Не вірила вона також, що Рольфові батьки чинитимуть спротив такому намірові сина. Ніну турбувало інше — що, в разі німецької поразки в Росії, буде з її родиною?

Зима в Полтаві неждано примерхла. Душу забризкала каламуть. Здивуванню не було ні кінця, ні краю, доки не зустрілися їхні погляди. Випадково, так зблизька. Відразу зблідли обвинувачення в легковажності й у безвідповідальності юної жінки. Ніна кохала, проте зі сльозами розпуки в очах. Вона саму себе, свою родину й Віктора умовляла, наче щастя її затопило, як нікого досі, як уперше на планеті. Та насправді на терезах її душі рівновеликими були сумнів і надія.

Віктор помітив, що Ніна також не вірила, що її одруження станеться так просто і так щасливо, як вона сама себе не умовляла. Вона чекала обуха по голові! А що Нінин порив на Захід — це початок великого ісходу з України, Віктор промовчав. Не захотів перенівечити решту ясного настрою. Але відчув здогад, недоказовий, проте істинний, що колись, може на схилі життя, він зустрінеється з Ніною в далекій-далекій стороні, на чужій чужині.

Віктору примарилося, що Зінина садиба на горбку, її дімок-кубик, її наперед перекошені сіни і набік — нефарбовані двері — пам'ятки старовини.

А потім — знайома кухня. Мідноволоса гергепа, мати, кришила на уламкові дошки цибулю. І раптом заплакала. Зіна теж розгубилася: вона давно вже примирилася, що Віктор і Ніна, кияни, не всякий рік навідувалися до неї. Кинулася до вітальні прибрати ляльки з канапи і підлоги. Сама почувала: рожа залила її жовтяве, як диня, обличчя, її ластовиння, ріденьке на чолі й шиї, густе на щоках і схоже на луску — на руках.

Це не був переляк. Зіна не могла сахатися ні Віктора, ні Ніни. Це було збентеження: що робити з давніми друзями? Розповісти їм те, про віщо вона уникала говорити, чи повторити байку про донечку вигаданої родички?! На щастя все прояснилося на початку зустрічі, як Ніна вручила Зіні пакетик цукерок для Люсі. Отже, гості, сумніву не було, знали цю історію від Сьоми.

Зінин хист до пліткарства, її гідна подиву поінформованість — спадкові. Від матері. За годину чи півтори Віктор і Ніна довідалися про долю багатьох своїх товаришів, багатьох учителів. Як виявилось, два їхніх приятелі щойно повернулися з німецького полону. Іван Іванюк за місяць волі одружився й влаштувався на добру посаду — став двірником у німців. Найближча сусідка Зінина, садиби їхні паркан до паркана, Ярошенко, введовзі стане матушкою! Справді, виходить заміж за слухача курсів української православної церкви. Друга, теж з найближчих їй у класі, Давиденко, донька лікаря, вже одружилася... з крамарем. Стала торгувати на базарі різною всячиною.

На цьому, звичайно, її новини не вичерпувалися. Зіна серйозно просвітила Віктора і Ніну. Вона мала що доповісти шкільним товаришам. Найразючіші були при тому факти про боротьбу за паству двох церков, російської православної й української автокефальної: підміські бабусі тулилися до першої з них, традиційної, інтелігентні люди — до другої.

Зіна вже знала про галичан, що отаборилися в Полтаві не зовсім спроста. Та про наростання російських впливів у Миській Управі. Вона назвала ім'я російського проводиря в Полтаві — Галанін. І твердила, що німці все частіше, все відвертіше заграють з росіянами, що українцям доведеться задовольнитися спиною, карком.

Люся, крихітна дівчинка в жовтеньких шараварах з камізелькою, як тато кучерява та кривоноса, відвернулася від гостей, заховалася в Зіни на грудях. Ні з ким не зволила познайомитися й навіть зібралася розплакатися, коли б їй не дали спокою. Цукерками її не підкупити!

А під кінець гостювання «киян», вона з Віктором заприятелювала. В кухні, прощаючись, Люся розревлася й схопилася за гудзик Вікторового пальта. Ніна була їй ні до чого. А от Віктор мусив залишитися з нею і з мамою — Зіною!

О другій годині дня, Віктор щойно заглибився у своє писання, коли перед писемним столом з'явилася бабуся, спантеличена, стурбована. Перед їхнім дімком стоять у провулку гринджоли. Неначе на пожежу рветься в двері чудернастий німець. Добивається до Віктора Лисенка.

33

Так, з таким відчуттям свого завдання й міри речей, Віктор ще ніколи не працював. Йому потрібне й істотне для його задуму світилося наче в п'їтмі і навіть проспектами. Жаль було прогавити і мить такого часу.

Але рипнули двері. На порозі з'явилася бабуся. Замість схопитися на ноги, Віктор глибше сів у крісло. Протест. Спроба замести слід від думки-блискітки про жандармів, арешт чи допит. Відраза до прочутої серцем наступної зміни в житті. Намагання позбутися сумніву й відмовитися від новин.

Він зизом глянув на бабуся. А велика оптимістка погасила вже останні вогники в очах, останні надії в душі. Бабуся на очах зсихалася, кам'яніла.

От цього Віктор не міг знести. Він легко обминув бабуся й лунко промаршував їдальнею, рвучко відчинив двері в провулок. Ні про страх, ні про вагання не було вже й мови. Цього непрошеного гостя він ладен був так трусонуди, щоб німці посипалися з Полтави і з України, немов стиглі яблука з яблуні.

А перед ним стояв, щойно вийшов з потрета і подзвонив до Лисенків, Е.Т.А.Гофман. В єдиному образі — сам письменник і ціле кодро його героїв. Навіть не портрет був цей Гофман, а карикатура. Уява залюбки здійсмила з чоловіка, гнучкого, м'язистого і розмашистого, тірольський капелюх і ватяний піджак по коліна, без найменшої напруги перемальовувала його на в'юна чи на тюленя. Від Гофмана залишалися тільки форми голови, совині очі й декілька ліній довгов'язої, довготілесої постаті. Чорно-сиві кучері на скронях спліталися в сонми китайських страховищ і буденних чортиків.

Чужинець завжди покладалася на свій найперший погляд. Перед ним стояв і посміхався чорнобровий і чорноголовий юнак з синіми очима, простий, але расовий. Зразу відчулася така сила його зваби, така сила його притягання, що Бернард Губер, людина стріляна й прониклива, розгубився. Його довжелезні руки настирливо поривалися до перенісся, пальці намагалися пришпилити тяжезну раму окулярів, точно наставити карикатурно складні лінзи на «українське сонце».

Нарешті Бернард Губер здогадався — простягнув молодика ретельно зашнурований пакет книг і вийняв з бічної кишені зимового піджака — лист.

Віктор, здивований, вражений, запросив гостя зайти у дім, роздягнутися в коридорчикові біля люстра і зайти до їдальні.

Через півгодини до них навідалася бабуся. Німець стояв у кабінеті перед німецькими і французькими книгами, охав від захоплення. Віктор, обхопивши голову руками, сидів у їдальні за столом, як серед пожарища. Чекав, було ясно, що на голову йому рухнуть балки власного дому. На ньому, марилося, займався одяг. Полум'яні язики гоготіли в очах.

— Бернард Губер, — і Віктор показав рукою на кабінет, — Люттин дядько. Звідний брат її матері.

І додав:

— Лист і книги від Лютти.

З бабусяю гість розцілувався. Обірвав оглядини бібліотеки і пішов з бабусяю на кухню. Сумніву не було: після довгої розлуки зустрілися близькі родичі. Не шкодила братанню й кумедна обставина — потреба в перекладачеві.

На обід у Лисенків подано було картопляний суп, ушляхетнений лавровим листочком, підсмажені картопляники в киселі та чай з вергунами. За столом Бернард Губер, поближуючи і захлинаючись, згадував своє незабутнє дитинство в Мюнхені й під Мюнхеном, — з півтора року прожив він у сирітському домі, про своє раннє одруження й п'ятьох своїх дітей, смерть дружини у Кельні під бомбами.

Слава Богу, неждано виринула й зразу розрослася веселіша тема розмови. З молодих літ і досі Губер працював у фармацевтичній фірмі «Цан і Цан»: гандлював отже медикаментами. Але — у світовому масштабі. Перед війною довелося йому очолити відділ фірми в Аргентині. Тепер йому доручено організувати контору в Києві... Та на прохання Льотти, єдиної племінниці Губера, він погодився на Полтаву.

Бернард Губер, досвідчений мандрівник, на Україні розгубився. Він навпрост боявся, що не застане Віктора вдома. За короткий час жебрацького обіду він п'ять разів схоплювався з-за столу, норовив одягтися й мчати до залишеної в готелі дружини. Це була їхня шлюбна подорож.

Він збирався ще цього дня перебрати склепи медикаментів на широко-широко заокругленому розі Шевченківської й Кобеляцької вулиць. Божевільний, він же людина спадкової культури, людина з глибоко проораним мозком, пригадував і одноразово забував, що сьогодні неділя, що з хвальними намірами доведеться почекати до ранку. Відкладання справ було не в його натурі. Він раптом шалів, ладен був силоміць одягнути і виштовхати Віктора з хати.

Про згоду працювати для гендлярів з фірми «Цан і Цан» ніхто в домі Лисенків навіть не подумав. Це було і без згоди цілком ясно.

За годину знайомства Віктор не розгадав характеру Бернарда Губера, а заплутався в його дивовижній складності, в його складових частинах, клаптях. Комізм у ньому проглядав неподалік від трагізму. Слабість вдачі і доброта, ніжність і донкіхотство підбиті були в ньому нерозбірливістю, безоглядністю, жорстокістю.

В цілому: з цього трагікомічного пана, то пихатого і зарозумілого, то чуйного і щедрого, добрий був служака, батрак, лакиза.

...Додому Віктор повернувся так швидко, що встиг до обіду перечитати Льоттині послання, вдруге перегорнути надіслані йому з Мюнхену книги і навіть понад годину попрацювати за своїм столом. З Губером, чудасією, вони спробували щастя на Кобеляцькій вулиці, тільки двері й ворота полтавського аптекоуправління їм не піддалися. А в колишньому домі Німченків, вхід з Котляревської, з коридору, крізь двері нумера, видно було, що жінка, зовсім не дивачка, відпочивала з дороги і з Віктором Лисенком знайомитися не поспішала.

Батькам і Льоці назустріч Віктор вийшов з кабінетика в їдальню такий спокійний, такий погожий, наче він уперше за день відірвався від роботи. Тим дужче поглушила рідних несподіванка. Тим величніша блискавка освітила їх, людей наляканих подіями проминулими і майбутніми. Тим страшнішою здалася їм темнота довкілля, на землі й у небесах.

Бабуся мала Бернарда Губера, то нічого, що дивак з нього безсумнівний, за янгола-охоронця, за спасителя Лисенків. Решта сім'ї не спала цього разу до глибокої ночі. В кожного з них в'яли вуха, в'яли очі: німецька фірма «Цан і Цан» у Полтаві... Та це факт

для нашого народу, для нашої психіки, несприйнятний, протипоказаний. Та все це, голубчики, не на нас і білими нитками пошито, все це — зрозумійте, зрозумійте, бовдури! — на сміх курям! Спершу вибийте нас до ноги, а тоді заводьте в Полтаві компанію «Цан і Цан», шановану, на цілий світ, знамениту, а тоді вже гандлюйте собі медикаментами!

Ніхто в цей вечір не зацікавився ні мюнхенським листом, ні книгами з Німеччини. Тільки Віктор повертався до Лютти двічі на сон грядущий, а востаннє зовсім на світанку. Ні альбомного формату «Роден» Рільке й три томики Ганса Каросси, його «Поезії», його «Дитинство» і «Перетворення юности», ні лист у продовгуватому конверті не були сном, примарою.

Не спав Віктор наче від щастя, проте не чистого — навпіл з тривогою. Не тільки у зв'язку з Бернардом Губером і дещо сміхотворним улаштуванням на безпотрібну йому, здається, фірму «Цан і Цан». У зв'язку з воскресінням Лютти і з її листом.

Людину може розхвилювати навіть пустопорожня формальність, звичайна ввічливість або й намір, власне, викресати в душі радість. Лютта написала, що вона побувала в Пассау й говорила з Гансом Каросою про Україну, Полтаву, що поет зацікавився Віктором Лисенком, навіть запросив його принагідно відвідати підміське сільце Рітштайт.

У Віктора ж... луснула душа! Виявилося, що в ньому жила таємна надія на благополучний кінець війни, що його розрахунок на втечу з України до Німеччини був дуже відносним. Ясно стало раптом: він швидко вrostав у свій полтавський дімок, він ще не поховав мрій про поворот до Київського університету.

Безкрай, безбережний світ не тільки вабив Віктора. Він також і лякав. Навіть у парі з Емпедоклом не хотілося йому сторч головою кидатися в кратер вулкана. Рядки Люттиного листа Віктор знав уже напам'ять: «Я жажнулася. Нестерпно жаль мені стало, що я зразу не відвідала Вашого дімка над череп'яними і бляшаними дахами хаток у долині поміж центром білого міста й горяною околицею. Мені дуже хотілося, і хочеться досі, звичайно, познайомитися з Вашою сім'єю. Я так запримітила, як Ви помовкуєте про своїх батьків, а своєї любови до бабусі й брата не спроможні були затаїти.

«Бачте, в мене, — звідки це така сліпота?! — не виринав сумнів що я швидко-швидко повернуся до Полтави. Я саме пакувала в нашої вітальні на Віденмаєрштрассе книги для Вас, як мама вручила мені листа від п.Марієнфельда. Т.ч. замість побачення в Полтаві — я надовго залишилася вдома з мамою. А до Полтави довелося написати зобов'язання — ніколи більше не ступати на той брук, на ту землю. Так швидко і так гладко сталося це тому, що я побоялася спричинити неприємності Вашій родині, а також — з такого приводу! — і собі, своїм.

«Але, дорогий Вікторе, я всеодно повернуся на Україну — наприкінці січня буду вже в Києві. Першим ділом піду до університету — в надії на чудесне побачення... За два тижні до мене виїде на Україну мій дядько Бернард, моя любов з найдрібніших років, мій дядько-казка... Та не тільки на Україну — до Вас у Полтаву. Власне, кажучи, ми збиралися разом поселитися в Києві. Коли це раптом у моїй голові засяяв он який плян!..

«Власне, початок цієї історії ось який: у серпні минулого року дядько Бернард поховав у Кельні свою дружину, матір п'ятьох уже величеньких і вже дорослих дітей. А наприкінці грудня він одружився зі своєю секретаркою... Тепер на його голову посипалися громи та блискавки: чорта узріли в чудакові й добряці, включно з моєю мамою, родичі,

замість очолити головне управління фірми у Франкфурті н.М., його послали зорганізувати контору в Києві...

«Я ж довела дядькові, що він має нагоду довершити аж два добрих діла, коли він погодиться на Полтаву. Мій дядько, Вікторе, має серце, має душу, хоч інколи він до такої міри захоплюється справами, що забуває й про себе самого. Проте він любить і вміє допомагати людям. При тому він теж втрачає почуття міри, пропорції. Не дарма в нього в крові є трохи іспанської крові. Південна Америка, він років з дванадцять працював у Буенос-Айресі, не дарма вабила його. Та ще в Німеччині покуштував він сирітського дому.

«У всякому разі, дорогий Вікторе, коли йому про це нагадати, він зробить для Вас більше, ніж Ви могли б сподіватися. Він порядна людина, навіть ідеаліст, навіть фантаст. Хоч і людина практична. Мети своєї він ніколи не промине, не прогавить. На свій лад він геніяльна людина — такий наш дядько Бернард проноза!

«Але й Вас прошу допомогти моєму дядькові Бернарду та моїй новоспеченій родичці теж у всьому й усим.

«Передаю приготовані для Вас на Різдво книги. І бажаю Вам і Вашій родині багато щастя в Новому році.

Ваша Льотта Д.

«П.С. Я ладна плигати від радості. Я вже чекаю на перші вістки з Полтави.

Л. —»

Пані Рената Губер так збила настрій, так пробрала чоловіка, що він, квач, за ніч став іншою людиною. У понеділок, о дев'ятій ранку, вийшов у коридор до Віктора довгов'язий дід у смугастій піжамі, в турецькому халаті. Йому нікуди було поспішати. Фармацевтичний склеп тепер уже не сховається від німецьких рук.

Вчорашній поспіх Бернарда здивував пані Ренату, навіть обузив, розлютив. Вона не тільки не поспішала з Віктором Лисенком знайомитися, вона не мала в цьому жодної потреби, не намірювалася з ним зустрічатися й у майбутньому. Гидким було їй це заслання на Україну: з Дюссельдорфу поїхала вона за Бернардом до Франкфурту на Майні, а потім — замість Києва! — до Полтави, на край світу!

Пан паном! І річ зрозуміла — Губер, нічого при тому не думаючи, примусив Віктора з півтори години чекати в готельному коридорі. Так само, як кучера-дідуся мерзнути і танцювати в снігу на Котляревській.

Перший раз Губер виглянув з номера, чисто оперетковий актор, безмірно жалюгідний: вимучене обличчя, налиті відчаєм очі, густа кров від бритви на шиї. А вдруге з'явився Губер — що помпезний завойовник. Велике діло добрий сніданок з кавою й поцілунок у кінчик носа і в губи.

Безпомічною здавалася тепер лише сигара в роті: явно — на догоду жінці.

Згідно з обіцянкою дружині, Губер відразу посадив Віктора на належне йому місце. В санках, два квартали їзди, до Кобеляцької, вже не звертав найменшої уваги на свого перекладача, мовчав і відвертався. Не було сумніву — чим? — пишався. Тільки на одну мить за цілий ранок він забув про все на світі, розтав і посміхнувся: як сани вже

зупинилися й чудасія зиркнув на Віктора. Юний українець, Люттин знайомий, душився зо сміху. Молодика ранковий театр не засмутив, а розвеселив.

А потім Губеру було не до Віктора. Цілий день і вечір боявся він лише запізнитися в готель на обід, о другій, і на вечерю з Ренатою, о сьомій. Губера збентежила пустота фармацевтичних склепів у Полтаві, роздратували Вікторові переговори з двома, єдиними, як виявилося, провізорами в цілком порожніх залах. У німця зринали сумніви, чи його ці українці не ограбують, не ошукують. Губерові страх як не сподобалися місцеві співробітники фірми «Цан і Цан»! Ні довготілесий і наче сухотний провізор з велетенським гаком римського носа, зі сталевими окулярами над чорними та ще й похмурими, наче болотистими очима, ні його лисоголовий колега, невеличкий гладун з масною-масною хитрістю, вірнопідданий, ні головний бухгалтер — рижа жінка з густим, як у чоловіка, басом.

Контору аптекоуправління німці скинули в напівтемний передпокій у партері. В кімнату зі старовинними антресолями ледве вдалося ввіпхнути шафи і столи. А світло в неї просякало зі скляних дверей на кам'яне подвір'я й на корпус фармацевтичного склепу та ще з вікна над сходами. Так спантеличила Губера така наперед відома обставина — ніхто з співробітників філії його фірми не лише не говорив, а не розумів по-німецькому. Люди слухали його наче співака, посміхалися від задоволення... й повертали голови до Віктора. Роздратування й махання руками не поліпшувала становища, а тільки псувала настрої.

Добре йому було в Аргентині: він більше ніж вільно говорив по-іспанському. Дещо гірше почував себе в Бразилії, але ж, звичайно, не до порівняння з Україною. Як подобалися йому романські мови! В якому захопленні він щебетав по-іспанському, як він заливався від щастя в Парижі!

...Перший місяць на фірмі «Цан і Цан» пропрацював Віктор, як також провізори Ванченко, гайдамака, і Корецький, обережний лис, не лише дні, включно з суботами і неділями, а й вечори. Провізори здимали халати і направлялися до вішалки біля вхідних дверей звичайно о восьмій. А Губер, холера, любив залишатися з Віктором у склепі й трохи похазяйнувати, власне, помріяти вголос, побагатіти. Йому ввижались казкові гешефти, зразковий розквіт довіреної йому філії «Цан і Цан», як також — тріумфальний поворот до Франкфурту на Майні.

Щовечора Віктор збирався розпрощатися зі своїм шефом о п'ятій вечора, найпізніше — о восьмій, але не насмілювався жодного разу.

За день Губер утомлювався грати протипоказану йому ролю господаря німецької Індії, корчити з себе конкістадора і ставав надзвичайно запобігливим і милим. Увечері Губер ніколи не зачіпав сигар у ламковій коробці і ніколи не поспішав до молодої жінки в готель.

Під кінець лютого на пустопорожні столи і полиці склепу потрапила невелика партія німецького краму. В той же час було вже відремонтовано звільнені від німецьких солдатів кімнати другого поверху. В найбільшій з них, з вікнами на Кобеляцьку вулицю, на приховану в цього боку лікарняними мурами зуболікарську школу, розміщено було контору фірми «Цан і Цан». У двох малих поселився її директор. Вікторів стіл був одноразово фокусом контори і турнікетом у дверях шефа.

У цю п'ятницю, зранку, Віктора представлено було Ренаті Губер. Зовсім молода і дуже пишна блондинка мала задоволений, навіть щасливий вигляд. Вона, стало ясно, була не відлюдком, тираном або злим духом свого чоловіка, а просто-напросто домонтаркою. Несподіваним для Віктора було також наступне заключення: далека чужина і глибока самота не обтяжували ще її, а ошчаслилювали.

Доглибинно урівноважена, в цю годину особливо, по-дитячому, радісно, пані Рената подала новому знайомому пухку руку, зразу ж згадала про Льотту й спішно повернулася до своєї кімнати — винесла для Віктора дивної краси чашку какао і таку ж тарілочку кексу. Її Бернард уперше возсідав у новому кабінеті й крутився — когось, безсумнівно, наслідував — зі своєю сигарою: страшно було затягнутися цією гиддю і жаль було покласти отаке чудо в попільницю.

Слідом за какао пані Рената винесла зі спальні найсвіжіший лист Льотти з Києва. Здивована, майже ображена, вона просила пояснити їй, чому про неї так швидко забули дядько Бернард і Віктор, чому Рената і досі не познайомилася ні з Віктором, ні з його сім'єю.

Неждано, і в присутності чоловіка, пані Рената просто сказала, що Вікторова мати, здається, гінеколог, що вона, Рената, хотіла б у неї проконсультуватися. Запитала, де це можна зробити й чи при тому потрібен їм буде перекладач.

У цю п'ятницю, зразу після обіду, прийшла до Віктора в контору й улаштувалася на посаду секретаря — Наталя Базаревська.

Бернарду Губерові відразу сподобалося таке відмолодження штату. Та ще дівчина говорила по-німецькому. Лідії Петрівні, головному бухгалтерові, вона, сильна і незалежна, бадьора і весела, також припала до душі.

В наступну суботу Віктор працював на фірмі до дванадцятої години дня. В неділю, як тепер було з Губером домовлено, він — уперше за місяць! — залишився вдома.

О другій годині дня Віктор і Льока вийшли на прогулянку. Та в провулку, за два будинки від їхнього дімка, підійшов до них Гриша Козаченко. Йому конче треба було поговорити з Віктором насамоті, довірочно.

В такому разі Льока пішов далі сам. А Віктор запросив свого університетського знайомого до хати.

Гриша Козаченко збентежився, що Віктор і він сполохали з канапи бабусю. Вона щойно прилягла і накрилася картатим пледом.

А повезло їм, що батьків не було вдома.

34

В обірваному прірвою містечковому провулку Гриша Козаченко стояв, схоже було, як на коні. Мить Віктору марилося, що він у театрі, що він чекає на початок вистави. Що зараз погасне сонце.

А Гриша був таким, як у день їхнього знайомства: дійсно, третій поверх університету, літературний кабінет. Пам'ять зберегла його навроє дівочий образ. Сам собою

незадоволений, сердячись, він соромився, він хвилювався, проте допитувався, чи Віктор таки справді полтавець. І чи з самої Полтави. Бо сам він з Миргорода.

Точно таким був Гриша під час вечері в університетській їдальні, в підвалі, напередодні арешту. Забрали його перед світанком. Так пізно було вже, що аж рано!

Гриша не з того десятка, що піддавався рокам. І стояв він поруч Віктора, кордубатий, трохи коротконогий, явно круглоголовий, такий же гарячий і захоплений, як декілька років тому. Як у Києві, в снігу перед університетом. На ньому, як завжди, як і тоді, короткий і дуже похватний кожушок на паличках, не на гудзиках. Озутий він у хромові чобітки на подвійній, на потрійній підшві. А на голові шкіряна шапка-кубанка.

Віктор зрадив, як упізнав порух високо і набік занесеної руки і замір голови — схилитися, вітаючись, на плече, мов би влягтися на подушку. Віктору подобалося, що в Гриші так і проглядала історія його роду — чесних і кмітливих ремісників, напевне — гончарів.

По-старому зморщувався тупенький ніс Гриші. Коли доводилося ніяковіти або соромитися. Ніяк не могли докопатися до справжнього глузду довколишніх подій Гришині очі. На бліду голубінь звично і надовго налягали сірі хмари невдоволення й турбот. А пtiчий рот, напрочуд дрібненький, а проте невгомний, мовчки і криком так і свідчив на всі чотири сторони світу про непорочність Гришиних пристрастей, Гришиних жадань.

Разом з тим, власні ідеї його не лише радували, а й лякали. Океан буденного життя не вабив його ані трішки, був йому по коліна. Часом Гриша раптом усвідомлював, що в нього немає майбутнього. Що саме тому він ніколи не турбувався про «хліб щоденний».

І в Києві ще Гриша на кожному кроці провалювався в небуття й напрочуд легко повертався, усміхнений, у дійсність. Ні, розумом він не спроможний був збагнути наближення кінця, а серце — часто боялося смерті. На засланні особливо. Проте нерозв'язаними залишалися в нього дивні питання: чому в жінках любив він одностудців, ідейних товаришок? чому метушню дітвухів спостерігав він з «потойбіччя»? Адже не заказаним було для нього все людське — родина, дружина, діти!

Гриші самому дивною здавалася власна доброта. Неждано й негадано він, схоже було, переселився в своїх ближніх, навіть просто в зустрічних... Химерною — принц і злидар! — була його скромність. Під цим оглядом був він отакісеньким, таким манюсінським, і отаким велетнем також.

У Лисенків у мешканні він раптом до такої міри пройнявся бабусиним замішанням, що раптом до тла щез — переселився в сполохану жінку. На Віктора з Гришиного обличчя зиркнули бабусині очі.

Зате в кабінеті молодого Лисенка проявилася натура Гриші з іншого боку. Душа його зразу налилася синяками, почорніла. Неждано виринула на цьому небі й швидко наблизилася дивоглядна гроза: так обережно гримнула, згодом пролунала цілком упевнено, нарешті вибухла нічим уже не стримувана, на свій лад гарна і велична. Блискавки вистрілювали напнуті зненавистю очі й непритомний Гришин ротик. Пальці його розгойданих рук розкидали в мирну атмосферу кімнати змії електричних розрядів.

Гриша, задоволений, щасливий, посміхнувся та враз і погасив радість. Ні до чого було порівняння Вікторового кабінетика... з миргородською Трійцею, з рідним гніздом. Тут

було царство сонця й зимового затишку. Триптих книжкових полиць до простінка з вікном у провулок. Писемний стіл з бірюзовою лампою під внутрішньою стіною, чудо меблярської роботи — крісло. Біля застеленого білим ліжка дзижчала кахльова груба, теж біла, в кремовій рамці.. Там, у Миргороді, стояло табором дитяче літо, до безкінечности разюче. Кухня й світлиця зарання були затемнені ставнями. Як долівка, так і пофарбована червоним підлога заклепані були травою, васильками і чебрецем. Були, були...

Чорт зна що і навіщо! Знайшов порівняння! А тут ще Гришині очі запримітили — і розсердилися, та як! — півтори полиці червоних томів Гете з золотом написів і рамок на спинках: щоденники, тексти з літератури і про театр, малярство, з геології, мінералогії, метеорології й про природу та людський досвід, нарешті — праці до його теорії про фарби. Гришині руки знайшли і зняли з горішньої полиці бронзову іконку — мініатюрну копію відомого портрета Гете, намальовану Йозефом Карлом Штілером.

Отже, яка прикра несподіванка, культ Гете! Низькопоклонство перед Німеччиною!.. А Гриша мав Віктора за «француза». Справді, по Києву носився він з портфелем французьких книг.

Козаченко наперед знав, з ким йому доведеться мати діло. Проте сподівався на відверту неприязнь співрозмовника до німців і всього німецького. Певність була, що Віктору жаль і розчленованої Франції, й на смерть прибитої України, що Віктора бентежить і мучить бездіяльне споглядання подій історичного розмаху. Гриша, звичайно, передбачав, інтелігентську нерішучість і психологічну витійкуватість свого університетського колеги, але не ждав від нього спротиву засадничого. Йшлося в даному разі лише про те, яким чином найпростіше приєднати Віктора до організації, включити його в «діло», та ще — про межі довір'я до цього надто вже добропорядного, боязкого і добромисного слизняка.

Плян його був геніяльно простий: спершу взяти на гачок, а вже тоді познайомити з найближчим осередком однодумців.

Гришу, як завжди, Віктор вабив і відштовхував. Чим він був таким близьким, таким рідним? І чим — такий відворотний, чужий?!

Не козак був з Віктора, а радше перевертень. От у чому «заковика»!

Дивна неприязнь до Віктора неждано-негадано опанувала Гришею: дощ, злива чорних образів пішла в нього перед очима. Раптом визріли й блиснули в очі найстрашніші обвинувачення й прокляття. Майнула думка, що місія його не матиме успіху, сьогодні та й взагалі, що цей російський, а тепер німецький попихач і лакиза, що ця інтелігентна мармиза, що цей мамин синок, випещений і прилизаний виродок насправді був озброєний понадчуйним почуттям самозбереження, був надто твердим горішком.

Гриша засумнівався: чи не залишити цього «козака» в спокої? Чи не розумнішим буде обминати цього патріота двадцятьою дорогою? Щоб у разі непереливок він з переляку не завалив його, Гришу Козаченка, і цілий осередок.

Та Гришині роздуми були вже ні до чого. Заслужений революціонер і колишній засланець уже підійшов до свого університетського колеги і сусіда в гуртожитку й попросив дозволу переховати у Лисенків скриню щойно привезеної з Заходу, між іншим — через Київ, політичної літератури. — Вас це напевне зацікавить, — і Гриша поклав господареві на стіл зелененьку брошурку.

Віктор надовго-надовго замовк, навіть закам'янів. Коли ж штовханина несусвітніх почувань уляглася, він заявив Козаченкові цілком спокійно: — З такою метою вам краще було до мене не заходити. Ніякої літератури я переховувати не буду. Навіть мови про мою приналежність до будь-якого підпілля, однаково російського чи українського, бути не може. Вас, Гришо, здавна вабила політика: ви пробували перебити крицю батогом... У вас, виходить, живе надія на відродження нашої державности всупереч намірам Німеччини і всупереч волі Росії... А я політики цурався й цураюся. Та ще не маю віри в наш обезголовлений народ.

І Віктор повернув гостеві книжечку Д. Донцова «Пушкін і Україна»:
— Дякую!

Гриша, очманілий і страшний, заносив руку й прикладав її Віктору до серця — наче револьвер, під ребра — як ніж. А погляди свої на становище України, на її майбутнє, висловлював нарочито крайні. Поспішали до повороту Лисенків додому окреслити і укріпити свої позиції.

У їхньому розпорядженні, як швидко виявилось, була тільки година часу. Щоправда, розмова і так уже добігала кінця. Ні слова до неї не хотіли вже додати ні Гриша, ні Віктор. Їм удалося один одного збагнути і знайти приємний їм заключний акорд.

На прощання Віктор вийняв зі свого столу, із схованки, примірник «Поезій» Володимира Свідзінського і подарував його гостю. З появою цієї книжечки пов'язана була така історія: коли в першому номері журналу «Україна» надруковано було погромницьку рецензію на неї, написану також студентом університету, русистом, то Гриша Козаченко запінився, роз'юшився й спішно помістив у газеті підкреслено схвальний відгук на неї, а Віктор Лисенко пішов до редакції «Літературного журналу» й забрав свою статтю, вже приготовану до друку, про В. Свідзінського як класичного поета України. Серед пред'явлених Гриші після арешту обвинувачень фігурувала також його «антирадянська оцінка творчости харківського поета В. Свідзінського».

У їдальню до батьків півні вийшли розкуйовджені й червоні, проте настрої у них був радше елегійний: університет, давнє знайомство... Щоправда, Віктор був, як і в сперечанні, підкреслено стриманим. Тоді як Гриша, здавалося, сікався битися. Тепер же запал його пригас: кожне з тверджень супротивника здавалося йому вже цікавим і вартим уваги, кожне з власних — пустопорожнім. У присутності старих Лисенків він зникчів і змалів. Йому було до болю ясно, що за намір привів його у цю сонцем налиту хату. Всі йому в цих кімнатах були напрочуд рідними. Хоч прагнення розросталося — вискочити з цього казана, з цього райського пекла.

Один одного знали вони лише інтуїтивно, їм тільки здавалося, що наскрізь. І Віктор, і Гриша здогадувалися, які джерела живили духовий світ кожного з них. Бо вони були такими ж природними співниками, як і запеклими супротивниками. У всьому. В житті.

Що вони не були ворогами, в жодному разі не ворогами, усвідомлював один з них, Віктор. Бо Гриша унікав — ніколи було йому! — аналітичних тонкостей. Понад усе прагнув він узагальнення, висновку, як підстави для рішення й наказу, як бази для дії й передумови для бою й перемоги над — однаково — супротивником чи ворогом.

Гриша Козаченко давно помітив, що простоту він схильний плутати з панацеєю. Та в такій мірі, що, сам помічав, побоювався навіть свого власного заглиблення в світ строкатих ідей та занадто багатозначних фактів. Понад усе на світі Гриша цінував першородність і одностайність.

До Віктора в нього було діло. Ще сьогодні треба було, на всякий випадок, рознести дві скрині книжок з дому на Стрітенській по знайомих. А крім того, йому хотілося протоптати для Віктора стежку до свого гурту підпільників. Саме таких людей, як Лисенко, потрібно було організації.

Тому Гриша так визвірився на свого товариша, коли той відхилив звернене до нього прохання, відмовився й у майбутньому від будь-якої співпраці. Він бо, виходило, людина творча, людина літератури!.. Він, це й вибило Козаченка з рівноваги, назвав Гришу й незнайомих йому товаришів Гришиних — парубками. Парубками!..

Україна щойно позбулася росіян і щойно потрапила під німців. Такого побоевища ще не було на світі... А наш мудрець запросив Гришу подумати над чітким розрізненням двох рядів людських імпульсів — «розумового», який будує світоглядową систему, і «серцевого», який живить нашу любов, віру...

Чиста правда! Отакі координати Вікторового філософування. Вони, до речі, не такі вже погані. Вони, принаймні, безпечні. З ними зручно просидіти на печі цілу війну.

Гришу роззброїли думки великого чудасії: він почав прислухатися до слів причинного, божевільного. Зненависть і огида в ньому до кінця розмови майже не прокидалися. В нього не було часу, а то б він до ночі, навіть не без користи для себе розмовляв би з новоявленим Сковородою.

Гришу заворожила Лисенкова відвертість, Лисенкове довір'я до свого університетського товариша. Віктор не побоювся Гриші. Нічого від нього, крім добра, не сподівався.

Найпримітивнішою з ідей Лисенка була: наша бездержавність пояснюється не ворогуванням з Туреччиною, Польщею й Росією, а власною неповноцінністю як нації. Наша бездержавність проросла з-під української чуприни. Обидва співрозмовці засміялися: з-під оселедця!

Висновок з цього такий: воювати нам треба з самими собою, а тоді вже, після перемоги, з росіянами, з німцями. Не випадково нас хвилями залишала, хвилями линула на сусідні береги наша аристократія. В час найновіший — інтелігенція. Навіть і міщанство сунуло в тому ж напрямку.

Наша країна перетворилася в духовий вакуум, на землю недолугого селянства, а тепер — ще спрощенішої людини, колгоспника. Наше розуміння всього на світі, наше сприйняття довколишнього буття стало мужицьким. — Так сприймаємо, так розуміємо ми працю, мистецтво, кохання... Найтиповіший з прикладів — наш підхід до письменства, до філософії. Нам чужий Гете, бо джерелом його натхнення не був народ. Наша душа лежить, і то найприроднішим чином, до фолкльору, примітиву, до ярмаркового свистуна-баранця. Німим муром є для нас філософія, спадщина великих німців у першу чергу. Нас вабить не глибина або висота чи фундаментальність учень, а широта, просторінь, нанизування фактів по горизонталі. Та ще обов'язково мариться нам при тому популярність вислову й прикладний характер проповіді.

Щоправда, під цим оглядом усі слов'яни нічого не варті.

Віктор не утаїв, що в наш час можна залишитися українцем лише за однієї передумови, — якщо перерости звичайні виміри його, уникнути звичних недоліків його і приготованої йому від народження долі.

Гриша хитнув головою майже схвально:

— Щоб залишитися українцем, треба перестати ним бути!

Ще раз Гриша закипів, але зміг вогонь у грудях пригасити, як Віктор зачепив політику.

Віктор не брав до уваги розрахунків на сили власного народу. Він знав, що на яблуні не виростуть груші, проте відродження державности свого народу пов'язував лише з доброю волею — в ім'я спільного інтересу! — третьої сторони.

Гриша ледве не заплакав: та ми ж свідки!.. Та ми ж!..

Але Віктор не бачив іншої можливості. Наш народ піддається знову Росії, не спроможеться на національну революцію. Тільки в союзі з Німеччиною пішов би він на росіян. І випровадив би їх за Волгу.

Віктор на свій лад розумів, хоч не виправдовував, Росію й Німеччину. Їхні політичні наміри, їхні великодержавні замашки — у людській природі. За певних умов були б вони також і нашими.

Така розмова, нарешті збагнув Гриша, була, фактично, відмовою Віктора Лисенка, поширеною й багатословною. Господар дому шукав при тому чисто людського порозуміння з гостем. Навіть вибачення чутним було у Віктора. Навіть — побажання удачі або й перемоги.

Гриша зрадів, що старі Лисенки повернулися додому, як добрій нагоді розпрощатися з безпотрібним йому мудрецем.

Батька, чуйного у таких справах напрочуд, неприємно здивувало, що Гриша Козаченко так поспішав з хати.

Мати запримітила, що Гриша уник прямого погляду в очі й пішов від Лисенків явно розстроєний, засмучений. Мить вона стрималася, а потім нагадала синові його дивне товаришування то з сухотною Лялею Сорокіною, то з букетом полтавських бабусь і дідусів. Чим же не товариш йому близький сусіда і колега з університету? Чим?!

В такому разі блідим було б порівняння з вибухом Везувія. — Гриша Козаченко прийшов до Лисенків, щоб завербувати Віктора до націоналістичної організації. Намірювався переховати в них пакунок нелегальної літератури!

Віктор начисто відмовив Гриші: страшним було для нього життя підпільника. Та ще без іскорки надії на перемогу. Все це нагадувало йому людський відчай, самогубство. Проте вночі обізвалася совість, дав знати про себе й страх. Лякав «зв'язок» з підпіллям. Не було певности, чи Гриша не вплете його в трагічну історію, не видасть німцям на страту.

А вдень довелося Віктору подібну відмову повторити. Наталя Базаревська вийшла з ним на обідню перерву й неждано-негадано запросила до них на суботу на таємну зустріч полтавських українців з західняками, з галичанами. Віктор не дозволив себе умовляти.

Заборонив Наталі про це запрошення згадувати. Він не довіряв ніяким полтавчанам і ніяким галичанам! Він не мав охоти всовувати свою голову в пастку!

35

Останні тижні зими Віктор «наслідував Канта». Маршрут його щоденних і щотижневих прогулянок справді повторювався точно, наче відміряно його було метром.

Увечері він виходив на Садову, потім на Кам'яну, потім на Пушкінську. Біля скверу, березового коліщати, зверталось на Шевченківську до Першої десятирічки, потім — Стрітенська і знову Садова. Щодня він на чверть години обов'язково заходив до Ніни: стукав у віконницю й повертав на подвір'я.

Покуштувавши крихітку всесвіту, жучок повертався до власної хатки. До ознобу, до «гусячої шкіри» на плечах приємно було поринути в затишок мешкання й усістися за писемний стіл. А в їдальні читав газету тато. Верхом його блаженства було для нього — крім «Голосу Полтавщини», мати про запас іще харківську «Нову Україну». З великою насолодою збирався він коліньми на стілець, ліктями спирався на стіл, накидав на спину мамину кофту й приймався рибалити новини та думки. Часом, натрапивши на нестерпно цікавий або просто запашний матеріал, він вибирався трохи поготорити з жінками в сутінкові лише каганцем освітленої кухні. Коли ж траплявся опік третього ступня, тато хапав газету і вривався з нею у руки в Льокину келію, у бірюзове світло Вікторового кабінету, здіймав усіх рідних на ноги, бив на сполох і обурювався, обурювався до неприємності, майже до розриву серця.

В суботу й у неділю Віктора обов'язково несло на стежку крізь Франків парк і понад садами, над краєм урвища в Кобеляцьку долину. Біля Інституту Шляхетних дівчат, сиріч Будівельного інституту, він звертав на Келінський проспект — повертався додому Кам'яною, Садовою. Так він, найчастіше з Льокою, інколи з Лялею, декілька тижнів любувався розтаванням снігів, розростанням весни.

Зима, її імператорська величність, поганіла, жалюгіднішала з кожним днем. Від білої величі залишилося нарешті брудне мереживо понад доріжкою та в улоговинах лісопарку і садків. Кальоші легко штампували з нього піріжки.

Аж одного разу, цілком випадково, Ніна попередила Віктора. В Інституті на полтавській горі, ще на землі, вже й у небі, давно вже стояв німецький штаб Південного фронту. За наївними гуляками безсумнівно стежило недремне око. З такої прогулянки можна було ніколи не повернутися додому.

Тоді Віктор змінив маршрут... Щосуботи і щонеділі ходив він тепер Келінським проспектом до Земства, потім Олександрівською, вулицею з цього кінця навпрост сільською, до Соборного майдану й на Білу альтанку над неозорою долиною ріки. А повідь цього року була — що Чорне море. Після велесніжної зими вода податливою лінією описала місто з півдня й заходу й хлюпала у брами Полтави аж до кінця травня.

На океанських рифах надовг

о опинилися Нижні Млини. Продіті залізничною колією шпилькові ліси стояли в воді по пояс і боялися ворухнутися, захлипнутися. Острівною державою стала Південна

станція. До неї належали також міст з ліхтарями поміж поруччями і димарчата електрівня, — червона гора чітко зорганізованої цегли і впорядкованого скла.

Раз на прогулянку з ним пішла Ніна. День був найвеселіший за весь травень. Повідь, що без кінця й краю спалахувала по всіх усядах срібними хвильками і рибами, лускою, срібними яблуками. А дівчина стояла у своєму й досі недоношеному пальтичкові й глитала сльози. Їй було не до чуда-природи.

Коли Віктор їх помітив, то зрозумів почування товаришки наверле.

Ніну не турбували події світового значення: війна взагалі чи її скалка — наступ Тимошенка на Сіверському Дінці, спроба його відвоювати Харків. Ніна відчувала, що історія розумніша за людські міркування, що вона, принаймні, цілком незалежна від наших сентиментів. Ніну зараз не турбувала розлука з Україною, мало — навіть зі своєю родиною. А щойно отриманий лист Миколи Піснячевського, власне, записка, розворушив у неї два почуття — радість і роздратування. Саме зараз прикро було їй згадувати усе пов'язане з ним.

Ніна чекала дитини. А Рольф повернувся з Німеччини без дозволу на шлюб і вже передбачав від'їзд з Полтави. Єдине, чого він у Німеччині добився, так це згоди його матері прийняти Ніну як невістку. Проте їхати туди мусила вона з транспортом остівців. І часу на відкладання цього рішення вже не могло бути, не було.

Серед тижня до Лисенків уперше зайшла Ніна з Рольфом. І здивувала Віктора. Доктор, на голову вищий за дівчину, стрункий і галянтний офіцер, був понад міру запобігливим, майже полохливим. А Ніна була — приморською скелею. Довкола неї досхочу шаліли сили поцейбічні з потойбічними. Без окулярів помітно було основу цього кохання.

Худесенький клинець її обличчя легко вміщав безмірно наснажені пристрастю чорні очі. Носа на ньому не було — була грушка-дичка, скороспілка. Зате вінчало цей клинчик надзвичайне волосся. Його, здавалося, можна було розтягати і розтягати до безкінечности. Його вистачило б на ціле місто амазонок. Їй так пасував чоловік мімозний, легкий і ріденький брюнет з карими очима, рожевощокий і — хоч наелектризований, наперчений — дещо кволий.

Привід для відвідин був надзвичайний: запрошення на читання щойно закінченої доктором п'єси у директора полтавського театру. В неділю о другій. Крім того Рольф підніс Віктору — от іменно: підніс! — свою єдину досі збірку поезій, точніше — вінок сонетів «Римські дні».

Боже, Боже! З яким смаком підібрано для неї папір і шрифти, формат і — клясицизм, клясицизм! — обкладинку! Книгою — який жах, а не ідея! — можна було насолоджуватися... її не читаючи! Зміст її розкрив і зрадив до тла гострозорий маляр!

На чай у Лисенків, на зустріч з Ніною і Рольфом, підійшла Ляля. Їй вдалося настроїти у Лисенків не тільки підігріти, а й закип'ятити.

Тут, у Лисенків, вона довідалася, що Ніна стала нареченою доктора. І що Ніна в найближчі тижні виїде до Німеччини і буде чекати на закінчення війни у Рольфових батьків під Нюрнбергом.

Спершу заповідалося, що вона поїде з Полтави до Берліну з транспортом остівців. А тепер, неждано-негадано, все пішло найнесподіванішим чином: рівно через два тижні

Рольф полетить з нею військовим літаком до Нюрнбергу і негайно повернеться в Полтаву. Плян цей від початку до кінця, сидючи в Берліні, опрацювала і добила дозволу на його здійснення Рената, Рольфова сестра, урядовець у міністерстві авіації.

Лисенки і їхні гості за столом прослухали Ніну, проте вже не змогли ані разу за цілий вечір хоч трішки обговорити таку небуденну подію. Увагу всіх присутніх на цілий вечір полонила Ляля. Ніхто не міг уторопати логіки в її заяві, що вона, мовляв, теж поїде до Німеччини, ще цього літа. На підтвердження серйозності цього твердження вона сказала, що свій намір вирватися з України і дослідити Німеччину вона обдумувала вже літом і восени минулого року, що вона про нього багаторазово говорила з Віктором. А розмаїтість і конфліктність її вражень від німців спонукають її до цього майже щоденно.

Бідні господарі, як і гості, не знали, не відали, як пов'язати Нініні заручини з Лялиним дивацтвом. Звичайно, ніхто з присутніх не сумнівався, що її сміливі наміри такими і залишаться. Та ще незручно було про них говорити, щоб не нагадати дівчині про її хворобу, сухоти.

А читання Рольфової п'єси-казки відбулося в кабінеті німецького директора театру. Віктора не здивувало ані трішки, що, сам актор гамбурзького театру, він, стримуючи широку-широку й багатозначну посмішку, представився Віктору немов генералу німецької служби: — Унтерофіцер Зігфрід!

Білявий німець з профілем і постаттю Наполеона Бонапарта сидів поміж Ніною і Віктором і дуже уважно слухав початок драми. А потім, розкуштувавши пастилю, йому вже нетерпілося запросити поета і його гостей з тісного кабінету до театрального буфету і випити з компанією по добрій чарці. В Зігфріда траплялися в житті різні нестачі, проте не з «пальним».

Про «Млин на Неккарі» і Віктор, і Зігфрід були однакової думки і дуже схоже її висловили автори. Найближчою родичкою п'єси вважали вони драматургію Гуго фон Гофманстала. Що, до речі, Рольф сприйняв як похвалу, — така доглибинно скромна людина була з нього. Літературний процес він охоче уявляв як дружню працю майстрів і вірних своїм учителям — підмайстрів. Творчу самостійність замолоду він схильний був потай засуджувати: зайва самовпевненість! Зрада! «Ходити в учнях» до п'ятидесяти років здавалося йому відрадним явищем, навіть і гарним.

Тут Ніна найгарячіше підтримувала свого нареченого. За почесне діло мала вона працю досвідчених і культурних підмайстрів. Генії Ніну приголомшували, лякали, майже — відштовхували.

П'єса так довго обговорювалася за ресторанним столиком у театрі не тому, що Зігфрід приймав її до постанови, а тому, що вона здалася Зігфріду безпотрібною. Хоч він, між іншим, поговорив трохи про замовлення Віктору віршованого перекладу «Млина» на українську мову. Особливо зрадив він, як у нього в голові майнула думка — переробити цю казку на барвистий балет. Рольф, добряга, не второпав суті цієї радості — як нагоди обійти будь-яке зобов'язання. Рольф, як і Ніна, мали все це за «чисту монету». Вважали, по скромності своїй, п'єсу за свій великий успіх.

Віктор увесь час приглядався до Зігфріда. Унтерофіцер з великою симпатією любувався чистотою й добропорядністю лікаря, майора. Йому частково подобалася й п'єса скромника, проте не як мистецький твір, а як миле свідчення про дитячий світ

цілком дорослого чудасії. У Рольфі Віктор розпізнав безліч спільного з душевним світом Ніни. У Зіґфрідові — підґрунтя, фактично, Рольфового ідеалізму.

А «Млин» був надто беззмістовним, нісенітницею. Луною чогось, залишком когось.

Після читання Віктор радо вискочив з кабінету і оббіг з дитинства любий йому театр. Віктор майнув книгою пам'яті. Задзижчали її незчисленні аркуші.

...Зранку Віктор збирався в театр. А ті дні безсовісно барилися. Хлопчикове терпіння лопалося, настрій хмарнів і супився. Та нарешті починалося збирання до походу. Йому ж доводилося вдавати, наче він, розумник, нікуди не поспішає. Справді трагічний мент наставляв згодом, у театральній білетній: тато безконечно довго і цілковито спокійно жартував, навіть реготався у вікні касирки. Ні батькові, ні матері не спадало на думку, що в цю хвилину переживав хлопчик. Заспокоєння наставало щойно потойбіч контролю в напівскляному коридорі театру.

Особливо запам'ятався вечір у ложі в бельєтажі! Звідси було так зручно слідкувати за виставою й одноразово за партером. Як він завмирав у темноті й воскресав з люстрою посеред залі.

Лисенки також виходили в фойє, що з рестораном і з дверима на кін. Тато поспішав так мотнутися, щоб за одним махом поговорити з кількома знайомими, привітатися з молоденькими і з солідними вже дамами, а при тому не застоятися в черзі перед буфетом, — вихопити звичайні в такому разі пляшечки мінеральної води і пів тузенья тістечок.

Вітя при тому боявся, що не встигне заглянути в рівнобіжне до цього, в праве фойє, те, що з портретами клясиків нашого театру. Крім того, він мусив злітати в фойє другого поверху, глянути на паркетну залю, тропічні дерева, пишно одягнуту й цілковито безжурну публіку. Назавжди запам'ятався в ньому подув вітерця із скляних дверей на балкон, жвава течія повітря, чисто літній продув. А зимою ці вишиті морозом і засипані снігом шибки... Зимою особливо горіла розкішна лямпа на чорному роялі в кутку залі: її тепло, її світло — затишок.

...Віктор причинив двері: виструнчена маса партеру. Зайшов кроків з п'ять: білі поверхи лож. З дитинства любий goblen, завіса. Така пустота! Така тиша!

Валя Андрієнко, солістка, заглянула в ресторан і — так неприємно вражена! — здивувалася: Зіґфрід і Віктор Лисенко схрестили руки канделябром і пили вино на брудершафт! А ні майора, ні розчуленої, безсоромно щасливої дівчини вона не знала.

Знайомство з Віктором їй, на жаль, не вдалося приховати. Він, такий необережний, вискочив до неї з-за столу й поцілував у губи, обняв.

— Валю! Валечко! Дитино!

Після півгодинної розмови з Зіґфрідом у кабінеті, Валя намірилася вийти з театру. Проте зраділа, коли плян її провалився: Віктор чекав на неї у вестибюлі. А вона ж, а вона, Андрієнко, нічого не знала про Лисенків з літа минулого року.

Валя, батькова хресниця, нарешті посміхнулася й «заново», не так, як у ресторані, поцілувала Віктора в губи. Пригадали окопи і нічні мандри Зіньківським лісом, танці на

місткові в Нижніх Млинах. Пригадали — як удар кулаком у пику! — майже рік життя під німцями.

Вікторів хміль дочиста зник. Валя, виявилося, співала в театрі. Професор Андрієнко крамарював на базарі.

Цілком несподівано Валя вчинила справжній допит: з якої такої законної причини посмів він появитися в театрі!..

— Хотів поцілуватися з тобою! — спробував він пожартувати. А потім додав, не дуже переконливо:

— Хочу перекласти п'єсу для вашого театру. Бачила за столом довгов'язого майора? Так от...

У ту мить Валя ще раз змінилася на обличчі — стояла розгублена, сповнена нерішучості. Раптом, немов братові, порадила негайно порвати знайомство з безневинним і наївним Зігфрідом, він бо не здогадується, хто давно вже направляє його руки, і — о, Боже, Боже! — не показувати носа в театрі.

Якщо Лисенки залишилися Лисенками, якщо Лисенки залишилися при своїх давніх переконаннях і симпатіях-антипатіях, якщо вони намірюються триматися німців і виїжджати з ними закордон, то не слід їм, найперше Віктору, бувати навіть поблизу біля театру. Взагалі кажучи, ніде не треба бувати, ні з ким не говорити, бо Полтава стала вже ситом, ситом... Люди спробували вже німців і, доки не пізно, доки можливо, замолюють гріхи свої вільні й невольні...

Валя замовкла. Віктор же — не вірив своїм вухам. Йому стало раптом не так страшно, як «нудно».

Віктор, нічого вже не думаючи, знову запитав про Андрієнка-вусаня. Тоді Валя знову заговорила про своє: Андрієнки вирішили за жодних умов не рушати з Полтави, не виїжджати з України. А з її батьками краще Лисенкам не зустрічатися. Це — щоб Віктор не помилився, не губився в здогадах, — небезпечно.

І Валя на прощання чмокнула Віктора в губи і, тонюсінька білявка, вийшла з театру.

Віктор і Ляля розпрощалися з Ніною увечері, напередодні польоту своєї давньої-давньої приятельки до Нюрнбергу, до Німеччини.

Ніна і Віктор ладні були обмежитися потиском руки: поцілувалися, коли в таке прощання — навіки? — втрутилася мати.

Ляля нагадала Ніні, що вона наздожене її в найближчому часі, майже — що пережене. Схоже було, наче в Німеччині вона збиралася поселитися з Ніною по сусідству. Наче ця обставина знімала з Ніни останній привід для турботи чи сумніву. Все буде гаразд!

Передчуваючи страшенну тяготу наступного дня, Нінин батько спав, спав і спав до світанку непробудно, її мати — навпаки: проплакала цілу ніч. Зібралася заснути, як задзеленьчав будильник. Бабуся каменем пролежала до миті розлуки — нічого, здається, не почувала, нічого не думала. Раптом поставила вимогу, щоб Рольф забрався від неї геть, щоб Ніна нікуди не їхала, щоб лягла в ліжку. Крик, гістерика!...

Рольф з'явився в Бондарчуків точно і випив з ними кави. Але він, мислячи по-ранковому ясно і чітко, навіть оптимістично, не міг збагнути, що це сьогодні на світі робиться, хто це — всі ці чужі йому, всі ці трохи неприємні йому люди довкола?!

Автомобіль з авіабази подано було на Пушкінську о четвертій годині ранку. В нього сіла Ніна, приголомшена, хоч і не глуха, і не сліпа, і Рольф, найнещасливіший з усіх женихів на світі. В багажник поклали Нініну корзину. Ту, що звичайно каталася поміж Полтавою й Києвом.

Перед домом Бондарчуків автомобіль розвернувся й швидко щез з очей.

Бондарчуки, немов у забутті, стояли й дивилися на круглий березовий сквер, на пусту, ну, цілком пусту вулицю перед ними. На таку знайому, а — підмінену.

36

Літом сорок другого року, слідом за небувалою повіддю, розпочався нечуваний наступ німецької армії на тисячокілометровому фронті від Курську до Озівського моря.

У полтавчан, ще прихильних до німців, ожила в душах надія на установаження таки нового порядку на Україні, на безповоротний таки розрив України з Росією. Таку зміну в житті народу ніхто з них не легковажив. Адже кожному було ясно, що це непочатий край комічних непорозумінь і справжніх трагедій, але також вважав усе це за історичну необхідність.

Прихильники Росії враз знітилися. Та швидко за визволення з-під осоружних чужинців вони ладні були заплатити будь-яку ціну. Дехто з них Україну цілковито викреслив зі своїх розрахунків і жадань. Дехто її до люті зненавидів.

Лисенки певні були виключно у своїй — непевності. Та ще в тому, що щастя вже зрадило німців: скрізь і у всьому шукали і знаходили познаки німецького безсилля. Їм здавалося, що час грав на руку росіянам. Усі дати, реченці, терміни, усі події були для них суцільним запізненням.

Справді, Манштайн і досі товкся в Криму. Щойно наприкінці червня перейшов у наступ Південний фронт, а Центральний, складалося враження, взагалі лише відбивався від супротивника. А йому за літні місяці личило стати над Волгою від Нижнього Новгорода аж до Астрахані. Або, *meine Herrschaften*...

Бо так воювати в Росії доведеться німцям років з десять. Так, і це схоже на правду, довго в Росії вони не провоюють.

Німецькі перемоги і німецькі поразки сприймалися в сім'ї дуже серйозно — без зловтіхи і без захоплення. Про події близькі й далекі так думалося: не наше засипано, не наше й мелеться.

Особливо часто Лисенки поверталися до обговорення травневого наступу росіян на Сіверському Дінці, спробу прорватися до Харкова. Висловлювалися різні припущення, різні оцінки подій: було це марне намагання переплутати пляни німецької кампанії? було це типове російське марнотратство людського життя або їхня хвалькуватість?! І що тепер вчинять німці — підуть по нафту на Кавказ чи вдарять у груди Росії?!

Справи на всіх фронтах світу набрали такого характеру, що вже в обідню пору бабуса ледве встигала прибрати посуд з обіднього стола... Віктор наспіх кидався не лише до свого

пошматованого атласу, а й на десять хвилин розкладав свою велетенську «Євразію». Поруч нього, — то головнокомандуючого німецької, то російської армії, міркували над наступним кроком супротивників — батько і Льока.

Мама навіть і вечорами рідко приглядалася до праці генералітету. Зате бабуса ні разу не прогавила й одного обговорення становища на фронтах. А часом вона раптом втручалася в небабське діло — одну руку з розчепіреними пальцями клала на Центральну Росію, показувала, що німцям за це літо прибрати до рук, а другою окупувала Північ, Кольський півострів і Карелію по ріку Онегу, — для фінів.

Віктор, захоплюючись величчю світової пожежі, тер і ламав свої руки:

— Ану, товариші, ану, народе Богоносців, приймайте прочуханку двадцять чотири рази на добу!

— А ви, панове, надлюди, взялися за гуж, то не кажіть «не дуж»!

Та наймажорніша нота у цій партитурі Віктора була все ж таки мінором. А прикінцева частина кожної з нарад домашнього генералітету була затемненням як не сонця, то місяця. Про майбутнє України, про її долю нічого було сказати. Ні до чого були в даному разі ні підсолодження, ні підфарбування. Тут доводилося погодитися з таким безрадісним заключенням: хай з Україною станеться те, на віщо вона в дійсності заслуговує.

Але, але, але: та Україна — то ми і ви!..

Тільки бабуса з усіх Лисенків ще не сумнівалася в тому, що німці переможуть росіян. І що перемога ця піде на добро Україні. Життя під німцями, вірила вона, поволі утрамбується й буде, у всякому разі, кращим, ніж під росіянами. У німців нам тільки і можна навчитися уму-розуму. Саме в них, у співжитті з ними, ми звикнемо до розумного впорядкування життя. Від них ми прищепимо собі практичність, бадьорість, дружність, дійовий оптимізм. Нашу сердечність давно вже треба розбавити мислю, розумом, філософією.

Лисенки-батьки і Лисенки-сини вважали це коло ідей за страх. Адже бабуса одного тільки й боялася смертельно — навіть думання в цьому напрямкові: відступу німців, повороту росіян на Україну.

А проте вже в день взяття німцями Новоросійська, в вересні, бабуса підсіла до доньки на канапу й заговорила на нестерпно тяжку, на незносну тему. Більше того: вона не стала й слухати умовлянь, що от, мовляв, німці беруть Кавказ, а...

— Новоросійськ у вересні!.. А мусили вже взяти Баку й Тбілісі!.. І бабуса вперше заявила доньці, що в найближчому році Лисенки примушені будуть залишити Полтаву, схоже навіть — і Україну, що вона з ними, так, що вона з ними не поїде, не піде.

Мама заперечила. Бо, справді, на кого Лисенки можуть її залишити, на кого чи у кого?!

У бабусі вже був свій плян. — У Константинограді вона ще мала старшу сестру, каліку. Так от вона подасться до неї доживати віку.

От так відома оптимістка!

Ціле літо, приперчене сонцем і величне без кінця й краю, німці просувалися на Волгу, — на Царицин-Сталінград, і на Кавказ. А Лисенкам марився фронтальний провал німців. А Лисенки передбачали втечу німців з України.

Лисенки, справді, не вірили ні в можливість, ні в доцільність німецької перемоги над Росією. Німці вже розпочали колонізацію України. В Полтаві для німецького поселення відведено було дільницю міста довкола Педагогічного інституту.

Найспокійніше на подібні новини реагувала мама. Найхворобливіше — батько. Він корчився від болю, від образи. А Віктор, і, слідом за ним, Льока намагалися відкласти остаточний висновок. В душі вони чекали на кардинальні зміни в німецькій політиці, на зміну в німецькому проводі.

На допомогу Україні з боку західних ворогів Німеччини ніхто — і ніколи! — не розраховував, навіть не думав ніхто.

У Франції, в Англії можна було емігрантам з України поселитися, це інше діло. А для практичного використання протиріч між Україною і Росією ці країни не надавалися. Тут неждано проявлялася їхня малодержавність, їхня остаркуватість.

А від Америки ближче було вже до місяця, ніж до України.

На фірмі «Цан і Цан» без винятку всі співробітники мали Віктора і Наталю за наречених. Найпершим підтвердженням факту було намагання обох їх у робочий час не помічати одне одного. Лідію Петрівну, головного бухгалтера, смішило, що Віктор і Наталя в конторі серйозно вдавали з себе непорочних голубків, а під час обідньої перерви вони злипалися й так пливли через майдан перед вікнами аптекоуправління.

Лідія Петрівна, огрядна шатенка з коротко підстриженим волоссям, ані разу не прогавила нагоди — щодня скликала своїх товаришок до вікон і показувала їм «незнайомих». Цілком незнайома хапала Віктора за руки, а часто і повисала в нього на плечі. Цілком незнайомий обіймав приятельку за талію, а часто й цілував її у скроню і навіть у губи.

З обідньої перерви Наталя поверталася спокійною. І, звичайно, самотня. Посмішку з обличчя вона прибирала заздалегідь. Нахабні чортики гасилися в очах ще в місті. Дівчину цілком задовольняла незацікавленість її особою у конторі. Вона охоче вдавала з себе нездогадливу дурку, охоче поступалася ролею лисиці — головному бухгалтерові, Лідії Петрівні.

Віктор щоразу повертався до контори із skleпу. Часто в товаристві з Губером і довгов'язим провізором-козаком.

У кабінеті директора як не благословилося на ідилію, то кучмилися сині хмари, пахло бурею. Неприємності й незадоволення чергувалися з непомірним захопленням і балакучим мрійництвом хазяїна.

Майже щодня Губер сікався до Віктора і навіть погрожував йому в'язницею, а всьому українському персоналові фірми — концентраком і навіть розстрілом. Звичайно по тому слідом Арктику наскрізь пропікала Сахара. Губер кликав Віктора до кабінету й обіймав юнака за плечі. Він сам не пам'ятав своїх власних слів і вимагав, щоб також Віктор забув про них. А лавився Губер по-собачому: ладен був плигнути на перекладача і поцілувати його в обличчя.

Щоденним проханням німця було — залишитися з ним після п'ятої і трохи разом попрацювати, трохи разом помріяти. А Віктор ані разу Губера не пожалів: щовечора

слідувала відмова. Бо він двічі на тиждень брав лекції у Йоганни Карлівни, а решту часу просиджував за своїм столом, над своєю книжкою. Крім того, Віктора ще ніколи в житті так густо не обліпляли сімейні почуття. Як уся родина збиралася вдома і затихала вже на спочинок, як на ніч гасли вже вікна пильно затемненого будиночка в провулкові, найкраще працювалося Вікторові під бірюзовою лямпою у своїй кімнаті.

Ранки на фірмі бували прерізні; то в атмосфері ще стояла вечірня непогода, то царювала ідилія. Власне, цілий день на роздутій уявою Губера, насправді напівмертвій фірмі безнастанно визрівали і лопалися дрібні й великі кризи. Вікторів стіл перед дверима Губерового кабінету був схожим на діжку під ринвою. Тільки Льотта, сидячи у Києві, не розуміла, чому це дядько з Ренатою ні разу не погостювали у Лисенків, що насправді зіпсувало відносини дядька з Віктором.

А побачилася вона з Губером і Ренатою щойно наприкінці січня. Дядько віз вагітну дружину на Райн, до її батьків під Дюссельдорфом.

Рената цілком переконливо доповіла їй про велику приязнь Віктора і Губера, як також про щоденну війну поміж ними. Атакував, заводився, сумніву не було жодного, Губер, Губер. Він мусив перемогти, упокорити Віктора і продати його фірмі «Цан і Цан» у довічне рабство. До такої міри цінував він розум і здібності юного українця. Ну, а Віктор боронив свою волю, бився за кожну крихітку свого позаслужбового часу. Крім того, Губер відверто і щиро зненавидів Україну, глуху й німу країну, а Віктор тоді обірвав дружнє спілкування з Губером.

Обом жінкам стало жаль і дугою надутого, такого перенапруженого, такого переперченого добряги Губера, і наскрізь розчахнутого німецькою політикою щодо України — Віктора.

На обидва боки — трагедія.

З іншого джерела снували і мовчки набирали сили і розмаху непорозуміння Лідії Петрівни з Віктором. Він то здавався жінці, дітей вона не мала, чоловік її, теж бухгалтер, воював у Росії, сином, то дратував її загадковістю своїх надто дивовижних настроїв і вчинків, поступувань. Не було в нього... Чого йому бракувало?!

Роман Віктора з Базаревською, теж недокрівний, теж дивацький, мало зрозумілий теж, породив у Лідії Петрівні намір приглянутися до молодика. Бо їй примарилося вже знущання над простою і здоровою дівчиною. У неї не залишилося сумніву: з кожним місяцем дужче гасла Наталина радість, з кожним місяцем розросталося Наталине роздратування.

Лідія Петрівна почала, схоже було, що жартома, схоже було, що й всерйоз, накопичувати в пам'яті, навіть спішно класифікувати, матеріал для обвинувачення Віктора в незчисленних гріхах, як також — для виправдання його від них. Певну роль у цій потаємній роботі почала грати навіть політика. І без особливих підстав, Лідія Петрівна неждано збагнула, що перед нею цілими днями сидів за столом розчарований німцями націоналіст. Один з тих, хто в душі назавжди відвернувся від російської держави, Росії, хто в силу несприятливих обставин мусив притихнути, хто внедовзі назавжди виїде на еміграцію або буде знищений. Живий труп, одним словом.

За Лідією Петрівною слідом, ціла контора більш цікавилася романом Віктора і Наталі, ніж літнім наступом німців на Південному фронті. Жінки, літні і юні, мусили прикрасити

надто плутані й скнарі здогади, надто вбогі факти. Надходили дні, коли люди навпрост дуріли. Їм марилося, що одруження Віктора і Наталі, та ще вінчання в Базарній церкві, поживило б їхнє убоге існування.

А як хотілося рознюхати дещо про найінтимніші справи закоханих! Ще дужче — впіймати, для сміху, коханців на гарячому. Наталя давно вже помітила чудернацьку приязнь до себе і неприязнь товаришок до Віктора. Розкусила: не клади їм пальці в рот, щоб не відкусили. Дивно — чи справді?! — але за цілком певних умов — їх так легко уявити! — така дешева прихильність автоматично перетворювалася в недоброзичливість, навіть злобу й ворожнечу. Її цілком відповідно до цього, дуже послідовно — гана, незадоволення Віктором — у похвалу йому.

На все це Наталя дивилася раз як на звичайне людське кодло, раз як на потрібну людині й суспільству рівновагу психічних сил, людську самооборону. В залежності від настрою. Життєвий досвід Базаревських був особливо різноманітний. В основному — тяжкий.

Базаревських з їхніми нещастями, арештами — боялися сусіди. А маленька Наталя трималася в школі незалежно і гордо. В ній помітно було нахил до самозаглиблення. В ній розросталося особливе ставлення до людей.

Вона, силачка, з дитинства і зараз, завжди мала відвагу не лише заглядати правді в очі, а й відвертатися від неї. Бо шукалося в даному разі в найбільшій мірі усвідомлення свого особистого інтересу, свого жадання, — прояснення власної волі. Знаходила правду їй байдужу або ворожу, — залишалася собою.

Наталіне дитинство — трагедія на дванадцять дій: страх і безмір приниження, непричетність сусідів і родичів до оборони ув'язненого або засланого батька... Не дарма чулисть у неї залишилася тільки до наскрізь близьких людей, до цілком певних становищ. Коли мова йшла про національне й про політичне переслідування.

Віктор був для Наталі часто рідною людиною, а інколи й осоружною, такою чужою.

Вона і в помині не мала ні його пильної й запопадливої чуйности, ні його дивацького всерозуміння. Навпрост кажучи — потурання, безпідставного виправдання всього сущого і всіх сущих. Сама вона бралася судити ближніх своїх і — жорстоко! — саму себе. А жаліла лише тварин.

Насамоті з Віктором їй швидко ставало трохи нудно і навіть сумно. Такі різні були вони люди. Найбільше любила вона Віктора на людях. Особливо на роботі, в конторі. Як він був до нестями заклопотаний і не помічав її, забував про неї цілковито. Як слухав незчисленних відвідувачів. Справи були в нього все про ліки і здоров'я. Коли давав категоричні розпорядження підлеглим.

Наталя тільки й хотіла цього Віктора. Сахалася його безпотрібної в практичному житті, безперечно вчитаної мудрости. Терпіти не могла його дивацького нахилу до писання. Не дарма Віктор сам з себе кепкував: *l'écriture*! А тим часом і приховано, і відверто мріяв про цілком непомітне, таке скромне, існування й широко-широко закроєну літературну творчість.

Чудна непевність почуття й гірка сіль невдоволення просякала в Наталю ще глибше. Її навпрост катувала згадка про кожен з їхніх поцілунків.

Перший з них трапився в січневий вечір. Зустріч була випадковою, але Віктор, за своїм звичаєм, провів подругу до її дому на Хрестовоздвиженській і намірився щонайшвидше розпрощатися й чвалом кинутися на рідні краї. Але Наталя зупинила втікача, змусила постояти з нею, за хуторянською традицією, біля хвіртки. Він, як на зло Наталі, тріпотів і соромився. Не сумнівався в намірові дівчини і, наче підпису, наче кордону, уникав поцілунку, боявся поцілунку.

Нічого не обходилося в них без зніяковіння, без розчарування й — на свій лад — приниження власної гідности.

Перший поцілунок удався до сліз жалюгідним: полова. Його б забути! А останній... Вони довго сиділи на канапі, воюючи у пустому мешканні Базаревських. Віктор невпинно сміявся й жартував. Наталя ж сама несподіваним чином заганяла його в сліпий кут, а досягаючи прихованої мети, сама ж таки спинялася й спиняла Віктора перед безоднею. Гра в це надвечір'я схожою була на шахи, тільки небезпечною. Не дарма дівчина обривала її часом і задумувалася на кілька довгих хвилин.

За дикою радістю не відставав острах. Та за ним слідом знову проривалася безоглядність жаги, потреба зближення. І раптом на порозі їдальні виринув Базаревський. У першу мить він розгубився. Таке плутане було в нього здивування. В другу — превесело розреготався.

З кухні, ще в пальті, зайшла також пані Базаревська. Вийшла з кімнати зла, як сто чортів, насуплена. Бо кому сподобалися б такі розваги доньки на канапі? Та ще гидкий сміх чоловіка!

Наталя схопилася з канапи і намагалася праву ногу засунути у ліву туфлю. По праву Віктор поліз під обідній стіл.

Віктору жаль стало Наталі до болю. З такою відвертістю вона розповіла про жадання батьків, не її, звичайно, щоб її «представлено» було Лисенкам. На Хрестовоздвиженській вважалося, що Наталя вже мусить відвідати Лисенків або їй немає чого зустрічатися з Віктором.

А Лисенки знали Наталю Базаревську з дитинства. Цікавости до неї, як і неприязні, не мали жадної. Тільки дивувалися, навіщо Віктор почав учащати на Хрестовоздвиженську. Адже спільного в них було напрочуд мало.

...У неділю, першу в червні, Віктор прийшов на обід з Наталею.

Відразу так прочулася дисгармонія! Чудово зачесана й одягнута дівчина з квітами на руці опинилася над загадковим тиховоддям, на чорному узліссі.

Наталя знітилася. Проте відчула, що ясна краса, її бадьорість і свіжість, її ледь прихований гумор прийшлися Лисенкам до вподоби. Тато обняв гостю за стан, мов збирався з нею фотографуватися, час від часу навропрост саяв. Льока не потребував з Наталею ні знайомитися, ні сходитися. Для самої себе несподівано обрадувалася Наталі — мама. Бабуся ладна була причислити насмішкувату красуню до сім'ї.

А Віктор, у захваті, прагнув Наталю хоч на мить розлучити зі своїми рідними і показати їй, звичайно, книги.

З нічого приготований бабусею парадний обід ні господарів, ні вражену такою скудотою гостю не захопив. Ні, серйозно: в душі в Наталі ворухнулося презирство до Лисенків. Не так до Віктора і Льоки, як до батьків.

На десерт подано було склянку компоту!!!

Але в цю мить задзвенів дзвоник. І в їдальню увірвалася Ляля.

Збуджена і радісна, вона познайомилася з Наталею, без запрошення присунула до себе склянку компоту й роздобула собі ложечку... Та через півгодини вона обережно-обережно вийшла від Лисенків і раптом кинулася, заплакана, бігти через провулок додому.

В цю мить єдиним бажанням у неї було навіки виїхати з Полтави і з України закордон, до Німеччини, і раз назавжди викинути з серця й з голови — Віктора, Віктора... Наталя, теж неприємно вражена Лялиним коником, не довго прогостювала у Лисенків. Зібралася була відразу розпрощатися, та стрималася.

Розмова так і не наладналася знову, лише ниділа.

А Наталя рвалася додому. Хотілося розповісти батькам про бідацький обід у Лисенків і — знахідка! — про Лялю, почвару, Вікторову любов.

37

Без очевидної причини, без вірогідного обґрунтування проймала серце печаль. Безпомилкове передчуття нещастя. Часом розпізнавалися обсяг і густота, значення ще незнаних, щойно прочутих подій. Так, подій. Бо вони в житті Віктора проростали завжди цілими гайками, інколи — лісами, нетрями. Так само, як, згідно з приповідкою, горе по людях гуляло — з дітками.

Щоправда, подібним чином заповідалося не лише кінець погожих днів, а й втихомирення тривоги, злам чи зворот чорної хвилі, просвіт.

Та часом розпластували Віктора удари несподівані. Здавалося, що сама доля зав'язувала йому очі перед, так би мовити, стратою.

Отже: хоч справджувалися передбачення добрі і злі, проте ніколи не було певності у справжності райдужних сіянь.

Настрій у Наталі й у Віктора був кращим до обіду в Лисенків, ніж після нього.

Лисенків вона мала за своїх людей, хоч ішла до них, радісна, весела, не без страху і не без урочистости. Бо ці «оглядини», ніде правди діти, в однаковій мірі цікавили її батьків, як також її, її.

На свій лад Наталя кохала Віктора, тендітного студента з поетичними нахилами і такого безхарактерного, що приборкати його, упокорити, прибрати до рук не здавалося дівчині тяжким завданням. Наталя завжди розуміла це кохання як відголосок захоплення шкільних років і, одноразово, як заміну ним кохання з великої літери, справжнього. Їй марився, змалку, майбутній чоловік у подобі борця, в обох значеннях слова, як силач і як провідник закріпаченого народу.

Наталю, наче сонце Російську імперію, не залишала думка про шлюб з Віктором. Тим більше, що цього хотіла її родина. Запамяталася їй також розмова про Віктора з Оксаною

Пройдою на окопах, минулого літа. Несхильна, взагалі кажучи, до самоприниження, вона і Наталю, і себе вважала, порівняно з ним, за ніщо.

По дорозі до Лисенків на обід Віктор не давав Наталі спокою. Вдаючи, що цю комедію вона грала виключно заради своїх батьків, що дівчина через силу погодилася на ці відвідини, він смішив її погрозою, що справді одружиться з нею, що дістане воли і приїде на Хрестовоздвиженську по скриню...

Сміх кожного з них був із різних складників, але в обох варіантах — багато-пляновим, багатоповерховим. І Наталя, і Віктор користалися з нагоди і жартома висловлювали свої потаємні думки і болі. Як також — ховали, старанно маскували частину з них. І Віктор, на всю спроможність, і Наталя, обережно, сміялися то один з одного, то над самим собою, то над своїм сміхом.

Інша справа — похід від Лисенків на Хрестовоздвиженську.

Розум і такт примушували Наталю помовкувати про все їй у дану мить цікаве і — вишукувати для розмови якнайбуденніші теми. А серце, мстиве, чіплялося за найдрібніші приводи, аби тільки принизити Віктора і спричинити йому біль.

Віктор, як це не смішно, намагався то підлещуватися, підсипатися до незадоволеної гостюванням дівчини, то, думаючи в цей час про Лялю, про невільно спричинені їй муки, намагався белькотіти про нікчемну памолодь нашої нації на Східній Україні, то про свої літературні ідеї. Наприклад — про цікавість, як поняття, власне кажучи, позалітературне, позамистецьке.

І Наталя привітала його вибір для цієї розмови. Більше того, вона скористалася з нагоди і запустила Віктору в тіло низку грубесних голок. Літературні заняття в наш час вона вважала за ганебне втікання від життя, за негідні й жінок. Про чоловіків, про справжніх, про нормальних, не могло бути і мови. Літературні заняття вона радо вписувала в поміщицький, у великопанський побут. Бо в наш час треба студіювати інженерну справу або медицину!

На шкільній лаві зненавиділа вона теорію літератури: мала з нею труднощі. Не могла розрізнити ямба від хорей. Зрозумілими і практичними здавалися їй поняття епітет і порівняння. Зате метафора й досі була поза межею їй зрозумілого.

Наталя звикла любити українську пісню. Кращою за неї вважала — міський романс. Наші думи здавалися їй непотребом. А поетів, не Шевченка, ясна справа, норавлила вона охрестити дармоїдами.

Попалити всі мости поміж нею і Віктором! — таким був порив Наталиного серця. Та так, щоб жоден розум ніколи вже не відбудував їх!

Таким байдужим, ні, таким осоружним, таким нікчемним, таким гидким не здавався їй Віктор ще ніколи. Це було справжнє звільнення з пут невільного кохання. Це був, отже, кінець безглуздя.

Оргія загонистих почувань. Схоже було, Віктор повертався з Хрестовоздвиженської додому не червоним надвечір'ям, раєм, а в осінню хвищу, не худорлявий студент у бездоганно напрасованих штанах, у білій сорочці з накрохмаленим ковніром і при краватці своїй незмінній, червоно-чорній, скромній і яскравій одноразово, старанно підстрижений і поголений, а мокрий, заляклий і розхристаний бурмило, ледве не звір, жорстоко заганий, заюшений.

Віктор, схоже було, сахався думки про Наталю й оминав Базаревських, як трутизни чи хули. А проте думав про них. Спершу тільки про них. Згодом його зусилля роздмухати в душі інші вогнища несподівано вдалися. Радісно стало, що цурпалками дерева спалахували в ньому давні й нові події, що в грудях раптом задаленіли, засвітилися непевні ще світельця.

Посеред золотого надвечір'я марився вселенський потоп. Довкола бурштинових вогнищ страшно бурунилося замкнуте коло чорного обрію.

Віктор, як звичайно, спробував обхитрити свої тяжкі передчуття й роздмухати ледве прихований у грудях порив до радості. Він вигадав, що не зайде додому, а побіжить до Лялі миритися. Проте добрий намір не вдалося оживити і зняти на ноги. Тоді знайдено було принаду цілком певну: сьогодні ввечері він закінчить першу частину «Ранку на ціле життя».

Та радість не викресалася.

Спантичення напрочуд строкатими передчуттями, непевність стривоженого настрою щасливо маскувалася на його обличчі. Примирення було на ньому — з уже dokonаними фактами життя, з прийдешніми — також. І повністю.

Віктора до такої міри заінтригувала плутанина його передчувань не то радості, не то печалі, що він з острахом засунув ключ у замок дверей. Він ладен був, здається, пережити трагедію, щоб лише не погрузнути в нудоту, в твань. Нічого легшого не було на світі, як уявити собі нещастя, горе. Натомість радість йому не вдавалося вигадати. Така безлика вона, така недокрівна.

Радість так і залишилася тільки можливістю. Не піддалася з'ясуванню й уточненню.

Шопенгауер прочинив двері й узрів у коридорчику бабусю. Обличчя її понад усі загати залила повідь нестерпного, дикого нетерпіння.

Віктор повз бабусю рвонувся до вітальні. Сидячи поруч його батьків і Льоки, дообідувала за їхнім родинним столом — Кляра Головня! Таким Віктора ніхто з Лисенків ще не бачив. Він кинувся до дівчини, вона ледве знялася на ноги, і раптом, немов хлопця, немов грушу, почав її трусити. А потім, як у лещата, взяв її італійську голову в руки і поцілував її, засвічену, в губи раз і вдруге.

Очі поцілувати лише намірився. Вони, щасливі, самі підпливали сльозами і підмочували білий вал над верхньою губою і чорні волосинки, вусики на ньому.

Ніхто з сім'ї не сумнівався, кожен бачив:

— Та це справжнє кохання! З тих, що перевтілюють людину. З тих бездумних...

Лисенки розпізнали непросту розгубленість харків'янки, власне, кубанки. Родиною, гуртом чекали, безпричинно, на неприємні перипетії, на тяжкі новини. Але ніхто не подумав про такий удар у груди, у серце!

Кляра в одну мить рішилася: неждано, замість вступу, сплакнула, пролила по разкові дрібнюсіньких сльозинок і вийняла з торбинки привезеного з Харкова листа. Лисенки завагалися, навпрост злякалися врученого їм послання з Пісочина: нікому не захотілося розпорувати коверт. У такому разі Кляра вголос повідомила Лисенків про смерть Василя Васильовича Вовченка. Тільки зразу не сказала, що його застрелили німці.

Саме в той день росіяни найдужче перегнули лук Дінського фронту до Харкова. Зранку й до обіду попід будинком Вовченків ішли на шлях безконечні з'єднання танків і

ще довші колони механізованої піхоти. Василь Васильович, як звичайно, довго працював у своїй майстерні. Нарешті йому набридло відсиджуватися в хаті. Та ще ополудні засяяло на небі три сонця: звична у нього година для прогулянки. Зразу після обіду він пішов у весняний ліс на етюди, до свого квадратного ставка.

Коли під вечір нова хвиля війська рухнула на Харківський шлях, Василь Васильович, очевидно, саме повертався додому, намагався влучити щасливу мить, щоб перебігти дорогу... Шура знайшла його потойбіч дороги застреленим.

Василь Васильович лежав по пояс у калюжі, наче припав у вибоїну напиться води і потонув. Його палітра упала теж не на зелений килим понад узліссям, не на зелену в травні розкіш, а на глиняний моріжок, як на сургучеву печать.

Не помічаючи остовпіння в кімнаті, не втираючи сліз, Кляра вийшла у коридорчик до своїх речей і принесла Лисенкам на обідній стіл обмотаний у брунатний папір і густо перев'язаний білим шнурком рукопис, власне, машинопис Шуриної книги «Василь Вовченко», тепер уже доведеної до кінця, та відшліфований, і обшитий парусиною шедевр Василя Васильовича — портрет Віктора, минулої осені намальований у Пісочині. Навіть у вибраній покійним рамі.

Лисенки одностайно відчували, що місце для такого твору не в їхньому мешканні, а в музеї, що Шура не врятувала картини, бо... Сльози бездонної печалі й слези надхмарної радості попливли раптом, об'єднавшись, єдиним потоком. Так мама ридала уперше в житті: Шуру жаль було і нізачо розстріляного Василя Васильовича, самих себе жаль стало. Заспокоювати її кинувся, плачучи, Віктор. Склянку холодної води приніс з кухні Льока. А тато мовчки стояв над мамою і не ворухився. Сльози текли по його щоках і зачіпалися за недоголені волосинки. Бабуся, теж уперше в житті, тряслася в Кляри на грудях — кричала і вила, поранена в серце.

Під вечір, як схід уже смертельно побляк, як захід уже пригасив бравурну палітру своїх фарб, Віктор і Кляра залишилися нарешті в кабінеті насамоті й могли досхочу наговоритися про харківські й полтавські справи за півроку їхньої розлуки. А потім вони, кожен на свій лад збентежений, вийшли з дому й відразу попрямували на Лялине подвір'я. Знайомитися?!

Та ледве сім'я приховала своє роздратування, своє одностайне обурення, Віктор, сам, повернувся додому й повідомив, що Кляра пішла з Лялею до Козаченків. З Гришею вона добре знайома: привозила для нього підпільну літературу... Тому вона і пішла співпрацювати з німцями, стала перекладачем чи секретаркою коменданта військового транспорту...

Гриша розповідав їй про Віктора, навіть про Лялю Сорокіну, що двічі на тиждень бігає до них через яблуневий садок і, по-російському, захоплено белькоче про український супернаціоналізм. Віктор не сумнівався, що Клярину візиту до Лисенків підготував і здійснив Гриша Козаченко. А Шура, ясна річ, не здогадувалася про таємний бік цієї справи, їй найбільше турбувало, що Кляра без потреби пішла до німців на працю, що її комендант, п'ятдесятлітній офіцер, опасистий хитрун з пенсне перед короткозорими

синяками на поголеній голові, щоразу привозив дівчину в Пісочине на автомобілі. Шуру дивувала Клярина зрада Віктора.

Дійсно, жах! Новина про розстріл Вовченка та ще й впутування Віктора і всієї родини у сіті підпілля. В першу мить тато знепритомнів, сів на ліжко, впав на подушку. Йому так хотілося прогнати гостя з дому й самому повіситися. Бабуся раптом прорекла істину — що вона не розуміє сучасного світу. Мама відразу попередила, що ні з Клярою, ні з Гришою Козаченком не можна сваритися. Не лише з огляду на власну шкіру, а й тому, що наших революціонерів ми не сміємо ні зневажати, ні знеохочувати їх у боротьбі.

Отже, підкреслила вона, обережність обережністю, а гідність гідністю.

То нічого, що ми передбачаємо поразку наших революціонерів. А сам факт їхньої боротьби — відрadne явище.

І неждано мама додала:

— Нічого нам аж занадто дрижати за своє мізерне існування! Не відцураємося ми свого народу й не уникнемо його долі!

І мама пройшла в кабінет і швидко та впевнено написала Шурі листа. Виявила зрозуміння щодо її наміру зберегти спадщину Василя Васильовича навіть коштом власного життя. Проте нагадала своїй двоюрідній сестрі, що війна може на власний смак упорядкувати як музей, так і Шурину долю. Мама, на всякий випадок, запросила Шуру раз і назавжди влитися в сім'ю Лисенків, а в разі потреби — разом виїхати на Захід.

Слідом за мамою, присів до столу також Віктор. І до повороту Кляри додому встиг насамоті перечитати Шурино лист і дописати, півтори сторінки, — маминого, навіть — занотувати декілька фактів і думок у своєму щоденникові.

10 червня 1942 р.

Рідні мої, дорогі!

Я зараз іще несповна розуму. Я ще надіюся проснутися й знайти Василя Васильовича в майстерні...

Про його трагічну смерть розповість вам з подробицями Кляра. В душі я не допускаю й думки, що їй не вдасться побачитися з вами і передати вам цього листа і Вітин портрет, намальований Василем Васильовичем у щасливі дні Вітиного у нас гостювання.

Як пішов Вітя від нас листопадним ранком, як потонув у тумані, так і не мали ми більше ні дня спокою, так і не прийшло від вас ані слова. Не стало в обох нас, та і в Кляри теж, найбільшої радості. Навіть — змісту життя й підстави для існування.

Повірите ви чи ні, а в Пісочині, як не стало Віті, погасло сонце!

Ми здивувалися, що навіть не підозрівали ваги для нас Вітиної присутності в нашому домі.

І не повірили, що зможемо тепер без нього обійтися.

Єдине щастя наше, що Вітя залишив нам Кляру, що з часом у нас проросла, дійсно, віра побачення з нашим розбійником у Полтаві.

Не знаю, всерйоз чи жартома, а Василь Васильович щодня мастив собі п'ятки, збирався таки «пройтися в Полтаву». Не витримував розлуки з Вітею. Ладен був заперти свій «музей» і назавжди залишитися неподалік від вас. Ладен був псом слідувати за вашим возом.

Я за цю зиму докінчила мого «Василя Вовченка». Саме зібралася перечитати і «припечатати» й мого «Сергія Васильківського», щоб обидві книги були, на всякий випадок, у Віктора.

Напровесні обом нам повірилося раптом у можливість ще в цьому році отримати хоч вістку з Полтави, коли не побачитися з вами, бо в лютому стало нам особливо тужно на душі, як наша Кляра влаштувалася в Харкові на працю у німців. Як згодом виявилось — не в Харкові, а на циганську посаду — їздити зі своїм шефом залізницею аж до Києва чи навіть Берліну. Посада це армійська, настільки розумію, не цивільна.

Кляра обмовилася, що може вона спробує перевезти нас, з нашими скарбами, не тільки до Полтави, а може й на Західню Україну.

...Але зараз про все це ніяк думати. У мене перед очима стоїть, власне, лежить під лісом, головою й грудьми у вибоїну над дорогою, застрелений Василь Васильович. Повертався з етюдів додому.

А у вухах у мене ніколи не вилучається свій власний голос. У той фатальний день я молила чоловіка не виходити з дому: саме німці кинулися давити російський прорив з Дінця на Харків... Нарешті я розкричалася й обізвала його на прощання — уявіть собі! — ідіотом! А він глянув на мене з дверей у веранді — востаннє в житті! навіки! — замороженими, такими радісними очима!..

Знайшла я Василя Васильовича увечері. Кинулася, а не можу навіть перевернути, навіть виволокти з води!..

Кляра, дасть Бог, розповість вам усе. Мене тепер спікає, ви знаєте, серце, серце. Я намагаюся ув'язати себе, здавити груди руками.

Зараз у мене, вже другий тиждень, гостює Клярина мати. Я рада їй несказанно. Та Кляра внедовзі забере її від мене. Хоче, не гаючи часу ?!), перевезти її в Полтаву, може навіть у Кам'янець-Подільський. У розмовах виринали уже навіть Львів і Прага.

... Я ще не починала листа вам, мої рідні! Маса подій за півроку ще не зачеплена моїм пером. Я не маю не те, що сили, ні. Мені бракує... Хоч я знаю, ні, хоч я не знаю, чи буде в мене ще нагода. Передчуття в мене, що Кляра надумала забрати геть свою матір, а тоді назавжди розпрощатися зі мною. Щоправда, я можу й помилитися, бо вона зі мною така ніжна. Кляра, взагалі, дуже сильна людина, але й чуйна надиво. Тільки я боюся її намірів і розмов. Боюся за неї.

Нарешті, Вітю, звертаюся до Тебе.

Коли б зв'язок між нами знову обірвався, коли нам уже не судилося побачитися, то прошу переховати у Полтаві або й вивезти закордон мою книжку про Василя Васильовича. Навідуватиметься до мене Кляра, не забуде мене цілковито, візьметься вона передати Тобі ще один пакунок, то я перешлю Тобі з тим же наміром також мою монографію «Сергій Васильківський». — Згадуй мене часом!

А зараз, тільки помовчавши ще з вами, прощаюся. Хочу при цьому кожного з вас уявити, побачити. Який жаль, що Льюку я бачила ще отакісеньким клопиком, а тепер він уже юнак, молодий чоловік!

У мене, дорогі мої, так незносно на душі! Такі в мене тоскні й жахні передчуття! Тепер я радіюся ночами — лягаю до ліжка щаслива, бо знаю, що неодмінно зустрінуся з Василем Васильовичем.

І, дійсно, розмовляю, гуляю й працюю з ним щоночі.
Обіймаю кожного з вас і всіх вас гуртом. Цілую, цілую.

Ваша Шура.

П.С. Хочу пожалітися на Віктора-халамидника. Він прозвав мене Шура-Мура!

Віктор мав на увазі лише доторкнутися до щоденника. Передчував наче Клярині кроки по Садовій, у провулкові, дзвінок.

«Що за день! Дійсно, калейдоскоп розгойданих уяв, розбурханих світлотіней.

Згідно з усіма передбаченнями — дивовижні метаморфози! — обід у нас з Наталею Базаревською.

Обплъований повернувся з Хрестовоздвиженської, а в їдальні гостя з Харкова: Кляра Головня.

Я кинувся на дівчину з дев'ятого неба... Та справи мої, знову таки, безмірно складніші. Кляра привезла вість про загибель Вас. Вас. Вовченка. Лист від Шури Вовченко. Машинопис книги. Мій портрет. Сама Кляра має зв'язок з Г.К. А працює в німців.

Одним словом: початкова радість моя — бездонне горе.

Одним словом: «Die Welt ist tief, und tiefer als der Tag gedacht». «Also Sprach Zarathustra».

•

Кляра повернулася не сама, — в товаристві Лялі й Гриші Козаченка.

Почувала вона себе в Лисенків, як у себе вдома, приємніше, ніж вдома.

І відразу поставила Вікторів портрет на комоду. Обперла об дзеркало і — наглядітися не могла. Сподобався він і гостям.

Опівночі, прощаючись до наступного побачення в непевному майбутньому, Кляра попередила Віктора, що наступного дня вона не матиме вільного часу, буде шукати з Гришою кімнату для її матері, що він спокійно може йти до праці у своє аптекоуправління.

Віктор не перечив гості ні в чому. Проте вона неждано заплакала і попросила її обняти і поцілувати. Віктор приклався до її чола.

Тоді Кляра запротестувала:

— Не так! не так! Справді!

Віктор неждано міцно, намертво, обхопив Кляру і цілував її в губи довго і пожадливо.

•

Ранком він обережно заглянув до свого кабінету. Кляра лежала в його ліжку задумана і безрадісна. Заглиблена у свої потаємні розмисли. Тоді він підійшов до неї, погладив голову і мовчки поцілував кінчик її носа.

На площі перед аптекою, перед будинком фірми «Цан і Цан», гукнула його, теж сумна, Наталя Базаревська. Її мучила згадка про безпардонні витівки і дурацькі причіпки до Віктора після злополучного обіду у Лисенків.

Ляля погоджувалася лише з тим, що повороту росіян їй нічого боятися, що для росіян вона — росіянка. Решту Вікторових доказів вона заперечувала. Їй не жаль було свого гнізда посеред маминої бібліотеки, не жаль було напризволяще залишати своїх бабунь. Її не лякала, її вабила Німеччина. Голод і холод?! А наругу над земляками заманулося їй побачити, пережити і відбити в серці й пам'яті.

Розлютилася Ляля щойно тоді, як Віктор не витримав і — остання надія! — нагадав приятельці про її сухоти. У першу мить, погана прикмета, вона змовчала, стрималася. Відповідь на невчасну турботу Віктора наспіла, неждано, за півгодини. Дівчина раптом згадала про свою туберкульозу:

— Знаєш, Вітю, вона перепсувала мені життя й так. Нарешті я вирішила: нехай я помру, а не дам їй перепадлючити мого великого заміру! Хочу побувати в Європі, глянути на Німеччину. Бо там, знаєш, повернуться росіяни, замкнuto буде кордони.

На такий аргумент нічого було відповісти.

Віктор обіцяв познайомити Лялю з Зіною Павою: батько її близької товаришки лікар Давиденко працював на біржі праці й відправляв наш ясир до Німеччини.

Опівночі Віктор вискочив з Лялиної веранди наче шалений. Потикався завалити мізерний тинок понад трояндами, квітником. Кортіло йому ринутися на гору й бігти додому бур'яном над сезонними річищами струмків і недоладним бруком — і кричати від болю. Що, справді, за дурка трапилася на його шляху! Сама преться, не раденька, сумна, на шибеницю! На смерть!

Йдучи з Лялею в гості до Зіни Пави, то забігаючи, то плигаючи з високорівні в глинище, в ярмаркову долину над Ворсклом, Віктор надіявся, аж ніяк не більше, втихомирити приятельку, дещо прикрутити й погасити її дикі фантазії. А Зіна так узялася за діло, що через тиждень Лялю зараховано було на транспорт. Ще за тиждень, у п'ятницю, Віктор відвіз її до пересильного табору для остівців на Павленках. П'ята школа була це до війни, двоповерхова будівля з широкими крилами флігелів, дві шерехи тополь на дальньому краю неозорого майдану, власне, цілком містечкового вигону.

Ляля насмерть перелякалася власної відваги. Два останні тижні вона дарма намагалася поновити в пам'яті свої райдужні пляни подорожі до Європи. Не байдикував у ці дні Лялин термометр: лежав на столикові напоготові. Не без підстави дівчині привиджувалася хвороба. Крововилив... А слідом за нею, за ним — видужання й проста згадка про намір вирватися в Німеччину, помандрувати, як здорові люди, світом.

Лялі вчувався регіт. Як вони з Віктором згадуватимуть її невдалу втечу з прісного будня в феєрію «Західна Європа».

За два дні перед від'їздом Ляля цілий вечір просиділа улюбих її серцю Козаченків. У них не обійшлося без сміху й без сліз.

Напередодні Ляля, з Віктором, побувала у Бондарчуків. Рольф, між іншим, давно вже пішов з армією на схід. А потім розпрощалася з Лисенками. Обійшла їхнє мешкання від кабінету до кухні. Не обминула і Льокиної вишиваної кімнатки. З бабусею розцілувалася.

Перед третьою годиною Віктор приїхав по Лялю — тато випросив — «банківською бричкою». Конячки були, банківські, що миші, що віслюки, дослівно. Ледве витягли бричку з трьома валізками на гору, під вікна Лисенкової кам'янички. Адже миловидий дідусь, кучер, ішов поруч «екіпажа», а Ляля й Віктор, сміючись, підпирали оний.

Коли бричка зупинилася перед драною верандою, Ляля кінчала обхід своїх давніх-прадавніх сусідів. Так робила вона щоразу, як наприкінці серпня їхала в університет, до Москви.

Віктор був свідком Лялиного прощання зі своїми «бабусями».

Одна з них, ще молода брюнетка, ще вродлива, споконвіку й по сьогодні працювала в банкові. З нею останні слова було сказано ранком. Друга з них, сива, хоч не стара, а занедбана, обслуговувала дім, з молоду пошилася в прибиральницю й куховарку, плакала цілу ніч, а в останню мить почала невільно посміхатися, радіти, хоч її так посипало шпильками та сніжинками.

Вибралася на сумну парадну, вийшла на подвір'я — господиня дому, білоголова і пишна бабуся в застібнутій золотою брошкою блюзі, в чорній спідниці. Вона, доглибинно вражена, навіть ображена Лялиним безголов'ям, Лялиною безсердечністю, далека була як від плачу, так і від сміху. Вона розуміла все, все. Найперше, що дорослу людину ніяк спинити силою.

Гірко заплакала тільки Ляля. Та ще давня сусідка, приятелька Лялиної матері, вже давно-давно покійної.

Біля дверей Лисенків чекала на бричку Вікторова бабуся. З-під її мотузяних окулярів накрапали сльози. Ляля обняла бабуся у дверях і збагнула раптом, о, жах! — що в кімнатах у Лисенків востаннє була вона — вчора, вчора!

Та було вже біля четвертої. Віктор уже міцно тримав Лялину руку в своїй. А не знав, що сказав уже Лялі останні слова:

— Наладнай зв'язок з Ніною. До зустрічі, Лялю, у Німеччині! — По Лялю прийшов з шкільного коридору німецький орангутанг у брунатній уніформі й відчинив двері з вестибюлю на вистелене кругляками подвір'я.

Віктор намірився віднести Лялині чемодани до її приміщення й зиркнути на полтавський ясир. Але німець мовчки показав дівчині й вона підняла свої валізи. Манюсенку взяла під руку, під лікоть.

Тоді Віктор спробував прорватися на площу. Ляля повернулася до нього й побачила, як німець штовхнув його в груди руками і причинив за собою — за Лялею! — двері.

Коні відіслано було додому негайно. Бо Віктор намірився побути з Лялею принаймні з годину. Та й міряти місто ногами було для нього природним ділом. Натомість виглядати з фаєтона або возсідати на бричці чи лінійці — нудно і ніяково.

Навпростець через вигін посеред Павленок і центром міста йшов Віктор наче в грозу. Аж шулився. Прояснила Полтава щойно на розі Олександрівської й Кобеляцької. Віктор неждано помітив ошатність міста й красу літнього дня. З несподіваною силою захотілося йому зайти на фірму й застати в конторі своїх співробітників за столами, звичайний порядок.

Але було вже пізно насолоджуватися незайманістю статечного будня. Можна було прискіпити ходу й вчасно прийти додому на обід. Бабуся вже розливала борщ. Віктор, сідаючи біля мами до столу, ще протирав руки і вже доповідав сім'ї про лапатого

питекантропа, про нестерпність досвіду Павленківської школи. Ляля, схоже було, не доїде до Німеччини. Принаймні...

У цей мент у парадному коридорчику Лисенків обережно-обережно дзеленькнув і замовк дзвоник. Віктор, крайній від дверей, устав з-за столу й тикнув пальцем на золотий коридорчик:

— Не так дзвонила до нас Ляля! Нікому так не приспичувало увірватися до нас і наговорити раптом гороху з капустою!..

Віктор повагом вийшов у коридорчик, повагом відпер і прочинив двері в провулок. Не чекав зараз, на свій лад байдужий, ні горя, ні радості. Не міг, приголомшений, пригадати ні близької людини, ні родича.

З іграшковою валізкою у руці, стояла перед Віктором, як на гарячому впіймана гімназистка перед інспектором, Шура, Шура. Віктор не повірив своїм очам: цілу вічність до деталей розглядав він темно-темносірий, майже чорний костюм на Шурі, тонюсенький метелик з чорного оксамиту над батистом білосніжної блюзи. Безконечно довго Віктор підбивав баянс змін на Шуриному обличчі й аналізував згустки туги у її синіх очах. Як засвітилася в цю мить від природи сильна, гінка і свіжа бльондинка!

Нарешті Віктор засумнівався в собі. Ніяк не міг устійнити, чи ця зустріч — дійсність, чи сон. Чи не мана все це, не хвороба. Рвонувся на пошуки діагнози.

Віктор стояв у провулкові спиною до дверей. На плечі в нього лежала Шурина голова. Біля ніг, на траві, валявся чемоданчик. У коридорі завмерли, наче замерзли, мама і Льока, тато і бабуся. Очам своїм не могли вони ні не вірити, ні вірити.

У наступний мент Лисенки кинулися на Шуру. Сторонній людині могло здатися, що сім'я завзято боронила свій дім, а непоборна бльондинка тиснула їх до середини гнізда хоч і поволі, а впевнено.

Від порогу мешкання до вітальні було тільки сім кроків. Але процесія просувалася цією, вибачте, територією з такою швидкістю, що Шура встигла досхочу насміятися й наплакатися, обцілювала всю рідню, познайомилася з Льокою. Схопила його голову за вуха й притиснула до своїх грудей, зацілювала.

Більше того: Лисенки, не слухаючи один одного, встигли розпитатися про безліч речей. А вона — доповісти, що музей залишився під охороною пані Головні, що гостюватиме вона в Полтаві до понеділка. О сьомій вечора Кляра візьме її на німецький транспорт з Київської станції.

До столу Лисенки повернулися з Шурою ще несказанно щасливі та вже й сумні понад будь-яку міру. Квітка радості увечері, на ніч, замкнулася.

Найперше Шура пожалілася, що її залишила Кляра. Що цими днями Кляра забере від неї також свою матір. Спершу до Полтави, а згодом до Кам'янця-Подільського.

Страшно було Шурі в дімкові над лісом, насамоті з безцінною колекцією праць Василя Васильовича.

Віктор, зразу по обіді, залишив Шуру з родиною, пішов до Йоганни Карлівни на лекцію з німецької мови. Вони залюбки студіювали Гете впереміжку зі складними філологічними текстами. Змістовними були також їхні розмови. Найчастіше про лірику Гете, в основі своїй «епічного ордера», і лірику романтиків, лірику серця, таку летючу,

часто пісенну, музичну й лірику народну. Проте мова заходила і про німецьку філософію, філологію — у порівнянні з сусідніми.

Розум і пам'ять вісімдесятилітньої німкені ще трималися купи. Вражала також її працездатність, працьовитість. Як також — байдужість до навколишнього будня, до «хатнього сміття».

Вдома на Віктора вже чекали з нетерпінням. Переповісти йому все сказане вже за вечір не було можливості. А він потрапив на середину підсумків родинних переживань у тридцятих роках: колективізація села і голод на самому початкові десятиріччя й терор хвиля за хвилею. Пекло по харківських і полтавських в'язницях, пекло також і для залишених — чи надовго?! — на волі. Трутизна на роботі, трутизна в житлокопах...

А на вулиці — жах! Загони міліції й гурти заарештованих по дорозі на Кобеляцьку, на Пушкінську в Полтаві, на Холодну гору в Харкові. З кінцем тридцятих років пов'язано було велемудрі розрахунки, велемовні надії на війну. Здійснення їх, воскресіння України з мертвих, було рівнозначним з оною людей і землі.

У Харкові в той час снувався плян на основі Художнього інституту створити Академію малярства. Виринала ідея перебудови самого міста, перевпорядкування Слобожанщини. Василю Васильовичу снилися канали і мости, заново побудовані міста і села. Так і марилися череп'яні й бляшані дахи українських осель у садах і лісопарках!

Та війна принесла у Харків єдину радість — зустріч з Віктором. Та ще дружній побут на дачі під лісом. Невсипуча творчість Василя Васильовича і певність тепла, людської симпатії.

А Лисенки розмалювали прощання з Віктором у сповидно тихий час, свої терзання, коли російський фронт неждано випарувався й у Полтаву ввірвалися німецькі мотоциклісти.

Настрій було вже перенасичено розторощеними сподіванками і драматизмом історичних і особистих обставин. Без домовлення, інстинктивно, відкладено було розмову про воєнні прогнози і — з ними пов'язану — долю митецької спадщини Вовченка, про можливість, у разі потреби, разом виїхати закордон. Опівночі Віктор зайшов до свого кабінету й нагадав мамі, що Шура надто перевтомлена дорогою й обпечена полтавськими враженнями і розмовами, що Шуру належить залишити уже в спокої. А як мама, трохи присоромлена його тверезими словами, дійсно встала з ліжка, поцілувала сестричку в губи і вийшла до їдальні, Віктор причинив за нею двері, погасив лампу на своєму столі й підсів до Шури на розмову до другої години ночі.

У суботу Лисенки повернулися з базару так рано, що дім їхній спав ще найсолодшим сном. Тільки бабуся давно вже кублилася на кухні. Гостю й дітей підняв на ноги гістичний дзвінок у коридорчику. Вперше в житті ввірвалася до сусідів наймолодша з Лялиних «бабусь» і, непритомніючи, попередила про облаву на базарі й на прилеглих до нього вулицях. Німецький жандарм схопив також і її, а врятував сердешну, вивів з оточення й спрямував на Кобеляцьку й у Познанський провулок, наш поліцай.

— А Ляля поїхала до них добровільно! — розридалася жінка.

Дивним чином узялася заспокоїти перелякану Шура:

— А в нас у Харкові німці хапають сотні перехожих і тут же вішають їх на ліхтарях і на бальконах!

Обидві жінки, напівжива старчиха з обличчям, з очима італійської мадонни і блондинка, заглянули одна одній у душу й натрапили там на первородну кривнність. Обидві, загартована життям Шура і вибита ним з колії сусідка Лисенків, на мить замовкли, а потім — посміхнулися раптом. Не помітили, як зустрілися й довго не хотіли розлучатися їхні руки, куховарська занехаяна, пошарпана і, як скрипка, бережена, плекана.

Та найдужче в цю хвилину й за все гостювання в Полтаві зворушив Шуру непідвладний волі Льокин зойк:

— Шуро! Шуро, залишайся з нами, в нас!

Тяжко було второпати, хто кого кинувся обіймати, майже душити, цілувати — Льока Шуру чи Шура Льоку.

Віктор забрав її, заплакану, до свого кабінету і посадив до писемного стола, примусив її перегорнути і коментувати розділ за розділом і аркуш за аркушем її монографію про Сергія Васильківського. Шура справді настроїлася на діловий лад, заспокоїлася.

Потім, часу вже залишалось з півгодини, Віктор вийняв з шухляди і поклав перед гостею теку своїх перекладів з німецьких, французьких та італійських поетів.

— Моя антологія європейської поезії.

Шура не знала за віщо схопитися, що покуштувати. В такому разі Віктор сам розшукав і несподівано — так артистично — прочитав їй декілька зразків свого перекладницького мистецтва. Пальці його швидко розшукали сонет Петрарки і «Міньйон» Гете. Наступна зупинка була — Рільке. Поет вийняв з архіву стосик аркушів поштового паперу: «Часослов». І прочитав гості одинадцять початкових строф. З французів представив Віктор, звичайно, Верлена: «Туга».

Вже їх покликано було до столу, як Віктор попросив Шуру трішки відсунути крісло і вийняв з шухляди, поклав перед нею, рукопис першої частини свого «Ранку на ціле життя».

— «Детство й отрочество»? — і Шура глянула на автора запитливо.

— «Дитинство». «Отрочество» — наступний том. Другий з десяти.

Але в кабінет зайшов тато:

— Обід, письменники і шанувальники! Шагом марш у їдальню!

А після обіду Шура з батьками пішла на Підмонастирську вулицю, — через ціле місто по діагоналі. Треба було відвідати бабусю Комарецьку. Шура, кругла сирота, росла в них. І мала тепер намір забрати немічну й самотню жінку — чоловік її помер у революцію, вимерли вже й діти! — у Харків, у Пісочин.

Повернулися вони додому над вечір. І в тяжкому настрої. Бабуся Комарецька часом ще мандрувала на базар, а інколи не могла встати з ліжка, дістатися до кухля з водою. Проте відмовилася їхати з Шурою, розпрощатися з рідним дахом над головою, з власною кімнатою, зі своїми тополями у вікні.

Тепер Комарецьку турбувала тільки одна обставина. Вона боялася на тижні або й на місяці залишитися в ліжкові, в кімнаті, після смерті. Бо теперішні господарі її будинку уникали зустрічей з нею, не користувалися з тої причини навіть спільними сіними і дверима в садок.

У ніч з суботи на неділю Віктор прочитав Шурі готову частину свого роману. Шура лежала в ліжкові на зручній подушці і уважно приглядалася до степу й височезних небес над містечком на белебні, до барвистого ярмарку на вигоні, перед собором, вслухалася в міркування п'яти-семирічного філософа, спостерігала його пригоди у кімнатах білого дімка у понівеченому в революцію чудо-паркові, і в неозорих полях і плянтаціях, нарешті — у сільській школі.

У неділю, наче в театр, Лисенки і Шура на цілий день пішли у Нижні Млини, на річку. Картина на широчезному пляжі обабіч зеленої-зеленої улоговини і — вузьким горлом — піщаного яру поміж дюнами нагадувала хрещення Руси.

До води поганці пішли шерогою: Віктор, бабуся, Шура, Льока, мати і батько.

Усіх здивувала бабуся: впливла неждано на середину річки! Віктор і Льока, на всякий випадок, негайно кинулися до неї. Не хотіли її втихомирити, а просто — попантрувати. Бо востаннє вона купалася в річці в рік свого одруження.

Шура і мама не заходили глибоко в воду: насолоджувалися. На Ворсклові Шура святкувала закінчення гімназії у сімнадцятому році. А Лисенки-батьки щоліта бовталися в Орчиківі. В Полтаві було вже не до насолоди.

У розпалі веселощів підпливла раптом до Віктора... Наталя Базаревська! І сказала, що вона — цього ще ніколи не бувало! — зайшла до нього, на увазі було запропонувати прогулянку в Нижні Млини. Вона, між іншим, так і відчувала, що він з братом уже на пляжі. Та не сподівалася застати у воді цілу сім'ю, з бабусею включно.

— І з гостею з Харкова, — додав Віктор і — обхлюпуючи обох жінок водою, представив Наталю Шурі.

Сміхові, реготу не було краю. А на березі, лежачи під дюною, на піску, Наталя пояснила Віктору свої дивні відвідини. Учора у штабі, на роботі, заарештовано було Сашка Пройду. А сьогодні на світанку Гестапо забрало з ліжок також Оксану та її батьків.

В неділю Віктор не норовив уже залишатися насамоті. Це була «Таємна вечерея» їхньої сім'ї. Безліч було — яка ціна їм?! — найрізноманітніших домовлень. Включно з попередженням, що в разі виїзду закордон, бабуся перебереться в Константиноград до сестри.

Лячно було в цю ніч гасити світло.

У понеділок мати повернулася додому перед десятою ранку, батько — в обід. Але настрої у домі послідовно розріджувався й несподівано збивався в густі клуби. Шура тепер найбільше боялася, чи все складеться з транспортом гаразд, чи не доведеться чухрати на Харків пішки.

З Льокою й бабусею Шура розпрощалася вдома. Віктор з батьками пішов з нею на Київську станцію. Рівно о сьомій до їхньої компанії під каштаном вийшла Кляра.

Мить і Шура, перелякана і радісна одноразово, зникла в станційних дверях. А за нею слідом — і Кляра. Зовсім своя, зовсім і чужа.

39

Не Полтаві звикати було до терору, до животіння над краєм братської могили. Проте під кінець літа і на початкові осени чорний прапор над містом нестерпно сліпив очі

розгублених людей. Тяжко було збагнути трагічний збіг обставин: російська агентура грала на руку німецьких завойовників.

Кожен арешт у місті Лисенків не тільки обурював, а й лякав. Адже кожного і в їхній сім'ї можна було легко пришити до найнесподіванішої справи.

Липень і серпень Лисенки без намагань, найприроднішим чином, згадували Шуру. Ніхто в сім'ї не мав жодного сумніву: два повних дні й два надщерблених були рештками щастя в їхньому житті. Принаймні — за воєнний час, дотеперішній і майбутній.

Віктор двоївся, заплутувався й у відрадних згадках. Жаль було йому, одним словом, що він не носив Шуру на руках. А не знав він, що думати, як про свої намагання присвоїти гостю, так і — прагнення поділитися нею з родиною.

Особливо часто повертався він у думці до лекції з німецької мови у день Шуриноного приїзду. До Йоганни Карлівни ішов він з радістю. Почуття було в нього, наче він, добряга, зробив добре діло, наче гостю й треба було залишити з рідними. Насправді ж він мусив у ту годину перервати свою радість, щоб приготуватися до поводи, до потопа щастя. Його вабила тоді понюшка самоти і цементова гребля філологічних вправ. Бо його насправді турбувала думка — хотілося її узагальнити і сформулювати! — про закономірність... несподіваних просвітів у життєвих лабіринтах, про людську сліпоту й глухоту саме замість передбачення й передчуття.

Віктор перебирав дні Шуриноного гостювання в його господі й намагався заново пережити найщасливіші з тих годин. Часом сумління не давало йому спокою. Не треба було до світанку усолоджувати Шуру своїм романом. Адже субота вдалася тоді й так навантаженою різноманітним змістом. Зате неділя, ніде правди діти, була вже напівпустою: Нижні Млини, річка.

Новина про арешт Оксани з родиною підмочила останній вечір з Шурою. А понеділок — неfortunний віз. Навантажено його було наосліп, натрусом, наослаб, наохляп і навіть — наopak. Полтава і Лисенків дім несподівано уподібнилися вже до клітки, з якої гостя рвалася на Харків, додому.

Довгі розмови з Лисенками допомогли Шурі усвідомити владу «музею» над нею, а не можливості визволення з-під неї. Ніхто не міг їй нічого порадити. Бо Шура дрижала над кожним шкіцом Василя Васильовича, над кожним черепком із його майстерні. Страх боялася розгубити чоловікову спадщину. А Кляра бралася частками, непомітно ні для кого, вивезти найголовніші праці Вовченка і сподівалася переховати їх у Львові.

Через два тижні після Шуриноного від'їзду, тільки не в понеділок, а в середу, Кляра привезла свою матір до Полтави. На лаві під каштаном чекав на них Гриша Козаченко. Це він знайшов кімнату для Євгенії Яківни на розі Садової й Кам'яної, на другому поверсі міцної й стрункої вілли насупроти музею-будинку В. Короленка.

У цілком пустому передпокої Гриша познайомив нових пожитців з господарями — худюсенькою бабусею, вдовою по інженерові, її внучкою, теж вдовою, чоловік загинув під Смоленськом, та внучкою, п'ятнадцятирічною дівчинкою, дуже схожою на хлопчика. В кімнату він заніс і поставив біля дверей обидві валізки, на крісло, єдине в кабінеті покійного господаря, поклав старорежимний саквояж. І — треба вже було поспішати з

тихого райку: писемний стіл і крісло на екваторі кімнати, англійське ліжко під задньою стіною, український килимок на підлозі. Біле вікно на Садову і обоє дверей, в глибину мешкання й у передпокій, прорубане було серед книжкових полиць.

Тут Кляра залишить матір. В її розпорядженні було найбільше дві години часу: перед сьомою вона мусила вже бути у своєму купе військового транспорту, зі своїм лисоголовим та ще й підсліпкуватим майором. Отже доводилося поспішати, щоб пообідати у Козаченків і зайти на півгодини до Лисенків.

Євгенія Яківна настоювала на своєму: Кляра — вилитий батько, її думку мусила підтвердити також схожість, цілком безсумнівна, характеру дівчини з батьковим. Обоє вони, воістину козацького роду, до дивовижного засліплення завзяті, бойові! Та Лисенки бачили тільки подібність Кляри до матері, чорноволосої жінки динарської раси з єдиним, дуже ефектним, пасмом яскравої сивини.

О шостій по Кляру зайшов Гриша Козаченко. І здався присутнім красною дівцею. Так він млів від безмежно ніжних почувань, і, людина відчайдушна, навіть шалена, нітився й соромився в товаристві своїх, фактично, однодумців. Молодий чоловік, ясна справа, заворожений, закоханий, хоч і гострий, на свій лад — безжальний.

Пані Головня побула в Лисенків до дев'ятої години. Потім Віктор провів її до вілли на Садовій. Їхнє заочне знайомство тим часом узвичаїлось до такої міри, що Євгенія Яківна просто запитала, чи Віктор любить Кляру й не завагалася йому, в такому разі, докорити. Коли б він, мовляв, дещо інакше розпрощався з Клярою у Харкові, коли б він запропонував їй шлюб, не пішла б дівчина на манівці, в революціонери, в підпільниці, поза сумнівом, на загибель, на страту.

— Прошу врахувати, що я недовчений студент. І що я не збирався й не збираюся в близькому майбутньому одружуватися, заводити сім'ю...

Їхні погляди зустрілися. Євгенія Яківна хитнула головою цілком схвально.

Несподіванкою була зустріч з Євгенією Яківною в обідню пору наступного дня. Вона подзвонила до Лисенків рівно о дванадцятій годині. Згодом підійшли додому на перерву батько і Льока, а за ними — зустрілися в провулкові — Віктор і мати.

Євгенія Яківна принесла в дім новину. Та таку, що в одну мить уподібнила Лисенків до шашлика над розпеченою жаровнею, до нанизаної на дротину — баранини.

Вночі, о першій, він ще читав у ліжкові, заарештовано Гришу Козаченка. При-йшли по нього два агенти у цивільному, жодного сумніву, українці. Запросили одягнутися і піти з ними — як на прогулянку, так дружньо, так мило.

Росіяни «прокатили» його на Північ і забрали його на фронт боронити батьківщину. Що ж зроблять з ним — німці?!

Декілька годин тому він тихо-тихо сіяв у цій от кімнаті.

Крізь різноманітні почуття Лисенків пробивався на світло денне й страх. Власне, свідомість небезпеки для їхньої сім'ї. Євгенія Яківна вважала, що настала вже черга для Кляри, що дочки вона вже не побачить.

Ані трішки нікого не заспокоїло, що Гришина сестра, співорганізатор Українського Червоного Хреста в Полтаві, знайшла вже брата у в'язниці на Пушкінській і передала йому необхідні речі й харч, добилася й дозволу, на третю годину дня, на побачення, що в Гестапо, між іншим, прийнято її було так увічливо, наче Гришину справу там вважали за

дріб'язок, точніше, за непорозуміння. Хто в Полтаві не чув про низку випадків, коли гестапівці запевняли родини страчених українців, що їхніх близьких вивезено до Німеччини на працю у військову промисловість, що згодом сім'ї налагодять з засудженими листування!

Лисенки мусили повертатися до праці: гуртом вийшли у провулок. А Євгенія Яківна залишилася з бабусею. Від Лисенків вона пішла щойно ввечері.

За тиждень, у призначений день, Кляра на дві години заїхала до матері. На Садовій радість зійшла сонцем. А за нею слідом затьмарила день безутішна печаль. Кляра, наче мати дуже турбувалася про себе, про своє життя, заговорила про швидке здійснення свого давнього пляну — забрати Євгенію Яківну зі свого «маршруту», поселити її на Правобережжі, у Кам'янці-Подільському. Бо, попередження було відверте, українську організацію було вже розгромлено не лише в Полтаві, а й по цілій Україні.

У серпні Євгенія Яківна щотижня бачилася з Клярою: двічі на Садовій, а двічі — на Київській станції під каштаном. До Лисенків зайшла Кляра з матір'ю, щойно в другу неділю вересня. Мусила провідати Лисенка-батька. Та й не могла вже перемогти бажання зустрітися з Віктором і поговорити про хвилю трагічних подій по всій Україні.

Не заходила тепер до Лисенків також Євгенія Яківна. Не було певности, чи за нею не стежить поліція. За місяць вона тільки двічі промайнула до них. І раз зустрілася з Віктором у паркові Франка. Погуляли на горі й на крутих алейках і стежках на кручі, поміж свіжозелених, з чорнотою, старих дубів, шпалер дикої долини.

Батькова хвороба розгорталася ступнево. Розпочалася вона давно, а до ліжка поклала теж з роздумом: спершу на три дні, за тиждень — надовго.

Уперше банківські коні привезли батька додому в тяжкому стані зразу після виступу щойнопризначеного гебітскомісара на Полтавщину в бургомістраті на Малопетровській. Губернатор заявив зібраним у парадній залі українцям, щоб вони викинули Україну зі своїх голів на смітник, що німці прийшли сюди не для того, щоб зводити на ноги українську державу. Зокрема, він не забув пояснити погляди німців на освіту для українців. Їм цілком досить буде школи початкової.

Серце залі поймає кинджальний удар.

Ряди людей раптом знялися й мовчки вийшли у вестибюль бургомістрату й на вулицю. Кожен з присутніх у цю годину назавжди розпрощався коли не з німцями, то з надіями на допомогу Німеччини.

В натовпові потонув губернатор і його ескорт.

Базаревський вивів Лисенка з бургомістрату на вулицю й зміг довести аж до банку й привіз хворого додому. Коли бабуся вже уклала його до ліжка, прибіг додому Льока. Через годину добрався до Лисенків їхній родинний лікар Петро Петрович Дараган.

Восьмидесятилітній дідусь з широким клинцем сивої бороди, рожевощокий, ясноокий, був вихованцем Берлінського університету, людиною європейської культури і на всю Україну відомим фахівцем від серцевих недуг. А для Лисенків — своя людина в сім'ї. Більше того — уособлення не лише медицини, а й людського розуму та національної честі.

В огрядній постаті, по-старечому трухлуватій та сутулій, проглядала ще воля чинити усе на світі відповідально, у згоді з приписами чистого розуму, без сантименту, проглядала ще прихована за мовчанкою — сила.

— Я не хотів вас турбувати. Це все — Льока, наш боягуз, панікер.

Але Петро Петрович не погодився з батьком і порадив йому з місяць «повалятися» в ліжкові, побайдикувати, поберегтися.

Коли ж він, прощаючись, спробував хворого підбадьорити, сказав, що все буде гаразд, тато, сповнений відчаю, глянув на свого рятівника і простогнав, що він уже не хоче жити, що він хоче померти.

На такі заяви Петро Петрович не подумав навіть відповідати. Бо в таких випадках найкраще пацієнтові перебороти хвилю суму — самому.

Вдруге банківські віслюки привезли батька додому в напівпритомному стані через тиждень.

Полтава чекала, що з цивільною владою, хоч і німецькою, не зможе не настати, т.м., пом'якшення клімату. Жевріла ще надія на прояснення нісенітної, явно шкідницької політики німців щодо України. Перед очима полтавчан ні вдень, ні вночі не мерхла історія розстрілу першого голови їхнього міста. До кабінету Борковського зайшло двоє німецьких офіцерів. Наказ був одягтися та йти з ними. Так підвезено його до викопаної вже на цвинтарі могили. Застрелено його без жадних обвинувачень, вироку, розмов. Без слів.

Гєбітскомісар, довгожданий, перебрав владу над Полтавою й Полтавщиною — першого вересня.

З найперших розпоряджень його був наказ розстріляти усіх наявних по в'язницях арештованих. На Пушкінській, кружляла чутка, страчено було рівно шістсот...

Це, до речі, не значить, що людей винищувано у приміщеннях або на подвір'ї в'язниці. Ні. Їх, роздягнутих догола, вивозили тягаровими автомобілями до глинища біля новопобудованої школи за базаром, фасадом на Кобеляцьку, і — нарочито? щоб залякати населення?! — розстрілювали з кулеметів. Посеред білого дня, неподалік від центру міста.

Батько у той день, у той час повертався з Розсошинець, підміського села, з лантухом картоплі й корзиною яблук на бричці.

Стрілянина біля школи його більше здивувала й обурила, ніж насторожила. Бо яке йому діло до німців!

Він перелякався тоді, як було вже пізно. Через безконечний травник на Кобеляцькій, через вулицю, на його фаєтон ринувся заюшений голяк, за ним кинулася зграя вояків, мисливців у зелених одностроях. Татові привиділося, тато не сумнівався, що то Гриша Козаченко силкувався прорватися в лікарняні огороди та сади.

У Миколи Григоровича був твердий намір на цей день — проснутися в свій звичайний час, рано, і пробратися крізь гори меблів до писемного стола і з дві години попрацювати ще перед сніданком, чаєм. В такому разі це буде справжнє закінчення хвороби. Адже він добре знав свою натуру, своє серце також.

Та ліжка дружини і доньки стояли вже прибрані: золото, чорні хвилі по ньому вузами. В кімнаті було соняшно, щоправда, по-ранковому. Німченко спустив ноги у

холодні капці, встав з ліжка, одягнув халат і почовгав до вікна на шкільну площу. Його дружина і давня-давня приятелька їхня, сусідка, обережно виглядали з нього на ріденький ланцюжок німецьких патрулів понад їхнім парканом, на їхньому тротуарі до Кобеляцької вулиці.

Не знати було, що й думати, Микола Григорович замірився спитатися, коли в них посеред хати, над його вухом гримнули постріли. Розум не сумнівався, що так насправді січуть людей кулемети, а перелякана думка в першу мить була, що з такою силою б'ють гармати, рвуться набої.

Не відомо, з якою метою Микола Григорович вискочив у передпокій, вибіг на Базарну вулицю. А на ній чекала на дозвіл на в'їзд на галявину перед глинищем безконечна валка тягарових автомобілів. Їхні кузови завішено було зеленими попонами і, як виявилось, сіткою з цупких ланцюгів.

Німченко не йняв віри своїм очам, не йняв віри — правді. Боявся тільки збожеволіти.

У ту мить, як дружина і сусідка підхопили його попід руки, намірилися затягти його назад у двері, зірвано було попону над кузовом найближчого автомобіля. Крізь ланцюги на ньому повискакували на волю руки голих жінок.

— Миколо Григоровичу! — почув Німченко і побачив Оксану Пройду, свою ученицю. — Нас розстрілюють!..

Автомобілі в цей мент слухняно рушили на шкільне подвір'я.

Німченко не чинив спротиву. Жінки внесли його до кімнати і поклали на ліжко — мертвим.

У наступний день, під кінець роботи, Віктор банківськими віслюками з'їздив на горілчаний завод, за Київську станцію, і привіз для свого вчителя й друга нову хату — домовину.

Притримувати її на бричці довелося всю дорогу, обіймати. А потім — занести до мешкання. Віктор, міцніший, узявся за важчий край, у головах, преподобний дідусь — за легший, у ногах.

На похоронах не було нікого. Тільки дружина покійного, їхня приятелька і сусідка та Віктор. Донька Миколи Григоровича була далека від розуміння події. На цю годину її було залишено з сусідом, найбільшим приятелем Німченка. Він не виходив з дому, так його мучило жовчеве каміння, а оперуватися в Полтаві не було де.

На цвинтарі пані Німченко розповіла Віктору, що перед світом вона, сидючи біля труни Миколи Григоровича, задрімала і раптом проснулася в гістериці. Як це вона забула послати синові телеграму в Алма-Ату, на китайський кордон, у розпроклятий Казахстан!

40

Лисенки знали пані Лебеденко по школі — у свята бачили парадно вдягнену й захоплену дитячим концертом бабусю за піаніно. Згодом їхній син почав учашати до піаністки у Познанський провулок, що за лікарняними садами і городами, і приносити додому в'язки книжок, старорежимних журналів, опрацьованих річників «Русской музыкальной газеты» і розкішних альбомів — міста і мистецтво Італії. А Лідія Яківна довго не вірила, що Віктор, чорноволосий Бонапартик, і Льока, риженький і

велесоромливий паламарчук, рідні брати. І не підозривала навіть, що вона часто зустрічалася й розмовляла з матір'ю Віктора і Льоки. На гранітному пішохіді понад Богоугодним заведенням, під шерогою величних каштанів від Шевченківської вулиці до мосту на зломі Стрітенської в долині.

Складні-складні речі здавалися Лідії Яківні, наче правило, закон, цілком простими. Зате сонми буденних дрібниць у барокковому соборі її містичної душі творили пляфон незрівняної краси, дивовижної пишноти. Дійсність не шанувала її марив. Та бабуса, по доброті своїй, щиро раділа також і прозі, і правді. На мілині вона сподівалася глибини. Зате ніколи не лякалася безодень і людей.

Неждані й жадані зустрічі з лікарем-гінекологом біля лікарняної брами декілька років поспіль збуджували в бабусі Лебеденко диво-уяву. Справді, ще молода жінка здалеку до неї посміхалася й радо тисла їй руки, радо заглядала в її тьмяні, як у чадові, очі. Незнайома знайома віталася не в'яло, байдуже, прісно, а з жвавою симпатією, з зацікавленням, з пристрасстю. Коли ж справа прояснилася, Лідія Яківна ледве не захлинулася від сміху. Її розвеселила нововідкрита Америка: та жінка була вдячна за увагу до її сина! Але вона радо вибирувала і нанизувала на ниточку пам'яті свої дивацтва.

Лебеденко цікавилася не лише своєю неправдоподібною здогадливістю, так вона звала свою непомірно тонку інтуїцію, а також і своїм напрочуд послідовним відвертанням від дійсності, намаганням підмінити буденну простоту фантазією, свідомо вирощеною й підмальованою.

Щойно після переїзду Лисенків з центру міста в провулок біля Садової, відбулося знайомство Лідії Яківни з батьком. Але розмови їхні, так склалося, зведено було до жартів, безневинних анекдотів і, звичайно, погоди. В душі Лебеденко хотіла зустрічей з Вікторовою матір'ю без свідків. Хоч вони теж ні про віщо значне не говорили, а проте вони глибоко вслухалися одна в одну, багато що розуміли без слів.

Такий мовчазний обмін думками турбував їх часто не тільки годинами чи днями, а й місяцями, роками.

Наче домовлення було між ними — обминати політиканство і обмежуватися зустрічами на вулиці.

Віктор часто запрошував Лідію Яківну в гості, та останні роки і сам він рідко бував у неї. Щойно у день після масових розстрілів у Полтаві, під вечір, вона рішилася зайти до Лисенків. Не витримала самоти, злякалася неймовірних подій.

Віктор і Льока саме прощалися в дверях з лікарем Дараганом. Лідію Яківну запрошено було прямо на кухню до бабусі та її гості — пані Головні. Мати у цю мить була в їдальні біля тата: він лежав у двоспальному ліжку що дитинка з напівсивою чуприною, з напівсивим клинцем іспанської борідки. Ледве-ледве живий.

Віктор шепнув матері над вухо, такий стривожений та ще й здивований, про візиту Лідії Яківни і пройшов до свого кабінету. За столом сидів і тарабанив пальцями, з нетерпінням чекав на нього Губер. Жахливі новини, розстріл українців, хвороба Лисенка вибили німця з буденної колії. Він не знав, що йому робити, чим допомогти людям, бо що в такому разі — говорити.

Губер брався запросити для консультації з доктором Дараганом німецького фахівця, роздобути, хоч з-під землі, потрібні ліки. І докоряв Вікторові, що той навіть словом не обмовився про голодування його сім'ї.

У провулочкові стояв для Бернарда Губера позичений у Марієнфельда фаєтон. Мовчки шалів біля нього кучер з лейтенантів.

Губер узяв з собою рецепти лікаря Дарагана і обіцяв ще до ночі привезти для хворого всі потрібні ліки. А може також — згоду німецького фахівця на консиліум.

Решта гостей пробула у Лисенків з півгодини. На Садовій додому звернула Євгенія Яківна. А Лебеденко Віктор провів до Стрітенської. На прощання Лідія Яківна сказала йому найнесподіваніші в її устах слова:

— Знаєш, Вітю, учора німці розстріляли полуду на моїх очах. До вас я прийшла наче з повинюю. Мусила розповісти, що я повернулася до українства. Раз нас винищують і росіяни, і німці, нам залишається одна можливість — гуртуватися тісніше і дужче любити один одного!

Лідія Яківна замовкла, вийняла з торбинки, ще старорежимної, хусточку й промокнула нею очі, щоки.

— Мені так жаль твого батька! Та всіх вас, усіх нас... Зайди до мене вневдовзі, принеси мені добру вістку!

А можна було сподіватися, що Лідія Яківна Лебеденко упаде Росії до ніг.

Осінь сорок другого року аж до листопадових злив і грудневих морозів дивним чином наводила Віктора не так на сумні розмисли, як на думку про чудо і казку, про ясний бік містики. Як і вся родина, він часто занепадав на дусі. Та слідом за переляком щоразу наступало у нього блаженне заспокоєння, навіть кружляння в надхмар'ї — над грішною землею.

Дивно, звичайно, але батькова хвороба додавала до настрою в сім'ї рідше чорного смутку, ніж барвистої радості. Не так рідше, як більше.

З хворобою тата звиклися. Найменше покращання в становищі недужого було щоразу жаданою новиною й породжувало ланцюгову реакцію безпідставних, фактично, надій та позбавлених і форми, і глузду марив про щасливе втихомирення пекла. На зміну відчаєві приходила віра, що Лисенки, в разі потреби, караваном, на верблюдах, пройдуть крізь вушко голки, як у браму арабського міста-фортеці. Що їм безсумнівно вдасться обійти — розминутися! — чорта.

Та ще дивніше: кожна година життя в будиночкові над кручею, у Полтаві, стала у цю осінь вартою — року. Такий курс часу — і також простору! — спричиняли затяжні бої, а згодом і поразки німців на Волзі, у Сталінграді. Німецька армія на Кавказі опинилася під загрозою оточення. Лисенків трясла пропасниця. В другій половині листопада Донський та Південно-Західний фронти росіян відрізали Сталінград від решти окупованих німцями територій, а з середини грудня розпочали наступ у напрямкові на Ростов н. Д. Слідом за третьою армією румунів, розторощено було, на Дону, Восьму італійську.

Лисенки то вважали за полічені вже дні їхнього перебування в своєму гнізді, то неждано перебільшували значення великого простору, віддалі. То мандрівка в чужі краї

вздівалася неминучою, якщо не загибель, однаково, від німецької чи російської руки, то уява нашвидко формувала безліч щасливих обставин і можливостей. У всякому разі, це мусили врахувати як німецький, так і російський штаби, тато потребував багато часу для одужання.

У місті снували чутки про таємні переговори Берліну з Москвою. Людям марилося така угода: Німеччина і Росія визнають і гарантують незалежність України; поновлюється незалежність прибалтійських країн, щоправда під охороною Німеччини; Фінляндії повертаються нещодавно в неї загарбані землі. Найбільше суперечок у німців з росіянами було, здається, про Кубань, менше — про Крим...

Жовтень переконав Лисенків, що батькове серце витримало іспит. Поволі розійшлися хмари байдужости. Батькові захотілося видужати і знову ходити в банк, щоранку вислухувати Базаревського, його, точніші й детальніші, ніж офіційні, реляції про становище на всіх фронтах війни, про складну гру світової дипломатії й про новини, ще гарячі, ще теплі, в місті. Тато зрадив, наче відразу побадьорів, як доктор Дараган щоденні відвідини хворого підмінив тижневими.

Він уже заговорив про надмірну підозрілість і зайву легкодухість своєї родини. Справді, чого вони так перелякалися?! Він і сам прикро вражений таким вибриком свого серця, проте...

Йому захотілося трохи почитати: проглянути «Голос Полтавщини» і «Нову Україну». Захотілося довідатися про становище на фронтах. Бо німці, так йому здавалося, навпрост послули, як осінні мухи послули. І чому родинний «генеральний штаб» припинив свої засідання за столом у їдальні? Щоб не турбувати його?!

Єдине, чого батько тепер для цілковитого видужання потребував, чого він справді вимагав, — щоб діти після роботи нікуди не виходили з мешкання, не відходили від нього далеко. Перед сном і в найпершу мить після пробудження тато кликав до себе Льоку й Віктора. Тато добивався, щоб вони припинили виходи з дому, відмовилися навіть від лекцій у Йоганни Карлівни. Прохав Віктора припинити безпотрібні навідування до Наталі, до Базаревських.

Не треба синам у такий час ні з ким зустрічатися, не треба ні з ким ні про віщо говорити, не треба нікому відкривати душу!

Даремно, поспішаючи на лекцію з німецької мови, Віктор намагався батька трохи розбавити і підбадьорити, розвеселити. Він тормосив татову сивувату чуприну й іспанську борідку, теж сіру. Заспокоєння наступало щойно тоді, як Віктор повертався додому живий і здоровий, задоволений і навіть веселий. У їдальні відразу гасили світло: хворий заплющував очі, завмирав.

Не до порівняння дужче лякав батька Льока. Його відсутність увечері хворого приголомшувала. Він, здавалося, не знесе страшної тиші надворі й підозрілого шереху в домі, дзижчання розпеченої груби в їдальні. Його нестерпно дратував кожен порух дружини або бабусі.

А Льока прибігав додому щасливий і всідався на край батькового ліжка. Розповідав приємну новину або дотеп.

Осінь та й половину зими марилися Віктору шкільні роки. Зокрема звичайний побут його родини у кімнаті наприкінці довжелезного коридору. До щіпки перебрано було дні

переїзду в Лялин провулок. Поруч радості, вона брала гору, просипалися й сумні почування. Власна кімната наче віддаляла його перший час від сім'ї. А Льокину комірку, здавалося, приземлено було, випадково, на протилежному кінці міста.

Незчисленні прошарки вражень і думок з того часу не пересохли нанівець, навіть не пригасли: буйно ярили, рвалися до світла. Потрясла Віктора органічна зумовленість його життєвих спрямувань. Прояснилося ще раз: глибоко збагнути себе у цілковитій багатогранності можна було тільки — на всю широчінь відтворюючи цей світ у серії до розумної міри взаємопов'язаних і одноразово самотійних повістей, романів.

Тільки мотузка або куля в силі були спинити його намір. Не життєві обставини, будь-які, не війна, не еміграція. Задум його розростався й прагнув уже технічного здійснення. Ніхто не міг його розвінчати, ніщо: бо Вікторового плеча безперерійно торкалося, наче в шерезі, плече нової генерації України.

Найновіше надходження в пам'ять Віктор намагався укласти без найменших збитків. Адже все кардинальне, все важливе є кардинальним і важливим. А ключиками до нього служили дрібниці, на перший погляд незначні, безпотрібні.

З шкільних років знайоме домонтарство не обтяжувало Віктора: радувало. Воно живило ілюзію... Ні, воно просто нагадувало порядок спершу домашнього життя, а потім, у певних рамках, також університетського. Але Полтаву більше, ніж Київ. Власна кімната, з карельської берези стіл, бірюзова лампа, за плечима книжкова стіна, біле ліжко у рожевому сутінкові. Гора жаринок світилася в піддувалі кахльової грубки.

Тепер у їдальні лежав тяжко хворий батько. Але непохитною була віра, що тато видужає, що недуга і сліду по собі не залишить. Страх за батькове життя часто здавався безпідставним. Підбито було його безоглядною терпеливістю й надією: ну, татове серце наврост превтомилосся.

Віктор, як дитину, пестив тата і радо виходив у провулок, ішов до Йоганни Карлівни. На її просторому ганкові під тяжким дахом на Вікторові ноги, як цуценята, кидалося, восени, сухе листя. Зимою, як тоді, як колись, посеред цементової підлоги доводилося ваяти сніговий кряж — Гімалаї.

Йоганна Карлівна, немов залізничник потяги, відправляла учня додому — стояла, бадьора-бадьора, у дверях. З вогником у руці, друга світилася над свічником. Як у дитинстві, як колись.

Гидко ставало, як на думку приходила остання прогулянка з Наталею на річку. Не купатися — разом посидіти над водою, над швидкоплинною.

Віктор, насправді жартома, прилягав до Наталі на пісок, хотів, борець, позна-йомити її з французькою боротьбою, поведився, вцілому, трохи набридливо, майже нахабно. А дівчина, цілком серйозно, боронилася від його рук, відвертала голову від його губ і тричі багатозначно повторила:

— Спершу оженися, а тоді... а тоді...

Через тиждень після розстрілу Гриші Козаченка та Оксани Пройди з родиною, на Стрітенській, біля брами поліклініки, Віктора зупинила і подала йому велику й міцну руку чорнява дама з гарним, соромливим і добрим обличчям, з печальними-печальними очима і сумним ротом. Рідна сестра страченого.

Розповіла, що на Віктора вона давно звернула увагу і не сумнівалася ніколи, що він Гришин колега, що він — Лисенко. Розповіла про побачення з Гришою напередодні страти. Він уже знав вирок і був уже несповна розуму, несамовитий.

На самому початкові жовтня — візита до Лідії Яківни. Бабуся неслуханно зраділа переломові у батьковій хворобі. Та пані Лебеденко роздратував дивний поспіх гостя.

— Чому ти став таким диваком? Чому не посидиш зі мною вечором?!

На латинське Різдво у Лисенків пообідали Кляра і Євгенія Яківна Головні. Може у зв'язку з розгромом німців на Дону, а може також з причин зовсім інших, Кляра спакувала материні валізки і забрала її на свій транспорт. Для неї вже було приготовано кімнату в Кам'янці-Подільському, на Руських фільварках. У людей надійних, своїх.

Лисенкам Кляра привезла листа від Шури. Обіцяла також, лишень обережно, щоб не збудити жадних підозр, підтримувати з ними зв'язок. Як також, у разі її згоди, вихопити Шуру з Харкова. Про музей Кляра навіть не згадала. Вона бралася врятувати людину, не речі, хай навіть найкоштовніші.

Саме в ті дні, як Лисенкам потрібна була допомога, на Різдво і під Новий рік, Губер відпочивав у Дюссельдорфі. Його дружина Рената, між іншим, нещодавно народила хлопчика.

Льока отримав наказ Біржі праці про виїзд до Німеччини. Вікторові спроби вирвати брата з ясира не вдалися. Льока побував уже й на медичній комісії. Бо німецький шеф банку відмовився його відстоювати.

В останню мить Віктор згадав про театр і негайно кинувся до директора Зігфріда. І справу було полагоджено, дослівно, в півгодини. Зігфрід пішов з Віктором на Біржу, в Міську управу, тільки вхід з Котляревської, і божевільний біль сім'ї, Лисенків, раптом погас.

Тяжко було повірити, що небезпека, така несподівана і така страшна, була ліквідована, була, наче пазир, проколота кінчиком пера.

Можна було знову глянути на зимову казку на землі й на сонце в небесах. Можна було посміхнутися.

Осінь і половину зими поволі влягалася найприкріша на світі радість. На точно не визначений час відкладено було трагедію, страту. Майже напевно — смерть.

41

Рік сорок третій. Що обіцяв він Лисенкам доброго?! Вигнання й розлуку. Це в найкращому разі. Бо час визрів уже також для загибелі. З чисті милости — байдуже, всеодно.

Можливість смерті, родиною, щодня реєструвалася мозком. А от таке реальне припущення ще не пробивалося до серця: застрявало в ізоляційній прокладці в грудях. Ватяна вона, а певніша за панцир. Тому й непробивна, що м'яка, що податлива.

Думку про наближення смерти насправді не вдалося занести і в голову. Там не було для неї місця. Там плянувалося життя. Хоч і чудернацьке, за морями недосяжних для передбачення, для уяви, подій, на суходолах чи островах чужих на ділі культур.

Затишно було на кухні, навіть святково. Попихувала груба і кипіла у чавункові картопля. Незручний для «засідань» стіл покрито було парадною скатерттю. Поставлена на жерстяний коробочок гасова лампочка освітлювала парадний посуд і сріблила гранчастий штофик з наливкою-вишнівкою. А тиша в мешканні, як зайшли сусіди, була такою, що гудіння російського літака розпізнавалося без жадної напруги.

Головченки зайшли з подвір'я. Елегантна блондинка з хлопчачою зачіскою над виснаженим обличчям і могутній залізничник у німецькій уніформі, з голеною головою. На руці в нього, як і в дружини, шлюбний перстень.

З осені вони почали часто заходити до сусідів: нещастя в Лисенків, нещастя й спільне. В полтавському небі почали систематично з'являтися й досхочу гостювати російські літаки. Декілька бомб скинуто було на передмісті, а раз — у центрі міста, на подвір'я фабрики.

Під Новий рік, за столом, Го

ловченки, без жадної спонуки до того, призналися, що вони мають отруту й вирішили покінчити з собою, як у разі загрози з боку німців, так і в разі повороту до Полтави росіян. Так замірилися вони вчинити і під час арештів у тридцятих роках і на початкові війни.

Кожен з Лисенків здригнувся. На кухонному дзигаркові була саме дванадцята година.

Руки до келишків знялися нерішуче.

Сім пар очей цікаві були знати вже зовсім близьке майбутнє, прагнули побачити цих людей наприкінці року наступного. Ні, фактично, року біжучого.

...Для Наталі був у Віктора новорічний подарунок: три брусочки французького мила в золотій коробці, перев'язаній світложовтою стрічкою. Але по дорозі на півгодини зайшов до Бондарчуків.

Віктор забігав до них, хоч зрідка, читав Нініні листи з Нюрнбергу. Та не знав, не відав, чим і як «старих» заспокоїти, підбадьорити. Поклавши лист на стіл, він мовчки сідав на канапу, а потім схоплювався й поспішав одягатися, йти додому.

Бондарчуків також лякала хвороба Лисенка: він міг залежатися до самого повороту росіян. Адже сліпому видно було, що на фронтах, на Південному особливо, настали інші часи: німці вже не знали, котру з дірок найперше затиати, котрий прорив латати позачергово.

У Лисенків на кухні, як у численних сім'ях Полтави, кінця не було розмислам над нерозв'язними в теорії проблемами. Що довше над ними роздумувалося, то складнішими і навіть численнішими вони ставали.

Спершу вирішила залишатися в місті росіянам на поталу — бабуся. Згодом, у зв'язку з хворобою в сім'ї, — також мати. Адже вона буде з батьком, доки солдати не розтягнуть їх, не постріляють, чого доброго, їх!

Сумнів тут зайвий. Справа ясна. Зате Льоку й Віктора вона хотіла спровокувати за Дніпро, на Західню Україну, до Німеччини.

Віктор, узрівши таке хворобливе розростання ще зеленкуватих проблем, намагався їх відкладати, хоч погоджувався з найтрагічнішими можливостями. Він підкреслював теоретичний характер таких завчасних, попередніх рішень-мук.

У нього майнула думка, між іншим, пристати, в разі евакуації, до Бондарчуків, до Базаревських.

А Льока мовчав, мовчав, а потім враз випалив:

— Без тата, без мами! Та нікуди я не поїду, нікуди не піду. Прошу навіть не думати. Прошу заспокоїтися... Хай стріляють!

І неждано додав роздратовано:

— Не хочу знати ніяких Бондарчуків! Ніяких, прошу, Базаревських!..

А «хитати» Льоку, як відомо, зайва робота. Віктор же нагадав знайомих випадково. Просто майнула така ідея.

У Бондарчуків на Віктора чекала несподіванка. Біля відкритого піаніно стояв і посміхався щасливий-прещасливий Рольф.

Було не до Ніниного листа.

В кімнаті Бондарчуків так і вирували надії, дещо перебільшені, як на перший день Нового року, навпіл з відчаєм, стоголосим. Усі в мешканні, батьки, бабуся й гості, посміхалися. Хоч можна було засісти тісним колом і дружньо поплакати.

Рольф з учорашнього дня, від повороту до Ніниного міста, збирався відвідати Віктора. Охоче провів гостя на Хрестовоздвиженську, попід вікна Базаревських. Охоче розповідав про становище під Сталінградом, про заминку в них — він служив у Ростові — на Кавказі.

А на прощання згадав Ніну. Поїздки з нею до Берліну й у Нюрнберг.

Родина перелякалася його намірів і без церемоній відштовхнула дівчину.

Рената приїхала до них на летовище, щоб раптом втратити мову й розгубити звичайні для себе почуття й думки. На літака до Нюрнбергу чекала вона мовчки. Так, як із незнайомими.

Рената не сумнівалася, що зустріне брата з красунею, з принцесою, то нічого, що східньої крові. А зійшла до неї з літака засмоктана нуждою дівчина, власне кажучи, жебракка з гострим трикутничком писка під циганським волоссям. У виношеному пальтечкові. З паперовим чемоданом...

Такого добра, правду кажучи, скільки завгодно на кожному смітнику.

Батькові ніяк було не привітатися, не подати руки. Проте на святковому обіді пустував його стілець. Намір у нього був твердий: ніколи в житті не зустрічатися більше з цією прибудою.

А мати Рольфа, жінка не крутої вдачі, пожаліла це сотворіння. Правда, не запідозрила в ньому ні гідности, ні характеру, ні волі. Вона просто пам'ятала, що її син воював у Росії — і життя його чи смерть залежали від безлічі обставин і незнаних людей. Вона наче прагнула обійтися з чужою дитиною зразково... Бо так хотіла дожити до кінця війни. І щоб Рольф повернувся додому здоровим, як і ця бідна дівчина, теж благополучно, до Полтави.

Біля фіртки Базаревських неугавно закипала розмова. Жаль було, обом, що Рольф увечері мусив повернутися до Ростова. На прощання він згадав про відкладання його «Млина на Неккарі». Не було вже надії, що п'еса буде поставлена. Не на те воно заповідається.

Рольф стояв насупроти Віктора і посміхався неймовірно, так сумирно. Здавався млявим і притишеним, як завжди, коли він не горів, коли не знав куди подітися й що з собою зробити.

Віктор, узявшись за ручку фіртки, почекав. І Рольф, справді, повернувся до нього і змахнув рукою наче крилом. А на кістлявому обличчі його — сто пудів безнадії: справжній відчай.

Як і від вулиці, на садибі було насвіже розчищено і підметено проходи в обох напрямках — до задавакуватого будиночку і до сарая в садку. Відчутно було руку господаря. Понад свіжими доріжками сяяли Альпи. Віктор зійшов на ганок і довго милувався краєвидом: зима в мініатюрному виданні.

Не хотілося заходити до мешкання — прощатися з зимою, наблищеною полуднем, з вільготою незбагненого, лише відчутого.

Мовчки відчини́ла гостей пані Базаревська, не то насуплена, не то до безтями перелякана. За нею, точно посеред сіней, виструнчився унтерофіцер у звичайному однострої німецького летунства, сірому, аж синявому.

— І вас також. І вам, — відповіла на новорічне привітання господиня. Та до того неохоче, до того через силу, що Віктор зразу поздоровив з Новим роком військового, простягнув йому руку.

— Ви заарештовані. Проходьте далі, далі до світлиці.

Нежданий-негаданий початок: засідка гестапо у Базаревських. Зате кінець історії можна було передбачити. Такий він буде, як у Гриші Козаченка. Навіщо себе дурити!

Віктор порівняв своє становище з плавцем: ріка нездоланно широка, не видно берегів!

Він уже тонув. Але ще й впливав. Він уже збагнув, що це вже настала його черга, що він, хоч-нехоч, приречений, як і його народ. А було в ньому ще також почуття вільної людини, не арештанта. В уяві коштовними камінцями виблискували факти: саме о дванадцятій дня, саме на Новий рік!

Його безнастанно турбувала обіцянка, дана сім'ї, дана своєму батькові, — повернутися на обід, на другу, додому.

Не можна було стримати посмішки. Посеред столу в їдальні Базаревських стояв торт. Біле мереживо його оточило шоколядну дату: 1943.

Два гестапівці, моторні хлопці, в летунських уніформах, зайняті були вітальною Базаревських і два — спальнею. Люди вони — стандартизовані: однаково стрункі, однаково ясноокі й — пшениця! — білоголові. Один з них підійшов до Віктора і, не підсідаючи до столу, занотував прізвище й адресу, як він висловився, затриманого. Не заарештованого.

Допит, поверховий, нагадував розмову випадкових знайомих: постояв, поговорили. Віктор, іронізуючи, пояснив своє становище. Обличчя поліція не ворухнулося. Байдуже глянули на Віктора синячки.

Родичі й знайомі господарів сиділи на лаві попід стіною й на стільцях упоперек кухні так, щоб німець бачив кожен порух затриманих. Але люди зрідка нагиналися до сусідів і безборонно обмінювалися декількома словами. Коли до товариства приєднався Віктор,

Наталя відразу пересіла до нього і розповіла про арешт батька. Поліція з'явилася в них о десятій ранку й першим ділом вивела з хати заарештованого. А потім розпочали обшук, одноразово в їхній і в тітчиній половині будинку.

Під вечір, ні, о четвертій, одяг шинелі й вийшов з хати цілий рій «літунів». Слідом за ними намірилися залишити теплу кухню Базаревських і заарештовані чи затримані. Та їм довелося ще довго любоватися зимовим вечорінням: як погасло вікно, як по нічному розцвів на шибках морозяний сад.

Рівно о шостій повернувся в дім і негайно покликав Віктора до вітальні гестапівський слідчий. Попередив, щоб він нікому не розповідав про свою пригоду, щоб не здумав ні з ким з його «льотного персоналу» вітатися. Погрозив, у разі непослуху, розстрілом.

Потім наказано було мовчати і решті затриманих. І ще — розходитися з новорічного обіду поодиноці.

Останнім від Базаревських вийшов на ганок Віктор. У дверях його проводжали три налякані жінки. Наталя зла була навіть на батька. Ладна була, сказана, перекусати усіх на світі росіян і німців. Пані Базаревська, красуня з пошкодженим хребцем, не мала вже сили поборювати такі припливи нещастя. Вона б радо вже пішла на страту поруч з чоловіком. А тітка, справді трохи схожа на кудлатого песика, прагнула, це найперше, виплакати. Вона нічого не розуміла й нічого не хотіла розуміти: вона тільки одне й запримітила на світі — на Сашка, на її брата, нещастя сипалися, наче з решета.

Цікаво: пригоди такого порядку ніхто з Лисенків не сподівався. Ніхто саме в цей раз не сумнівався, що він загулявся. Зуби на нього гострили цілий день. А ввечері, щоправда, сім'я притихла. Та ще кожен з Лисенків боявся розхвилювати батька, спричинити розрив серця.

Від родини Віктор нічого не утаїв. Та й що було приховувати?!

Тато схопився з ліжка і бігав по їдальні, безнастанно примовляючи: — Доходився! Доходився!

А втомився — приліг на ліжку, відвернувся до стіни і, у лихоманці, плакав.

Мама і Льока не відходили від нього. А бабуса годувала арештанта. Вона певна була, що історія ця вже з кінцем. Що про неї треба забути.

Отак розпочався Новий рік.

Справа Базаревського, полтавчанина з діда прадіда, виявилася простішою, ніж це можна було подумати у день арешту. Безглуздий донос на нього, обвинувачення в єврейському походженні, було спростовано свідченнями численної рідні та знайомих.

На третій день після повороту Бернарда Губера з Німеччини, він, з гаванською сигарою у зубах, смішно набундючений, бо ображений за батька своєї співробітниці, поїхав у Гестапо, а потім у в'язницю на Пушкінську й визволив Базаревського. Навіть відвіз бідака на Хрестовоздвиженську, додому.

Але тепер у Базаревського не було сумніву, що знищити його, петлюрівця, спробували росіяни, так би мовити, комуністи. Німецькими руками.

— За довгий і гнучкий язик!

Так витлумачили цю подію його дружина і донька.

Що вороги його вгмоняться, надії не було. Не могло бути.

42

Північ у Льоки в комірці. Господар у постелі, що під Шевченком у вишиваному рушникові, замість ікони. Гість, узутий у добре підтопані й покривлені капці, то присідає на ліжко, то — безнастанно! — встає й походить за капелком. Наче спокійно, проте ця млявість — машкара. За нею приховано борсання в пастці, свобода і привілля — у клітці.

Цю ніч... Сумніву вже не було, не могло бути... Навіть протест не здійснювався в душі. Смішно було Віктору часом, як набридало сидіння на кухні в Базаревських і він підсвідомо поспішав до камери, у в'язницю!

Льока до того вслухався в його слова, що, здається, розумів і такий людський стан, і таке бажання. Пожарища їхньої розмови довільно чергувалися з моторошними і затяжними мовчанками. Обидва вони намагалися підсумувати досвід останнього року життя й освітити його, немов смолоскипом, сьогоднішньою пригодою.

Справа ясна: вони мали щастя не потрапити до чужої, ворожої їм армії й на фронт, але війну з щоденною небезпекою для життя вони переживали дома. Незбагненна для людини прирваність смерті щодня пропливала їхньою свідомістю.

Простіше, звичайніше словосполучення, висловлює це французька мова: *presence de la mort*.

Непомітно брати узялися порівнювати євразійський соціалізм із західноєвропейським. І вперше здогадалися вони, одноразово, що обидва ці суспільні рухи, жодного сумніву, ліві. Хоч і з притаманними їм — історично зумовленими — рисами. От росіяни, для прикладу, вистріляли і видушили свою аристократію й родову інтелігенцію високої марки, а німці тільки упосліджують як першу, так і другу. Бо в принципі не заперечують національної синтези.

Правдиве почуття! Віктору бракувало уяви, щоб побачити й себе в цю глупу ніч у в'язниці, посеред смертників перед стратою або на допитові в Гестапо. А що він був дома, що «нічого не трапилося» — теж не вірилося, теж здавалося маною.

І ще дивніше: так засвітилася в душі радість, як і Льока, Віктор ще прощався в дверях, погасив світло, як напалене мешкання потонуло на дно ночі. Здалося, наче рідні так і проспять до кінця війни і з нею пов'язаних небезпек. Їдальня спала вже давно: батько на ліжкові, бабуся на канапі.

Віктор прочовгав, обережно, по-старечому, до вікна і заглянув під штору й під картон. Біле дно океану. Чорні тіні риби. Паркан над Лялиною стежкою. Казка, казка.

Віктор, без причини розчулений, сів і ліг. Почекав трішки — доки очі звикли до мороку, доки намітилися речі в затемненій кімнаті. Його увагу привернула «фізика довкілля»: гарячі кахлі пічки біля ліжка, постіль же холодна. Несподівано в пам'яті ожив Базаревський. На всі боки гостра дрібничка: сестра називала його Сашком, як у дитинстві, дружина — Олександром Олександровичем. Для неї він теж Сашко, але не на людях.

Мозок намірився прояснити, зусилити і навіть просвітити серце, розвінчати його тривожні передчування. Та на ділі ця витівка прогоріла: нічого-нічогісінько не вийшло:

розум сам піддався безнадії. А в новорічній пригоді в Базаревських він узрів скрипковий ключ для щойно розпочатої увертюри, символ року.

Віктора знбило, як він на мить чітко усвідомлював перебіг воєнних подій, ступу історії. Та думку не можна було довго витримувати. Вона невільно дрібніла до сімейного обсягу — про необхідний уже злам у житті своєму, у житті своєї родини. Часто людину підбадьорює сумнів. А тут тобі — нічого подібного. Та затяжка з війною нічого не обіцяла. Добре, що операція відбудеться й відбудеться в найближчі місяці, не роки ж! Але, Боже мій, як здійсниться задум історії! Як?!

Вікторові будні, тепер вони коштовніше від свят, тривали з тиждень, щонайбільше — два. Бо новорічний переляк остаточно влігся після звільнення Базаревського з в'язниці. Бо решту зими і березень змарнував завал німецького фронту на східних межах України.

У лютому, наче груші, наче яблука в кошик, посипалися в російські руки численні міста: Курськ, Білгород, Харків і Ростов. Запеклі бої розгорнулися на південь від Полтави — за Константиноград.

Дуже швидко небезпечне становище набрало кризового характеру. В короткий термін і справно німці вивезли з Полтави незчисленні установи і — на засаді добровільности — безліч потрібних їм кадрів.

Лисенки, сторонній людині могло здатися, не збагнули, не здогадалися, що їм загрожує. Вони боялися розворушити і схвилювати або застудити батька, обірвати дуже непевний і прокволий процес його видужання. Їх не турбувала евакуація міста. Нікого в сім'ї не лякали російські літаки над Полтавою, тепер уже й удень, не лише з одинадцятої ночі й до світанку.

Так, як люди звичайно ширять паніку, так Віктор на цей раз присипляв свою родину. Була це, радше, мана, ніж його славнозвісна «Діалектика почувань». Часом Лисенки раділи: сподівалися, що Вікторів спокій виправдає себе. Часом — жахалися. Копи з'являлося підозріння, що він збився на манівці, що з горя він утратив глузд, що так може загинути він сам і Льока...

А Віктор повертався з фірми додому в доброму настрої й за обіднім столом, у татовій присутності, спокійно розповідав про передчасну евакуацію Полтави, про пощест дивацтва і переляку в місті. Говорив так, наче наперед знав щасливий кінець цієї історійки, наче його передчуття легко переважали і німецьке розуміння подій на фронті, і досвід навчених історією полтавчан.

Віктор збирався до Йоганни Карлівни на лекцію з німецької мови або всідався до столу і допівночі — радісний, у переможному настрої! — працював над новими розділами «Ранку», часом — над передмовою — що за нагла справа! — до заново відредагованого ним перекладу «Часослова» Рільке.

Сколихнула Віктора несподівана розмова з Наталкою. А навпрост перелякав його від'їзд з Полтави до Києва — Бернарда Губера.

Театр, Наталина мати співала в хорі, тепер обслуговував фронт. Евакуювати його могли після нічної вистави. Сім'я Базаревських мала на руках комендантські перепустки.

Тиждень на межі лютого і березня прихід росіян у Полтаву здавався невідкличним. Наталя двічі заходила до Лисенків і умовляла Віктора не пертися на рожен, не ризикувати життям сім'ї.

Вона не сумнівалася, що росіяни на цей раз виставлять німців за Дніпро. Він же думав, що так воно і станеться, проте згодом, восени. Віктор пішов з Наталею до театру, але не застав хазяїна вдома. Зігфрід був у місті.

У ту ж неділю до Лисенків неждано ввірвався Губер і, як смерч, перевернув догори ногами затишне мешкання. Заколисані тривогами і надіями, схвильовані — й обрадувані також! — Наталиною візитою й Вікторовою невдачою в театрі, Лисенки, з Льокою включно, задрімали, послули. Віктор, з книжкою на грудях, лежав одягнутий у ліжкові й посміхався: йому приснився виводок ніжних цуценят у траві, літня теплінь попід вікнами їхнього дімка і звернута в їхнє подвір'ячко вся яснота сонця.

Тато повернувся до ліжка вже наніч. А мама біля нього — лише на хвилинку, лише прихватком, прихапцем. Бабуся знемагала на канапі від прихованого звичайно тягару. Так стогнала, так охкала вві сні. Льока, до краю вже знеможений душевним борсанням, лежав у своєму закапелкові на матраці одягнутим. І схожий був не на труп навіть, а на надгробок, на камінь.

Восени Губер влаштував у Лисенків консиліум... двох випускників Берлінського університету, — лікаря Дарагана з професором Фосшульте, кульгавим велетнем, красеня ще середнього віку. З фаєтона встав і в супроводі Губера зайшов у дімок над кручею... живий Гуго фон Гофмансталь. Тільки правда, далеко понад середній зріст. А колега вже чекав на нього.

Цей вечір, ця зустріч, треба думати, зблизила Губера з Лисенками. Не тільки з Віктором. На свій лад і з батьками, і Льокою, з бабусею. Після неї як удачі, так і нещастя штовхали німця з совиними очима в цьому напрямку.

З пізньої осені до ранньої весни Губер щонеділі заходив по Віктора біля одинадцятої години, а після прогулянки залишався на обід і на каву, ним же подаровану Лисенкам.

За осінь і зиму обійшли вони «маленький Петербург» і його околиці. Наговорилися при тому — вдосталь: історія Полтави та й України, порівняльна граматики германських, романських і слов'янських мов, нарешті, справи матримоніальні, сімейні перекази і міти. Губер що другий тиждень передавав Вікторові листи у Київ і мовчки клав Льоттині на його писемний стіл, але говорив про свою небогу з острахом і зрідка.

У них без слів було домовлено обминати питання наскрізь ідеологічні, чисто політичні, як також, по можливості, — воєнні. Кожен з них цілком напевно знав як географію цих замовчувань, так і причини їхні, особистого характеру й далеко понад цю межу.

Уникання остаточної відвертості мало свій сенс. Недарма обережність і життєвий досвід легко брали гору над поривами людей від народження щирих.

Але в те надвечір'я напровесні сорок третього року Губер надто зарвався. І раніше, і завжди трохи дивакуватий, на цей раз він, ошалілий, задрав голову над рештою непотрібної йому сім'ї й закричав на Віктора, затупав ногами. О сьомій вечора, мовляв, ешельон залишить Полтаву Південну. Нічого там роздумувати! Кидай у валізку найнеобхідніші речі й марш на станцію! Тепер уже не до сім'ї, не до хворого батька, не до матері, брата, бабусі: завтра, післязавтра найпізніше місто захоплять росіяни!

Був це переляк? Був це театр, свідомий намір збити Віктора з пантелику, наскоком вирвати з дому?!! Бо Губер легко піддавався паніці, як легко, правда, переходив і до

контрнаступу, шаленого, бездумного, нахабного. Бо Губер давно вирішив похизуватися Віктором у Києві й у Франкфурті на Майні.

Про дану Льотті обіцянку врятувати Лисенків від росіян, а також і від німців, Губер у такий час забув. Під загрозою було власне життя.

На прощання він не подав Віктору руки. З Лисенками розкланявся холодно, церемонно. Різко відвернувся й вийшов у провулок до саней.

Вікторове рішення залишитися з сім'єю у Полтаві сприйнято було як зраду? Чи може як манну небесну, як полегшу?! Адже уговтався Губер майже блискавично. Хоч і не без презирства, навіть посміхнувся.

Востаннє в житті завертаючи з провулочка на Садову, він, швидше безпорадний, ніж величний, запалив сигару, на ділі йому цілком безпотрібну, цілком байдужу.

От тепер Лисенки дійсно засумнівалися в своєму передчутті російської поразки під Константиноградом і Полтавою, у своїй цілком безпідставній самовпевненості. Злякалися, що буде каяття, та не буде вороття. Бідний тато вголос подумав, що він би любісенько витримав недовгу подорож на Правобережжя... в поїзді.

На родинній нараді вирішено було, на всякий випадок, ще сьогодні поговорити з директором театру, з Зігфрідом.

Віктор проходив несповна годину. Додому повернувся радісний, понад будь-яку міру збуджений. Розмову з Зігфрідом він самовільно ще раз відклав. Місто уже від четвертої після обіду стугоніло. Німецькі танкові частини залізним потоком пропливали з Кобеляцької на Малопетровську вулицю, з високорівні в долину Ворскла, до Харківської станції, безумовно, на Харків.

— Віват! Слава! Ми виграли ще один заклад! І, голубчики мої, «нам не страшен серый волк!»!

Повірилося: напасть проминула. На сон грядущий тато вже зміг повернутися до своїх вправ з філософії. В душі його турбувало, що німці, зокрема Губер, й українці запідозрять тепер Лисенків у проросійських симпатіях.

— Заспокойся, Тусю, — сміявся Віктор. — Якнайшвидше, якнайґрунтовніше видужуй... та будемо, Тусю, п'яти мастити!..

Ранком Віктор зайшов на Пушкінську до Бондарчуків і зрадів-зрадів... Вони теж «не ворушилися», не кинулися навіки: сиділи в чотирьох стінах кімнати і чекали на чудо.

Брак вісток від Рольфа, брак листів від Ніни хвилювали їх у такий же мірі, як і непереливки на фронті.

Дійсно! Не проминуло й двох тижнів, як назад забрано було Харків.

У той же день повернувся з Києва до Полтави Губер. Перед вечором цукор-медович подзвонив до Лисенків: привіз від Льотти два пакуночки і, головне, листа.

А з полтавчан рідко хто поспішав додому. Багато хто взагалі залишився на Правобережжі.

Віктору не потрібно було ні доказів, ні заперечень своєї правоти.

Він прощався з Полтавою. Осінь і зиму особливо вчитувався в явлену йому — на пам'ять? — красу одвічно рідного. Тут, і на околицях, вирости й померли незчисленні покоління його предків як по батькові, так і по матері.

Осінь не дарма так охоче піддавалася його вгляданню, з неправдоподібною легкістю зраджувала свої таємниці минулих і давно проминутих років, дарувала — на пам'ять, на пам'ять! — свої акварелі.

А зима сорок третього настала — незбагненої, неперевершеної доброти. Така бездонна, світилася вона і мінилася наяву й уві сні. Поруч живих і свіжих картин, марилися призабуті й навіть у казки позичені часи.

Початок «зимового сезону» припав на п'ятнадцяте листопада, Нініні іменини.

Віктор запам'ятав той вечір у Бондарчуків за чайним столом — ту хвилину, коли машинка його думки, без жодної спонуки до того, раптом так розрослася, в одну мить так розпросторилася на пів неба, що затьмарила непідробну, здавалося, ідилію полтавської осені і, як згодом вияснилося, затінила, наче синя, наче чорна хмара, небувале з раннього дитинства осяяння полтавської зими.

... І до Бондарчуків заходив Віктор — як у своє дитинство. Власне, в ідилію, хоч і грубої, неоковирної роботи. Адже вперше худюсенький школяр з ранцем за плечима навідався на Пушкінську з Ніною. На спині її червоної суконочки то праворуч, то ліворуч бігали дві кісоньки з бантиками, теж червоними.

Скрипуча фіртка Бондарчуків здалася гостеві такою тяжкою, що він уперся в неї обома руками... А вона пішла так легко, що хлопчик убемберився на цегляну доріжку й розбив собі коліно. Шкірка над ранкою здіймалася — наче картонова покрішка. Кров довго збиралася в рожево-білій ямці, а тоді раптом побігла густим-густим, навіть тяжким потічком, дуже схожим на цвях з голівкою.

Але Вітя, між іншим, такого каліцтва не злякався. Ні, він помітив зелену межу запилених картопель, на кордоні цьому — чисто тобі баобаб! — стару акацію, попід бічним парканом стидкий сарайчик, за хатою — гамак у гайкові, книжки на віденському стільці.

Закостенів у пам'яті незграбний ганок Бондарчуків. Нагадав він, не пофарбований, без поруччя, Сонгород і трибуну посеред вигону, нашвидко змайстровану напередодні Жовтневого свята або Першого травня.

Нініна мати, теж Ніна, Ніна Андріївна, зустріла дітей на ганкові й раптом схопила гостя на руки і кинулася через кухню до їдальні, зопалу посадила хлопчика на обідній стіл, на скатерть. В цей мент неждано зміцніла Вітина дружба з Ніною, приятелькою. Він закохався в її маму, жінку в українській блюзі: барвінок на грудях і на ковнірці.

З того дня від Ніни Андріївни він тільки і чекав — без осічки! — зрозуміння й ласки.

На першому з портретів Ніни Андріївни, призбираних Вітіною пам'яттю, вона ще юна дама, напрочуд легка і прудка. Та ще й озута, спортсменка і хемік, малярка і поетеса, в невагомій капці з лосини. На голові в неї вузол блискучих кіс. А маленьке обличчя з приплющеним носиком — блідий мармур. По ньому в садку надзвичайно охоче метлялися тіні листу. Карина її очей — жагуча. Зі сльозинкою.

П'ятнадцяте листопада в тридцять третьому, в голодному, році не давало Вікторові спокою й досі. Після довгих умовлянь, безконечних перипетій, він, без подарунка для іменинниці, рішився зайти до подруги на чай. Як він, напівживий, постукав у двері! Як він, заплаканий, боявся глянути на Ніну та й на товаришів!

А гості й Ніна Андріївна зраділи йому. Для Ніни, стало ясно, свято почалося щойно в ту мить. Раптом над чайним столом розвиднілося. Безслідно зникла грозова хмара, воскресло сонце.

Ніна Андріївна кинулася Вітю обіймати і цілувати. Не втерпіла і забігала за шафи до бабусиноного ліжка, і злітала в чудернацьку майстерню, в кухонну комірчину чоловіка. Доповіла, що Вітя прийшов, що тепер Ніна щаслива. Щойно в Києві, гуляючи з Віктором у Голосіївському лісі, Ніна зважилася — і то згодом пожаліла, бо сумнівалася й мучилася — зрадити свою родинну таємницю. Вона зауважила, що, на жаль, не схожа на свою гарну матір, що вона вдалася схожою на свого батька. І раптом пояснила: Іван Антонович Бондарчук, професор фізики у Будівельному інституті — її, Нінин, вітчим, другий чоловік її матері. Справжній батько Ніни — прізвища його не було назване — був знаним на Поділлі кооператором, у революцію — членом Центральної Ради.

Загинув батько у Ч.К. Підвал, на розстріл він чекав разом з Бондарчуком, а згодом — куля в потилицю.

Іван Антонович, Ніна виросла на руках у нього, вийшов на свободу: за годину до страти його зустрів у коридорі в'язниці гроза-комісар... А з ним він п'ять років студіював у Московському університеті. П'ять років Бондарчук прожив у товариша в сім'ї, у їхньому особнякові в Мамонтівському провулку.

Віктор, зрозуміла річ, так і не запитав Ніну, чи Іван Антонович насправді Бондарчук. Не схожий він ні на бондаря, ні на бондарчука.

Він, ясноокий блондин з англійськими вусиками над рожевим, над світлим-світлим ротом, завжди не без остраху поглядав на своє аристократичне обличчя в дзеркалі. Від кампанії до кампанії чекав на арешт, на кінець. І на протязі десятиліть намагався поза лекціями не бувати на людях, без потреби не виходити зі свого закапелка, приховував свої цікаві винаходи і не друкував своїх праць, також докторської дисертації, навіть у російських журналах.

Уже за німців виявилось, що він добре володів німецькою мовою, а французькою навіть бездоганно. З дитинства. З люльки. Тоді Віктор узявся постачати новітнього Калнишевського чужоземними книгами.

А словом українським Іван Антонович, немов шоколядкою, зрідка пригощав тільки свою маленьку Ніну. Він дуже зніяковів, як у сорок першому році довелося заговорити своєю мовою!

За будинком, під вікном господар лежить у гамакові й проглядає газети і журнали. Вони валяються під берестом і повисли на кушах.

На вимогу старшого, Вітя підходить до нього і спотикається об поставлені в траві капці-недоноски. Іван Антонович сміється й хоче наче приголубити хлопчика. Та даремне: в душі Бондарчук для Віктора — зрадник, малорос!

Іван Антонович перехопив Віктора у Ніни, силоміць затяг до своєї майстерні й демонструє свою апаратуру, головне — радіоприймачі. В нього постіль з проваленою аж

до підлоги сіткою, з нікчемним матрацом. Сам він одягнутий у мішкуватий костюм з прожовклого полотна, озутий у свої знамениті капці. Його дивує незацікавленість справжньою наукою й нашорошеність юнака. І він охоче знову залишається на самоті й зачудовано посміхається до своєї «техніки». До Віктора йому вже немає діла.

Як і осоружні Вікторові апарати, дивоглядні прилади і струменти, бібліотеку Бондарчуків теж «розібрано». Їхні книги зустрічаються скрізь. Та не відомо їм, де потрібну річ можна знайти.

Наприкінці серпня тридцять дев'ятого року, Віктор поїхав до Києва в товаристві Бондарчука. Ніяк було не охнути: Іван Антонович був насправді ще людиною в розквіті сил, у соку! Іван Антонович був, без перебільшення, незнайомою людиною! Тоді вони проговорили ніч. І з'ясували, між іншим, також історію їхніх непорозумінь.

Київську станцію перейшли й пересікли місто трамваєм — заїхали відразу на сніданок до Ніниного дядька — справжні одностуді, на свій лад — друзі.

П'ятнадцятого листопада, в день Ніниного народження, до Лисенків подзвонила Лялина «бабуся». В сльозах, така розчулена, простягнула Вікторові листа з Німеччини, першого, від Лялі. В ньому, стриманому, обережному, сухому, безпосередній текст був примітивним, навіть не робленим або фальшивим. Радісним був лише сам факт — вістка з Німеччини. А що за Ляля проглядала між буденними рядками, а чого в листі бракувало відразу й у повній мірі збагнув лише Віктор.

Але він не став зразу розшифровувати справжнього змісту листа, не став аналізувати словами прихованого послання остівки землякам своїм — «і мертвим, і живим, і ненародженим». Лялиним бабусям він дав нагоду побагатіти. А своїй родині — зжитися з новиною й поволеньки збагнути її на повний обсяг. Гостю саме усаджено було до столу, коли Віктор устав і кинувся в коридорчик одягатися.

Пізно ввечері, після лекції у Йоганни Карлівни, під дощем, Віктор поспішив не додому, а до Бондарчуків на Пушкінську. Так хотілося поздоровити їх з іменинницею й розповісти про листа з Німеччини. В ньому Ляля вітала сусідів і знайомих, а також згадала про щойно отриману вістку від Ніни, з-під Нюрнбергу.

Іван Антонович перегородив гостю дорогу: підесь звідси, мовляв, через мій труп! Ніна Андріївна потягла Віктора за шафи до хворої бабусі.

— Вітя, — плакала вона, — ні, не Вітя, а Лялині родичі мають листа з Німеччини. Так ти знаєш, Ляля систематично листується з Ніною!..

В напівтемряві закапелка спалахнули, один і другий, смолоскипи. Живі моці раптом заворушилися. Манюсенька жінка, скручена і ледь притомна, заходилася вставати з ліжка й одягати неслухняний халат.

Віктор глянув на бабусю, на її корчами схоплене обличчя, глянув на портрет Лесі Українки на нічному столикові, на етажерку її українських книг — вони, давно вже і поспіль заборонені росіянами, так і простояли тут усі припливи і відпливи терору! — і вийшов, так би мовити, в їдальню.

Іван Антонович, пухкий бльондин з островом сивого очерету посеред точно наведеної лисини, радісно готував стіл для вечері й «сприскування». Віктор, понад будь-яку міру схвильований, засмучений, довго стояв перед чорним піаніном і намагався, хоч словом перекинутися з Шопеном і Чайковським, що в срібних рамках стояли на струменті, і з

божком сім'ї на стіні — біля вікна на мур і сад Міської бібліотеки — Ромен Ролляном. Він теж не з'являвся німецької окупації, не евакуювався в скриню!

За овальний столик обабіч Віктора сіли Ніна Андріївна, до безтями щаслива, жвава, рожева, і бабуса, чорніша від чорної землі. Господар дому раденько потонув у синьому оксамиті, опинився, здається, на підлозі, дуже старомодної канапи з фасонною, з витійкуватою — два крила! майже чайка! — спинкою. Як дійшла справа до вина за здоров'є іменинниці, Іван Антонович піднявся зі свого трону з великою легкістю, так зграбно, що ледве-ледве не вивернув грибка, не жбурнув посуд гостеві й дамам на коліна.

Бабуса не зносила «професора Бондарчука» й досі не мала такого страхопуда, маскувальника за зятя, ніколи з Іваном Антоновичем не говорила, навіть не віталася, проте на цей раз вона стримала гнів, не встала з-за столу. Решта присутніх — розвеселилася.

Ніна Андріївна розповіла про славне, трохи і кумедне, минуле цієї канапки, а потім також історію шлюбу Бондарчуків. Та так усе це подала, що можна було, слухаючи, померти зо сміху. Довкола Керамічного інституту в Миргороді зібрався в революцію гурт талановитих малярів... І чи не кожен з них увічнив сію канапу... Ні, справді, вона мала дивний успіх! Тим то, як справа дійшла до одруження Ніни Андріївни з Іваном Антоновичем, як вирішено було залишити Миргород і Харків і поселитися в Полтаві, канапка, слава на всю Україну, не потрапила на розпродаж!

Ніна Андріївна реготала. Схопилася з-за столу й показувала, як таку знаменитість довелося на руках перенести — три кілометри! — з Південного вокзалу на гору, от сюди, на Пушкінську. Та насправді шаліла жінка, оповідаючи про диявольську здогадливість і неймовірну чуйність, небачену на цьому світі послужливість її — тоді закоханого по вуха — мамули, телепня, чуперадла.

Сміх заважав добрязі захищатися. Руки його безуспішно намагалися з'ясувати поступове переродження палких колись почувань у буденні, сповидно байдужі, заперечити напівсерйозно висловлені незадоволення Ніни Андріївни своїм життям, своєю долею. Та ненароком Іван Антонович висловив дошкульно правдиву думку про карикатурність людської істоти, не лише тіла, а й — загострену карикатурність! — її духового пляну. Що за клякси і зломи прикрашують нашу натуру! Що за шпички і розчерки пера нещадного прамайстра! Що за трагікомічні нахили приховано у двоногих виродків, як також і в наших напівгероях та напівбогах!

В мить безневинна гутірка за столом потонула в безвість. Віктор, умовно, прийняв до відома теорію про людину як карикатуру на Божий образ і зразу випробував її бойові якості: взявся на такій основі виправдати людське взаємовідштовхування й збагнути людську жорстокість. Отже: людина як малюнок пером, як схема.

А нашу любов до собіподібних і наше зацікавлення ближніми він намагався пояснити себелюбством, егоїзмом. Справді, чи не самих себе шукаємо ми у рідних і знайомих та друзях? Не самих себе ми особливо чітко відмічаємо в зустрічних?! Також у становищах, у ситуаціях нас вабить найперше спорідненість з досвідом власного життя або відповідність до завдань свого власного життя, натяки на подібність до наших снів чи таємниць. Чи існує також притягання до людей з інших — великих і високих — причин? Всюдисущим є зацікавлення людей людьми поза собою, об'єктивне?!.

В розпалі самої розмови Віктор несподівано збагнув, що зі своїми батьками він би не став заглиблюватися в такі роздуми, що не треба цього робити — і з Нініними. Також — на всю глибину — що в Полтаві не було вже його друзів. А для Бондарчуків... мила іграшка як його «проблематика», його екскурсія в доморощену філософію, так і його молодецьке шаленство, його «прыть».

Інша справа — війна. З нею пов'язана тепер наша доля.

... Віктор уважно слідував за чітким і швидким розмонтуванням своєї власної думки, уважно слухав свої власні слова. Німці, дійсно, наприкінці кампанії опинилися достотно там, де її влітку починали. А кому надійшла черга вдарити? За ким було «слово» тепер?!

Істинність заключення й чистота розрахунку смертельно вразила Бондарчуків і — тепер уже не буде ні днини спокою! — потрясла Віктора.

Прочуто було втікання з Полтави, наближення безконечної мандрівки світ-заочі. З більшою ясністю, з більшою силою, ніж у Пісочині напередодні походу з Харкова додому.

Ніхто з присутніх не зважав на його розглагольствування про війну. Нікого не зацікавила наведена ним думка М. Бакуніна, надрукована в «Німецьких річниках» А.Руге, підписана, до речі, Жюль Елізар, про насолоду від руйнування як заняття творче.

Віктор спробував розвіяти багряне саяво над своїми словами, але цілком даремно.

Перший сніг нагадав Вікторові дитинство. Заглядання в вітрину мисливської крамниці на Олександрівській, за Музичною школою. Там посеред літа білів сніжок на горбкові, не лякалися хлопчика ні лисичка-сестричка, ні вовчик-братик, ні знані на весь світ будівничі — бобри. Або: маршування з татом повз скляні куби природничих колекцій у музеї.

За ніч побіліли садові поля між коронами дерев, травники вулиць і провулків, закостенілі береги калюж, дуже схожих на засекречені лябораторії.

А в січні, в лютому, зразу після звільнення Базаревського з в'язниці, Віктор почав раптом учашати на Порохову. Щоб у думці побути з Люттою. Щоб придбати — у час російського контрнаступу! — декілька книжок.

44

Очманіти б у таку зиму! Та насправді люди, посеред нещаст'я і безконечної валки убивчих новин, раділи спершу зимі, круто виявленим законам її, а згодом, у свій час, її загибелі, упевненим перемогам весни. Тендітний паросток краси розверзав на своєму шляху, проростаючи, гори мерзлоти: творив чудеса.

Лисенки, як урожаєві, раділи то масляній плямі — замість сонця! — посеред сивих хмар і рясному снігопадові, хузі на три доби, то інеєві й сонцю по садах і на вулицях міста або святковості загадкових ночей під місяцем, блакитнуватих чи зеленкуватих. Кінці скрути не сходилися з кінцями так щільно, щоб не залишилося вже просвітів і надії. Вони, крім того, невідомого, неугавно гартували мозок і серця. Що сміливіше вона давила шию, то сильніший спротив вона спричинювала.

Лютий та березень, саме поворот війни на Лівобережжя, Лисенки... промовчали, прочитали. Тільки і турботи було в них, що татове самопочуття, що домашній затишок.

Віктор так проникливо ще ніколи не писав, ще ніколи так не визбирував спостережень над самим собою й над зорями свого небесного склепіння.

Полтава в цю зиму кинулася навтіки. А Лисенки не подалися за Дніпро і люто ненавиділи російське підпілля в місті. Забарикадувалися, відгородилися від світу книжковими шафами і баста! Їм, дійсно, ввижалося, що хмари зібралися в них над головами, проте світла половина неба все ясніла та розросталася.

Віктор звичайно до світанку читав за столом і в ліжкові: Гете, як також літературу про нього. Рільке й рількіяну, нарешті, Ромена Ролляна — «Музики минулого» і «Музики наших днів».

Не було коли ні спати, ні в оювати. Хоч рука, часом, не квапилася, не хотіла братися ні за роман, ні за чорний зошит у напівм'якій обкладинці — за «Щоденник». Часто рука вдавала з себе переполохану, огиалася. Підпирала вугластою, зсередини пустою крапкою щойно вимальовану дату, а далі писати відмовлялася, бо, мовляв, не той час, не та країна... А навіщо, справді, снувати шнурок на власну шию! Та поволі сторінку виповнював текст. Під нотаткою виринав розгорнутий розчерк пера на дві-три синеньких лінії. Нагадував він, трохи, птицю й літака.

В таку гарячу зиму Вікторові примарилися на ділі нездійсненні романи з життя Гете й Рільке. В кипучі ночі посеред фатальної зими уява — в неї свої зваби і наміри — розмальовувала, на тлі доби, таємного радника в голубому пальті, з сірим пледом на колінах. В пам'яті виринали й світилися ефектні дрібниці. З якою майстерністю автор «Фавста» різав дичину! як він — він! — не зносив окулярів на співрозмовнику!

А Рільке. Буде це дослідження й висвітлення дружби і любови поета і Лю Саломе? Буде це, зразок Моруа, романізована біографія?!

Рільке? Чи, справді, хто перекладав його на українську мову до Віктора?!. Набридала думка про дисертацію про «Часослов» Рільке та його традицію в західних літературах, від «*Livre d'Heures*» графа де Баррі починаючи.

Віктор жив з думкою про Київ. Звичайно вона не заважала йому працювати, задовольнялася ролею лаятмотиву. Раз же вона прорвала греблю й потопила його мозок і серце. Довелося погасити лампу на писемному столі, довго виглядати в п'ятачок у квітникові вікна і лягти в ліжко збентеженим-збентеженим. Налякав невідкличний вирок долі.

Скільки років тому студіював молодик у Києві? І коли востаннє був на Інститутській, на консультації у професора Сенченка? Чи в біжучому сторіччі?!

В лютому доктор Геббельс проголосив війну тотальною... А Віктор, саме в той день, у той вечір, у ту ніч, підсумував на п'ятнадцяти сторінках щоденника, зібрав висновки у двадцять сім параграфів, свої нотатки про щойно дочитані томи Р.Ролляна.

Утримався тільки від свідчення про розпочату в душі переоцінку доробку цікавого йому в дитинстві, дорогого ще й зараз — добра пам'ять! — письменника, музики і завжди чужого йому — що за несмак! що за дивовижа! — пацифіста навпіл з наївним-наївним прокомуністом, пробільшовиком!

От би новий потяг був до Франції! Та для цього треба, щоб Ромен Роллян та не був Роменом Ролляном! Щоб він не носився з Леніним і не гостював у Сталіна!

Запис про Ролляна був синтетичним. До певної міри схожим на тези для майбутньої статті. Поруч виписок з багатьох книг — і дари пам'яті, і власні твердження. Головне в даному разі — багатство пригадок і спонук до творчості. Як також — гармонійність, немов би злива, цілого запису. Поміж рядками Віктор признався, що, не зважаючи на трагічний збіг історичних обставин, він і далі здійснюватиме — гетеанський на його думку — намір укласти своє життя зразково. Задум його з дитячого віку, — «*exemplarische Existenz*».

Саме тому він боявся вбити в собі, чи навіть приглушити, як давню приязнь, далеко не сповна відомого йому, напевне й напівусвідомленого ним, Ромена Ролляна.

Найперший з Вікторових параграфів — Роллян і Мальвіда фон Майзенбург, і Німеччина.

Параграф другий: Роллян і Гете. Адже в молодості француз відштовхувався від німця. Зате з тридцятилітнього віку — став його обожнювати як джерело духової онови.

П'ятий — історія «Жана Крістофа», історія його типажу. Задум твору в Римі на Янікульському горбі, 1890. Праобраз героїв — від самого Крістофа, це не лише Бетговен, а частково й Р.Штраус, до Грації — в житті італійської аристократки, приятельки як Мальвіди фон Майзенбург, так і Р. Ролляна, Софії-Геррієрі-Гонзага, по чоловікові Бертоліні. Письменник вважав її за втілення характеру італійської жінки, навіть — Італії.

Сьомий: перший читач і рання критика як Роллянових музикознавчих праць, так і «Жана Крістофа». Власне, не критика, а замовчування!

Десятий — французька музика, опера — і Німеччина. Р. Роллян про течії німецької ідеології й музики, Глюк. Франція й Моцарт.

Двадцять сьомий: нездійснені задуми Ролляна-музикознавця. Серед них — розпочатий на початкові сторіччя том про німецьку музику від Лютера до Йоганна С.Баха.

В щоденникові сорок третього року, зима й провесна, Віктор навіть посмілів, зачіпав навіть ідеологічні теми, хоч маскував їх. Замість сучасности, він згадував про антипатію зрілого Ф.Шіллера до Французької революції, про фронтальний поворот у ставленні до неї у німецьких романтиків...

Зрідка в щоденникові нотувалися мислі про письменство як фах, про письменника як людину небуденних спрямувань, з розумом і серцем талановитим, зі смаком теж одноразовим. А найчастіше зустрічалися в записникові нотатки до такої міри практичні, що здобич була б з них для теоретика перекладницького мистецтва і літератури взагалі. На трьох сторінках дрібнюсеньких рядків заліг конспект цілого трактату про сюжетність у ліриці, зокрема про сюжет і змістову єдність поетичного твору. Про сюжетність у німецькій та українській, у французькій та в російській поезії. Про Бодлера.

В розпалі весни, у травні, назавжди, як вона запевнила, порвала з Віктором дружбу — Наталя Базаревська.

Остання з їхніх прогулянок ополудні припала на п'ятницю. Лідія Петрівна, головний бухгалтер, поспішила до вікна й глибоко виглянула на вулицю: щезли, мовляв, діти! З бутербродами в руках, але розчаровані, за її спиною танцювали на пальцях зацікавлені кумедним романом — співробітниці.

— Куди можна заподітися!

А в понеділок Наталя зайшла на фірму «Цан і Цан» під десяту годину й коротко, навіть сухо, переговорила з Лідією Петрівною про звільнення з праці. Свій заробіток вона отримала через день. І розпрощалася з товаришками, зайшла до Губера, подала на прощання руку також Віктору. Зиркнула на залиту сонцем кімнату, на три рядки, по три, столів у конторі, посміхнулася й махнула китичкою руки: останній привіт роботягам! Вона ж з наступного тижня співатиме, як і її мати, в театральному хорі.

У п'ятницю Наталя і Віктор вийшли з парадних дверей фірми «Цан і Цан» і — не захотілося впливати на площу й у центр міста — звернули на Кобеляцьку, до Розсошинець, на Мачухи. Глухі й німі квартали насупроти лікарняного муру схожі були на шийку пляшки. Сама ж вона, пляшка, діло рук превеликого майстра. В ній відтворено було закуток старої України та й кадри історії вчорашньої й сьогоднішньої. За каменем поховані міські сади і дахи. Вежі на всю імперію знаної в'язниці, — подарунок «вражкої матері» Катерини. Високо-високо занесені плечі Цвинтарної церкви над своїм Марсовим полем. Брук і роз'їджені дороги обабіч. Монументальна огорожа і цегляний тротуар посеред царства стежок, доріжок і чорноземного місива, пилу. Щити старих осокорів, щити молодих посадок неподалік і на обрії. Усе в замкнутому в пляшку світкові позначено іскристою радістю весіннього неба.

За прогулянку, три чверти години, все раптом стало на свої місця. Наталя запропонувала Вікторові шлюб. Та до чого просто, майже легковажно! Мовляв, відкладати цього рішення вже не можна: нікуди, ніколи. Адже наступає літо — пригожий час для воєнних дій та й для евакуації за Дніпро.

Справу цю, сімейну, вона запропонувала вирішити солідно й чесно. Тому не зараз, а після обговорення її з «домашніми»: в неділю.

Атаку проведено було продумано і відверто. Дівчина розуміла, сповна, надзвичайність свого пляну. Сама вважала його за надто вже сміливий, а себе — за людину зарозумілу й нахабну.

Наталя й не подумала приховувати, що любить Віктора наполовину, частково, трохи. Що Вікторові доведеться спішно пристосовуватися до неї — в першу чергу — подоросліти, стати справжнім мужчиною. Бо вона й дня не стерпить ні його юнацьких вправ у писанні та безпотрібному читанні, ні його зовсім дитячої прив'язаності до своєї родини, до батьків.

Вона розійшлася до того, спалахнула так, що миттю перебрала навіть кісточки Вікторових рідних. Його батькові Наталя в дитинстві трохи симпатизувала. Зараз же вона погорджувала ним. Його матері вона ніколи не любила, а тепер люто ненавиділа. За кумедне цуценя мала — бабусю. А щиро любила тільки дотепного Льюку.

У такій же мірі дісталася також і Базаревським. Зі своєю родиною, після одруження, вона не стане жити навіть поблизу! Їй по горло набридло татове патякання та його «плоди» — арешти, в'язниці, заслання, все нові початки, насправді, кінці життя. З матір'ю вона сварилася з отакого от віку. Бо їхня навропрост тваринна любов підбита була дикою зненавистю.

Наталя, задьориста, вогниста блондинка, про все це говорила не лише голосно й відверто, а навіть весело. Смакуючи. Наче на шлюб з Віктором вона погоджувалася на

цілком певних умовах. Наче вона поступалася настирливим наполяганням, бо ні Віктор, ні Наталя вже не сумнівалися в неминучості еміграції.

Що було дивним: Наталя уроїла вже своє майбутнє життя на чужині як розкошування в благословенній країні свободи та добробуту. Тоді як Віктор сумнівався, чи вирветься з війни живим. З сім'єю, розуміється.

Звідки в Наталі така ясність настрою, така сміливість у поведінці?

Звідки в неї така готовність емігрувати?! Звідки взявся також і потяг до мистецтва, намір улаштуватися в театральний хор?!

Вікторове обурення з самого початку розмови в полудневій юзі на Кобеляцькій погасило підозріння, що Наталя, насправді, добивалася його відмови, прагнула його на ділі позбутися, що Наталя примушена була сім'єю на таку пропозицію. А під кінець їхньої розмови у п'ятницю, вони були вже в дверях фірми, на сходах, Віктора заскочило підозріння, що Наталя намагається розворушити в ньому ревності.

— Так. Як ти здогадався?! — з полегкістю в грудях відповіла дівчина на запитання. — Я, дурка, покохала... Тільки він пасує мені ще менше, ніж ти. Харків'янин він, театральний маляр... Чоловік він маминої подруги! Батько він двох дітей!!!

Віктор, невеселий, навіть сумний, не вірив ні сам собі, ні Наталі.

Вона ж, наперекір усьому й усім, сяjala.

Чому б розмову їхню і справді не докінчити в неділю, о другій?!

... У Базаревських, першим ділом, Віктора попередили, що на сімейний обід — на нього запрошено лише сестру Олександра Олександровича — треба з'явитися точно на четверту годину.

В розпорядженні молоді — молодих! — було рівно дві години часу.

А Віктора дратували глузливі посмішечки Наталі й недоречні приготування в родині. Щоправда, тільки господар дому тону в щасті, він же скорчиться від болю, заголосить від образи, бо господиня сичем ходила по кухні та їдальні. Вона передчувала нещастя. Не виключено також, що вона не схвалювала всього задуму або й не знала про плутанину доччиних почувань, про її роман — який жах! — з літнім уже чоловіком.

Пара була з них ідеальна, незрівняна! Наталя в ледь-ледь кремовій сукні, в білих рукавичках. Чудово зачесана, таке пишне-пишне волосся. Віктор, чорноголовий, — білий з голови до ніг. Тільки червоно-чорна краватка, чорні туфлі. Жіноча зваба огрядної нареченої. А молодий — легкий, стрункий. З чудово посадженою головою.

Базаревські батьки крізь кухонне вікно любовалися дітьми. Навіть переглянулися. Доріжку їм перегороджувало гілля розквітлого бузку, жасмину.

З Хрестовоздвиженської Наталя й Віктор звернули на Дворянську. З Соборного майдану — до Білої альтанки. Наталя знала, що за церковним муром стояла хата Івана Котляревського. Та не підозривала, що жовтий дім у правому кутковій площі колись належав гетьманові нашому — Іванові Мазепі.

Наталя, хоч і радісна, — дуже хвилювалася. На Віктора поглядала насмішкливо: «Як же ти позбудешся такої халепи?!»

Тільки: чи вона чекала на відмову любчика, чи вона, справді, приготувала для батьків «холодний душ» і прагнула, власне, одного — спокою, часу, змоги пригланутися до оперового декоратора з Харкова?!

А Віктор, пускаючи фантастичні кораблики на весняні води в долині, сказав Наталі, без жодних пояснень, просто:

— Звичайно, що ні! Та навіщо нам гризтися ціле життя!..

Наталя, обрадувана й розчарована в той самий мент, спалахнула й погасла. Не сподівалася ні такого «співробітництва», ні такого спрощення задачі. От і добре! От і чудово! — і Наталя поцілувала Віктора в щоку. — Скажи моїм носорогам, що не певен час... Або, щоб вони тебе зненавиділи, що ми з тобою залишимося хорошими друзями!

... На місці радості в душах пишно розцвів біль.

Віктор, хоч і кумедним чином, став наче Наталиним співзмовником. А сама Наталя раптом засмутилася, розчахнулася. Гра в ній раптом угомонилася, радість закам'яніла. Невільно виринуло запитання: що це вона і навіщо городить? Навіщо Базаревських вона розсварила з Лисенками?!

По дорозі додому, нічого тепер було їм разом походжати, Наталя й Віктор мовчали. Раз вона майнула рукою — змахнула сльозу. Віктор, по недомислю, причимчикував за приятелькою аж на ганок сіренького будиночка. Не могло бути сумніву — обідати. Вже перед дверима його зупинила Наталя. Його пояснення, його виправдання нікого в цьому домі не цікавили.

Як Наталі, так і Вікторові прояснилася раптом істина. Його відмова одружитися таки справжня відмова. За таку її мають і Наталя, і старі Базаревські.

— Ти що! Справді?! — запитала дівчина і вийняла з торбинки ключ.

Двері за Наталею, заказані вже йому назавжди, причинилися. Віктор, одначе, зупинився посеред ганку в задумі... аж доки вони ще раз не відчинилися, не зачинилися, аж доки Наталя не шепнула йому:

— Прощай навіки! На все добре!

Наприкінці травня Лисенки поховали бабусю Комарецьку. З нею пов'язано було спогади про дореволюційну Полтаву й — більше материну, трішки й батькову — молодість.

На Монастирській горі — нічого й схожого на цвинтар! — задрипані лопати нагорнули горбок свіжої глини, на безвік засипали тлінні рештки безмовної страдниці.

Віктор стояв над розкритою ще могилою й думав про куц у головах покійної, про розрубаний навпіл до кореня.

А тато, як він признався згодом, по дорозі додому, над могилою Комарецької, уперше з такою чудною силою, відчув наближення свого кінця, смерті.

На схов Лисенки взяли з нічного столика покійниці сімейний альбом Комарецьких, з етажерки — «Очерк истории украинского народа» М.Грушевського та «Опыт истории Харьковского университета» Д. Багалія.

Червень і дві третини липня Віктор гарячково працював над «Ранком». Сподівався закінчити книжку не до кінця року, а восени, наприкінці вересня, жовтня. Ще вдома, в Полтаві.

Спробував навіть відмовитися від служби. Та переговори, безуспішні, вів так м'яко, так по-дружньому, що Губер умовив його залишитися на фірмі. Тим більше, що сам Губер аж надто часто літав тепер до своєї дружини, Ренати, і новородженого хлопчика, на Райн.

Добився Віктор іншого: тепер Губер задовольнявся братовим товариством. У недільні ранки він ішов на річку з Льокою. Бо Віктор писав до другої години, а вже тоді пускався на Ворскло. Це в ті дні, як Гудрун, сестра-жалібниця з шпиталю, розташованого в хірургічному корпусі полтавських лікарень, не мала в неділю вільних годин. В будні вона приходила на фірму в пообідню пору й замикалася з Бернардом у спальні Губерів на дві години, до четвертої.

В душі Губер мав письменство, Вікторове особливо й зокрема, за найшляхетніше й за найсимпатичніше, за найповажніше з усіх дивацтв. Жаль тільки, що мова Вікторових творів була йому такою ж чужою, як і китайська.

Коли двадцятого липня ополудні, контора саме знялася на ноги, Берnard прочинив двері й гукнув Віктора до свого кабінету, коли він, запалюючи клятву сигару, довго-довго морщив чоло, думав він, добряга і превеликий чудасія, саме про недописаний роман приятеля. Не про жахливу новину на її повний зріст.

От так Губер! На передньому пляні його свідомости опинився, о, Боже, Вікторів роман!

Хоч насправді його налякав рішучий злам історії Німеччини, Європи і світу, хоч у шахті його життєвого досвіду, верства за верствою, спалахували передбачення, горіли мислі, він сказав Віктору, що «Ранок» доведеться бідаці кінчати в Німеччині, колись після війни. Чоловік обережний, Губер утримувався від критики німецької політики і від воєнних прогнозів.

Новина доглибинно скаламутила Віктора: отже в найближчі тижні буде зруйновано їхнє родинне гніздо, отже в найближчі місяці Лисенки розпрощаються з Україною. Зимуватимуть у Німеччині...

«Обернена пропорція» Губерової інформації й розвеселила Віктора. Проте він не підштовхнув Бернарда на справжній обмін думками. Він поспішив додому на обід.

... Точно через місяць, в останній декаді серпня, німці, дійсно, здали росіянам Харків, звільнили Донбас.

В ніч на перше серпня Лисенків і Головченків до смерти перелякало дзеленьчання дзвоника в мешканні. Обидві родини гуртом сиділи на подвір'ї й прислухалися до гуркотіння російських літаків над містом.

Всі присутні переглянулися, їхні погляди переплелися й спуталися: в цю пору? Отже — поліція, гестапівці, арешт?! Промайнув згусток досади: пливли-пливли, а на березі — напередодні відступу! — потонули!...

Що за наївність — утікати!

Віктор, до нестями розгублений, устав зі свого стільця й намірився обійти дім і виглянути в провулок з фіртки, через браму. Та раптом гіркота залила йому груди: «Будь воно все на світі тричі прокляте!» І він мовчки сплигнув на східці, зайшов на кухню й засвітив сірника — на дзигарикові дванадцять, і впевнено пішов до вхідних дверей, хоч у коридорі було темно.

У провулкові — місячне сяйво підмивало будинок обабіч, як з двору, так і з вулиці — стояла Кляра Головня. В першу мить здалося, що жива і рідна. В другу, що мертва і чужа. Ні, просто — стара. Беззуба бабуся. Сива, на скронях, циганка.

Лисенки ринули в мешкання. На півгодини повернулися на кухню й сусіди. А Кляра, німа, безмовна, поставила старорежимний чемоданчик понад пічню й присіла на стілець.

Ні про віщо не розпитували дівчину, тільки зблизька дивилися на неї Льока і Віктор.

— Я з потяга. Пробираюся на Кам'янець-Подільський, до мами.

Через півгодини, як Головченки уже розпрощалися й вислизнули з кухні в місячну ніч, Лисенки, в їдальні за столом, обсіли Кляру. Постелилися, полягали на перепочинок уже засвітла, ранком.

Червень і липень Кляра просиділа в харківському Гестапо: місяць її катували на допитах, а місяць чекала на страту в одиночній камері. Харків повибивав їй зуби. Та Харків — військова влада! — і врятував їй життя. Щасливий випадок: згадка в її показаннях полковника фон Марвітца... До неї в камеру з'явився полковник фон Марвітц-син. І просто забрав її з в'язниці, особисто роздобув для неї перепустку на Кам'янець-Подільський і дозвіл на проїзд залізницею.

Коли бабуся, нарешті, запитала дівчину про Шуру, чи росіяни не спричинили їй зла, Кляра запнулася, надовго розгубилася. Тільки показала на Вікторову кімнату, це значить — на перенесену туди валізку, і сказала: — Шурина. Пам'ять про Шуру.

— Пам'ять? Пам'ять про Шуру?!! — хором подумали господарі дому, хором... зняли очі на гостю.

Бронзовий свічник поставлено було посеред столу. Й свічка танцювала цілісіньку ніч, а це раптом заспокоїлася. Присутні точно збагнули натяк дівчини. Але ніхто не допускав думки... Ніхто добра від росіян не чекав, зокрема для Шури, але...

— Та скажіть, нарешті, — не стримався батько, — що за неприємності в Шури! Що трапилося з Шурою?!!

— Шура померла.

І відразу додала цілком по-дитячому:

— Немає вже Шури.

З Кляриних очей задріботіли сльози. Трохи скривилися губи.

Німці навчили її приховувати ридання, плакати непомітно, беззвучно.

У лютому, як розпочалася облога Харкова, Кляра востаннє побачилася з Шурою. Навіть переночувала в неї в музеї. Намагалася Шуру вмовити. Хотіла вивезти в Полтаву.

Але Шура вважала, що настав її час. І вона залишилася з мистецькою спадщиною — Василя Вовченка.

На початкові травня, напередодні арешту, між іншим, у Полтаві на Київській станції, Кляра побувала в Пісочині. Та застала там пустий дім. Шуру росіяни повісили. Її майно, теж негайно, кудись поділи, здається, вивезли.

До Нового Пісочину старі господарі вдерлися пізнім ранком. А в обідню пору їм удалося спіймати Герасименка, старосту. Перед четвертою солдати прийшли також по Шуру.

Судив їх військовий трибунал прилюдно, на колгоспному дворіщі, за школою. Тут же, на сходці, вирок зрадникам батьківщини було й виконано.

Шури нашвидко зв'язали руки на спині, перев'язали налігачем також її ботики. Так і повісили, як вийшла до солдатів з дому, у каракулевім манто. Тільки берет спав з голови у сніг.

Герасименко повис лікоть від Шури. У битих валянках, у білому кожушкові з хутряними облямівками над скісними кишенями. Його шапка-кубанка теж валялася в снігові — з другого боку шибениці.

А вночі армійський патруль за колгоспним амбаром було задавлено. Тіла повішених, Шури й Герасименка, — забрано.

...Через день Кляра поїхала далі — на Кременчук і Крюків. На правий бік Дніпра. Посадив її у потяг — і розповів їй на прощання, що він з дружиною приготувалися вже до смерті, що вони помруть у день повороту росіян до Полтави — Головченко.

... Так розпочався серпень у жовтенькій кам'яничці над урвищем.

Попри все, всупереч усьому — Віктора збентежив сам замір Бондарчуків завчасно розпрощатися з Полтавою. Віктора потряс від'їзд Бондарчуків. Адже ще йшли бої за Харків: з п'ятнадцятого серпня.

Тиждень перед тим, у неділю, Віктор зайшов на Пушкінську... А в Бондарчуків біля сарая стоїть міцно збитий, гарний, колись зеленим фарбований, возик. Заглянув він у повітку... Ніна Андріївна напуває коника, байдужого, немічного, хворого. Тут же нашвидко збиті для нього ясла. Іван Антонович не здогадувався з якого боку до коня можна підійти, як його запрягти... Ну, одним словом, і як з ним поводитися, як його поганяти.

Та й ідея поїздки з Полтави до Нюрнбергу возом була, від початку й до кінця, жінчина. Сам Іван Антонович вважав за можливе влаштуватися на поїзд. І ладен був, справа проста, чкурнути на Правобережжя пішки. Та обом плянам на перешкоді була хвора бабуся.

Лисенки-батьки розпрощалися з Бондарчуками ввечері, напередодні від'їзду. Додому повернулися біля десятої, пізно. І — хворими. До такої міри пригнітило їх розставання з давніми знайомими. Так глибоко вони прочули швидке наближення цілком невідкличної трагедії в житті власному.

Та ще Ніна Андріївна востаннє сіла до свого п'яніна й довго-довго, поплакуючи, грала. Світла в кімнаті ще не світили. А на шибках вікна безперешкодно вирували бузок навпіл з рожею. Згодом — кров. Ніна Андріївна до ночі кипіла в лаві, в кратерові... Та ще й перегортала друковані й рукописні аркуші своїх нот.

Віктор і Льока зайшли до Бондарчуків рано, перед восьмою. Але візок стояв під акацією уже навантажений. Однак господарі ще снідали за своїм власним столом, у

своєму власному мешканні. Їм конче захотілося — бо чи буде ще в житті подібна нагода?! — щоб дорогі гості присіли до товариства й випили з мандрівниками по склянці чаю.

Гніда конячка — їй добре було і тут, у Полтаві! — не піддалася Іванові Антоновичеві. Не захотіла його ні бачити, ні чути. А Ніну Андріївну — діло, значить, а не жарти! — послухала відразу. Сам хазяїн і Льока приглядалися, здивовані, як розумілася в новому мистецтві дрібнюсінька жінка, як Віктор, — о, він пригадав сонгородських кучерів! — спритно пригнав вужами дугу до голобель, як хвацько він закинув ногу й миттю стягнув хомут супонею, як уміло обкрутив оглоблю черезсідельником, а потім як зашморгнув його.

От коли знадобилася рішучість! У Полтаві можна було ще пожити і день, і два, і три. Час було вже вийти з хати. А можна було і не квапитися. Бабуся настояла на своєму: пішла за шафи і склала постіль, подушки покрила мережаним покривалом. Заманулося їй також, що частину книг треба таки взяти на воза, а решту віддати на схов Лисенкам. І ця обставина полегшила розставання з домом.

Ніна Андріївна ледве стримала вибух гніву, ледве не розкричалася на матір. А бабуся раптом опритомніла — погодилася залишити свій скарб на полиці. Бо Лисенки, справді, внедовзі посліднують за ними, Бондарчуками.

Першими з хати вийшли Льока та Іван Антонович. За ними слідом — розсерджена бабуся. Нарешті переступили поріг Віктор і Ніна Андріївна.

— У вас у Німеччині донька. Вам треба пробитися до Ніни. У вас мета в душі й адреса в кишені! — в найгостріший мент прощання жінки зі своїм минулим звернувся до неї Віктор.

Ніна Андріївна обережно клацнула замком дверей і кинула ключ у набиту всячиною торбинку. Зиркнула на Віктора — без слів сказала, що вже перемогла свій відчай.

Хазяйське око бабусі глянуло на подвір'я, на буйну картоплю в огороді, на га-йок за будинком. А тоді вже пасажирка, як до літака, підійшла до зеленого візка. Іван Антонович і Льока допомогли їй здертися на нього. Відразу ж лягти вона не захотіла — мусила назавжди розпрощатися з Полтавою.

На дорогу Ніна Андріївна взула чобітки, під свій синій костюм одягла смужкувату блюзу, срібло і чорнота. Тільки ковнірець розкрила. Обійшлося без оксамитового метелика. Іван Антонович, старанно поголений, дбайливо зачесаний, зібрався, не інакше, як в інститут на лекції. Краватка над його білою сорочкою теж вихідна.

Крізь вузьку браму провести корабель узялася, не було ради, Ніна Андріївна. Віжки в руках професора ще не стали, і не збиралися стати, віжками.

Доки Гнідий постояв у проїзді між травниками і розмислив над фантастичним задумом своїх кумедних і нікчемних господарів, Віктор і Льока примкнули за Бондарчуками криваво-червоні ворота.

Зелений візок, не згірш від літака, взяв курс прямо на Нюрнберг.

Кермо Ніна Андріївна зразу передала, щоб учився новій науці, професорові. Сама ж, поміж Віктором і Льокою, востаннє пройшла попід вікнами свого мешкання, кінчиком Пушкінської вулиці й Келінським проспектом, попід лісопарком ім. І.Франка. Бабуся в старорежимному капелюшкові сиділа на возі й розглядала залите сонцем ранкове місто. Наче вперше в'їжджала в нього, в таке золоте та свіже, а не виїжджала з нього навіки.

Бондарчуки боялися Кобеляцького шляху й колон німецького війська, поїхали на захід лісною дорогою через Нижні Млини та Зінці. Віктор і Льока пішли з ними до міста через Ворскло, за Нижні Млини. Допомогли загальмувати воза на Інститутській горі.

Іван Антонович, мліючи від перенапруги, безнастанно намагався або проснутися нарешті, або уговтати недоречну посмішечку на обличчі. Він, справді, йшов побіч воза з віжками в руках і не вірив ні цьому дню серпневому, ні самому собі. Дивувався жорстокості сна і надіявся розповісти Ніні Андріївні про таку мару.

На місткові — розпрощалися.

Ніна Андріївна й Іван Антонович так розридалися, наче без Віктора і Льоки вони боялися далі їхати, наче вони просили супроводжувати їх до переправи на Дніпрі.

А Віктор їх запевняв, що за місяць-два, ну, три вони зустрінуться з Ніною, що в Німеччині Лисенки розшукають Бондарчуків. І все це станеться дуже просто, дуже звичайно. — Настав час для всіх нас — заціпити зуби, а не плакати.

Віктор і Льока залишилися на мості й мовчки дивилися вслід візкові.

Гнідий, видно було, ледве-ледве справлявся з глибоким піском.

А Полтава сяяла в полудневім сонці. Хоч в місто пробивалася й осіння прохолода.

46

Місяць, удень і вночі, Віктор, з сім'єю, збігав наче гвинтовими сходами на нову землю, а ще в більшій мірі схоже — на дно братської могили. Що не доба, що не подія, то східець.

З кожною миттю усе твердіше й чіткіше усвідомлювалося фатальне запитання: настає кінець життя чи настає черговий початок його?!

Крім того: людина швидко зживалася з кризовим станом на фронті, з неугавною загрозою своєму існуванню. Щоб долею підготований удар пережити все ж таки як несподіванку? Щоб засвідчити нашу людську незахищеність?!!

Анекдота уздрівалася у кожному вікні в Полтаві. По всій Україні панував дивний, воістину трагікомічний настрій. Як своєї погибелі, ніяк було її синам і дочкам радіти перемозі росіян. І наче спасінню, ніяк було не радіти німецькій поразці на всіх фронтах світу.

Та ще до цього всього — свідомість нашого політичного нікчемства. Розрахунки й мудрування України не мали практичного значення. Вони зовсім не цікавили ні росіян, ні німців.

Світова війна стала для нас великим, на всю Європу, дзеркалом. І ми в нього заглянули. І побачили... мишку! Мишеня!

У день прощання з Бондарчуками, увечері, Віктор зайшов до Йоганни Карлівни утомленим і спустошеним. А повернувся через годину додому бадьорим і веселим. Твереза і задьориста бабуса ніколи не підмальовувала дійсности, але в будь-якому становищі знаходила зернятка добра й удачі. Це було вроджене вміння спішно вирощувати в душі волю до боротьби й перемоги, готовість по-страждати, а не намагання розвінчати або приглушити печаль. У свій краєвид вона обов'язково вплітала й зарості, алеї суму. Та над усім тут панувала кріслата бадьорість.

Ніяк було Вікторові оплакувати свою нещасливу долю, коли вісімдесятилітня Йоганна Карлівна показувала йому, сміючись, приготовану вже, напівскладену валізку, коли вона, зі свічником у руці, прощаючись біля дверей на цементову веранду, закликала його, замість киснути, завжди і послідовно все в житті чинити у згоді з чистим розумом. Бо таке поступування утворює в нас почуття правоти й гордості, уговтує в нас уяву й низькі інстинкти.

Бабуся збиралася втікати від росіян. Вона безсумнівно виправдовувала свої вчинки й розуміла світові події. Вважала, що настав час виявити характер, — не затанцювати перед переможцем, не злякатися ні чужини, ні тортур і смерті.

За «непродуктивні» мала вона просторікуваті сумування й передчасні або надто довгі розумування про невблаганне наближення трагедії в їхньому житті, їхньої розлуки, прощання з батьківщиною. Усе це треба було спалити розумом.

Розклад Вікторових лекцій у Йоганни Карлівни так і не зазнав жадних змін. У призначену годину Віктор брав з карнизу очеретину й стукав нею у вікно. Як завжди, так і в цей серпень, і в вересні — до самого відступу. Не дійшло в них і до рішучого прощання: намісто днів просто обірвалося, розсипалося по всій Україні, Польщі й Німеччині.

Так само по собі вийшло, з внутрішньої потреби: у серпні й вересні Віктор зачастив до Лідії Яківни Лебеденко. Звичайно — повертаючись з обіду на фірму. Двічі або тричі завітав до неї ввечері. Та так засидівся, як ніколи з ним не траплялося й у дитинстві.

Отаке може настати безвихіддя! — Лідія Яківна хотіла б «забутися»: померти. Вона нічого не боялася й нікого. Жаль було їй тільки України. Після війни росіяни візьмуться натягати її на свій копил так рішуче, як досі це робили царі.

В останню зустріч Лідія Яківна дуже хвилювалася. Посеред білого дня в місті дрижали вікна й двері, чути було фронт, гарматні сальви, а Лисенки — звідки така легковажність?! — не ворушилися. Справді, ще раз чекали на чудо?!

Віктор теж думав, що вже ніколи він не буде в оцій ось кімнаті, вже ніколи не сидітиме під Рафаелем з альбомом на колінах, не відімкне шафи зі старими книгами. Передчуття було, що — відлітає. Хоч не відомо ще ні як або з ким, ні коли. В найближчі дні чи години?!

У коридорі Лідія Яківна пригадала, що вдова по Миколі Григоровичу Німченкові теж стурбована недоречною відчайдушністю Лисенків, ясна справа, Віктора. На ганкові Лідія Яківна обняла й поцілувала Віктора. Сказала, що навідуватиметься до бабусі. Вона збагнула, що Лисенки надто забарилися з від'їздом, проте самі обставини виштовхають їх тепер з міста, що з Віктором не зустрітися їм уже ніколи. Віктор пішов від неї провулком до в'язниці, на Кобеляцьку, ще не думаючи про від'їзд з Полтави впритул. Зате вона знала вже все наперед, хоч і в кількох варіантах. Вона стояла на ганкові, як на пероні, й чекала. Коли ж її приятель, дійсно, повернувся й махнув рукою, наче хусточкою, вона зняла обидві руки так, як люди звичайно проводжають потяг.

У свою останню неділю в Полтаві Віктор посеред дня подався до міста й — без прощання! — розпрощався — теж навіки — з Зіною Павою. Майже радісний, що він іще вдома, в Полтаві, і вже до нестями збентежений непевністю на фронті й долею своєї родини, він біг Стрітенською аж до Олександрівської й заглядав — схоже було: знайомився! — на кожну з зустрічних вулиць. Дивувався: кожна з них, усе давні знайомі,

посвіжіла, почужіла. Незбагненний розрив: наче вулиці приготувалися вже до зустрічі з росіянами, а він уже — емігрант.

На Хрестовоздвиженській він пробіг попід вікнами Базаревських. А перед дімком покійної вже давно Наталії Олександрівни Лісовської, своєї «французенки», він постояв двічі — по дорозі до Зіни й додому, повертаючись.

Дуби півколом, цегляний будиночок з гострим трикутником від ґрунту понад шпилі дерев. Чутно було, як у закапелкові вулиці росла трава.

Зіна Пава злякалася! Зраділа Вікторові, проте — злякалася. Невже Лисенки вирішили залишитися! Невже й Віктор таємний член російського підпілля?! Чи рішився на самогубство, на розправу, на страту! З дівчинкою, донькою Сьоми Крижанського, на руках стояла вона посеред кухні й, мовчки посміхаючись, плакала.

А Люся щойно тоді зібралася з Віктором трохи побавитися, коли він уже знявся з канапи і поцілував давню-давню приятельку в губи, дитятко в чоло. На кухні, уткнувши обличчя в мокрий рушник, розпрощалася з Віктором пані Пава. Зіна з Люсею провели гостя до фіртки.

.... Розум давно вже перевіз Лисенків за Дніпро. Та цю вже необхідну операцію затримувало серце. Застрайкувало.

Лисенки могли вже прогавити й останні транспорти з Полтави на Правобережжя. Проте ніхто в родині не насмільовався залишити бабусю у пустому мешканні. Легше було ризикувати життям. Легше було чекати на безвихідне становище, на останній мент.

На гвинтових сходах днів можна було повідламувати ноги, відбити голову. Проте Віктор, хоч закрутився, хоч замотався, летів ними. Часто в душі розквітала пишна радість — як у очах мигтіли просвіти, як зринали напрост ідилічні краєвиди, як траплялися щасливі години.

Спершу, на самому початкові вересня, Губер надумав було зручно й вчасно перевезти свій відділ фірми «Цан і Цан» до Кам'янця-Подільського. Коли ж на його заклик не відгукнулася ні тобі одна душа, він залишив собі Віктора та Лідію Петрівну в конторі та обох провізорів, Ванченка-козарлюгу й Корецького-лиса, решту персоналу — звільнив.

Лідія Петрівна сподівалася, що закінчиться війна, що додому повернеться її чоловік. Щоправда, не мала певности, чи росіяни не засудять її, не запроторять у концетрак, не зішлють на Сибір. А Лисенки злякалися надто рішучого й безповоротного кроку. За кожен день перебування в Полтаві будь-які відсотки здавалися їм дрібницею. Хоч усвідомлення було тверде: на цей раз ішлося про дні. Надія була — тижні. Щонайбільше: місяць, два. Це в найліпшому випадкові.

Волосся в Лисенків стало диба, як у неділю, останню в Полтаві, Губер за обідом порадив батькам і навіть Льоці залишитися з бабусею в Полтаві, а Вікторові — зібрати валізку й бути напоготові. Німець, як і зимою, мав замір літаком відвезти його до Німеччини, до Франкфурту-на-Майні.

І сам переляканий, Губер панікував, доводив Лисенкам, що вони прогавили вже можливості відступу, що сам він надто засидівся в Полтаві й тепер боїться потрапити росіянам у руки.

Лисенки ні на віщо не розраховували. Схоже було — віддалися «на волю стихії». Про запас був у Віктора — Зіґфрід. Але за літо вони й разу не побачилися, не поговорили. Надто гидко було Вікторові інсценізувати дружбу, щоб у годину небезпеки її свідомо використати. Незрівняно чесніше — скористатися з простого знайомства, не вирощеного нарочито, а занедбаного, ледве пригадуваного.

Кожен з Лисенків усвідомлював, що їхня сім'я повисла над прірвою не випадково. Тут відчутно було певну закономірність, певну відповідність становища і родинних настроїв та поглядів. А ще дивоглядніше: кожен з Лисенків чітко розпізнавав наче вирок долі. Цілком інстинктивно відчувалося, чого їм уже не обминути в жодному випадкові, і від чого їх врятують ще непередбачені обставини, ще незнайомі люди.

Ранок вісімнадцятого вересня здався Вікторові літнім. Та ще на фірмі на нього чигала радість. Бернард Губер, ще в халаті, пацьорки мила на скронях і вухах, прочинив двері й запросив на каву до свого кабінету. Першим ділом він поспішив доповісти про становище на фронті: здається, що росіяни ще раз покотяться на Дін, на Волгу. Подруге, і Бернард кивнув на листа під лямпою на писемному столі: для Віктора, з Мюнхену, від Лютти!

Тільки й неприємности було, що вночі Гудрун виїхала зі своїм шпиталем з міста. На цей раз, звичайно, не на схід, а на захід. Можна здогадатися, що на Правобережжя.

Коли ополудні Віктор вийшов з контори «Цан і Цан» — востаннє! — сонце навпрост сліпило очі й — наче на дощ — пекло безжально. На думку так і спливали Нижні Млини. Марилася річка.

Віктор, приспівуючи, вийняв з гаманця англійський ключик і відпер двері. Перед ним у коридорчику, обидві долоні на щоках, десять пальців на чолі й скронях, стояла — від збудження дрижала — бабуся, посиніла, голуба. В Полтаві, виявилося, іде облава на людей, як на чоловіків, так і на жінок. На вулицях і по квартирах. Німецькі жандарми, а їм допомагає й українська поліція, і військо оточило всі заводи і фабрики, всі підприємства й установи. Тато, Льока і Базаревський утекли з банку через вікно на другому поверсі й — Лисенки — благополучно добралися додому. Та не проминуло й години, як людологи прочесали й наш провулок, обшукали мешкання. Батько і Льока спробували заховатися, вибігли в сад, на секретну доріжку, а там уже була засідка. Півгодини тому вирвалася з полону й добігла додому мати. Точно вивчила рівномірне крокування німецького жовніра в шоломі — він безнастанно проходив від парадних дверей клініки до чорних у садку — й вилізла через вікно жіночої вбиральні на пішохід. Коли німець з'явився з-за рогу, з саду, вона лежала вже за альтанкою у квітнику. Через п'ять хвилин удалося заховатися за бараксом психіатричної лікарні, згодом — вискочити в долину й перебresti потічок у яру, пробратися попід Стрітенським містком на Кобищани. А вдома на неї чекала отака новина! У Восьму школу мати пішла негайно: побоялася прогавити час, назавжди розлучитися з Льокою й чоловіком. Не почекала на Віктора, — палала. На стежці поміж садами її зустрів поліцай — він і підтвердив, що йти треба до школи. Не затримав, повірив.

Віктор негайно вийшов з дому й кинувся в долину понад садовими зубцями свого провулку. На Кобищанську гору збіг — наче перескакуючи по десяткові східців. Біля воріт червоної школи стояв на варті жандарм з «ланцюгом» на грудях, на бруднозеленкуватому, аж жовтуватому плащі. В передньому ряду не надто чисельного натовпу, справа ясна, чекала на нього трійка Лисенків.

Треба було ще пробратися до міста по допомогу? Треба було звернутися до Губера, до Зігфріда? Чи краще, доки не пізно, з'єднатися з сім'єю?!

Батько і Льока вагалися. Мати, не дуже впевнено, хитнула головою: «Заходь».

За дві години юрма виповнила шкільне подвір'я й садок по вінця.

Лисенки охоче відступали в глибину табору й горнулися до паркана над огородами. На всякий випадок, зірвали з нижніх цвяхів з чотири штахетини. Виринала думка про втечу. Тільки не зараз, а ввечері, вночі.

Та о четвертій годині в шкільні ворота заїхала валка вантажних автомобілів. В'їжджали один за одним, задом. Відпихали один одного аж за сарай, аж у садок. Брезентом криті автомобілі з ланцюговою сіткою-накидкою на кузовах.

За півгодини вся валка, навантажена виключно чоловіками, одноразово рушила з подвір'я й обережно звернула на Тригубівську вулицю. Солдати-автоматники ввіпхнули Лисенка-батька, Віктора й Льоку в крайню з машин і затягли її кузов ланцюгом, замкнули.

А мати бігла слідом за автомобілем з садку до брами. Навіть не плакала: намагалася, доки була змога, надивитися на своїх арештантів.

Хвилювання в Вікторіві спішно вляглося. Та й путалося воно з нетерпеливістю, зі спробою уже й перегорнути біжучу сторінку цієї нестерпно драматичної книги життя. Тільки спокій його був надто густим і надто блискучим. Віктор не перелякався, не засуетився. Він уперся в залізну сітку, рамка була йому саме на обличчя, і наче вперше приглядався до глиняних хат і дерев'яних пішоходів Тригубівської вулиці, на ній у свій час жила сім'я Петлюри, потім до роздолля Кобеляцької, нарешті, до тупого провулка перед табором військовополонених.

Віктор і надій не плекав жодних. Ні на віщо не надіявся. Не боявся за долю брата й батька. Радше — і це не зовсім так! — був готовий до всього на світі. Хоч про смерть, про розстріл теж не думав. Він наче слідкував за розгортанням ворожого наступу. Наче готувався ударом відповісти на удар. Наче мав за плечима — силу!

Тато ладен був плигнути в яму, щоб його застрелили найпершим, щоб, нарешті, закінчилися такі страхіття, така змора.

Льока розгубився. Йому досить було найменшого поштовху, щоб безоглядно піти за батьком. Але за Віктором, на бій, він теж би міг піти. Та ще й набрався б при тому цілком бездумної хоробрости.

Автомобілі в'їхали на чисту-чисту площу табору для військовополонених. Вишки, колючі дроти подвійної огорожі, смужкуватий шлягбаум на брамі. Місто, іграшкове, з рудих і сірих бараків до виднокола.

Удар у саме серце, несподіваний, нежданий. З шереху виструнчених посеред площі новоприбулих відібрано було людей німечин і старих. Набралося їх три машини. Один із цього гурту був у європейському капелюхові — тато.

— Борода! — крикнув офіцер на батька. І показав рукою: «Давай-но сюди, виходь!»

Віктор і Льока залишилися в строю. І ще бачили, як тато, через силу, здирався на кузов автомобіля. Того самого, що привіз їх сюди.

Кобищани потрапили до бара

ку п'ятдесят четвертого. Разом з найсвіжішими полоненими з фронту. Щоправда, червоноармійці навпрост не помічали цивілістів, що юрмилися перед відімкнутими вдень дверима, спостерігали дощові коси на таборовій вулиці.

Коли в барак заглянув останній патруль — солдати зібралися замкнути двері гайдарні — Віктор усунув у руку одного з них адресовану таборовому коменданту цидулку. Майнула згадка, що на фірму «Цан і Цан» двічі приїжджав комендант... Вдруге приймав його Віктор. Губер тоді гостював у Дюссельдорфі. Розмова зав'язалася дружня — заговорили про Францію й по-французькому...

Віктор — чи не безумство! — і записку свою написав по-французькому. Навіть не без крихітки гумору, шибеничного жарту.

Була десята година вечора, в таборі — ніч, коли в барак зайшло три солдати з ліхтариками в руках і кинулися розшукувати — Віктора.

Льоку вони не взяли до комендантури відразу — привели туди через годину. О, комендант чудово пам'ятав молодика з фірми «Цан і Цан». І що юний українець говорив по-французькому з паризьким акцентом. Ще розмовляючи з Віктором, комендант, в почекальні в нього було два десятки військових, телефонував Губерові й — незадоволений з розмови, — Зігфрідові.

— Щойно вийшла з театру ваша мати! І взяла перепуски для вашої сім'ї. Вона знає вже, що ваш батько в таборі для інтернованих, нашвидку зорганізованому на прядильному комбінаті за Київською станцією, за містом.

І комендант встав з-за стола, потиснув руки Віктору й Льоці. На прощання порадив ще до світанку забрати батька звідти. Бо не пізніше четвертої ранку полонених обох таборів, і цього отже, виведено буде з Полтави на Захід, за Дніпро. Щиро пожалів, що в такий небезпечний час, у таку ніч, випускає братів з табору напризволяще.

По дорозі додому Віктор і Льока не натрапили на патрулі, не зустріли ані людини. Навіть пес не гавкнув на пізніх прохожих. І — вичерпався дощ. Опівночі спішно взялися підсихати небеса.

До свого будиночку Віктор і Льока вийшли з прірви, з Кобищанів.

Точно о дванадцятій годині клацнув замок. Віктор прочинив двері й пропустив Льоку поперед себе. А в їхньому коридорчикові сірів відсвіт каганця. На кухні бабуся годувала супом і поїла чаєм — маму й тата!

47

Дев'ятнадцяте вересня розпочалося в Лисенків зразу після вечері опівночі.

Батька, надто знесилоного, напівпритомного, покладено було — ще раз, востаннє! — до ліжка. Мати і Віктор, бабуся й Льока до третьої ночі пакували чемодани й складали мішки-наплечники.

Дев'ятнадцяте вересня, розпочате в Полтаві перед світанком, закінчилося через п'ять днів, двадцять третього, в Кам'янці-Подільському перед вечором. Віктор пребадьоро сплигнув з вагона на стежку поміж запасними коліями й пішов на станцію по новини. А повернувся, дослівно, вскруть. Доповів землякам, що сьогодні в Полтаву зайшло російське військо.

І присів біля тата на нари. Льока сидів поруч мами. Що за день сьогодні в бабусі! Покінчили життя самогубством чи потрапили в російські руки — Головченки?!

Думка була вже цілком вільна від сумніву. Та неугавно непритомніло серце. Збирання було, в їдальні на столі й на канапі, навпіл зі сльозами.

Насправді не плакав ніхто, проте... Аж доки на підлозі не виструнчилися валізки, горою не лягли наплечники. Мати й бабуся переглядалися дуже по-діловому, бо уважно відбирали й уміло вкладали в чемодани дуже необхідні речі, на приготовані мішки визбирували пальта й взуття.

Та черга дійшла до сімейних альбомів, до виривання з них фотографій своїх найрідніших. А Віктор, найбезглуздішим чином, пхнув на дно своєї й Льокиної валізки цілі течки своїх рукописів, зошити своїх щоденників і навіть деякі з книг.

Мама побачила Рільке в чемодані, побачила, що валізка не замкнеться або трісне — й розсердилася. Проте згодом вияснилося також, що гнівалася вона й на бабусю. Коли б не її коник, коли б вона погодилася на виїзд закордон, легшим би було прощання з рідним кублом, з Полтавою, з батьківщиною. Невже бабусі не простіше було триматися родини!

Закінчивши діло, мама вирішила... виплакати. Раптом сіла за стіл, поклала на нього руки й чоло — і розридалася. Ніхто не міг до неї підступитися. Тато, два кроки від неї, спав мертвим сном.

Востаннє пішов почувати у свою комірчину Льока. В ній Шевченко в рушникові, замість ікони. В ній вишиване вікно.

Востаннє ліг у своє ліжко — Віктор. І в мороці ночі, наосліп, розглядав свій покоїк: у головах — пічка кахльова, а по той бік дверей — карельський стіл до писання з бірюзовою лампою на ньому, таке ж крісло, вишневі — строєні полиці його бібліотеки під надвірньою стіною. Двостулкове вікно в провулок — на Лялину стежку.

... Віктор не проснувся, Віктор — жахнувся! Тільки вже — безповоротно.

Босоніж кинувся до стола й засвітив лампу. На годинникові — шоста ранку. Таким чином: прощай, Полтаво! Зняв картон з вікна: на горі красувався вересень, теплий і добрий, без кінця й краю — наївний...

Віктор уступив у капці й вийшов у їдальню: пусте ліжко батьків збито горою. На метрових подушках видавлено сліди голів. На обідньому столі вже приготовано посуд: снідання. На плетеній хлібниці — хліб, хліб. У коридорчикові чути було, що Льока жалісно плакав у своєму закапелкові, що мама заспокоювала його й цілувала.

На кухні бабуся доварювала куліш, задумана, зосереджена, далека. Намагалася дихати якнайглибше. Тато, старанно вимитий і поголений, мовчки пройшов повз Віктора в їдальню. Йому було не до «приватних справ». Він, сумніву не було, готувався... чи не до авдієнції в «небесній канцелярії»!

Цього вересневого ранку Віктор, так вийшло, потрапив до ар'єргарду. Останнім зайшов до ванної кімнати, останній сів до столу поснідати. Останнім — на годиннику було точно сьома тридцять — вийшов з хати у провулок над Кобищанами й причинив за собою двері. В нього, як і в батька, матері, Льоки, — біженський мішок на спині, чемодан у руці.

Бабуся не витримала: до сніданку з родиною, останнього в житті, сіла, проте не зняла, не подужала, ложки — встала з-за столу й лягла на неприбрану канапу, в постіль. Лягла — на серце, обличчям до стіни, й заплющила очі. Мама, в сльозах, підійшла до неї з склянкою води в руці: заперечливо хитнула головою, відмовилася... А згодом попрохала... щоб розпрощатися без слів і обіймів, щоб усі тихенько вийшли з дому й причинили за собою двері. Домову порушив Віктор.

Він поставив чемодан у дверях, руба до порога, і повернувся в мешкання. Зиркнув на кухню, заглянув у Льокину комірку, а потім і в свій кабінет. Розкуйовджене ліжко, несхибний порядок на полицях безцінних книг, як у музеї, і лампа, і писемний стіл, і впритул до нього присунуте крісло.

Бабуся, могло здатися, спала, не ворушилася.

Коли Віктор торкнувся долонею до її голови, бабуся негайно придушила ридання подушкою. Віктор нахилився й поцілував бабусину сивину на скроні й сам голосно розплакався. Мить була довгою. Як три роки. Треба було наздоганяти батьків, Льоку.

Віктор, несповна розуму, шарахнувся до свого чемодана й вискочив у провулок.

О, Боже, навіщо треба було розворушувати бабусині сльози!

Зайшли до театру, як і годиться, через головні двері. Потрапили відразу в рій. Мало набитому поглядів могло здатися, що люди юрмилися біля кас, що йшлося в даному разі про важливу прем'єру. Навіть і так: коли й про трагедію, то — оперову. Навіть у фойє товариство було, хоч плач, хоч смійся, «театральне». Бракувало йому лише доброї вістки з фронту. Та бентежили душу іграшкові поїзди з валізок, саквояжів, рюкзаків і клунків, куферків, скринь.

Дивним було: в першу мить тут вірилося, що з великої хмари та піде малий дощ, що все обійдеться благополучно, зате в другу виявилось, що ці дотепи і цей сміх звисока отіняла шибениця. Біля пустого буфету стояли Базаревські. Наталя — замріяна. Крізь сум так і линула радість. Олександр Олександрович — боровся. Звичайна для нього справа: прагнув впливти з тіні на сонце. Кріпив надію на щасливий вихід з критичного становища, на щасливий, власне, зворот у житті. Нічого подібного не відчувала пані Базаревська. Вона б краще залишилася вдома. Коли б не придуркуватий чоловік, не його дурний язик! Коли б не доччине безумство!

Зігфріда вдалося перехопити в коридорі. Невільно й безпідставно, душу вразила байдужість німця, ледь знайомого, правда. Йому було не до Лисенків: у кабінеті на нього чекала артистична еліта. Театральні робітники виносили з кабінету й зводили на пішході піраміди з директорових скринь зі свіжого дерева, з чудово запакованих, обклеєних і стягнутих синьо-білим шпагатом, пакунків.

Віктор, і ображений, і радий, що Зігфрід хоч не відмовив Лисенкам у допомозі, повернувся до фойє, а посеред його сім'ї красувався, заскочив розпрощатися, побажати щасливої дороги, — Губер! Сам він намірився відлетіти до Німеччини, в Берлін, а тоді в Дюссельдорф і Франкфурт-на-Майні, завтра ранком, о восьмій.

Зігфрід особисто керував транспортуванням своїх співробітників на Південну станцію й особисто розподіляв їх по вагонах, звичайно, вантажних. З ліжками-нарами.

Лисенки, річ справедлива, потрапили останніми до останньої з машин. Чемодани їхні й наплечники було вже навантажено. Вже розміщено було решту хористів з їхніми

сім'ями й робітників кону, обслугу, а тріо Лисенків ще чекало на мармурових східцях з фойє буфету в театральний садочок. Їх довелося, наче кілки, наче дошки, ввіпхнути за кузов військового автомобіля.

Була одинадцята година дня. Три перевантажені машини, Зігфрід причинив театральні ворота й сів поруч шофера-солдата в першу з них, тихенько рушили понад сквериком на вулиці Гоголя й звернули на Пушкінську й відразу на Косу: до Малопетровського садка й Земства, на крутий шлях з височини на Поділ, за Ворскло, на Харківський або Південний вокзал.

Тут, біля театру, на зірці цього перехрестя трьох вулиць, Віктор знав не кожен метр, а кожен сантиметр землі. В рожевий красень на розі, що з гарною колонадою, він після школи заходив по батька, як вони разом козакували в Полтаві... А обідали вони тоді в підвальчиків, в грибкові, теж на розі, насупроти.

Раптом Віктор зняв руки в небо й заверещав. На ріжкові Гоголевської й Косої вулиць, на самому кордоні світла й тіні... стояла, приглядалася до автомобілів — бабуса! В своєму ганчір'яному пальтичку, в старорежимному — наче чорна троянда! — капелюшкові. В руці — її паличка з кістяною рукояттю. Одноразово, у той же мент, її помітили ще й мама та Льока, зразу ж і тато. Одноразово залементували Віктор і бабуса:

— Буса! Бу-сю!

— Ві-і-тю! Вітю!

Вгледівши рідних на кузові автомобіля, бабуса кинулася на брук, але, безпомічна, не побігла вслід, зупинилася. Тільки зняла руки. Постать її в цю хвилину була що хрестик, хрест.

Сподівалася вона ще раз побачитися з найдорожчими, з єдиними на цілий світ? Чи змінила намір, вирішила заради сім'ї розпрощатися з батьківщиною?!

Віктор подумав, що тато втрачає свідомість, що йому простіше було б піти в підвал на розстріл. Очі його були що мілководі озерця. Сльози в них, здавалося, ворушилися, булькали й ледь помітно дзюрчали, стікали. А мати намагалася вирвати голову з Льокиних рук, відірватися від його плеча й таки перекусити ручку своєї торбинки. Довго в набитій людьми машині ніхто не посмів не то що писнути, а й дихнути.

На горі трапилася застопорка посеред дороги. Виринула загроза, що три останні машини, хор і директор театру, не встигнуть на транспорт. Автомобілі ризикнули з'їхати з бруку в куці понад глинищем, яром, і шасливо здерлися на пусту вулицю аж на Подолі. На станцію, під башту, в'їхали за п'ятнадцять хвилин до дванадцятої. Встигли ще вкинути речі в вагон і підсадити в нього дітей, жінок і старих: потяг стояв на першій колії. Чоловіки, молодь довго ще бігли понад транспортом і чіплялися на сусідні вагони.

Льока повис на вагонному порозі на руках, і його чоловіки відразу підняли нагору. Віктор почав відставати від свого вагона, — перед будинком станції транспорт почав раптом набирати швидкість. Кілометрів через десять або п'ятнадцять від Полтави потяг несподівано зупинився й простояв у степу — місто звідси нагадувало макет — рівно дві години. До своїх родин повернулися найзапопадливіші з «вантажників». Серед них і Віктор. Зате наступна зупинка транспорту була вже за Кременчуком, посеред мосту через Дніпро. Рої німецьких жовнірів зацікавилися вантажем потяга. Хвилин з двадцять, а

здалося, що з двадцять годин, переговорював з жандармським офіцером також і Зігфрід. Навіть водив його до себе в вагон і подарував новому приятелю ящик лікеру.

Нарешті транспорт рушив, а на Правобережжі відразу й запопадливо зацокотів колесами. Але тепер і довгі зупинки потяга на великих і безіменних станціях нікого не турбували.

Від Полтави до Кременчука ні Лисенки, ні Базаревські не відходили від дверей навстіж розчиненого вагона. Німці, так точно, як і росіяни, відступаючи, руйнували й палили Україну. Куди лиш сягав зір — горіли села, горіли ожереди хліба чи соломи. На голубому видноколі яріли жовтогарячі шапки спалахів, займалися газові косинки вдалині.

На мості посеред Дніпра полтавський ешелон стояв у ту годину, як на холодні води ріки сіло небачене в житті — ціла планета! — сонце. За собою воно потягло, потопило в синяві, хоч і густій, а прозорій, крайнебо, наче світові напоказ розгорнуті й нарочито розкуйовджені сувої неземної, небесної матерії.

Захід сонця на Дніпрі, був такий мент, нагадував весну, потім стигле літо, нарешті й бісівську осінь барв.

У Кам'янці-Подільському — ночівля на станції. В глухому закуткові перону. З клунків, з наплечників вибито зимові пальта й шапки, навіть кальози й боти. Спали на лавах і покотом на асфальті, на землі.

Половина людей, більш

ість жінок і дітей, до півночі бігали попід будинками сусідніх вулиць — і набігали дах над головою. О дев'ятій вечора прийшла по маму пані Базаревська: мала для неї канапу в надзвичайно гостинному дімкові, сьома вулиця від станції, в милої-милої бабусі. Мама ж не піддалася круговим намовлянням: побоялася розлучитися з чоловіком і з дітьми не на одну ніч, а на все життя.

Батька влаштували на лаві під стіною. Одягли його по-зимовому, як під хуру, й обмотали ноги лантухом. Спав він, як дитина, як у колисці. Льока теж заснув: надто дорого обійшлося йому прощання з бабусею, з домом. А мама не відчувала перевтоми. Її турбував уже наступний день, турбувала непевність циганського існування. Віктор до світанку потикався з нею поговорити. Він безнастанно повертався до подій останнього тижня. Або розмальовував мамині втіки з клініки, а ввечері — городами, городами — із Кобищанської школи, або «пробивався» в окуповану росіянами Полтаву. Намагався врятувати бабусю.

Віктора, могло здатися, не турбувало майбутнє. Про нього міг він подумати згодом, як трохи спаде повинь нещасть. Його більше хвилювала зараз зустріч з небаченою досі Україною. З степовою й правобережною. З її людьми. Та ще побаченими до такої міри зблизька.

Віктор, дослівно, заплакав, скинувши мішок з ніг, і сів на лаву. Полтавський транспорт, не виїжджаючи поза Україну, двічі перетинав румунський кордон: «Трансністрія»! Румуни, румуни господарювали на Україні, в Одесі. Що за кара, що за дурний жарт!

Мати благала його заспокоїтися, не думати про такі події. Порадила трішки заснути.

Але Вікторові ще довго марилися не то останні дні Помпеї, не то його останні години в Полтаві. В пам'яті виринали вузлові станції й роз'їзди в полях на крученому-крученому шляху з Полтави до Кам'янця-Подільського.

Згадувалися прогулянки сім'єю понад залізничним полотном або поміж коліями. Лисенків вразив подостаток у театрі людей напрочуд мілких, з серцем замість вітрил. Та було в театрі й кам'яне осердя. Навіть два — як українське, так і... Справді, проросійське? Чи — куди вітер подме?!

48

Ніяк було, страшно було залишати рідних, та ще обтяжених бебехами, на станції в Кам'янці-Подільському, під водокачкою. А Віктора навідала дивна жадоба діяльності, потреба, він знав її, знав, вискочити з себе, перемогти самого себе. При чому сверблячка ця в нього, термінологія Йоганни Карлівни, завжди виявлялася «продуктивною». Випусти його зараз на волю — до вечора б... Та ще за параваном, за станцією ожило й превесело леліло подільське місто в осінніх садах.

Але Зігфрід прийшов з Гебітскомісаріату на станцію пізно, щойно ополудні, й запропонував людям перебиратися, переноситися до найближчої школи, що на Bahnhofstrasse. Біла будова з колонами. Саме пів дороги між головною вулицею Нового Плєну та станцією.

І на п'ять хвилин забрав на розмову Віктора. Не відмовляючи Лисенкам ні в «школі», ні в пайковій, він порадив приятелеві забиратися з трупи геть, бо через тиждень увесь театр буде перевезено в містечко Оринін.

Щойно в Кам'янці-Подільському, на стежці понад залізничними штахетами, Зігфрід став Зігфрідом. Сумний, веселий і насмішкуватий одноразово, він, унтер-офіцер у зеленому однострої, навіть у кашкеті й при зброї, радо заговорив про свій досвід в українському театрі, виявив несподівано тонку прозорливість політичну й проникливість психологічну. Зігфрід чітко розрізняв партії, радше, угруповання в театрі, й не сумнівався навіть у їхніх організаційних зв'язках з підпільними центрами. Але він не дозволяв собі в ці справи втручатися. Може визнавав рацію за людьми. А вже напевно — боявся крові. Адже був артистом, митцем, — не катом.

Зігфрід, як виявилось, схвалював Вікторове уникання театру в Полтаві й стриманість з театральною братією у дорозі. Сам він, урятувавши Лисенків, далі повівся з ними так, так холодно, щоб відвернути від них заздрощі й неприязнь земляків, щоб театральна чернь не надто чесала язика. Віктор був ошелешений. А Зігфрід, мило-мило посміхнувшись, ошелешив Віктора ще раз. Він щойно був у Гебітскомісаріаті... Так от, нова історія, театр поставить у Кам'янці-Подільському «Наталку Полтавку», «Циганського барона» та «Запорожця за Дунаєм» і — подасться... на заслання. Це й буде початок кінця. Бо Німеччині потрібні робітники, остівці. На цю обставину вже натякнув гебітскомісар, власне, його замісник.

Зігфрід обняв Віктора, по-братерському поклав руку на плече, й порадив:

— Тепер, друже, забирайся з театру геть! Тільки не далеко, — і він засміявся, — навідуйся, голубчику.

Потім Зігфрід окликнув Віктора й попередив:

— У поданому комісарові спискові немає Лисенків. Так краще.

Лисенки не здивувалися, коли в школі Зігфрід примістив їх не в залі з хористами, надто переповненій, але соняшній, а в вестибюлі, за три кроки від парадних дверей. На увазі було, що їм потрібно було тільки шматок паркетної підлоги та дах над головою. Що вони тут перелітні птиці.

На годинникові було вже чверть по другій. Віктор глянув на тата, він сидів на валізці, і вийшов з вестибюлю і з школи. Мати і Льока кинулися йому вслід аж на тротуар і довго не наважувалися повернутися назад.

Дивні почуття мозолили душу. Ні мати, ні брат не рішались й доторкнутися до чемоданів і наплечників. Перед очима так і стояв Віктор. Бо пішов він, паном діло, так, наче в місті на нього чекали, наче його, почесного громадянина, запрошено було тут надовго осісти. От він лишень зиркне на Новий Плян, на Старе Місто! Бо в принципі це вже справа вирішена. Тепер залишилося домовитися про дрібниці. Не біженець він, а переможець. Дійсно таки — Наполеон Бонапарт!

Найболючішим тут буде ось що: і батько, і брат здавна й напевне знали, що таким рішучим і нестримним Віктор бував лише в час відповідальний і небезпечний, що на Вікторові плечі, як річ самозрозуміла, лягали тепер всі родинні тяготи. Майбутні.

Жаль було Віктора. Мати присіла на чемодан і безнастанно глitala сльози. А о четвертій годині дня, не проминуло й двох годин, Лисенки переступили поріг свого дому нового, поставили свої валізки й скинули на підлогу свої наплечники у своїй кімнаті.

Над Віктором навпрост знущалися почуття: неземна радість, несказанне, не-збагненне щастя.

В душі не залишилося й цяточки печалі, суму. Не приходили на думку ні згадки про Полтаву, ні тривоги про невідкличну трагедію в дуже близькому майбутньому. Війна, дійсно, залишилася не за Дніпром, а на сусідній, щонайближче, плянеті.

Віктор бадьоро крокував понад адміністративними красеннями на Шевченківській вулиці й ретельно аналізував хемічний склад подільського повітря. Осінь було тут підмішано до літа чи літо до осені?! Теплінь стояла в безшелесному місті. Куйовдилася й поспішала не то в чортову витяжку, не то в прірву пам'яті лише полова сліпучих вражень.

В пам'ять зносили їх і вухо, і ніс, і око. Дзвеніла в місті тільки тиша. Незнані запахи розливалися в ньому: цілий гербарій зела, городи й долини коріння й бур'яну. Прочувався й мед. Зір радували гонтові дахи в садках, напрочуд часто — горіхових. А вулиця Шевченка, головна в Новому Плянні, що над лісопарком, нагадала Київ. Заокруглений ріг насупроти убогого театрику, з напівколонами, так це ж навпрост Київські жіночі курси! В радянський час — штаб Київської військової округи.

Віктор швидко плив сонцем і безнастанно поглядав на чорну смугу парку потойбіч вулиці, над гранітним урвищем, на світліяні пилки поміж дубовими коронами. Тінь у лісі воювала з днем. А на розі перед Міською Управою, перед молодим насадженням, що світлозолотою рікою у срібних течіях поспішало з горбів до улоговини поміж горами й ринуло з гранітних стін над Смотричем у прірву, Віктор зупинився. Краса забила дух. А з-над юного парку ще виглянув Істамбул: на круглому півострові — Старе Місто. Турецька фортеця. Мінарет.

В шерезі наступних кварталів, поспіль білих, траплялися привабливі будови. Схоже було, що Новий Плян мав своє власне — старорежимне, звичайно! — обличчя. Типові для нього: капітальні партерові особнячки й двоповерхові, часто з баштами на розі, будинки, навіть вілли. З однією з них Вікторові очі ніяк не хотіли розлучатися. Так вразила клясичність її пропорцій. Сподобалося ліплення над вікнами й дверима, особливо згущене на ошатній вежі з двома ярусами круглих балконів, під вдатним дашком-капелюшком на бароккових спицях, на полив'яному коліщаткові.

Ботанічний садок на Новому Плянї, на Шевченківській, що розігріта на сонці загата вперше прочутих і давно вже рідних запахів. Не було прощення! Віктор, крізь паркан, любувався шевелінням трав, молитвами квітників, а насправді чітко розрізняв тільки петрушку від дуба.

У цьому місці, за ботанічним садком, Шевченківська вулиця помиршавіла. В балку пішли хатки містечкові, сільські. Часом — дачі.

Лісопарк, ліс у цьому місці, не порушуючи міського пляну, похилився в долину, ледве не переломився. Віктор запримітив коріння стежки попід дубами й здогадався: на Руські фільварки. Ганяючись за жолудями, він збігав у глибоку улоговину. В голову ніяк не вдавалося занести ні турботи, ні сумніву.

На самому дні байрака... Віктор зняв очі й глянув на приятеля, розсміявся, Микола Піснячевський — розридався й кинувся на друга, намагався заховатися в нього на грудях. Плакав і цілувався. Годину тому Євгенія Яківна Головна принесла в його дім новину: до Кам'янця-Подільського прибув з Полтави театр. І Микола поспішив на розшук полтавчан. Мав передчуття, що побачиться з Лисенками.

З лісу — наче лаштунки для Шіллерових «Розбійників»! — Віктор і Микола пішли не на Руські фільварки, а повернулися назад на Шевченківську.

За два квартали перед ботанічним садом, у білій кам'яниці з венеціанським вікном у палісадник над вулицею, мешкала Кляра Головна з Євгенією Яківною, матір'ю. Через дім від них, у самановій хаті з непофарбованими ще вікнами, зведеній напередодні війни, чекала кімната на Лисенків. У шкільної товаришки Піснячевського.

Задумано довгов'язий будиночок — вдало. З цілковитим розумінням справи. Високий підмурівок, широчезні вікна на південь і схід, жерстяний дах. Навіть сад насаджено й підведено до нього водогін. Попід самановими стінами буйно розцвіли килимки жоржини й хризантем.

Микола й господиня недобудованого дому, мати чорнооких хлопчиків, п'ятилітнього й трирічного, поцілувалися. Степова жінка, родом, справді, з Херсонщини, така костиста й така гнучка брюнетка, чоловік її агроном, садівник з ботанічного парку — на фронті, дивно зраділа Лисенкам, дивно й знітилася: хотіла й боялася зустрічі з полтавцями. Не певна була, чи не розчарується в нових людях і чи не осоромиться перед людьми. Згідно з Миколіними запевненнями — не простими, а золотими.

Діти перелякалися: такі події в домі! Але й зацікавилися ними також.

Вікторової ласки хлопчики сахалися. Коли ж він, з Миколою, зібрався йти по сім'ю до школи, вони запитали матір, чи дядя ще повернеться до них і коли.

Микола Піснячевський, зворушений глибоко й надовго, тріумфував. І поспішав якнайшвидше привести бідних Лисенків у привітну хату, нагодувати їх нарешті варевом,

кандьором і покласти на відпочинок у чисті ліжка. Місто було пройдено навропростець. А зібралися Лисенки — ще в Полтаві. Довелося тільки знятися на другий поверх і розпрощатися з директором театру, а в вестибюлі й у залі з найближчими знайомими та вагонними сусідами. Зігфрід, між іншим, такого поспіху й такого сприту від Віктора не чекав. Здивувався. Й видав Лисенкам триденний пайок.

Перед школою Лисенки зустрілися з Базаревськими. Їх залишала в своєму будиночкові люба та мила бабуся. Вони й розклалися вже, побували на базарі — що за чудо! — пообідали й відпочили. Тепер прийшли глянути на земляків у таборі, по новини.

Знаменним удався й другий ранок у Кам'янці-Подільському.

Віктор сказав родині, що піде до міста... на розшуки Льоттиної контори, Льотти. А щоб трохи пом'якшити остовпіння в кімнаті, додав, що спробує влаштуватися на працю. Сказав, що хоче глянути на людей, на місто. Що на обід повернеться додому.

Такий невгамовний, такий переперчений настрій тяжко було й самому собі пояснити. Не могло бути й мови ні про будь-який розрахунок, ні про сприйнятне передчуття. Віктор на п'ять хвилин заглянув до Міської Управи, над висадженим у повітря мостом до Старого Міста. Байдуже пройшов повз мініатюрну бібліотеку в партері двоповерхового будинку над просторим, над юним ще парком на горбах і в улоговині. А від палацка місцевої газети «Подільський» — усе це Миколина інформація — відвернувся.

Нарешті, нарешті Віктор здогадався: цілий ранок він ішов до Педагогічного інституту. Про нього вчора згадав Микола — що там у революцію приміщено було Український університет, що німці там розташували «Хлібоцентраль». Біла озія з двома крилами до під'їзду, на вулицю.

Нічого не розуміючи, Віктор зайшов до вестибюлю й звернувся до прибиральниці, — відро в неї в руці й мітла, запитав про «Тютюнову контору».

— Кімната двадцять п'ята, другий поверх праворуч. Але, — згадала жінка, — вони сьогодні вибираються.

От тепер заграли Вікторові нерви. Проте він без роздуму, в найпершу мить, убив це хвилювання. Парадними сходами здіймався поволеньки.

В кутку залі помітив трішки прочинені двері й заглянув у них і зайшов. Спершись об лутку вікна, з сигарою в губах, стояв у пустій кімнаті Бернард Губер. Поруч, така дрібна в височезному приміщенні, стояла, дивилася в вікно, золотоголова-золотоголова Льотта.

Раптом Губер, наче з переляку, закричав і, примарилося, на мить зімлів. Льотта, до нестями здивована, повернулася в кімнату: Віктор!

Розгубилася, а не зраділа.

Сонце й морок в ущелині, аж до дна безодні.

Сприйняла зустріч розумом. Як ускладнення й так непростого життя. Як занадто приспішений чи занадто солодкий кінець ненабридливої казки. А серце оживало спроквола. Потребувало не хвилин, не годин, не днів, — часу.

Льотта вже привчила себе думати про нездійсненність майбутнього шлюбу з Віктором. Рада була, що дядько Бернард уплівся поміж Віктором і нею, що не давав їй нагоди ні потиснути руку, ні сказати слова приятелю.

Губер, як виявилось, потрапив замість до Берліну — до Вінниці. А в Кам'янці-Подільському він спішно перебрав київську філію своєї фірми. Та ще яку! Дванадцять уже безпотрібних йому співробітників! Що з ними зроблено буде — вирішить Франкфурт. А ще певніше — становище на фронті.

На Віктора, ясна справа, вже чекає писемний стіл. Дві кімнати, ні, три, фактично, свого приміщення, цілого поверху вілли над парком, він радо відступив — і Губер зиркнув на Лютта — «Тютюновій конторі», вибачте, «Тютюновій централі».

Нарешті Лютта подала Вікторові ручку з рубіном, таку манюсеньку, а таку рішучу й тверду.

Автомобілем правила Лютта. Їзди було — пораховані квартали, проте довше говорити про «історичний момент», про «двосічний відчай» на Україні не було потреби. Адже порозумітися можна було майже без слів: не сліпими були ні Віктор, ні Лютта зі своїм дядьком Бернардом. Бачили вже не тільки «досягнення» німецької політики, а й провал на фронті.

Віктор обмежився цитатою з Сент Жюста про залишені римлянами спустошення на світі: «Le monde est vide depuis les romains». Заперечувати ніхто не став. З переконання в правоті цих гірких слів.

Віктор, здивований чортівинням, посміхнувся й признався, що вчора він, зачарований цією віллою, цією декоративною вежею, довго тут стояв. Тільки любувався нею від парку, з Шевченківської вулиці. На бічну, де зупинилася тепер їхня машина, він тільки зиркнув. Лютта розчулилася: що за чаклунство! що за дивне явище! Вчора він не міг відірватися від їхньої вілли, сьогодні він прийшов до них прямо в кімнату, наче знав адресу готелю!

Бернард, ошелешений, так зморщив носа, що його окуляри-лінзи намірилися скочити з носа на цементовий тротуар.

На другому поверсі вілли зчинилося замішання дуже прикрої натури. Віктор був тут своєю людиною, але не було тут потреби в його знаннях, в його послугах. І Губер, і Лютта мали вже своїх перекладачів. Їх було, до речі, більше, ніж діла на обох фірмах.

Для «Тютюнової контори» працювала Женья, риженька вчителька в сталевих окулярах, учителька іноземних мов, дружина кадрового офіцера Червоної армії, мати двох дітей. Вона мала свою навпрост палацову келію — келію з венеційським вікном на лісопарк.

З Києва прибула до Кам'янця-Подільського професор Харківського інституту іноземних мов — Доротея Курц, по чоловікові Руденко. Головний перекладач фірми «Цан і Цан» у Києві. Жінка в розквіті, останньому, великої краси, й жінка непохитного характеру. Расова блондинка, вишколений психолог, педагог. Губер крутився довкола неї й запобігав — ласки! Найдіяльнішим чином допомагав їй влаштовувати контору й безнастанно запалював клятву сигару.

Але Віктор і ці півгодини не переймався непевністю свого становища. Передчуття було, що, поперше, тут знайдеться місце також і для нього, подруге, що на короткий час він знову стояв перед початком цікавих переживань, а не перед «кінцем світу». Губер, ясно було, зарахує його до свого штату. Люттина ж стриманість не могла не посвідчити про глибину її почувань, про надзвичайну сер-йозність її намірів.

Коли в її напівкруглому кабінеті зійшлися Бернард і Віктор, вона запропонувала піднятися крученими східцями на третій поверх башти й показала їм, воістину,

середньовічний скрипторій, схожий, щоправда, й на паризьку або на римську мансарду, відчинила вузьенькі двері на кільчастий балькон довкола вежі, над Шевченківською й бічною вулицями, над лісопарком і Старим Містом на горі. Неждано-негадано Льотта, схоже було, розпорядилася: тут, мовляв, Віктор дописуватиме свій роман. А на утриманні він буде, теж логічно заключення, фірми «Цан і Цан».

На обід о дванадцятій годині Віктор під'їхав додому на автомобілі. Льотті нетерпілося познайомитися з Лисенками. Губер хотів поздоровити їх з чудодійним порятунком, привітати бідолах у Кам'янці-Подільському.

Учора, коли Лисенки з Миколою Піснячевським прийшли в самановий дімок на схилі пологої гори, в садках, на них, крім господині з дітьми, нетерпляче чекала також Євгенія Яківна Головна. З дня на день, з години на годину вона сподівалася на поворот Кляри з Вінниці. Як виявилось, згодом, увечері, обидві вони надіялися вчасно виклопотати дозвіл на виїзд до Австрії, в Штірію, на працю в маєткові фон Марвітців.

Сьогодні, пізно ввечері, дівчина повернулася додому й негайно, ще не скинувши з плечей свого чорного плаща, довідалася про прибуття до міста Лисенків. Побігла до сусідів, Радченків, а мандрівники вже погасили світло й відпочивали по своїх ліжках. Розцілувалися. Проте Віктор, виявилось, був у театрі, в полтавському.

Коли Віктора після вистави — «Наталка Полтавка»! — натовп виніс у вестибюль, до вихідних дверей, на нього кинулася — пливла над кашкетами, капелюхами й головами — Кляра. Накинула йому на плечі руки й уп'ялася губами в Вікторові губи. Нічого не хотіла знати про вражених людей у дверях, про щире обурення й рясну лайку театральної публіки.

Єдине, чого в цю годину Кляра справді бажала, — повірити, що все це не сон, не мара.

Невже це справді Віктор! Не в Харкові, не в Полтаві, а з нею, в Кам'янці-Подільському!

49

Льотта запросила директора «Гросни» — Гросманн Нахфольгер — до Віктора в скрипторій. Так вона влаштувала Льюку Лисенка на працю в конторі київської, тепер кам'янець-подільської, філії на всю Німеччину відомої фірми, власне, саксонської, ляйпцігської.

Людвіг Шрамм вийшов на балькон вілли й ахнув. Не повірив своїм очам. Не міг збагнути справжньої магіки: у фокус потрапила вся краса цього закутка України. Так розпочалася дружба з Віктором Лисенком.

В наступний понеділок до Лисенків на сніданок прорвався Мишко. По нього, як щоранку, вскочив старший хлопчик, Василько. Обоє були здивовані, подвійно, що Віктор у таку пору був ще вдома, що Льюка теж збирався кудись іти. А за тиждень вони звикли вже гуляти з дідусем і Льюкою в лісі. Побували вже з ними на Руських фільварках, у дяді Миколи. Слухали в нього музику. Рояль.

На фабриці в той ранок прийнято було Віктора й Льюку дружньо. Й обдаровано, на прощання, двома пляшками соку, червоної й золотої «Гросни». Братів Лисенків представлено було незчисленим киянам і багатьом німцям. У конторі до директора та його гостей прилипла, не хотіла, не могла розпрощатися, фройляйн Ліда Панченко. Так і пішла з товариством оглядати цех за цехом.

Коли Ліда, ровесниця Льюки, довідалася, що Віктор жив у Києві й студіював там в університеті — незнайоме слово! філологію, одним словом, літературу, то від схвилювання заплакала. Проте в неї було ще останнє з запитань, дуже небезпечне... Чи Віктор не чув коли таке прізвище й таке ім'я: Олена Теліга?!

Виявилося, що в Києві розстріляна німцями поетеса жила в неї в родині, наймала кімнату в їхньому мешканні. Так от: завдяки цій зустрічі з поетесою Ліда прозріла як українка. Хоч мати в неї була, давно вже покійна, зросійщена німкеня. Ліда потиснула руки своїм «братікам» і — не змогла відвернутися й піти до контори! — несподівано розцілувала їх в обличчя.

З того часу Ліда товаришувала з Льюкою. Та ще й працювали вони на суміжних столах. То цілувалися, сміху ради, крізь хусточку: гігієна, мовляв! То, ні для кого в конторі не помітно, воювали — билися ногами — під столами.

Наступна Лідина зустріч з Віктором, через два тижні після знайомства, вдалася нещасливою подвійно. На оглядини Старого Міста, Турецької фортеці й Катедрального костюлу з прибудованим до нього диваком-мінаретом, вона прийшла з Анатолієм, байдужим їй земляком, київським інженером, а тепер шофером «Гросни». А Віктор з'явився — татари б тебе забрали! — з жовтоволосою німкенею, випещеною й до блиску гострою дамочкою років під тридцять! — Фрау Шарльотте Дітц. З нею довелося любитися старожитністю. Та ще й трохи підтанцювувати.

В пообідню пору Ліда не помічала Анатолія, не хотіла його знати. А ввечері дійшло в них до сварки. Віктора Ліда радо б зіштовхнула з мінарету на кам'яні плити перед собором!

З самого початку листопада їхня компанія розкололася й розпалася. Чи неждано в такий час?!

Професор Курц-Руденко поїхала в Ліцманштадт по німецький паспорт. Вона стала німецькою громадянкою. А Губер блискавично згорнув свою контору до трьох осіб, це включно з Віктором, і подався на цілий місяць спершу до Польщі, згодом — до Шварцвальду. Фрау Доротея, між іншим, до Кам'янця-Подільського вже не повернулася. Це значить — на Україну.

Людвіг Шрамм і Марія Петрова, його перекладач, дівчина кримсько-караїмської вроди, не мали вже часу ні вдень, ні вночі. Раптом обірвалися жовтневі прогулянки Віктора з директором фабрики в лісопаркові над гранітним проваллям до сумирної річечки Смотрич. "Гросна" розпочала пляномірний, навіть прискорений вивіз до Горішнього Шлезьку, в Грюнберг, як робітників, головно, будівельників, так і "придбаної" в Києві техніки і сировини. А до благословенного жовтня можна було сміливо прирахувати по тижневі вересня й листопада.

За цей час ніхто не заважав Вікторові працювати над книжкою від ранку до вечора. Часто траплялися дні, коли він взагалі не зустрічався ні з Льоттою, ні з Губером. Бо ранком він приходив на віллу разом з найзаповзятішими служачками. "Тютюнова централь", пуста й удень, була ще замкнена. В конторі фірми "Цан і Цан" гніздився перший гурт київських біженців-куріїв. Віктор мовчки здіймався на третій поверх башточки й відмикав свій казковий скрипторій, вішав кепку й пальто на гака, клав рукопис на фанерний стіл і кидався регулювати канали осяйного світла з п'яти вікон-щілин і бальконних дверей, розташованих на трьох четвертинах кола.

З Льоттою й Губером, у вересні, Віктор слухав "Циганського барона". Німецькі гості не сподівалися почути таких солістів і такий хор, таку оркестру. А мізерність в оформленні вистави їх не здивувала: воєнний час.

На "Запорожця за Дунаєм", останню з дозволених у Кам'янці-Подільському вистав Полтавського театру, Віктор запросив свою господиню Клавдію Радченко, Кляру з Євгенією Яківною й Миколу Піснячевського з його сестрою, старшою, Галиною. Пішов востаннє побачити земляків також Льока. Старі Лисенки радо залишилися з Васильком і Мишком вдома.

На кожній перерві Віктора й Льоку забирав з товариства Базаревський. У нього в сім'ї вибухла революція: донька, заради харківського маляра Скрипченка, їхнього давнього знайомого, вирішила переїжджати з театром до Ориніна, а дружина злякалася в таку годину розлучатися з нею. Сам він обжився на новому мешканні й влаштувався в банкові на праці: надумав залишитися в Кам'янці-Подільському. Попрохав адресу Лисенків. Дуже хотів порадитися з татом.

Після вистави чверть залі рушила за лаштунки вітати полтавців. Мало хто знав, що — також прощатися з ними.

Віктор і на цей раз здивався з насупленою пані Базаревською, здалеку вздрів і Наталю. Поговорив з Зігфрідом. А Кляра знайомилася з артистами. За короткий час добряче виплакалася й насміялася. Микола Піснячевський умудрився водночас сміятися й плакати. Зачарована дійством на коні й вулканом почувань за театральними лаштунками, сестра його Галина крок за кроком слідувала за братом і вглядалася в загримовані обличчя лицедіїв, скоморохів. А від Віктора боялася відступитися Клава Радченко: такий гармидер, такий ярмарок, такий чар!

Багато полтавчан радісно віталася з Льокою. Він же, як і звичайно — соромливий, майже що розійшовся: серйозно та обережно жартував — і люди прискали зо сміху.

З театру гурт вийшов розпаленим, гарячим. Та по дорозі на Руські фільварки прояснилося, що розум кожного з друзів здібний був ясно й довго світитися, а серце — знемагало. Жаль йому ставало людей, земляків. Страшно — долі. Сліпої.

Цілий жовтень перепадали такі милі й цікаві перепочинки, що Віктор, без поспіху, хоч і з ранку до вечора, і з дня в день, писав книжку "слухняно" й "абсолютно". Згідно з душевним еталоном. З вірністю темі й точністю стилю.

А в листопаді довелося настрій підсушувати. Його так і підмивали фронтові події. Так і хитали його бурі сумніву. Слідом за Полтавою, ясна справа, росіяни взяли Кременчук. Наприкінці жовтня, в один день, також Дніпропетровське та Дніпродзержинське. Шостого листопада ввірвалися в Київ. Про зимування в Кам'янці-Подільському наївно було думати.

Виринуло побоювання, що "Ранок на ціле життя" не вдасться закінчити на Україні. Також надокучав страх, що в поспіхові буде зіпсовано прикінцеві розділи твору.

Навпрост марилося: найвідповідальніші, заключні, останні сторінки вдадуться такими дрібнозерними, такими тьманими, такими поверховими, такими пустопорожніми, такими безбарвними, що зіпсують... Може найкраще висловитися так — рукопис? Бо що говорити, що й думати в такий час про книжку! А твір... чи не звучить це надто гучно, надто пишно, надто самовпевнено?!

Треба було заспокоїтися, щоб докінчити "Ранок". А крім того — Віктору наяву й уві сні марилося втікання з Полтави.

В середині листопада він переговорив з Губером і з Льоттою й відвідав Людвіга Шрамма. Домовився з ним про виїзд Лисенків з фірмою "Гросна" до Горішнього Шлезьку на будівництво нової фабрики в містечкові Грюнберґ.

У той день він довго говорив з Лідою Панченко й нашвидку познайомився з Ельгін, зухвалою пустохою, меткою збиточницею, надісланою сюди з Головного управління фірми в Ляйпцігу. Вона — "транспортфюрер"! — супроводжуватиме ешелюни з робітниками і майном фірми з Кам'янця-Подільського до Грюнберґу. На наступний, призначений на перше грудня, зареєстровано вже й Ліду та її восьмидесятилітню бабусю Алісу Отгівну. В середині грудня поїдуть до Горішнього Шлезьку також Лисенки.

А в жовтні анахорет ще обживався на своїй башті. Думки його снували довкола книжки. Виключно.

Раз, у короткий день осені, на мінарет до нього знялися батьки з Мишком і Васильком. Вийшли з дітьми на прогулянку, проминули ботанічний садок і опинилися перед віллою над парком. Зайшли.

Віктор запросив гостей на балкон, узяв на руки Василька. Осяяння межувало з неправдоподібністю, чортовиною. Хоч золота ріка лісопарку, насправді вогняножовта, помережана була чорними верхами дерев. А за нею, безконечною, біліло на горі увінчане фортецею Старе Місто — Український Стамбул.

Доки чорноокі хлопчики нахвалялися перелізти з балкону на черепичний дах вілли, Віктор збіг на другий поверх і вскруть повернувся назад з мішечком — ще й на нитці! — німецьких цукерок у руці. Слідом за ним зайшла в круглу мансарду й тьотя Льотта. Запросила Лисенків до кабінету на чай і печиво. Забрала Мишка у мами з рук і поцілувала Василька в скроню. До столу присів, і від несподіванки засіяв, Губер, кумедний пан, схожий на Паганеля з "Дітей капітана Гранта".

Довго, вересень і першу половину жовтня, Льотта цілком задовольнялася короткими і майже формальними розмовами з Віктором. Ні їй, ні йому не заважала присутність безмовної Жені, коли зустрічалися в кабінеті на другому поверсі, ні балакучої в разі найменшої потреби Доротеї Курц-Руденко, коли це траплялося в кімнаті Губера. Льотта задумувалася над несподіваним фактом, що Полтава давно вже вивітрилася з пам'яті або її, насправді, ніколи й не було. Льотту не дивувала, а тільки болюче вражала... Вікторова наче прихильність чи увага... тільки не кохання, не гаряча любов. Знайомі! Обох їх, і в однаковій мірі, задовольняло таке влаштування їхнього життя! Наче з обов'язку Льотта часом навідувалася до Віктора в скрипторій, виходила з ним мовчки постояти над лісом і містом. Наче з обов'язку, Льотта й приймала Віктора в своєму кабінеті, вислухувала

завжди несподівані, часто й цікаві доповіді в кількох словах. А не заходив анахорет два-три дні, то Льотта цілу ніч мучилася, ранком поспішала з готелю в контору й негайно злітала в скрипторій.

Треба було пересвідчитися, що він, наче приховано, наче й відверто, кохає її.

Жінку турбували мислі про поразку Німеччини в війні. Проте виринала, часом, і гадка про свої тридцять років, невлаштованість свого життя. Турбувало її також і Вікторове майбутнє. Час і його нахили не пасували одне до одного. Так само — чужина й українська література.

І ще: коли вони знову побачаться, зустрінуться коли?!

Віктор, він на п'ять років молодший за неї, буде ще молодим...

Льотта знала, що Віктор, вечорами, зустрічався з Клярою, в її товаристві часто бував на Руських фільварках у Миколи Піснячевського, свого університетського товариша, молодого філолога й композитора. Почувала також дивну Вікторову щирість. З правдою жив він, як з морем. І в помині не було — чи не на жаль?! — наміру збудити в неї ревності. Льотта ж, навчена полтавським досвідом, береглася сама й берегла Віктора від непорозумінь з жандармами. У Старому Місті вона ретельно фотографувала. Ледве не вбилася, старанна, не скотилася в ріку, як знімала Гончарську башту. Збирала альбом — "Прадавній Кам'янець-Подільський".

Як товариство втомлювалося або мало інші пляни на пообіддя, коли вже й Губер з Доротеєю відмовлялися слідувати за Льоттою, з нею залишався — про нього зайва була й мова! — Віктор. Вони взялися, насправді, не жартома, відтворити, до деталі, до дрібниці, атмосферу історичного Кам'янця-Подільського, його тяжезні мури над приземистими завулками й кам'яними лантухами, плитами бруковані проїзди й хідники, його вежі в небесах.

Цілі пакети світлин! Миколаївська церква чотирнадцятого сторіччя, зведена, навпрост кажучи, на руїнах Колізею, зазубні Петропавлівської... Або ще — рублений храм на Карвасарах, під містом і фортецею. Дзвіниця вірменського собору, Домініканський костюл, Катедральний з мінаретом.

Велич, навпрост середньовічна, в'їзду до Старого Міста з боку Турецького мосту. Кушнірська башта з Вітряною брамою, комплекс Руської брами, руїни турецького гарему або й фортечних касарень над гранітним урвищем півострова. Мирне подвір'я Турецької фортеці й нутра Папської або Кармелюкової башти, ланцюги... А після екскурсії Льотта йшла з Віктором, навіть і в товаристві Губера та Доротеї Курц, лише до їхньої вілли над парком. Тут вона прощалася — тиснула, ясноволосий кленок, приятелю руку й звертала в поперечну вулицю, поспішала до свого готелю на затишній площі, до річі, насупроти жандармерії. Віктор прямував по Шевченківській додому. Назустріч йому кидалися діти. Василько обіймав його ногу, Мишко п'явся йому на руки, на груди.

Щовечора заходила до Лисенків Кляра. Дуже часто бував, від ранку до ночі, Микола, "таємний радник". Бо він улаштувався в Міській Управі, в надії на евакуацію в разі крайньої потреби, на фіктивну, на вигадану для нього посаду.

І щоденними й довгими стали Льоттині візити в скрипторіюмі полтавського анахорета з другої половини жовтня. Віктор, несподіваним чином, розпочав вголос перекладати свій "Ранок на ціле життя" на німецьку мову. Розділ за розділом, рядок у рядок.

А наприкінці жовтня вони знайшли Америку: побували в Оринині, в Орининському лісі. Віктор напоумив Льотту й Бернарда Губера дістати в німців ордер на дрова з тамтешнього лісу. На увазі він мав, правда, не так "Тютюнову Централю" чи фірму "Цан і Цан", одним словом, їхню віллу, як нестерпний брак палива в своїй господині, а також у своїх приятелів - у Кляри Головні та в Піснячевських.

Три дні Віктор і Микола спозаранку з'являлися на дворищі "Автоцентралі", що розташована неподалік "Гросни" й міської лікарні, й тягаровою машиною об'їжджали Старе Місто, вибиралися на високорівню, на Орининський шлях. А снідали, разом з господарями й шофером, хлопцем з військовополонених, у дерев'яному будинкові лісничого. Згодом, о десятій, заїжджала на подвір'я й Льотта.

На поруб вибиралися компанією. Коли ж навантажений дровами велетень, на всі боки перегинаючись, на всі боки вихиляючись, рушав з лісу на шлях, Микола всідався в шоферській кабіні, причиняв дверцята. А Віктор і Льотта до післяобідньої пори мандрували пущами. Обов'язково доходили до горобинної алеї з байраку на розлогу гору. Душу вражала краса й чіткий символізм краєвиду: як у житті - похмурі долини й осяйні висоти, як у житті - в ніжному, в світложовтому листі, вже приреченому вітрам на поталу, що не день, що не мить, то густіше рясніли бурштинові кетяги горобини, врожаю.

В перший день листопада виїхали з Кам'янця-Подільського до Відня — подумати лишень: до Австрії, до Відня! Кляра Головна з матір'ю, зворушливо покірною долі Євгенією Яківною.

Заспокоюючи дітей, плакала й пані Радченко. А Лисенки, вчотирьох, і Піснячевські, вдвох, пішли з жінками до ранкового потяга.

У місті, що здавалося пам'ятником України, по дорозі до станції, Віктор мовчки прощався з Клярою. З чарівною незнайомою з Київського університету. Потім: рік сорок перший. Ніч і сльози до ранку, до Полтави. В потязі. Згодом — зустріч у Харкові. Вечеря в Шури, у Вовченків. І знову, все знову — Полтава, Полтава!

А цілуючи Кляру на пероні, Віктор, замість вигадливих заспокоєнь, запевняв, що це початок, перша хвиля великого ісходу з України її дочок і синів.

Не було сумніву: чемодани й наплечники почнуть уже готувати в дорогу також Лисенки. Що Микола, заради сестри, відмовлявся їхати з "Гросною" — Кляра знала. Він сподівався протриматися дома не до зими, а до тепла, до провесни. Розраховував при тому, не дуже твердо, на Міську Управу.

50

У листопаді розгорнулися тяжкі побоевища на Правобережжі.

Особливо лякали Віктора бої під Білою Церквою. Щоб росіяни не перерізали йому, тобто Лисенкам, дороги на Галичину.

Румунію й Угорщину він не вважав за надійне запілля. Що ближче до кінця, вже відчутного й ще не певного, то дужче хвилював "Ранок на ціле життя". Це ж був справжній початок його оригінальної творчості. Роман треба було ґрунтовно й тонко викарбувати. Адже він — брама у Вікторів світ, у Вікторове царство!

Книжку хотілося вивершити на своїй землі. В ясну годину виринала думка, що першу, в мряку, що одноразово й останню.

Дійсно, схоже було — єдину.

Бо в Німеччині, та ще в такий час, буде не до творчости. Це зараз і в близькому прийдешньому. А після війни, а з роками?!

За листопад Віктор і Лютта привчилися, щоб не мозолити німцям очі в місті, їздити на прогулянку лісом у Оринин. Треба лише, щоб Віктор був задоволений своєю працею, щоб три щоденних сторінки нового тексту його принаймні не розчарували, якщо не ошчасливили несподіваними знахідками. Тоді вже діло було за погодою: щоб сонце щедро забризкало подільський день, звичайно — пообіддя або надвечір'я.

Льоттине збирання — коротке: мініатюрний, справді мистецької роботи, коштовний бравнінг у дамську торбинку. Й на тому кінець.

А в дощ Віктор повертався з дому на свою башту. Через годину-дві по тому в'їжджав на подвір'я вілли, колеса шелестіли по жостві, Льоттин автомобіль.

Віктор у скрипторії працював над своїм щоденником. Інколи над романом. Але в дверях з'являлася Лютта — й запрошувала до свого напівкруглого кабінету на читання. Підходила, прудка, й обережно прикладала біляву скроню до чорнявої. Пропонувала каву.

У фотелі, під свічником, Віктор з аркушів оригіналу перекладав "Ранок". Лютта на горіховому столикові відбирала жоржини в кришталі. Зосереджено слухала. Після кави обговорювався не лише Вікторів роман, також передісторія й жанр книжки, а й Вікторове дитинство.

А обминали вони, Лютта й Віктор, підсвідомо й свідомо, тільки розмови про своє — може спільне? — майбутнє. Своє й своїх країн, — України й Німеччини.

Востаннє Віктор і Лютта побували в Оринині напередодні, здавалося, переломових подій у їхньому житті. Пройшли лісом, почорнілим, до горобинної, зовсім червоної вже, червоно-чорної, алеї, на гору чи може високорівню. Суміш на перший погляд несполучних передчувань гарувала в душах. Холодна рука — з переляку? чи захищаючи? — міцно затиснула шкіряну рукавичку. Деремно спробували поговорити.

Від лісного автомобіль завернув не на Кам'янець-Подільський, а в містечко, до школи. Сумніву жодного — прощатися.

Дійсно: Зігфрід і його полтавці-харків'яни збиралися на Берлін. Спішно пакувалися. Третина людей, правда, відмовилася їхати закордон. Багато хто за останні тижні й дні перейшов на приватні мешкання в Кам'янці-Подільському, Оринині й по довколишніх селах.

День першого грудня приголомшив Віктора.

Зранку він, обережно й радісно, дописував і переписував, відшліфовував останні абзаци свого "Ранку на ціле життя". Проте й самому здавалося, що свою увагу він підсвідомо розділив навпіл. Поміж книгою й... В просвітах-дзеркалах мансарди, над обома вулицями й парком, над містом, сунула, з ночі й до вечора, непереможна армада лінивих-лінивих сніжинок. І раптом, о другій годині дня, рука докарбувала останнє слово книжки й поставила біля нього крапку, а трохи збоку й дату: 1943.

Після цього Вікторове перо дозволило собі ще свавільний розчерк — намалювало крилату чайку.

Не забарилося почуття: тепер прийдешні дні вільні...

Й попустіла душа. Злякалася чергової зміни життєвого ритму.

Віктор збіг на другий поверх. Лютта, як зразу виявилось, докінчувала телефонічну розмову з Людвігом Шраммом. Розпрощалася з ним, київським сусідом: він, разом з Петровими, Марією та її батьками, за два дні буде вже в Горішньому Шлезьку, перебере там будівництво фабрики. А кам'янець-подільську філію очолить його теперішній замісник. Лютта передала привіт дядькові Бернардові. Він щойно повернувся з Шварцвальду, з Німеччини! От дивак! Щоправда, вчасно спохватився й пояснив свій легковажний вчинок: він, мовляв, у небезпечну годину хотів бути з Лютою!.. А Вікторові Лютта передала запрошення Шрамма негайно зайти на "Гросну". На нього там чекають. Губер, розстроєний, засмучений власною нездогадливістю й впертістю, стояв перед бальконними дверима, любувався снігопадом і палив сигару. Намагався перед собою виправдатися. Йому добре було б у Доротеї в Шварцвальді й у дружини в Дюссельдорфі. Проте значно безпечніше було ховатися від армії й від англійських та американських бомбардувальників у Кам'янці-Подільському, на Україні.

Легенька віхола й навіть краєвид нагадували йому, справді, Шварцвальд, Фрайбург найбільше. Проте думку його навпрост полонила — зразу ж по війні добратися туди! — Аргентина.

... "Гросна" кипіла. Новинам — ні кінця, ні краю. Та яким важливим!

Фабрика вже не працювала. Мітингувала, здавалося.

Віктор, у Льокиній присутності, погодився на виїзд до Горішнього Шлезьку п'ятнадцятого грудня. Також, якщо Ельгін до того часу не встигне повернутися по нову партію робітників, — очолити наступний транспорт. Усі повноваження, всі папери на його ім'я буде оформлено за наступний тиждень.

З наради, всі гуртом, пішли на станцію, на прощання з п'ятьма вагонами киян. Для Віктора всі ці люди не лише земляки, а й майбутні співробітники. Щоправда, знайомих серед них у нього, фактично, не було. Тільки Ліда Панченко. Ну, й Ельгін.

Вдома на Віктора й Льоку чекав гість: Базаревський. А під кінець обіду підійшов і другий, — Микола Піснячевський.

Коли Базаревський переконався, що пересидіти Миколу йому не вдасться, що Лисенками він не поступиться, то попрохав Віктора трішки провести його й став — чи не востаннє в житті? — прощатися з друзями й одягатися. Раз в його очах, замість сліз, блиснув сміх — як він підхопив на руки й розцілував Мишка, а потім наздогнав, у мами на руках, і Василька. Сама пані Радченко, як і Лисенкам, йому також подобалася. — На український смак: дебели та ще й чорнява молодиця, не початий край сили й здоров'я, а ніжна, чиста й соромлива, навіть полохлива.

Базаревський згоден був з Лисенками: краще виїхати з Кам'янця-Подільського заздалегідь. Але в його власній родині тяжко було досягнути подібного рішення. Правда, театр запропонував їм виїзд до Берліну. Та в сім'ї пішли сварки. Дружина й донька що не день, то інакше думали. Раз вони рвалися закордон, раз намірювалися залишитися на Україні, повертатися до Полтави.

Все безмірно ускладнив Наталин "роман" з художником Скрипченком. — Наталя пішла в хор, а тепер ладна була їхати до Німеччини тільки заради нього. А дружина — слідом за нею. Хоч проривалися в неї й інші настрої. Часом вона прагнула розпрощатися з донькою й з чоловіком. Бо Наталя ще сподівалася розбити сім'ю Скрипченка, розраховувала ще на шлюб з видатним декоратором. А Олександр Олександрович тільки що на полтавському базарі не балакав про своє петлюрівство. Йому ніяк було залишатися під більшовиками.

Віктор зупинився й глянув на Базаревського. — Олександр Олександрович не міг стримати ні стогону, ні сліз. Його очі, чорні лілеї, купалися в ставках... Проти власної волі — як би про недоречну відвертість висловилися дружина й донька! — він доповів молодому Лисенкові про Наталину вагітність, навіть про її нахабну вимогу до "тьоті Тамари", щоб та поступилася їй чоловіком!

А та історія, трагічна в суті справи, набрала кумедного характеру. — Пані Тамара розреготалася! Бо її волоцюга на свій кшталт ще любив її й обожнював — п'ятнадцять і дванадцять років — своїх, як і він, обдарованих малярським хистом, доньок. А "дівчат з претенсіями", звичайно вагітних, Тамара навчилася відшивати ще в Харкові, потім у Полтаві, а це — Наталя перша з них, але вже не остання! — й у Кам'янці-Подільському й Оринині. Наталя, як Тамара дозволила собі висловитися, вже "назавжди пройдений етап". Не утримався Базаревський від закиду: — А ти, Вітю, — він легко й часто звертався до молодика на "ти" — ходив до Наталі, ходив, та так нічого й не зробив!

Замість відповідати на закид, мовляв, "ходити" це одно, а "робити" це зовсім інше, Віктор запропонував Базаревському допомогу. — Він брався влаштувати його родину на "Гросні" й вивезти її з найближчим транспортом до Горішнього Шпезьку або й до Саксонії. Тільки попрохав Олександра Олександровича, на прощання, не баритися з відповіддю. — За два, три дні справу треба було вирішити.

У грудні Віктор щодня бував на "Гросні" й на своїй башті. — За перший тиждень, читалося вдень і вечорами, Віктор до останнього рядка переклав свій "Ранок". На останньому з читань був також Губер. — Він надзвичайно вчасно повернувся з міста на віллу й зайшов до племінниці в кабінет. Доречною була в ту годину також пляшка шампанського.

Автор і слухачі, вражені, помовкли. Відчули, що це кінець. І не тільки повісті, роману. Що це межа в їхньому житті. В Губеровому також. Що дні чи тижні або місяці в Кам'янці-Подільському й на Україні — це вже тільки додаток до проминулого навіки, що це вже сліпа милість долі.

Кожен з них трьох збагнув, що це вже прощання перед довгою-довгою розлукою. А може й прощання назавжди. — Проте до розлуки був у них ще тиждень часу. Та й зібралися вони відсвяткувати закінчення книжки.

Мова відразу зайшла про письменство. Порівнювалося літературну творчість і змістовну розмову. — Справді: l'idee vient en parlant. А розростання мистецького задуму понад свідомий замір, істинне осяяння в потокові творчих днів! Справді тобі "відвічний двигун" — *perpetuum mobile* — творчості. Справжнє самозапліднення думки.

Останній тиждень перед виїздом Лисенків з Кам'янця-Подільського не влягалася буря ні в сім'ї, ні на "Гросні". Наспіли тривожні новини з Німеччини. — Знайшлася пропажа,

Ельгін та її транспорт. Але де! В концентраційному таборі під Віднем... Людей, щоправда, кинувся визволяти гер Якобі, власник фірми. А в нього великі зв'язки в Берліні.

Робітників у Кам'янці-Подільському начальство запевняло, що непорозуміння з цим транспортом буде полагожене в найближчі дні, може й уже там усе на мазі, що воно тільки полегшить переїзд решти фабрики до Горішнього Шлезьку. Проте люди масово відмовлялися їхати до Німеччини з таким хлопчаком у проводі, як Віктор Лисенко.

Ляйпціг, Головне управління фірми, у свою чергу, вимагав направляти робітників і майно з Кам'янця-Подільського до Грюнбергу без жадних затримок, у точно призначені дні. Більше того, графік транспортів запропоновано було по змозі ущільнити.

Нарешті транспорт на п'ятнадцяте грудня було устійнено: три вагони біженців. Замість п'яти. А сировина пішла достроково, — без супроводу.

У рішучий день, в останню годину, Віктор сам забіг до Базаревського. Бо домови з Олександром Олександровичем як не бувало. Він просто не заходив ні на "Гросну", ні до Лисенків на Шевченківську вулицю.

На ганкові й перед будинком Віктор застав Базаревських у повному зборі. Надзвичайно зрадів. — А Наталя, угледівши його, кинулася навітки через садок. Зі школи ще знайоме пальто, ошатна шапочка, чорний кролик, і гумові боти бездумно плигали в глибокий сніг і навіть на куші. По хлоп'ячому розмахували рукава й рукавиці.

Вражений у серце, Віктор глянув на пані Базаревську. — Вона ледве стримувалася, щоб не затупотіти зі злости ногами, не закричати: "Тебе, лайдаче, тут лише й бракувало! Та забирайся ти, негіднику, звідси геть! Не дратуй бідної дівчини!"

Олександр Олександрович, замість привітання, взяв гостя під руку й провів до поперечної вулиці. — Дружина й донька перебралися назад до нього, в Кам'янець-Подільський. З театром розквиталися. Про "Гросну" він у сім'ї лише натякнув — і навпрост злякався... Тепер одному Богові відомо, чи дружина й донька взагалі поїдуть до Німеччини.

І він подякував за люб'язність, переказав Лисенкам привіт, побажав щасливої дороги, міцно потиснув руку й поцілував Віктора в губи.

Напередодні від'їзду з Кам'янця-Подільського, Лисенки гуртом зайшли до Піснячевських на Руські фільварки. — Галина, жінка одружена, була для них теж Піснячевською.

А ввечері, не пізно, поверталися додому через ліс. І, знаючи все наперед, не вірили, що востаннє чаювали вони в ясній кімнатці з чорним роялем і з пальмою в діжці, з тяжкими горбами нот повсюдно й живим безладдям на книжкових полицях, що завтра в цю пору вони товктимуться вже в телячому вагоні.

Востаннє слухали вони Миколину музику. Й востаннє почували нашорошеність Галини, його звідної, по матері, сестри. — Вона, бідна, злякалася, що Лисенки зірвуть брата з дому, що в останній мент підіб'ють його на виїзд закордон. — А вона чинила спротив подібним замірам, добивалася, щоб Микола залишився з нею принаймні до весни. Сама вона про еміграцію й не думала: щиро вірила..., чекала на поворот з війни свого чоловіка.

Зранку — та такого звичайного! — Лисенки склали чемодани й наплечники, набиті, як виявилося, й без зимових пальт та взуття. — Трохи накопичилося було харчу на дорогу та подільського тютюну для батька.

Після обіду в їдальні господині, Віктор, звично-звично, пішов собі понад ботанічним садком на Шевченківській до своєї башти. А Льока — о, Боже, о, Боже! — на "Гросну" по автомобіль. — По автомобіль!!!

Сном була ця вілла з триповерховою баштою посеред Нового Пляну, над парком і Старим Містом, або — справа вже декількох годин! — сном був, жахливим, від'їзд Лисенків з Кам'янця-Подільського.

Дійсно, втікання з України, з батьківщини, на чужу-чужу чужину!

На годину Віктор ще замкнувся в скрипторіюмі й попрацював за ще своїм і вже не своїм столом. — Занотував у щоденнику форми і барви ще декількох годин-лавин і декількох сніжинок-хвилин.

А потім, наче побоюючись пострілу в потилицю, узяв на руку пальто, кашне, кепку-ватянку й обережно-обережно відступив аж на сходи. Розпрощався з кожним просвітом-вікном і з кожною річчю в мансарді. Замкнув за собою двері. — Назавжди!

На другому поверсі розпрощався з Губером. Без слів зайвих і сантиментальних. Цілком стримано, хоч і не без щирости чи серця. По-людському. А Льотта розхвилювалася сама й розхвилювала Віктора. Коли Женья, перекладачка, вийшла з кабінету в контору передруковувати продиктовану їй довідку для подорожного, Віктор обняв Льотту й поцілував її в губи, розкуйовдив її штудерну зачіску, розпустив золоті коси на плечі.

А в партері вілли трапилася несподіванка: замість вийти на парадні двері Віктор потрапив на чорні й побрів снігом, по коліна, через садок і подвір'я.

Дома на нього чекала неприємність. — "Гросна" не мала для Лисенків автомобіля, обіцяного. Льока з Миколою побігли на Руські фільварки діставати сани.

Слізним удалося прощання з господинею дому та її дітьми.

Хлопчики жажнулися й кинулися не на Лисенків, а на матір, спробували звалити її з ніг. — Вона мусила припнути Лисенків у мешканні! Не треба їх, ні старих, ні молодих, випускати з хати!

Хлопчики ладні були надірватися або й луснути. Плакала й пані Радченко. Наче Лисенки її підвели — кидали її, з дітьми, серед пустелі. Першими вийшли з хати батько, Микола й Льока. — Не змогли знести горя. Не так свого, як — Мишкового, Василькового.

А мати й Віктор, і самі в сльозах, ще намагалися втихомирити своїх дрібнюсеньких, а вірних, а щирих друзів. — Вдалося поцілувати Мишка й Василька. В шийку, в голівку.

Діти звикли до золотих днів. До прогулянок по Шевченківській вулиці, понад ботанічним садком або понад парком, і навіть лісом. — Походи на Руські фільварки.

Діти прилипли до Лисенків душею. Але цікавилися, звичайно, також нагодою перекусити, поласувати цукерками або й повидлом. — Ним бабуся артистично намазувала тонюсенькі скибки хліба. Василько, з самого початку знайомства й до кінця, тримався незалежно — отакий то мужчина! — й соромився подібних частувань. А Мишко, ще крихітка, з першого й до останнього дня прохав його пригостити. Здіймав ручки, пнувся на стіл і відверто запевняв Лисенків: "Я все люблю! Я все люблю!"

На пероні зібрався натовп зажурених, переляканих і просто цікавих киян, тобто "гроснян". В останню хвилину вийшли з тягарового вагона й стали посеред юрби Микола та Галина Піснячевські. — Єдині знайомі старих Лисенків.

А Віктор і Льока знали в обличчя кожного зі "своїх людей" і декого з тих, що проводжали транспорт земляків у невідоме майбутнє. — Кожному з них уздрівалася вже та путь, страшна й — порятунок! — жадана. Власне, необхідна.

"Полтавська симфонія" пішла фронтом — як же застугоніли, як же загуркотіли причепи тягарових вагонів! Точно о п'ятій годині.

Спершу ешелюн подався назад. А в наступну мить — набрався духу, переборов несусвітній страх перед чужиною й рушив наперед. — Як того від нього й чекали, й сподівалися.

На станції в Кам'янці-Подільському стояв ще вечір. А довкола міста залягла вже глуха ніч.

У вагоні, неподалік чугунки, під стелею, похитувалася гасова лампочка.

Пасажири телячого вагона мовчки стелилися й влягалися. — Багато доброго в наступному дні й тижні ніхто з подорожніх не сподівався.

Віктор узявся першим чергувати в вагоні: до світанку. Сидів на дровах або вештався біля пічки. Як він уже скучив за своїм "минулим": Київ, університет. За дімком у Полтаві над урвищем.

У Проскурові, ешелюн довго стояв на запасних коліях, він підійшов до своєї родини. — Тато, в шапці й пальті, спав мертвим сном. Трохи помурчала, не було сили проснутися, мати.

А Льока відчув брата поблизу й, зляканий, сів на ліжкові. А Льока розкріїв Вікторові серце: гірко-гірко заплакав. Він до нестями вже скучив за бабусею! Він хотів уже додому, в Полтаву! —

А потяг рушив з Проскурова не на Схід, не на Київ і Полтаву, а на північний захід. На Захід.

1974 р.

За незначними змінами збережено правопис автора.